UITZICHT OP MORGEN

G. Marsman.

UITZICHT OP MORGEN

Eerste deel

BOOTE EN JACOBA 1860-1904

DE BREUK

Tweede deel

JOHANNES EN PAULA 1905-1945

WERELDMACHTEN

Derde deel

HET LATE NAGESLACHT 1945-1969

STROOMVERSNELLING

A. M. DE MOOR-RINGNALDA

UITZICHT OP MORGEN

TWEEDE DRUK

J. H. KOK N.V. KAMPEN

Naar het wezen: vrucht der tijden
Naar de vorm: van dezen tijd

DA COSTA

AAN MIJN KINDEREN

Eerste deel

BOOTE EN JACOBA 1860 - 1904

DE BREUK

HOOFDSTUK I

Vrouwe Titia van Sytzama, geboren Fockens, trekt zich op aan de beddekwast en spitst haar oren.
Vernam zij daar geen kreet van pijn en daarbovenuit de bulderende stem van haar echtgenoot?
Vlug kombineert zij: Het is zeker een half uur geleden, dat de wacht zijn tien uren-ronde deed met zijn geklepper.
Wéér een Au! Au!-geschreeuw.
Titia drukt haar hand tegen haar wit linnen nachthemd op de plaats, waar haar hart schijnt te verstijven. Arme De Jong! Ge deed uw plicht. Om tien uur behoort gij de poort van ons stadje te sluiten, al is het dan duizendmaal de burgemeester, die nog aan gindse zijde van de gracht bij zijn maintenée vertoeft.
Klaas, Klaas, hoe kúnt ge, hoe dúrft ge?! Heeft God, nu zeventien jaar geleden, toen ge met uw dronken kop evenals nú uw paard door de gracht stuurde ná de poortbel te hebben overgehaald, niet duidelijk genoeg gesproken? Toen óók, evenals dítmaal naar ik vermoed, sloegt gij de naar buiten komende poortwachter met uw zweep.
Gij beschonkene! Tien dagen later ontnam God u in twee weken tijds drie kinderen, gesproten uit uw huwelijk met Antje van Overdijke.
Nóg resten er u drie van haar.
Destijds heette het dat het uw verdriet was, dat gij moest verdrinken en waarvoor gij uw troost bij de wulpse Hilda in Leeuwarden moest zoeken. Uw verdriet om Antje, die in het kraambed, nadat zij haar dochter Antje ter wereld gebracht had, stierf.
Kort nadien huwdet ge mij.
O God, waarom deed ik dat? Mijn deernis met uw leed, Klaas Hotse, was groot en - laat mij eerlijk zijn - ik ontvluchtte de armoe in mijns vaders pastorie. Mij trok het leven aan de zijde van een rijk ambachtsheer, in het bezit van vele hoeven, landerijen, een houtzaagmolen en tevens nog burgemeester.
Hoe heb ik mij in u vergist, Klaas Hotse! Ik walg van u - het

meest in bed - God vergeve het mij - ik ben bang, ik ben doodsbang, je grove handen . . .
Het dreunend geweld waarmee de staldeuren worden dichtgeslagen, gestommel en binnensmonds gevloek in het benedenhuis, doen haar met beide handen naar haar hart grijpen. Zij perst haar lippen opeen. Ditmaal zal ik níet doen alsof ik slaap, ditmaal zal ik spreken. Ik, de bange, volgens mijn gemaal afschuwelijk kuise Titia Fockens, móet nu alles maar eens zeggen, al moet het me mijn leven kosten.

Klaas Hotse van Sytzama stommelt met de ontstoken olielamp in zijn handen de trap op. Het glas in de lamp wordt beroet door het vervaarlijk gezwaai.
Van Sytzama gooit de deur van de slaapkamer open en trapt haar met de hak van zijn linker laars achter zich dicht.
Drank- en roetlucht doorwalmen het vertrek. De lamp wordt op tafel gezet en Klaas boert luidruchtig en hartgrondig tot driemaal toe.
Terwijl hij zijn voet in de laarzenknecht zet, doet een veelzeggend kuchje van achter de groen-saaien bedgordijnen hem omzien.
Hij laat de laars zitten, loopt op het hemelbed toe en trekt het met witte kant overtrokken gordijn opzij.
Daar zit zijn tamme, preutse echtgenote recht overeind in bed. Fel, nee - bliksemend kijken haar bruine ogen hem aan. Is dat zijn gedweeë, altijd volgzame Titia? Heeft zij iets van het rumoer daarbuiten vernomen? Haar slaapmuts, waarvan het plooisel anders tot over haar oren hangt, staat zo hoog en vreemd naar achteren. Heeft zij zó haar oren gespitst? De nieuwsgierige, vrome domineesdochter!
Driftig opeens snauwt hij: „Wat zit ge daar als een wassen beeld?"
„Zwijg!" Het klinkt als de zweepslag, waarmee hij daareven zijn poortwachter striemde.
Hij doet een stap achteruit.
„Klaas Hotse, ga zitten, als ge die stoel nog recht-toe bereiken kunt. Ik moet met u spreken."
„Een sermoen van mijn echtgenote? Daarvoor ben ik niet in de stemming."
„Nee. Maar ík wel en - ik móet spreken - man."
Toch wat verlegen met zijn houding, gaat hij op de stoel aan het voeteneind van het bed zitten, bukt zich en begint de knopen van zijn rijlaars los te peuteren.
„Klaas Hotse, zijt ge vergeten wat er in achttien drie-en-veertig gebeurd is, kort nadat ge, evenals nu, in dronkenschap uw paard

door de gracht joeg en de poortwachter met uw zweep sloeg, louter en alleen omdat de goede man uw eigen consigne had opgevolgd van om klokslag tien uren de poort te sluiten? Ge hebt u als burgemeester evengoed als anderen aan de wetten van land en gewest te houden. Zijt ge vergeten, hoe God u nadien tegenkwam door u uw Cornelis, uw Hotze Klaas en uw dochter Ytje Elzelina te ontnemen? Ge zaagt het toen toch zèlf als een straf van de Allerhoogste? Toen heette het dat het leed om het verlies van uw Antje u in een dergelijke dégénerabele toestand had gebracht. Nú kunt ge u daarmee niet excuseren. Ge hebt mij nu. En waarom dan toch de hoge heren van het hof na-apen en er een maintenée op na houden? O, de zedeloze normen, die de Fransen hier hebben achtergelaten! Wáárom die wulpse . . . meid?"
Hij springt op, torent met geheven hand hoog boven haar. Even krimpt ze ineen, maar ogenblikkelijk recht ze haar rug weer en kijkt onverschrokken naar hem op.
„Toe maar, sla maar, voeg de éne zonde maar bij de andere. De zonden der vaderen zullen bezocht worden aan de kinderen. En God heeft nog àndere middelen om te straffen dan een cholera-epidemie!"
„Zeg dat nóg eens hè, noem haar nog eens éénmaal een wulpse *meid* als ge durft," sist hij tussen zijn tanden.
Zij veegt zijn spuug van haar wang.
Nu raast hij door: „Jij, jij, bént geen vrouw! Geen greintje temperament bezit je! Geslachtsloos wezen! Geen wonder dat je geen kinderen kunt baren!"
Het bloed trekt weg uit haar gezicht. Vlijmende pijnen van binnen. Toch brengt zij er in uiterste zelfbeheersing nog uit: „Heer van Sytzama (de ironie ontgaat hem), herinnert gij u nog, dat gij mij in onze wittebroodsweken toefluisterde, dat uw eerste echtgenote geen greintje temperament bezat? Tóch baarde zij u zes kinderen, had vier miskramen en één doodgeborene. Herinnert ge u dit niet meer? Eilacie, dan lijdt ge aan geheugenverlies. Ach ja, 't is ook al een hele leeftijd, twee-en-zestig. Nog een luttel aantal jaren en ge hebt die der sterken bereikt. Maar wílt ge die bereiken, dan moet ge uw laatste levenskrachten niet zo overmatig aan drank en vrouwen verbruiken. Ge ziet zo rood in het gezicht. Een aderlating zou wellicht een beroerte kunnen voorkomen."
Met van verbazing openhangende mond ziet heer burgemeester van Sytzama zijn gade de muts van haar hoofd trekken en onder de dekens verdwijnen.

Sprakeloos staart hij naar het blanke voorhoofd onder het donkere, door een kaarsrechte scheiding in tweeën gedeelde haar. Weerszijden haar hoofd ligt een lange, zwarte vlecht.
Is dit Titia? Heeft hij haar ooit zó gekend? Zijn hand reikt naar de kwispeldoor op het nachtkastje. Hij rochelt, spuugt er een grote fluim in en veegt met de rug van zijn hand langs zijn mond.
Ten duker! Achter déze Titia wil hij toch nog wel kruipen.
Nauwelijks is dit vaag begeren in hem opgekropen, of een ijskoude stem uit het bed slaat het neer. „Ik heb krampen in maag en ingewanden en sta deze nacht voor de gevolgen niet in. Ik moge je dus adviseren de groene logeerkamer te betrekken. Daar zijn de bedden door Keetje geschud ten behoeve van onverwachte gasten."
„M-m-maag en ingewanden?" stamelt hij. En, stotterend: „m-moet j-je b-b-braken?!"
Angst knijpt zijn keel dicht. Dat éne vervloekte woord: *cholera* doorschicht zijn denken. Hij neemt de olielamp en zwaait die boven het bed, trachtend haar gezicht te belichten. Grijsblauw? Hij kan het niet zien. Haar stem zoëven, haar stèm! Zo rauw als die van Cornelis destijds. Dat hem dit niet eerder opviel!
Hij zet de lamp weer op tafel en blijft op enige afstand van het bed staan. Het zweet breekt hem uit bij de gedachte, dat hij de besmetting wellicht al opgelopen heeft. En al was dat níet zo, voor de tweede maal weduwnaar worden, nee. - God nee, dát niet.
„Ja, - ik geloof, dat ik moet braken. Zet de pot maar alvast naast me neer," klinkt nú mat en zacht Titia's stem.
„Je.... eh.... je zal toch geen...."
„Cholera hebben? Ik weet het niet. Ga nu maar weg, jij. Maak morgen je excuses bij De Jong."
„Voor zover ik weet, heerst er momenteel toch geen cholera in ons land?"
„Aukje, Keetjes moeder, hoorde vorige week van een geval in Groningen. Gá nu!"
„Ja. Dan ga ik maar."
Een oude man opeens, sloft hij weg.
Zodra de deur achter hem gesloten is, slaat Titia onder de dekens haar handen voor haar gezicht. Wat geméén van me! Tóch wel eens goed. Doodsbang was hij! Dat ik zó liegen kan. Wat zou mijn vrome, rechtzinnige vader daar wel van zeggen?
M'n maag en ingewanden zijn in de beste conditie en dat van Aukje is ook louter leugen. O wee mij! Morgen gaat hij zéker

bij Keetje navraag doen en dan vlieg ik erin. Ik moet morgenvroeg dadelijk Keetje in vertrouwen nemen. Zij moet het spel dan maar meespelen.
Zo baart de éne zonde de andere. Nu laat je Keetje ook nog liegen, hoort zij in de geest haar vader zeggen. Vader, die nu alweer tien jaar geleden gestorven is en wiens ziel gewis regelrecht naar de hemel is gegaan, de énige mens ter wereld, die ze met haar hele hart heeft liefgehad.... Hij dacht rechtzinnig, durfde er op de preekstoel ook wel van te getuigen, maar openlijk protesteren tegen de wat hij noemde rationeel-supranaturalistische geest in de kerk deed hij nooit. Hij was geen vechter, had zich in vier-en-dertig ook niet afgescheiden, maar had wèl diep respect voor hen, die dit uit overtuiging gedaan hadden. Onlangs had zij nog vernomen, dat hij eens van zijn neef De Cock, die in Ulrum onder vreselijke bedreigingen van kerk en kroon als eerste in Nederland zich afgescheiden had van de vaderlandse kerk, geschreven had: „De Cock staat in zijn Heer, gelijk Luther op den rijksdag te Worms."
Vreemd dat dit alles nu door haar gedachten speelt. Komt dit door het gesprek, dat zij deze middag ongewild aanhoorde tussen Geale Bouwe en Boote, de twee nog levende zonen van Klaas en Antje?
Geale en Boote, twee anti-polen.
Geale: zowel uiterlijk als innerlijk zijn vader gelijkend. Modern denkend, vooruitstrevend, het leven met volle teugen genietend in een voortdurende jacht op geld en geluk.
Boote: zachtzinnig, een fijn-besnaarde geest, een denker en - zo haar sinds kort bekend is - een dichter. Maar hoe fel trok deze zachtzinnige Boote vanmiddag van leer tegen zijn broer Geale, toen zij in de stal, grenzend aan de keuken, waar zij juist toezicht op de booien hield, redetwistten over het geloof!
Titia zucht eens diep. Hoe gecompliceerd is alles. Het hart van de mens wel het meest.
Zij draait zich op haar andere zij. Nu wil ik slapen, slapen gaan en niet meer denken. Titia Fockens, geniet deze nacht van uw alleen-zijn, dank zij uw doortrapte logensprekerij.
Hoor, hoe in de kamer naastaan Klaas Hotse al snurkt! En de muren van deze oude state zijn bijkans een halve meter dik.

Terwijl heer burgemeester de slaap des onrechtvaardigen slaapt - het is de roes na de drank die hem deze vergetelheid

schenkt - en zijn gade in het grote hemelbed bepeinst wát zij de volgende morgen Keetje zal laten zeggen over de gefantaseerde cholera in Groningen, worden daarbuiten in het donker van de maanloze nacht deuren behoedzaam geopend en gesloten.
Mannen, sommigen met de slaapmuts op, het lange witte nachthemd onder de korte duffel uit, zwabberend om hun haast éven witte benen, sluipen op hun sloffen naar het poortwachtershuisje.
De vrouwen wachten in haar bedsteden gespannen hun bescheid af. Dat luidt: „van zijn slaap tot aan de kin een rode striem over zijn rechterwang."
„'t Is godgeklaagd," zeggen de vrouwen en draaien zich om. Er moet nu dan ook voort geslapen worden, want om vier of vijf uur begint hun dag weer.
Voor de bakker om drie uur en als naaste buur van Eelco de Jong moest híj toch zéker op informatie uit.
Als dan ook de volgende morgen om zeven uur de tweede meid van Vrouwe Jacoba Maria van Sytzama-Odelphi door de eerste meid in het huis van des burgemeesters zoon Boote wordt binnen gelaten, is het nieuws al door het hele stadje verspreid.
Onder het aankleden van vierjarige Klaas en het in het pak steken van de drie maanden oude zuigeling Anna, brengt de eerste meid schuchter het wreed gedrag van de burgemeester aan diens schoondochter over.
Jacoba neemt de spelden, waarmee zij de doeken om het babylijfje stijf zal dichtspelden, uit haar mond.
„Wat zegt ge daar Jaantje?! Weet ge zéker, dat hier geen logensprekerij bij is?"
„Nee mevrouw. Velen hebben de striem op het gezicht van De Jong al gezien."
„Weet Gerben Deelstra het al?"
„Hij is vannacht bij De Jong geweest."
Zuchtend verlaat Jacoba de kinderkamer, de kinderen aan Jaantje overlatend.
Naar Boote moet zij. Hoe pijnlijk zal dit hem treffen. Wellicht zal dit de druppel zijn, die de emmer doet overlopen. Er smeult en er werkt al zo lang iets in Boote. Voornamelijk door de lange gesprekken met zijn meesterknecht: Gerben Deelstra. Het zou nu wel eens tot een breuk met zijn vader kunnen komen.
Jacoba drukt haar hand tegen haar hart. Boote had haar gister-

avond vóór het slapen gaan nog 't één en ander meegedeeld van zijn heftige twistgesprek met zijn broer Geale.
Juist als zij de echtelijke slaapkamer wil binnengaan, komt haar man er uit. Zij duwt hem zacht terug.
„Ik moet je iets meedelen, vóór ge naar de molen gaat."

HOOFDSTUK II

Met een bezwaard hart steekt de oude Gerben Deelstra om zes uur in de morgen zijn voeten in de klompen buiten de deur van zijn scheefgezakt huisje.
Hem wacht zijn werk in de houtzaagmolen van heer burgemeester van Sytzama. In de naaste toekomst eigendom van diens zoon Boote.
En het is om deze *jonge* heer dat zijn hart bezwaard is.
Gerbens Hollandse vrouw Dina, die hem door het gebarsten raampje aan de zijkant van het huis nakijkt, vouwt haar handen en bidt overnieuw hetzelfde wat zij zoëven, naast haar man, geknield voor het bed, gebeden heeft. „Here, géef hem de woorden in de mond, die hij nú tot heer Boote, dat U zo zoekende schaap van Uw kudde, zeggen moet."
Hoeveel gesprekken zijn er hier in stille avonduren al niet gevoerd met heer Boote? Allemaal over het geloof. Ach, haar Gerben kon daar immers niet over zwijgen, sinds God hen onder het juk der synodale hiërarchie had uitgeleid? Die gesprekken waren in de molen begonnen, toen de jonge heer nog maar zestien, zeventien jaren telde, nadat de Here hem te Woudsend in een visioen verschenen was. Later hadden zij zich voortgezet in hun huisje en nog niet zo lang geleden was de jonge vrouw van Boote, op een donkere winteravond, óók meegekomen. . . .
Enkele uren later loopt Boote van Sytzama door de Hoofdstraat naar de Molendijk. Over de horretjes nagekeken door tientallen paren ogen. Hij is zich daar pijnlijk van bewust. Ze weten het immers allemaal? Hij werpt een schuwe blik op het poortwachtershuis en balt in de zakken van zijn lange lakense jas zijn handen tot vuisten.
Buiten het gezichtsveld van de loerenden op de Molendijk, tussen de polders aangekomen, staat hij even stil, kijkt op naar de strak-blauwe vrieshemel, liefkoost met zijn ogen het hem zo dierbare friese landschap, zucht en loopt met de handen op zijn rug - een hem typerende houding - verder. Steeds langzamer.

Vóór hij bij de rivier komt, waaraan zijn houtzaagmolen staat, rukt hij de zwarte flambard van zijn hoofd. Een zachte bries speelt door zijn golvend blonde haar. Met gestrekte arm de hoed van zich afhoudend kijkt hij omhoog, waar blauwer dan zijn ogen de lucht is.
„God, God van mijn waarlijk vrome voorvaderen, geef mij antwoord door Uw knecht: Gerben Deelstra."
Bij de molen aangekomen geeft hij de twee jonge knechten werk aan de achterkant, buiten het gehoor van de overdekte werkplaats en het kantoortje aan de voorkant.
„Deelstra!"
„Goede morgen, mijnheer."
„Ja, gij evenzo. Kom eens hier Deelstra. Ik moet met je spreken. Nu dadelijk. Ga daar maar op die tas hout zitten."
Door de krullen en het zaagsel heen is Deelstra in een paar stappen bij hem.
Boote hangt zijn hoed aan een haak, trekt zijn jas wat dichter om zich heen en valt op een zeker tweehonderdjarige eikenstam neer. Dan vergeet hij de kou, steunt zijn ellebogen op zijn knieën en zijn hoofd in zijn handen.
„Ge hebt zeker wel gehoord, wat er gisteren in de late avond gepasseerd is?"
„Helaas já mijnheer Boote."
Even hangt er een barstensvol zwijgen tussen hen.
„Gerben Deelstra, ik heb meer dan ooit uw raad nodig."
„De raad van uw knecht?"
Ongeduldig wuift Boote met zijn hand.
„Luister Gerben: Ik wil hier weg. Ik wil niet dat mijn kinderen opgroeien in een modernistische sfeer, zoals die in mijn ouderlijk huis heerst èn hier in onze hervormde gemeente. Ik wil dat mijn kinderen later positief Christelijk onderwijs ontvangen. Mèt jou Gerben verheug ik er mij bizonder in, dat onlangs de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs is opgericht. En geloof mij: het smart mij aan mijn hart, dat mannen als Groen van Prinsterer, Heldring en nóg enkele van deze geloofshelden (zoals ik ze van harte betitel), zo bitter weinig geldelijke en morele steun in den lande verkrijgen. Zèlfs niet van de predikanten, van wie deze steun toch in de eerste plaats zou moeten komen. Gerben, na alles wat ik over kerk- en schoolstrijd gelezen heb en lees en niet het minst door mijn gesprekken met jou en met dominee Felix van Heeg, ben ik onrustig geworden en gevoel mij als een riethalm, heen en weer geslingerd op kokende golven. Ge weet, dat ik graag dichten mag. In Bilder-

dijk, Beets, Da Costa en De Genestet beluister ik mijn geestverwanten.
Het werk in de molen, zèlfs onze handelsbetrekkingen met het buitenland, het interesseert mij allemaal niet meer.
Maar.... als ik dit werk opgeef, berokken ik mijn vader een groot verdriet. Mijn broer Geale gaat op in zijn advocatenpraktijk in Leeuwarden. Hij voelt *niets* voor de houtzagerij. Náást zijn beroep heeft hij bovendien nogal wat met de verpachting van de hem toegewezen boerderijen te stellen.
En ik? Ik zou wèg van hier willen. Studeren aan Utrechts universiteit. Letteren of theologie, één van beide. 't Is moeilijk voor mij een keus tussen deze twee te maken.
Maar dán: mag ik - en dit vraag ik je op je geweten af, Gerben - mag ik mijn vader zo'n klap toebrengen, door zijn geliefde houtzagerij eraan te geven? Zondig ik dan niet tegen het vijfde gebod?
Mijn vrouw bevindt zich hier onder de prediking van dominee Van Driel óók lang niet wel. Zondag jongstleden durfde zijn Eerwaarde van de kansel af te beweren, dat de lichamelijke opstanding van Jezus een visioen van de discipelen geweest was. Gerben, wat moet ik doen?"
Boote legt zijn éne hand over zijn gesloten ogen, de andere hangt slap tussen zijn knieën.
Een flard zwarte rook walmt plotseling naar binnen. Deelstra springt op.
„Ze leren het ook nóóit, die knapen."
Hij rent naar buiten, waar twee jonge knechten afval in de tonnen staan te verbranden.
„Jelui hebt wééral niet op de wind gelet, schaapskoppen!"
Even trekt er een glimlach over Bootes gezicht. Hij kijkt eens rond, denkt aan de plannen, die hij een jaar geleden nog koesterde over modernisering van de houtzagerij. In Duitsland en in Zweden werden er al prachtmachines gebruikt. Hij had ervan gelezen, zou er in 't voorjaar zelf heengegaan zijn, mede op Pa's aanraden....
Het kan hem niet meer schelen. 't Is allemaal dood voor hem. Jacoba had nogal wat bezwaar tegen zijn nieuwe plannen, tegen het loslaten van de molen ingebracht.
„Kunt ge evenwèl niet de houtzagerij naast uw studie aanhouden?" had zij gevraagd. Met al haar goede eigenschappen was Jacoba doodsbang om geld te verliezen. Als dochter van een rijk Amsterdams koopman had ze een aardig kapitaaltje meegebracht....

Wat te beginnen, als Pa weigerde zijn studie en het levensonderhoud van hèm en de zijnen verder te betalen?
Daar is Gerben weer. Hij blijft, de handen in zijn zij gesteund, voor zijn jonge meester staan en zegt vastberaden: „Mijnheer Boote, gij moet theologie gaan studeren. Wellicht klinkt het u ietwat gezwollen in de oren, maar mijn vrouw en ik zijn er sinds vele jaren van overtuigd, dat gij een geroepene zijt. Ik behoef u slechts dat visioen in Woudsend in gedachten te brengen."
Boote slaat zijn ogen op. De grijze van zijn knecht kijken doordringend in de zijne. En nóg eens zegt hij: „Ge moet theologie gaan studeren en u ontworstelen aan het synodale juk."
Boote schudt zijn hoofd.
„Voor dit laatste voel ik niet, Gerben." Op hartstochtelijke toon voegt hij eraan toe:
„Als rechtzinnig predikant meewerken aan een reorganisatie *binnen* onze kerken, *dát* wil ik." En zachter: „de Christus der Schriften te mogen verkondigen . . ."
De oude man legt zijn hand op Bootes arm. „God geve dat ge dit verwezenlijken moogt. Maar mijnheer Boote, wáárom naar Utrecht te gaan? Waarom dit synodale juk niet van u afgeschud? Des konings reglement van 1816 zal u in uw ambtelijke bediening binden aan alles wat de Algemene Synode voorschrijft. En Utrecht?? Hoe heeft - nog maar een goeie tiental jaren geleden professor Opzoomer bij de studenten, nog vóór dezen hun theologische studie aanvingen, het Schriftgeloof ondermijnd. En zou dit - zij het geniale - gif niet doorgesijpeld zijn tot vandaag aan den dag?"
Boote maakt een ontkennende hoofdbeweging en wil iets zeggen, maar Deelstra zwaait met zijn hand. „Zwijg maar, ik weet goed wat ge zeggen wil, ik óók ken „Beurt om Beurt", het lekedicht van de Genestet over de kringloop Utrecht - Groningen - Leiden - Utrecht."
„Kent ge 't uit uw hoofd Gerben?"
„Wel wis en drie:

In Utrecht heeft voor jaren her
Van Heusde's licht geschenen.
Met 's mans discipelen toog zijn leer
èn licht naar elders henen.
In 't Noorden heeft toen jaar op jaar
Een starretje geflonkerd;
Uw star, doorluchtig Leidenaar
Heeft nu zijn glans verdonkerd.

Doch - dit is duidelijk - ook uw licht
Moet op zijn tijd weer kwijnen . . .
En dan? - o Goôn! dan is het Sticht
Weer aan de beurt, om met nieuw licht
Ons Neêrland te overschijnen."

Bewonderend luistert Boote naar zijn reciterende molenknecht, zo vurig van geest, een eenvoudig arbeider met een grootheid van geest en een aangeboren intelligentie, waarmee ongetwijfeld velen, die wèl studeren mogen, niet wedijveren kunnen.
„Hoeveel gedichten kent gij wel uit het hoofd?"
„Tientallen, - maar dit was even terzijde heer Boote - ge gaat dus, als het God belieft, aan de voeten van een Doedes en een van Oosterzee zitten? En - Beets niet te vergeten."
„Waarschijnlijk wèl. 't Is alles nog wat vaag in mijn gedachten, maar wèl is het mij, of ik door een hogere macht daarheen getrokken word."
„God roept u."
Vol liefde kijkt de knecht op zijn jonge meester neer. Ach wat? Voelt hij niet veeleer een vaderlijke genegenheid voor deze jongeman?
Dragen zijn vrouw en hij hem niet dagelijks op aan de troon der genade, als gold het een eigen zoon?
„Maar . . . Gerben, als Pa mij nu eens alle steun onthoudt? Als hij . . . wat mijn vrouw vreest, mij nu eens onterft? Ik heb twee kinderen . . ."
„Tja! Als ge er zò over denkt . . . als ge nog niet eens met de apostel Paulus alle dingen schade en drek hebt leren achten om de uitnemendheid, die gevonden wordt in Jezus Christus . . . als het nog zó met u staat, heer Boote, begin dan maar niet aan uw kruisweg."
Hij loopt op de uitgang van de molen toe, keert zich daar nog éénmaal om en zegt ernstig: „Mijnheer Boote, Christus willen navolgen is: alles willen verliezen om Zijnentwil. U zou de eerste niet zijn en evenmin de laatste, die letterlijk alles offerde om rijk te worden als nooit te voren. Ach, heer Boote, hoevelen die zich afgescheiden hebben in vierendertig hebben vervolging, mishandeling en hoon moeten verduren.
Ik heb het u toch allemaal laten lezen?"
Hier trilt zijn stem. Boote gaat naar hem toe, legt zijn hand op Gerbens schouder: „Gerben, God heeft mij door jouw mond geantwoord. Ik weet nu wat mij te doen staat."

Op een klein tabouretje zit Boote tegenover zijn vrouw Jacoba in haar boudoir.
Zij heeft aandachtig naar hem geluisterd. Tranen vullen haar ogen. Zij buigt haar hoofd, haar smalle witte handen, ten dele verborgen in de plooien van haar rok, drukt zij stijf ineen.
Tot nog toe heeft zij met geen woord gereageerd op wat hij haar meedeelde.
Gespannen beziet hij haar. Wat is zij móói, zijn Jacoba. Mooi èn verstandig. En een verstandige huisvrouw is van den Here.
„Jacoba, wil je mij hierin wel volgen?"
Zij richt haar hoofd op en lacht door haar tranen heen.
„Moet ge mij dat nog vragen, man? Kent ge mij nog zo slecht?"
Nu schuift hij dichter naar haar toe en neemt haar handen in de zijne.
„En als Pa mij nu eens onterft? Als hij mij eens als een vervloekte heenzendt?"
„Wat zou ik ánders, dan u ook dàn volgen, mijn lieve man?"
O, hij zou zijn armen om haar heen willen slaan, haar stijf tegen zijn hart drukken, zijn dappere liefste. Maar eerst moet hij nóg verder gaan.
„Hebt ge dan reeds bedacht, waarvan wij met onze kinderen leven moeten? Waarvan ik mijn studiekosten, mijn leerboeken en wat daar meer bij komt, zal moeten betalen?"
„Ik heb mijn vaders versterf, Boote."
Het komt er moeilijk uit, wat Boote niet ontgaat.
„Ik hoop, dat het niet zo ver behoeft te komen, lieve. Dit zal het laatste zijn, waar wij eventueel toe overgaan. Ik heb óók nog een paar handen om te werken en een stel hersens om te gebruiken."
„Wat wilt ge daarmee zeggen?"
„Dat ik daar ten allen tijde, als God dit van mij vraagt, mijn brood mee kan verdienen en zo doende mijn studie zelf kan bekostigen. Alleen, Jacoba, moet ge u goed realiseren, dat wij uiterst sober zullen moeten leven."
Hij pakt de hand, waarmee zij een afwerende beweging maakt en trekt haar op zijn knie. Zijn armen om haar heen sluitend, vervolgt hij de opsomming van zijn sombere vooruitzichten.
„We zullen in geval Pa mij verstoot - wat God verhoede - wij zullen in dat geval een kleine bovenwoning in Utrecht moeten zoeken en - wellicht kunt ge er dan maar één meid houden."
„Dit alles weegt minder dan een grein in vergelijk met uw hoge roeping, Boote."
„Mijn vrouw!"

Als zij zich uit zijn omhelzing losmaakt, schudt zij energiek haar kleine hoofd, strijkt haar haren glad achter de oren en zegt: „Hoe somber zijn we nu toch gestemd Boote! Uw vader is toch geen onmens -, al leek het er vannacht weer veel op, mompelt hij - ik geloof niet, dat hij u en mij en zijn kleinkinderen zal verstoten, alleen omdat gij uw roeping wilt volgen. Nee, wij zien het té donker in."
„Die roeping is voor hem niet het doorslaggevende punt. Dat zou wèl het geval zijn, als wij ons zouden afscheiden van de hervormde kerk. Maar . . . zijn houtzagerij. Daar ziet Papa, wat de toekomst betreft, een goudmijn in."
Even krijgt Jacoba het toch nog te kwaad, als zij denkt, hoe ook zíj eens vermogende lieden zouden kunnen worden en nú wellicht een karig bestaan zullen moeten gaan leiden.
Boote had zulke mooie plannen met de molen . . .
Boote legt zijn hand beschermend op haar hoofd. „Kom, ik zal de tweede meid met uw welnemen een briefje aan Papa laten brengen, waarin ik hem om een onderhoud vraag."
„Ik zal Albertje roepen."

Heer burgemeester van Sytzama fronst zijn wenkbrauwen, steekt zijn onderlip vooruit en schuift het briefje van zijn zoon van zich af. Boote wenst een onderhoud met hem? De zoon zal zich toch niet vermeten zijn vader te bekapittelen over het gebeurde van de afgelopen nacht??
Zo já, - dan is dáár het gat van de deur.
Met wilde halen krabbelt hij met zijn fraai besneden veren pen onderaan Bootes briefje: „Hedenmiddag drie uur. In de bibliotheek. Papa."
Hij loopt ermee naar de gang, waar Albertje op antwoord wacht. Sapristie, wat een mooi kind, die tweede meid van Jacoba!
Met duim en wijsvinger tilt hij haar gezicht bij de kin omhoog.
„Zó deerntje, hoe is je naam ook alweer?"
„Albertje, heer burgemeester," fluistert het meisje.
„Zo, zo, zo. Nu, - ge zijt bezig tot een schone maagd op te groeien. Hoe oud ben je?"
„Veertien."
„Veertien wát? Veertien kalveren?"
Plagerig trekt hij aan haar blonde vlecht.
„Jaar, veertien jaren bedoel ik."
„Oóó, nú begrijp ik het. Nou, breng maar rap dit briefje aan mijnheer mijn zoon terug. Het antwoord staat erin."

Klokslag drie uur - zijn vader houdt evenals hijzelf van stiptheid - klopt Boote op de deur van de bibliotheek in zijn ouderlijk huis. Zijn vader beduidt hem plaats te nemen op de met kruissteken geborduurde stoel tegenover de zijne. In beide rugleuningen is het wapen der van Sytzama's geborduurd.
Bootes smal en fijnbesneden gezicht bekijkend, treft Klaas Hotse de sprekende gelijkenis met Antje van Overdijke. Uiterlijk en innerlijk het evenbeeld van zijn moeder. 'n Beetje dweepziek. Geen kérel. Geef míj Geale maar.
„Wat is er van je dienst?"
De nerveuze trilling in zijn stem ontgaat Boote niet. Papa is bang, dat ik over het gebeurde van deze nacht kom spreken, constateert hij bij zichzelf. Hij heeft daarin gelijk.
Kennelijk opgelucht staat Klaas Hotse tenminste op en haalt twee gouwenaren uit het rek, zodra Boote gezegd heeft: „'t Gaat over de houtzaagmolen."
„Zó, - nog méér vernieuwingsplannen?" Hij schuift Boote de tabakspot toe. Stilzwijgend stoppen zij hun pijpen.
Maar zodra Boote zijn eerste haal gedaan heeft en de rook in fraaie kringen omhoog blaast, steekt hij van wal.
„Papa, - ik ga hier weg. Belast u Geale, zo deze er voor voelt maar met het beheer van de houtzagerij, of neemt u dat zèlf op u, maar - hóe dan ook - ik doe er afstand van."
„En waaróm als ik vragen mag?"
Koud als staal klinkt het.
„Omdat ik in Utrecht theologie ga studeren en roeping gevoel om predikant te worden."
Als door een adder gestoken springt Klaas Hotse van zijn stoel op. Zijn rossige bakkebaarden trillen als kwabben onderaan zijn rode, blauw-dooraderde wangen.
Hij ijsbeert de kamer door, blijft tenslotte met zijn handen in zijn zij gesteund voor zijn zoon staan, die nu óók opstaat.
Een roep om Gods bijstand in zijn binnenste.
„Zó," - sneert Papa - „invloed van je knecht Deelstra, die zware afgescheidene of - van je confrater in de rijmelarij: Bilderdijk? Of van die nieuwlichter Felix uit Heeg? Ik mag wel veronderstellen, dat dit een opwelling van je is?"
„Dat is het *niet* Papa. Ik ben hier vast toe besloten."
„Wel, wel, - en voegt meneer zich bij de Christelijke Gereformeerde Kerk of bij de gereformeerden onder het Kruis, of zijt ge soms óók van plan een fanatiek dweper als van Raalte naar Amerika te volgen? Nou?! Zeg óp! Mijn zoon een nieuwlichter! God bewaar me!"

„Ik hoop met Gods hulp predikant in onze Nederlandse Hervormde kerk te worden en daarin Christus te prediken, onze gekruisigde en opgestane Heer. *Binnen* onze kerk, Papa, wil ik strijden, wil ik álles doen wat in m'n vermogen ligt om daaruit alles en iedereen te bannen, die iets anders verkondigt dan Jezus Christus en dien gekruisigd. Ons los te maken van wereldlijke overheersing en wetten."
Spotlachend schudt vader van Sytzama het hoofd. „Hemel nog toe, wat een zalverig-vrome betweter! Oóó, wat klinkt dat allemaal fraai hè. Maar dat je je vader op het hart trapt, dat je achteloos het door hèm opgebouwde werk van de houtzagerij van je afschuift, dát moet dan zeker óók vroom heten, hè?! In welk gebod staat dat ook weer van je vader en je moeder te moeten eren, je te buigen onder de wetten van 's lands overheid?"
„Het bedroeft mij meer voor u, Papa, dan ik zeggen kan."
„Ja, ja, - ik spúw van diergelijke kruiperige vroomheid!"
Hij grijpt met beide handen naar zijn hoofd. „Mijn God, waar heb ik zo'n fluim van een zoon aan te danken?"
„Is dat een gebed, Papa?"
Verwezen kijkt Klaas Hotse zijn zoon aan. „Een gebed?! Eerder een vloek en een vuist naar de hemel vrome Boote! Erg nietwaar? Welk een groot zondaar, die vader van u!"
„Niet groter dan wie ook."
„Ach, ach, - wel wèl, dit moet ik dan zeker nog mooi gezegd vinden ook. Wat zegt uw Jacoba wel van dit waanzinnige plan? Ik heb haar altijd verstandiger en zakelijker geacht dan jou."
„Jacoba is in dit opzicht dezelfde mening toegedaan als ik, namelijk deze: dat ik mijn roeping moet volgen."
Enige ogenblikken is het stil tussen beide mannen. Klaas Hotses kaken bewegen nerveus op en neer. Deernis vervult Bootes hart. Hij doet een stap naar zijn vader toe, legt zijn hand op diens schouder.
„Papa, gelóóf me, dat het mij om ú wèrkelijk verdriet, maar neem het wat ik u bid van mij aan, dat ik niet anders *kán*. Inderdaad is Gerben Deelstra het middel in Gods hand geweest om van mij een ander mens, een bekeerde te maken.
Ach, Papa, hoe vurig wens ik, dat u ook eens werkelijk ernst gaat maken met uw verhouding tot God. En dat u daarbij de bijbel uit die vergeten hoek, onder het stof, vandaan haalt en daaruit God zèlf tot u laat spreken. Papa, dan zult u óók breken met die zondige verhouding met die vrouw in Leeuwarden en u er wel voor wachten een onschuldige, die zijn plicht deed, met uw zweep af te ranselen."

Nu schieten Klaas Hotses ogen vuur. Het bloed trekt weg uit zijn gezicht. Hij dringt op zijn zoon aan en sist tussen zijn tanden: „Jij Godvergeten ellendeling! Hoe dúrf je, hoe . . . hoe vermeet jij je, je vader te bekapittelen? Is *dát* die nieuwe Christelijke leer? Uit de duivel is ze! Nu is het dan ook voorgoed uit. Van nú aan kèn ik jou niet meer. Uit m'n ogen, ga uit m'n ogen alsjeblieft! Vertrek zo gauw je kunt van hier en zet nóóit meer een voet over m'n drempel. Jij noch je vrouw, nóch je kinderen. Je hoeft in der eeuwigheid op geen stuiver van mij meer te rekenen. 't Is alles later voor uw broer Geale en uw zuster Antje. Ga gij uw hel en verdoemenis maar preken, als ge daar uw duivels plezier in hebt. Voor míj bestá je van nu aan niet meer."
Met gestrekte arm wijst hij naar de deur.
Boote trilt over al zijn ledematen. Wéér doet hij een stap naar zijn vader toe.
„Papa! Zó niet . . . niet zó!"
De vinger blijft wijzen.
Met gebogen hoofd loopt Boote op de deur toe. Daar keert hij zich nog eenmaal om.
„Papa! Vader! Kán het niet anders?"
Geen antwoord. Roerloos staat daar Klaas Hotse van Sytzama met gestrekte arm, wijzend naar de deur.
Boote gaat.
Dit beeld zal hem zijn hele leven bij blijven.

HOOFDSTUK III

Twee weken nadien loopt Boote de lange weg van Heeg naar huis. Die twee uren gaans heeft hij graag over voor de lessen, die hij van dominee Jan Wouters Felix ontvangt ter voorbereiding op zijn theologische studie.
Zijn Jacoba heeft al vele malen door het dakvenster op zolder naar hem uitgekeken. O, ze zou willen, dat hem onderweg vleugels werden aangedaan! Haar hart klopt haar nóg in de keel van alle deze dag doorstane emoties.
Zij móét Boote aan zien komen. Hij zou anders zo schrikken van al die neergelaten lancaster gordijnen.
Als zij hem eindelijk in de verte ziet, hult zij zich in een zwartwollen omslagdoek en loopt hem tegemoet.
Hij verhaast zijn tred, zodra hij haar gewaar wordt.
„Wat ís er?"
„Mama is vanmiddag om één uur plotseling overleden. Waarschijnlijk een beroerte. Geale liet het mij door Keetje berichten."
Geschrokken staat Boote stil.
„Mama overleden? Mamá?! En wij dachten haar zo sterk en gezond! En - ben je er heengegaan?"
Jacoba buigt haar hoofd en gesmoord brengt ze eruit: „Ik ben als een vreemde deern weggestuurd."
Boote verbleekt. „Wèg-ge-stuurd? Jacoba, ge meent toch niet, dat ge niet binnengelaten werd?!"
Jacoba trekt huiverend de zwarte doek dicht om zich heen.
„Jacoba?"
„Zodra Keetje mij binnengelaten had, kwam uw vader, Boote en . . . en verhinderde mij verder te gaan."
„Hóe verhinderde hij dat?!"
„O Boote . . . ik . . . ik . . . néé!"
Zij barst in huilen uit.
Hij slaat zijn arm om haar schouders en zegt hees: „Laten wij het binnenshuis verder uitpraten."
De kleine Klaas komt hen in de gang tegemoet en vliegt met een bang gezichtje in de armen van zijn moeder.

„Mamma, ik ben bang! 't Is zo donker. Mogen de gordijnen open?"
Jacoba drukt het kind stijf tegen zich aan.
„Dat kan niet Klaas. Ge weet het toch, dat uw Grootma dood is?"
„Dóód? Net als de poes?"
„Welnee m'n kind, foei!, ge kunt Grootma toch niet met een dier vergelijken?"
„Wát dàn?! Waarom moeten dan die gordijnen dicht? Dat hoefde bij Minet ook niet en u zei, dat Minet dood was en nu zegt u en Albertje en allemaal dat Grootma dood is."
Boote buigt zich naar zijn kleine jongen over, legt zijn hand op het blonde hoofd en duwt het achterover.
„Klaas, ge moet nooit bang zijn. Kleine kinderen moeten ook niet zoveel vragen. Luister goed naar wat je pappa zegt en dan ook zoet met Albertje meegaan, als een gehoorzaam kind.
Grootma is door een engel naar de hemel gedragen. Daar is het heel mooi. Zij ziet daar nu de Here Jezus en dat maakt haar zo blij. Zij zou niet meer terug willen naar deze aarde. Maar wij zijn bedroefd omdat wij haar hier nooit weer zullen zien en daarom doen wij de gordijnen dicht."
„Hebt u die engel ook gezien?" fluistert het kind.
„Je zou nu niets meer vragen, maar ik wil je op deze éne nog antwoorden: wij mensen kunnen geen engelen zien. Dan zouden wij wellicht blind worden van het licht, dat ze uit de hemel meebrengen. Maar daarom zijn ze er wel. Zij waken over ons en vooral over de kinderen. Ga nu als een gehoorzame jongen met Albertje mee."
Nadenkend staart hij, vóór hij Jacoba de zijkamer in volgt, het kind, dat aan Albertjes hand de lange, wit marmeren gang door loopt, na. Die ogen!
Zou Jezus zúlke ogen gehad hebben? Snel duwt hij de gedachte, als zijnde zondig, weg. Zijn kind: in zonden ontvangen en geboren vergelijken met de Zondeloze?!
„Sluit de deur goed achter je," maant zijn vrouw hem. Hij trekt haar op zijn knie.
„Hoe ging dat nu ginds toe, mijn lieve?"
Jacoba, inmiddels gekalmeerd, maakt zich los uit zijn armen, zet haar linkerhand in haar zij, wijst met de rechter naar de deur.
„Zó stond, als uit de grond verrezen, Papa voor me: „Mevrouw, wilt u maar heengaan en een dode niet verontrusten?" (Stel je vóór, alsof ik de heks van Endor ben!) Ik deed nog een stap naar hem toe, maar alsof ik een melaatse was, stapte hij achteruit, zei: „Mevrouw, ik ken u niet," keerde zich om en liep de salon

binnen. Zó ben ik weggegaan, als een kwaje deerne, uit het huis van mijn schoonouders. Gelooft ge niet Boote, dat uw mama dit verschrikkelijk gevonden zou hebben?"
Boote, die opgestaan is en met stijf opeengeperste lippen door de kamer loopt, blijft voor haar staan. Vochtig zijn zijn ogen. Hij sluit zijn handen als schelpen om haar hoofd en fluistert: „God moge het hem vergeven. Wij moeten onze gebeden om zijn bekering vermenigvuldigen. En wat mama aangaat: zij zou dit alles zeer zeker verschrikkelijk gevonden hebben. Ik vraag mij af of zij die beroerte gekregen heeft, mede door alles wat zij met papa heeft meegemaakt, nádat hij mij als een vervloekte uit huis gestuurd had. Je weet, wat Antje ons vertelde, toen zij met Murco op Frisia-State logeerde. Hoe mama voor ons gepleit heeft en als een bange vogel in elkaar dook onder papa's woede-uitbarstingen. Wij moeten hier zo gauw mogelijk weg. Wij kunnen dat bovenhuis in de Trans te Utrecht alvast betrekken. Nog een maand en mijn eerste studiejaar begint. O Jacoba, ik verlang er zo naar.
Wij moeten natuurlijk eerst nog de begrafenis afwachten. 't Zal mij benieuwen, of wij nog een uitnodiging krijgen."
„Hoe kunt ge dat nu dènken, Boote? Natúúrlijk horen wij *niets*."
„Nou ja, Geale en Louise, Antje en Murco zullen daarover toch nog wel een hartig woordje met papa spreken? Vergeet niet de indruk, die onze absentie op de hele omgeving zal maken."
„Die tóch al haarfijn van het gebeurde op de hoogte is," vult Jacoba aan. „Het zal papa méér schâ doen dan óns. Men veracht hem nú al om velerlei, zoals ge weet. Wij moeten eigenlijk diep medelijden met hem hebben en zoals ik al zei: veel voor hem bidden. Mama is van een zwaar, aards bestaan verlost. Zij was een Christin, maar kon tegen hem slecht op. Dikwijls denk ik eraan, hoe mijn eigen moeder, die nog zoveel zachtmoediger moet geweest zijn dan mama, hoe zíj onder papa's tirannieke natuur geleden moet hebben . . ."

Die avond komt Geale.
Na zijn verstoting uit het ouderlijk huis heeft Boote zijn broer Geale, nóch zijn hem zo dierbare zuster Antje ontmoet.
Wèl had Antje hem vanuit Sneek, waar haar man Murco een grote doktherspraktijk uitoefent, een innig-meelevende brief geschreven.
Zij en haar man deelden evenmin als Geale en Louise zijn opvattingen over bijbel, kerk en geloof. Allen waren zij puur modern. Tóch voelt Boote zich nauw aan hen verbonden. Meermalen heeft

zijn wat depressieve natuur zich gelaafd aan Geales optimisme. Zelfs had hij - zij het met een tikkeltje jaloersheid - wel eens geconstateerd dat Geale de *levenskunst* verstond, om direct daar overheen met spijt vast te stellen, dat het allemaal wel bizonder Ik-geconcentreerd was in het leven van zijn broer.
Het leven genieten met de vrouw, die hij liefheeft en de wijn met een vrolijk hart drinken, dáárin was Geale het altijd roerend met de Prediker eens, maar dat ootmoed vooraf gaat aan de eer kan van eerzuchtige, trotse Geale nu niet bepaald gezegd worden.

„Kan ik blijven, of wilt ge als mannen onder elkaar zijn?" vraagt Jacoba.
Breed lachend maakt Geale een zwierige buiging voor haar.
„De avond zou aan schoonheid inboeten als ik de aanblik van mijn bevallige schoonzuster, alsmede haar intelligente inbreng in het gesprek zou moeten derven."
„Praat en doe nu maar gewoon, zwager, en zet u in deze gemakkelijke stoel, - hoewel - voegt zij er met een ondeugend lachje aan toe - ik uw hoofsheid wèl apprecieer."
„Boote," zegt Geale, terwijl hij in de hem aangeboden fauteuil neerploft, - „ondanks al je vromigheid heb je toch wel een goeie kijk op 't vrouwelijk schoon en dat gepaard aan een behoorlijk verstand gehad. - Maar nu ter zake: Papa denkt dat ik voor een dringende zaak naar Sneek moest. Ik heb Louise bij hem gelaten en ben naar jullie gekomen, om je van één en ander op de hoogte te brengen.
Vooraf wil ik zeggen, dat ik die hele affaire van jullie verstoting uit het ouderlijk huis diep betreur. Allerberoerdst vind ik het en - ik begrijp jou niet Boote en jou nog minder Jacoba.
Maar éérst dit: ge hoeft niet te rekenen op een uitnodiging voor de begrafenis."
„Dan ga ik er alléén, te voet heen," zegt Boote.
Geale draait de punten van zijn blonde snor verwoed omhoog, wat hem een verwaand aanzien geeft.
Als Jaantje de hoge koffiekan binnenbrengt, stokt het gesprek. Geale zit met zijn hoofd voorovergebogen en wrijft zijn handen nerveus over elkaar.
Zodra Jaantje vertrokken is, keert hij zich weer tot zijn broer. „Wij hadden er onlangs in de stal van papa al woorden over, maar nu zal ik je eens iets voorlezen uit „De Wekker". Het is een nummer van 4 januari laatstleden, 4 januari 1861, en het hierin gepubliceerde artikel is geschreven door niemand minder dan door Jonkheer van Beyma thoe Kingma, - zoals je weet: schoolopziener

te Heerenveen. 't Is bijkans woordelijk hetzelfde als wat ik tegen jou zei. Hoor maar: „De tijden zijn voorbij, de leerlingen voor waar te verkondigen, dat hemel en aarde in zes dagen zijn geschapen, het water der Rode Zee op een wenk verdween, de kracht van Simson in de haren zat en Jona een zeetocht in de buik van de vis deed; de vooruitgang der wetenschappen bewijst ons, dat miljoenen jaren voor de vorming van die aarde benodigd zijn geweest.
Geen désorde (dergelijke wonderen), maar de grote orde in alles welke voor ons openligt, is bewonderenswaardig, onder het bereik van de onderwijzer der jeugd, de kinderen te verklaren."
Vanzelfsprekend heeft „De Wekker" dit artikel overgenomen uit „De Dageraad". Zo zie je Boote, hierin zijn wij, modernen, het met de Dageraadsmannen eens."
Met ogen vol ontzetting staart Jacoba haar zwager aan.
„Jacoba!", waarschuwt Boote, „ge schenkt de koffie over het kopje heen!"
Rap draait Jacoba het kraantje van de kan dicht. De woorden branden haar op de tong, maar daar een vrouw niet het éérst het woord behoort te nemen, kijkt ze haar man afwachtend aan.
„Je weet Geale, dat ik deze theorieën als doodsgevaarlijk afkeur. Ik zeg met Luther: „das Wort sollen sie stehen lassen". De hele bijbel is voor mij het onfeilbare Woord van God, dat ik door de genadige werking van Zijn Geest in kinderlijk geloof aanvaard."
Nu kan Jacoba niet langer zwijgen.
„Zó doende Geale haalt gij toch alle grond onder onze voeten weg. Als wij het één niet meer aanvaarden, waarom dan het ander wèl? Wat blijft ons dan over van dat kostbaar woord van God?"
„Dat woord van God is *in* de bijbel Jacoba, maar daarom is de hele bijbel nog niet Gods Woord. Zij is door *mensen* geschreven, vergeet dat niet."
„Onder de leiding van de Heilige Geest, geïnspireerd dóór die Geest," zegt Boote op overtuigende toon.
Geale schudt zijn hoofd.
Boote kijkt naar hem. Met liefde en - weemoed.
„Geale, - wij beminnen elkaar als broeders naar het vlees zéér en daarom voel ik het als een diep verdriet, dat wij geestelijk door een wereld van tegenstrijdige overtuigingen gescheiden zijn. Vooralsnog is het nutteloos hier verder over deze dingen te redetwisten. Te meer waar onze tweede moeder nog boven aarde staat. We zagen het immers al eerder, als wij onze meningen in dezen tegenover elkaar stelden, dat wij geen stap nader tot elkaar kwamen?"

„O, ik word helemaal ongelukkig van binnen Geale, als ik de arrogantie beluister waarmee die zogeheten wetenschappelijke figuren in onze kerken met hun tóch zo beperkte kleine verstand het Woord van de alleen-wijze, heilige God aanranden," roept Jacoba bewogen uit.
„Wáár beluister ik bij jullie modernen *iets* van het „Heilig, heilig, heilig is de Here der heirscharen"?"
„Ach Jacoba, - woorden, woorden, woorden. En dan nog niet vrij van exaltatie óók."
Een hoogrood vliegt Jacoba naar de wangen. Boote waarschuwt: „Wind u niet te zeer op lieve. Denk om uw positie."
Geale trekt zijn wenkbrauwen op en vraagt met een veelbetekenend lachje in zijn ogen aan zijn broer: „Zóó? Wordt dat binnen het jaar een nieuw borelingske? Uw Antje is nu . . . eh . . ."
„Bijna vijf maanden," vult Jacoba aan. Vinnig klinkt haar stem en uitdagend kijkt ze haar zwager aan.
Geale heft zijn gevouwen handen in haar richting. „Ach schone zuster, dood deze heiden niet met uw ogen. Ik verheug mij toch zeer in uw weeral gezegende omstandigheden en hoop mèt u op een prachtige nieuwe loot aan de oude stam der Van Sytzama's. - Alléén" - en nu kijkt hij Boote aan en er klinkt bezorgdheid in zijn stem door - „het wordt weer een verzwaring van je lasten broer en je hebt nog een studie van vier of vijf lange jaren voor de boeg."
„Ik weet het Geale. *Wij* weten het." Liefdevol kijkt hij Jacoba aan. „Wij zullen beiden hard werken en - God zal in alles voorzien."
„Ik wil jullie ten allen tijde helpen."
„Dat wéten we, beste kerel, — maar niet dan in uiterste noodzaak zal ik de financiële hulp van een van Sytzama inroepen. Al bèn je dan ook m'n bovenste beste broer en — zéker geen heiden, Geale. Als zódanig beschouwen wij jou en je Louise en Antje met haar Murco zéker niet. Dat zou wel een verschrikkelijke farizeese hoogmoed betekenen.
Wij hopen en bidden alleen of God jullie wil verlichten met zijn Geest. Jullie zien alles zo in het humane, horizontale vlak, maar de verticale lijn Geale, het dagelijks voortdurend kontakt met God, dát is het voornaamste. En dat kontakt loopt alleen maar over Christus, Zijn Zoon, onze Heer. Dat jullie Hem nog eens mogen erkennen als onze Verlosser, als de énige Weg tot de Vader, is onze vurigste wens."
Na enige ogenblikken van stilte blijft voor de rest van de avond dát wat hen van elkaar scheidt onaangeroerd.

De mannen drinken nog een glas port en Jacoba, vóór zij naar bed gaat, een brandewijntje met suiker.
Op haar slaapkamer gekomen, kromt zij zich als plotseling weeën haar overvallen.
Twee dagen later, tijdens de begrafenis van moeder Titia, krijgt Jacoba een miskraam.
Drie weken nadien betrekken Boote en zij met hun kinderen Klaas en Anna een eenvoudig bovenhuis aan de Trans in de oude Domstad. Jaantje gaat mee.
Van Klaas Hotse geen woord, blik of gebaar ten afscheid.
Dat van de Deelstra's viel van beide kanten zwaar. Het leek Boote, of deze twee eenvoudige mensen zijn ouders waren.
„Moeder" Deelstra sloeg haar armen om Jacoba heen. „M'n deerntje, wat ziet ge er nog broos uit. Meneer Boote, zult ge haar wat ontzien? Zij is niet één van de sterksten."
Vrijwel het hele stadje betreurde het heengaan van dit jonge gezin. Hun werden ettelijke brabbel- en gewone friese koeken meegegeven. Menige traan werd haastig weggeveegd.
Men was hen met velerlei behulpzaam.
Alleen „Frisia-State" bleef voor hen gesloten.
De dag ná hun vertrek bezorgde Kooistra, de postbode een afscheidsbrief van Boote en Jacoba aan het grote huis. Of die ooit gelezen is, is Boote nooit te weten gekomen.

HOOFDSTUK IV

31 maart 1867. Traag tikt de friese hangklok de tijd weg. In de aangroeiende schemer zit Jacoba van Sytzama voor het raam van de pastorie in Woudsend. Haar éne hand beweegt automatisch de schommelwieg heen en weer, waarin sinds vier weken haar derde kind ligt. In haar andere hand, die in haar schoot rust, houdt zij een met tranen bevlekte brief.
Weer zucht zij diep: O mijn God, wat is het leven zwaar en gecompliceerd!
Zij beweegt de brief in haar hand. Wát zal Boote híér van zeggen? Zij kan het wel vermoeden. Hevig verontwaardigd zal hij zijn en haar rechtvaardige verwijten maken.
Dat zij toch in al die jaren, zolang zij hem kent, het bestaan van haar enige zuster voor hem heeft kunnen verzwijgen!
Ach, — zij moet het zich eerlijk bekennen, dat zij zèlf soms in maanden geen gedachte aan Berendina gewijd had. Zéker niet in haar eerste huwelijksjaren, toen zij met het heden vergeleken een weelderig leven geleid had. Vaker waren haar gedachten afgezworven naar Berendina in de moeilijke Utrechtse tijd, toen Boote studeerde en 's avonds nog in een sigaren- en tabakswinkel stond om bij te verdienen. Toen zij óók een deel van haar vaders versterf hadden moeten aanspreken om de rekeningen van dokter en apotheker te kunnen voldoen. Wat was zij tóén, na een dood kind ter wereld gebracht te hebben, zèlf dichtbij de dood geweest . . .
Zij herinnert zich haar verlangen om te mógen sterven. Was dat - gaat zij met zichzelf te rade - was dat, omdat ik zo verlangde bij Jezus te zijn, òf - omdat het leven hier op aarde mij te zwaar voorkwam? Zij weet nu, dat het laatste het geval geweest is.
Nu zij hier met deze brief van haar ten dode opgeschreven zuster, die door haar ouders, haarzelf en de hele familie doodgezwegen was, op Boote wacht, die naar de begrafenis van zijn onverzoenlijke vader is gegaan, spaart Jacoba Odelphi zichzèlf niet. Ik ben een hard en egoïstisch wezen. Verwend door mijn vader èn door mijn man. Hoe had Boote geléden onder de onverzoenlijkheid van zijn vader, die hem zelfs op zijn sterfbed de deur geweigerd had!

Geale en Antje hebben hem voor de begrafenis uitgenodigd, maar Geale heeft hem er vooraf in voorzichtige bewoordingen schriftelijk op voorbereid, dat zijn naam in het testament *niet* voor zou komen.
Het kind in de wieg wordt wakker en huilt. Jacoba staat op.
„Ja, m'n kleine schat, mamma zal je flesje warmen en je een schone luier geven. Nu baker van der Molen weg is doet mamma dit zèlf."
Wat zíjn zij gelukkig met dit welgeschapen kind na de twee teleurstellingen. Eerst die miskraam, op de begrafenisdag van Mama van Sytzama, en toen dat dode kindje. Dat was erg.
En nu Boote hier al ruim een jaar in zijn eerste gemeente staat, heeft God hun deze flinke zoon geschonken.
Dadelijk na zijn geboorte had Boote ontroerd gezegd: „We zullen hem Johannes heten: God is genadig."
Klaas is nu al tien jaar en kleine Anna, die een bijzonder mooi meisje belooft te worden, zit met haar zes jaar alweer in de tweede klas van de lagere school. De Christelijke school van Meester van Dijk, waar heel wat geld voor geofferd moet worden.
Wéér zucht Jacoba diep.
Het is niet zo eenvoudig om in deze tijd een oprecht belijdend Christen te zijn . . . Haar schoonzusters en zwagers zouden hen voor gèk verklaren, als zij wisten wat zij vrijwillig offerden voor de weeropleving der kerk. Naast zijn arbeid in de gemeente doet Boote ook nog zoveel voor de Vereniging van Vrienden der Waarheid, waar hij met hart en ziel lid van is. Zeeën van tijd en geld, moeitevolle tochten om bidstonden te leiden kost het hem. Maar Boote telt dit niet. Hij, - met zijn zwakke gezondheid - verteert zich bijkans in zijn werk. Hij gloeit van liefde en ijver voor de zaak van zijn Heer, voor de rechte prediking in de vaderlandse kerk. Onlangs nog, komend van een classicale vergadering, had hij met bewogen stem tegen haar gezegd: „Dáárom Jacoba zijn onze bidstonden overal in het land zo nodig om het schuldbesef over de ellende, de dorheid en de doodsheid van de kerk te wekken en óók om dóór dit gezamenlijk aanlopen van de troon der genade, de hoop op herstel te verlevendigen. Als je zo'n classisvergadering meemaakte, Jacoba, zou je je mèt mij in ontzetting afvragen: Wáár is hier een glimpje merkbaar van de werking van de heilige Geest?"
Jacoba legt de kleine Johannes in de wieg terug en neemt de brief van haar zuster in de hand. Boote is laat. De diligence moest zéker weer onderweg van paarden verwisselen. Dan zou Boote nog het laatste eind te voet moeten gaan.

Zou ze hem vóór de nacht nu nog van deze brief in kennis stellen? Hij heeft haar vanzelf óók veel te vertellen over zijn wedervaren van deze dag. Een lánge dag! Vannacht om vier uur vertrok hij te voet . . .
Die brief . . . Uitstellen tot morgen? Maar dan kon het voor Berendien wel eens te laat zijn! Of nee, niet voor Berendien, maar voor háár! Jacoba!
Boote zou haar dringende vraag om vergiffenis aan Berendien moeten overbrengen. Helegaar naar Amsterdam. Dat zou hem minstens twee dagen kosten. En dát, terwijl hier de zieken op hem wachten en hij zijn preken voor zondag nog maken moet!
Zij gaat achter de nu gesloten overgordijnen voor het raam staan. Trillend van zenuwen. Kwám hij nu maar!
En ja, - eindelijk ontwaart zij een zwak licht. Het lantaarntje op Bootes borst.
Zij haast zich achter de gordijnen weg. Rap de melk warmen. De anijsklontjes had zij al op tafel klaargelegd.

In zijn armstoel aan tafel neervallend, verbergt Boote zijn gezicht in zijn handen. Hij heeft na zijn korte begroeting nog geen woord gezegd.
Jacoba zet de hete anijsmelk voor hem neer.
Een vreemd geluid uit zijn keel komt van achter zijn handen vandaan. Húilt hij?
Jacoba drukt haar hand tegen haar borst. Dát niet. Een man en - huilen? Zij heeft het hem gelukkig nog nooit zien doen.
Zacht vraagt ze: „Bóóte, - was het zó erg?"
Hij laat zijn handen op tafel neervallen - gelukkig, hij huilt niet - en zegt: „Ja vrouw, het was heel, héél erg. Een massa bombarie, de gestorvene toespreken, een rhetorische grafrede, alsof er een heilige begraven werd, puur, púúr modern, geen wóórd over het verzoenend lijden en sterven van Christus, laat stáán over Zijn opstanding, kortom: hier had de dood het laatste woord. Geen glimpje opstandingslicht.
De vrouwen waren vanzelfsprekend thuisgebleven en ik ben dus vanaf het kerkhof alleen naar het Huis gegaan om Antje te groeten en . . . Louise. Met Antje sprak ik nog even over de troosteloosheid van dit alles, maar zèlfs Antje vermaande me, dat ik niet zo zwaar leven moest en dat ik het mezelf moeilijker maakte in het leven, dan God wilde. Ik *kòn* het niet laten daar even op door te praten, maar ze begreep me niet. Ze begrijpen er niets van, van het leven uit het geloof.
Vóór de opening van het testament ben ik weggegaan. Daar hoor-

de ik immers niet bij?!" voegt hij er bitter aan toe.
„En zó heb ik Frisia-State voorgoed verlaten.
Ik wist niet beter te doen dan naar de Deelstra's te gaan. Gerben ligt op zijn uiterste. Maar hij, hij roemde in de levende Heer, die ook voor hem de dood had overwonnen.
Zó kwam ik van het duister in het licht. Maar vanwege de band des bloeds deed dat donkere, dat arme, dat koude mij pijn. En dat doet het nóg. Wij zijn de laatste tijd té zeer verslapt in onze gebeden voor Geale en Louise, Antje en Murco . . ."
Even later schuift hij zijn stoel achteruit.
„Kom vrouw, we gaan naar bed. Ik ben moe na al die uren gaans. Wat aarzel je? Is er iets? De kinderen?"
Met gebogen hoofd reikt Jacoba hem de vlekkerige brief uit Amsterdam aan.
En Boote leest:

Amsterdam, 28 maart 1867

Lieve Jacoba,

Ik weet niet of ge u mijner nog herinnert, uw vijf jaren oudere zuster Berendien. Ik was zeventien toen ik met kennissen van papa en mama mee naar Zwitserland gestuurd werd, opdat ik hier in Holland de schande van te moeten bevallen van papa's jonge koetsier niet over de familie zoude brengen. Ach Jacoba, ik weet, dat dit vooruitgrijpen op een huwelijk zondig was. Evenwel, papa en mama zouden mij nooit toegestaan hebben met Jacob Petersen te huwen. Dat zou een mésalliance geheeten hebben. Papa en mama, die zelf meer uit berekening dan uit liefde gehuwd waren, begrepen niets van zó een diepe, vurige liefde als ik voor Jacob en hij voor mij gevoelde.
(Twee uren later. Het schrijven vermoeit mij zeer, daar mijn leven ten einde loopt).
Ik zal het voorts kort maken.
Jacob reisde mij na teneinde in Zwitserland met mij te huwen en een bestaan voor ons en ons kind op te bouwen. Onderweg, in Duitschland, kwam hij te vallen onder de paarden van een calèche uit het gevolg van keizer Wilhelm. Hij stierf in een ziekenhuis in Keulen aan de gevolgen.
Laat ik u, mijn zusje, mijn zware verdere levensloop besparen. Twaalf jaren geleden keerde ik met mijn zoon Jacob in Holland terug. Ik werkte in tehuizen en kantoren en mijn zoontje vanaf zijn negende jaar in de fabriek.

Hij stierf een jaar geleden aan vliegende tering.
Ik lijd ook aan de tering. Het heeft bij mij alleen een langzamer verloop.
(Wéér eenige uren later).
Nu wil ik, geliefd zustertje met het goede eindigen en wèl hiermede: „Ik mag mij in leven en in sterven het eigendom van onzen eenigen Zaligmaker Jezus Christus weten." In Genève waar ik door een hel van ellende gegaan ben en dacht voor eeuwig vervloekt te zijn, heeft God mij door middel van enkele trouwe leden van de afgescheiden gemeente aldaar Zijn reddende hand toegestoken.
Op mijn brieven naar onze ouders kreeg ik nimmer antwoord.
Heimwee naar mijn vaderland deed mij nu twaalf jaren geleden hier terugkeren. Ik had dit nooit moeten doen.
Sinds een maand weet ik van de bekering van jou en je man, maar begrijp niet hoe hij predikant heeft kunnen worden in een Kerk, waar niet Jezus Christus Heer is, maar de landelijke Overheid. Ik vind hier veel minder Godsvrucht dan in Genève.
Ik kan niet meer. Mijn krachten begeven mij. Zoo gaarne zou ik u, mijn eenig zusterke vóór mijn verscheiden nog zien.
Veel over u beiden vernam ik, eerst een week geleden, van een nicht van eene vrouw Deelstra, u welbekend.
Wees hartelijk omhelsd en mocht ik u hier op aarde niet weerzien, dan toch bij Jezus in ons wáre Vaderland, waar ik, naar ik zeker weet, óók mijn Jacob (hij had den Heere oprecht lief) en ons kind weer ontmoeten zal.

Uwe nog steeds innig liefhebbende zuster,
Berendien.

Wit tot aan zijn lippen kijkt Boote haar aan. De brief trilt in zijn hand.
„Hoe heb je dit voor mij kunnen verzwijgen! - Nee! Hou je mond!!"
Hij smijt zijn stoel achteruit tegen de grond en loopt met zijn handen op zijn rug heen en weer, heen en weer.
Jacoba huilt achter haar handen, waarmee zij haar ogen bedekt.
„Ja, toe maar, huil maar! Dat kan je tot je dood toe doen over je harde, koude liefdeloosheid!"
Haar adem stokt. Een paar maal slikt hij. Is dít haar anders zo zachtmoedige Boote? Zij durft niets te zeggen. Ook niet naar hem

toe te gaan. Hij is geláden van woede. Zij krimpt in elkaar voor de scherpe pijlen, die op haar afgevuurd worden.
„Een mooie Christelijke familie hoor! Was je vader niet een zeer gezien kerkvoogd in Amsterdam?
Tja, - zo gaat dat, als er geen band aan de levende God is: de vooraanzittingen beminnen en je bloedeigen kind de hel intrappen."
„Boote!!"
„Of *niet* soms? Deed je vader dat soms niet?! En je moeder en jij erbij."
„'t Is moeders dood geweest," zegt ze zacht en ontwapent hiermee Boote van zijn scherpe uitvallen.
Enige ogenblikken zegt hij niets. Dan, op gematigder toon en met een diepe zucht: „God zij dank is je zuster na haar zware leven nu de poort van 't Vaderhuis genaderd. Heb je al maatregelen getroffen om morgen aanstonds naar Amsterdam te vertrekken?"
„Maar Boote! Hoe kunt ge dit nu vragen? Ge vergeet dat ik nog kraamvrouw ben en dat ik dus onmogelijk naar Lemmer zou kunnen rijden in die hobbelende snelwagen. Ge weet u toch óók nog wel te herinneren, hoe ziek ik enkele jaren geleden was op de boot? Tot stervens toe *ziek*."
„Dát is je zuster. Van zeeziekte sterft men niet."
Weer komen de tranen bij Jacoba. „Ge zoudt mij wellicht in Amsterdam voort het Gasthuis binnen kunnen dragen."
„Wat dènkt ge nu, Jacoba? Dat ík, die juist een hele dag uit mijn gemeente ben geweest, mee kan gaan?"
Ontzet kijkt Jacoba hèm aan.
„Nu weet ik werkelijk niet meer wat ik aan u heb, Boote. Uw vrouw, die nog kraamvrouw is, zónder chaperonne van hier naar Amsterdam laten gaan? Dát kunt ge toch niet menen?
Ach man, denk je niet, dat ik zielsgraag mijn zuster weer zou zien, om haar zèlf vergiffenis te kunnen vragen? Had ik vleugels, ik zou nú al naast haar bed gezeten hebben.
Boote? - Het is heel, héél erg om zich zó diep schuldig te voelen als ik dit doe. Ik heb het gevoel, of ik de schuld van mijn vader óók nog meedraag."
Boote gaat tegenover haar zitten en neemt, over de tafel heen, haar handen in de zijne.
„Twee onverzoenlijke vaders, de jouwe en de mijne en beiden het gericht Gods tegengegaan, zonder zich hier op aarde eerst met hun kinderen te verzoenen."
Lang blijft het stil tussen hen.
Als hij dan met zijn grote zakdoek haar tranen wegveegt, zegt zij:

„Mocht gij morgen willen gaan, laat mij dan wat van uw werk mogen doen. Zieken bezoeken bijvoorbeeld en eens naar die oude, verlamde vrouw Kooistra gaan. De ouderlingen kunnen niet alles doen, nu ze zo druk zijn op het land."
Weer zucht Boote. „Ik kan nú niet meer naar de Vries toe en morgenochtend evenmin, want ik zal om acht uur vertrekken moeten om de Lemmerboot te halen. Dan moet gij morgenochtend voort maar naar de Vries en hem vragen, zondag preek te lezen. Ik zal er een paar opzoeken en klaarleggen."
Vóór zij in de bedstee klimt waagt Jacoba nog de vraag te stellen, die haar onder alles door toch nog op de lippen gebrand heeft: „En de molen, man?"
„Is verkocht en wordt gemoderniseerd. Geale en Antje hebben hun aandelen daarin. Praat er niet meer over. Praat nergens meer over. Ik ben dood en doodmoe."

Diep onder de indruk komt Boote zes dagen nadien thuis.
Jacoba's vragende blik beantwoordt hij met een „Zij is verlost. God heeft haar wèl gedaan."
Jacoba hangt zijn jas en hoed aan de porte-manteau.
„En . . . en kon ze mij . . ."
„Zij heeft jou en ook haar ouders van harte vergeven en vroeg zelfs nog vergiffenis aan jou, omdat zij - door koppige hoogmoed gedreven - nooit iets van zich had laten horen en niet had *willen* bedelen bij hen, die haar destijds verstoten hadden.
Het is goed, dat jij niet gegaan bent, vrouw. Ik ril nóg bij de gedachte aan de kelderwoning, waar ik je zuster, tot op het bot vermagerd, aantrof."
„Een kelderwoning??" Jacoba is één en al verbazing. Wat *is* dat: een kelderwoning? Zij kan zich daar geen voorstelling van maken.
„Een kelderwoning is een vochtig, ondergronds hol, waar de ratten huizen. Alleen in Amsterdam, Jacoba, zijn er meer dan vijfduizend van deze kelder-holen. En dáár lag je zuster, - op een stromatras. Haar ogen, waarin het licht reeds uitdoofde, in diepe holten. Buren, die evenals zij wonen, verzorgden haar zo goed en zo kwaad als dat ging. Want de mannen, de vrouwen en de kinderen daar hebben 12- tot 15-urige arbeidsdagen. Er komt zelfs nachtarbeid van kinderen voor. Een buurvrouw van Berendien vertelde me dat háár overleden zoontje, een kind van vijf jaar, veertien uur per dag in de lijnbaan bij de wever als draaier gebruikt werd.
Berendiens zoontje werkte in een glas- en aardewerkfabriek. Ook wel 's nachts. De wisseling der ploegen voor de kinderen geschied-

de om middernacht. Soms nog later. Denk het je *in,* Jacoba: onze Klaas, onze kleine Anna, draaister in de weverij . . ."
„O, hou op Boote, hou óp!! Dit alles kan niet waar zijn."
„Het *is* de waarheid, vrouw. In 1853, dus nu alweer veertien jaar geleden, gaf onze koning aan het Koninklijk instituut van ingenieurs opdracht om inlichtingen te verstrekken omtrent de eisen, waaraan de arbeiderswoningen moesten voldoen. *Tóen* reeds rapporteerden deze heren dat de woningen der werklieden niet zelden ten achter stonden bij de huisvesting, die de dieren genoten. En wat is er sindsdien veranderd? Niets Jacoba, totaal *niets.*"
Jacoba strijkt met haar hand haar haren glad, alsof zij daarmee dat vreselijke, haar onbekende, wèg wil vegen.
„Vertel me van Berendien," vraagt ze.
Boote vertelt haar nauwkeurig alles wat Berendien hèm - zij het telkens door een hartverscheurend hoesten, waarbij ze bloed opgaf, onderbroken - verteld had. Hoe hij haar in de late avond had toegezegd een graf voor haar te kopen en indien mogelijk het stoffelijk overblijfsel van haar zoontje op te laten graven en bij haar in 't graf bij te zetten.
Dank! zei ze, nauw hoorbaar, en - of haar ogen nu zo haast verblindend glansden van dankbaarheid of - van iets, dat voor ons niet waarneembaar was, dat weet ik niet, maar in de arm van haar buurvrouw, die toeschoot en haar in de rug steunde, stierf zij, na een golf van bloed te hebben uitgespuwd."
Jacoba barst in tranen uit. „O, had ik haar nog maar éénmaal mogen zien! En . . . die begrafenis, hoe was dat? Is het niet èrg duur zo'n opgraving en dan een nieuw graf?"
Bootes ogen verdonkeren. „Jacoba, om deze vraag zou ik je kunnen sláán. Al zou het ons onze laatste cent kosten, wat dan nóg? Dat geld, dat geld, vrouw, - ge hecht er téveel waarde aan. -
Er waren enkele oude vrouwen en mannen, te oud en afgeleefd om nog te kunnen werken. Ik heb boven haar graf enkele verzen uit Romeinen en de eerste brief aan de Korinthiërs gelezen, te beginnen met: „Maar ik ben verzekerd, dat het lijden van de tegenwoordige tijd niet opweegt tegen de heerlijkheid, die over ons geopenbaard zal worden." Ik smaakte zèlf de grote vertroosting boven *dit* graf van één, die zozeer het lijden van de tegenwoordige tijd heeft doorgemaakt . . . Ach, Jacoba, wat is géld dan?"
„Ja, ge kunt mij dat nu wel verwijten, maar van vierhonderd gulden tractement per jaar, waar dan nog veertig voor de meiden af moet, kunnen we dit toch niet betálen? Ik had nog zo'n stille

hoop, dat ons iets zou geworden van de molen, maar nu ook die ijdel is gebleken, maak ik mij zorgen over ons bestaan."
„Dan spreken we het versterf van uw vader voor de rest aan, als God dit wil. En leven verder - uit Zijn hand. Hij zal het ons aan niets doen ontbreken. Dat wij aan de nagedachtenis van uw zuster enigszins trachten goed te maken, wat wij tijdens haar leven verzuimd hebben, is niet meer dan onze plicht."
Jacoba zegt niets meer. Zij ziet voor haar geest de kelderwoningen in Amsterdam en daarnaast het vervallen hutje waarin zij jongstleden zaterdag de oude, verlamde vrouw Kooistra had aangetroffen. En ze ziet daarnaast „Frisia-State", de pastorie, die zij nu bewonen en naast haar eigen gezonde, weldoorvoede kinderen, ziet ze het tengere zoontje van haar zuster, tot middernacht, trillend op zijn magere beentjes stenen slijpen in de fabriek.
„Boote?"
„Ja?"
„Kunnen wij, als gemeente met elkaar er niet voor zorgen, dat vrouw Kooistra een stenen huisje krijgt?"
Verrast kijkt Boote haar aan en slaat zijn armen om haar heen.
„Zó ben ik trots op je! Ik zal er morgen dadelijk werk van maken. Ook dít had al veel eerder moeten gebeuren."
„Waar had ge uw logies in Amsterdam?"
„In 't Victoria Hotel tegenover het Station. Ik wilde in dit geval geen collega's lastig vallen. Nu kon ik vrij beschikken over mijn tijd, die ik voor de organisatie van alles dringend nodig had."
„Is haar zoontje nog bij haar begraven?"
„Ja. Maar nú slapen, vrouw."
Toch is hij zelf te vermoeid, om dadelijk in te slapen. Jacoba schrikt - net tegen de slaap aan - op van zijn stem.
„Hoe was het zondag? Heeft de Vries goed preek gelezen?"
Jacoba beaamt dit. „Je had twee uitnemende preken uitgezocht. Die van de oude Brummelkamp, van Anthony was goed, maar die van vader à Brakel spande toch de kroon. Wat 'n innige Godsvrucht sprak daaruit. Ook nú, anderhalve eeuw later, zou de Overheid het nog met zo een predikatie kunnen doen. Hoe durfde ge eigenlijk zo'n oud paardje van stal te halen?"
„Omdat ik vond, dat onze gemeente deze nodig had. De preken van à Brakel hebben evenals die van Smijtegeld iets boventijdelijks. Zij hielden zich beiden aan de stelregel dat men geleerdheid gebruikende deze moest kunnen verbergen op de preekstoel.
En dat is een grote kunst. Geleerd te zijn en tóch in onze preken het hart van de eenvoudigste analfabeten te kunnen raken. Dat kan alleen iemand, die naast een groot verstand, een vroom ge-

moed heeft. Iemand die luistert naar en innig meeleeft met állen, arm en rijk, oud en jong, die God op zijn weg plaatst en . . ."
Het gesnurk van Jacoba doet hem zwijgen. Hij bepeinst, hoe het mógelijk is, dat zij, na al het vreselijke dat zij van haar enige zuster gehoord heeft, zo gemakkelijk weer slapen kan. Hij had die eerste nacht in Amsterdam geen oog dichtgedaan. Hij heeft het al méér bemerkt, dat Jacoba gemakkelijk over de dingen heenleeft. Zolang het haarzelf niet raakt. Maar toch, - nee, - nú oordeelt hij te hard, want dat plan voor een stenen huisje voor vrouw Kooistra was toch maar in háár opgekomen en nooit in zíjn hart.
Och Here, ik weet het: ik moet háár uitnemender achten dan mijzelf . . . Die Berendina was wèl een totaal ander type dan Jacoba. Zij had een warm liefhebbend hart, zij boog zich, naar Christus' voorbeeld, over tot hoeren en tollenaren, tot de armen en verdrukten . . . Daartussen te verkeren zou iets voor Jacoba zijn! Die haalde haar beschaafde neusje op voor het gajes in de grote steden . . .
Onrustig woelt Boote heen en weer. Zijn gedachten zwermen over de aarde uit. Zóveel steden, zóveel dorpen en in die alle, miljoenen paria's, uitgestotenen. Here God, wat moeten wij daar als Christenen aan doen? Wat wilt U van ons?
„Want Hij zal den nooddruftigen redden, die daar roept, mitsgaders den ellendigen, en die geen helper heeft. Hij zal den armen en nooddruftigen verschoonen, en de zielen der nooddruftigen verlossen. Hij zal hunne zielen van list en geweld bevrijden, en hun bloed zal dierbaar zijn in zijne oogen."
In stralende letters staan deze woorden voor hem. Hij stapt het bed uit en schrijft tot aan de dageraad een preek over psalm 72.
Een oranje-rode gloed dringt zelfs door de zware overgordijnen heen. Hij schuift ze open. Is er iets verheveners denkbaar dan een opkomende zon?
O grote Christus, eeuwig Licht, als Gij toch eens in dat goud weêrkwaamt in grote kracht en heerlijkheid . . .
Zijn oog valt op de kantelen van het hoge, verweerde huis, dat in de verte tussen de bomen schuil gaat. Dáár was het gebeurd: het grote Wonder van zijn leven.
Roerloos staart Boote de verte in en ziet zichzelf als achttienjarige jongeman in dat huis te gast bij de familie Sixma.
Vrienden van zijn ouders, die kennelijk gehoopt hadden, dat hij zich zou verlieven op hun dochter Aleida.
Maar in plaats van verliefd, was hij daar ernstig ziek geworden.

Longontsteking. In de negende nacht was het wonder gebeurd. Er zat een witte gedaante naast zijn bed en een stem sprak duidelijk deze woorden: „Je zal genezen en op Mijn tijd in deze plaats in Mijn wijngaard arbeiden." Het was 7 januari 1846. En twintig jaren nadien, precies op 7 januari, had hij zijn intrede in deze gemeente gedaan.
Moeder Titia, aan wie hij destijds zijn kostbaar geheim toevertrouwde, had hem verzekerd, dat er in koortsdromen meermalen dergelijke hallucinaties voorkwamen en dat hij daar dus geen enkele waarde aan moest hechten.
Maar . . . het zaad was in zijn hart gevallen. Sinds die nacht was hij een ander mens geworden. En Gerben Deelstra was door God uitgekozen om dit geplante nat te maken en nog weer later zijn hooggewaardeerde vrienden Felix, Knap, Ploos van Amstel.
„O God, Uw weg is in het heiligdom," fluistert Boote in aanbidding. „Gij hebt mij in de roeping, die van deze, toen juist vacante, gemeente op mij uitgebracht werd, de bevestiging gegeven, dat Uw aanwezigheid in die nacht werkelijkheid geweest is." -
De maartzon klimt hoger en neemt bezit van de nieuwe dag. Vrolijk als een held om het pad te lopen.
Boote mompelt enige strofen uit het gedicht: Morgen-gebed van de hem zo geliefde Revius. Bij de laatste regels:

„. . . Totdat wij eens
verheven hoog
aanschouwen Uwe klaarheid
van oog tot oog."

keert hij zich met een zucht van verlangen van het raam af, de donkerte van het huis in.

HOOFDSTUK V

De 6e april van het jaar 1879 verwisselt Boote van Sytzama zijn vijfde gemeente: 's-Grevelduin-Capelle voor die van Oldebroek. Zijn trouwe Jacoba, die hem al van Woudsend naar Aarlanderveen, vandaar naar Doornspijk, naar Spijk in Groningen en toen weer naar 's-Grevelduin-Capelle gevolgd was, is deze verandering van woonplaats ditmaal zeer welkom.
En wel vanwege zoon Klaas.
Deze twintigjarige student in de theologie had in 's-Grevelduin-Capelle namelijk zijn oog laten vallen op een weliswaar rijke, maar puur moderne boerendochter uit het naburige Vrijhoeve-Capelle.
Vanzelfsprekend hadden Boote en zij zich daar sterk tegen verzet. Het zou goed zijn, dat hij die Pietje den Dunnen voortaan niet meer heimelijk zou kunnen bezoeken. Het is vanuit Utrecht, waar Klaas studeert en een goed kosthuis heeft, toch altijd nog een hele reis. In 't vervolg zou hij nu zijn vakanties in Oldebroek doorbrengen.
Als het God belieft zou hij over goed twee jaren zijn studie voltooid hebben en de pastorie in kunnen gaan.
„God geve hem, hetzij in Utrecht of in Oldebroek een degelijke, godvruchtige huisvrouw te vinden, één, die de gereformeerde belijdenis is toegedaan en mócht het zijn: ook niet onbemiddeld is," verzucht Jacoba tot Boote, terwijl zij samen bezig zijn de boeken in kisten te pakken.
„Dat laatste hoeft er niet bij, vrouw."
„Ach nee, dat ontschoot me, lieve man. Wat onze Anna betreft, het geeft mij rust, dat zij ginds in Spannum bij de dames Vervoort nu tenminste veilig buiten het bereik van die van Pannerden-Weimar zit."
„Ge praat alsof we haar in een gevangenis gezet hebben en eerlijk: zíe ik het wel eens als zodanig. Ja, ja, - ik weet wel wat ge zeggen wilt: zij schrijft opgewekte brieven, maar mij zijn ze *te* opgewekt."
„Té opgewekt? Wat bedoel je daarmee?"

„Je ként Anna's trots en - haar hardheid. Al zou zij bij wijze van spreken martelingen ondergaan, dan zouden wij de laatsten zijn, aan wie zij zulks zou laten blijken."
„Uit liefde ja! Om ons te sparen."
Boote schudt zijn hoofd. „Nee vrouw, ik heb haar beeld telkens weer vóór mij, zoals zij vóór ons stond, toen wij in die kamer van de kostschool afscheid van haar namen. Haar groene ogen deden mij denken aan die van een panter en die snijdende stem, vrouw, toen zij zei: „Van nú aan zal ik mij aan de studie wijden, maar *gelúk* zal ik nooit meer kennen in mijn leven. Dat hebt u mij voorgoed ontnomen"."
„Ach ja man, dat herinner ik mij ook nog heel wel, maar vertil u niet, lieve, aan de emotionele uitspraken van een achttienjarige."
„Zij hield wèl veel van die van Pannerden," waagt Boote nog zacht te zeggen, terwijl hij, zijn handen gesteund op zijn hem zo dierbare boeken, peinzend naar buiten kijkt.
Kregelig trekt Jacoba haar schouders op. „Die kinderen gebruiken immers hun verstand niet en zo'n hevige verliefdheid, ach, - dat zijn vuurtjes, die gauw geblust zijn. 't Kind zou immers haar ongeluk tegemoet lopen met zo een losbol van totaal verarmde adel en dan nog modern in zijn denken ook.
Hoe Klaas het toch ooit in zijn hoofd gehaald heeft deze studiegenoot mee naar hier te nemen. En 't was nog kennelijk met de bedoeling, dat hij op Anna zou verlieven óók."
„'t Is vreemd, dat onze twee oudsten, die toch zelf de gereformeerde belijdenis in onze kerk zijn toegedaan, hun vrienden onder de modernen zoeken. Die van Pannerden is Klaas' beste vriend met wie hij uren gedebatteerd heeft over geloofs- en kerkelijke aangelegenheden. Naar Klaas' zeggen was hij toch wel ontvankelijk voor het goede. Jij noemt hem een losbol, maar . . ."
„Boote, nu moet ge mij niet kwalijk nemen, maar een jongeling, die schulden maakt vanwege festiviteiten, waarop hij dan zogenaamd zijn minder met geld bedeelde studie-genoten tracteert, die de kermis bezoekt en danst, nee, - Boote, dat kunt ge niet vergoelijken. Zulks tekent de losbol. O, gelukkig! Daar hoor ik Johannes. Nu kan hij u wel verder helpen met die boeken en ga ik beneden eens bij de meiden kijken."

Als Jacoba de zondag daarop tussen haar zonen Klaas en Johannes in de Nederlandse Hervormde kerk van Oldebroek in de domineesbank achter de ouderlingen troont, moet zij even terugdenken aan dit twee weken tevoren gevoerde gesprek in 's-Grevelduin.

't Was toch wel wat hard van de dames Vervoort om Anna geen toestemming te geven, de bevestiging en intrede van haar vader te komen bijwonen. Dit wèl omkleed met de reden, dat over tien dagen de Paasvakantie zou aanvangen, maar tóch zou deze weigering voor Anna een bittere teleurstelling zijn . . .
De kerk stroomt vol. Jacoba's hart is bij haar Boote. Hoe zenuwachtig en gespannen was hij de laatste dagen! Het valt ook niet mee om een zó populair prediker als ene Lazonder op te volgen. En dat op 51-jarige leeftijd! Was van Lazonder het rijmpje niet in omloop: „O wat een wonder! een tweetal zonder Lazonder!" Maar anderzijds hadden zij hier nog vele vrienden uit hun Doornspijkse jaren. De gemeente van Oldebroek begroet in Boote géén vreemde.
Het lijkt of haar jongste zoon haar nervositeit deelt, want Johannes schuift zijn arm door de hare. „Vol hè Ma? Zou Pa niet bang zijn?"
Met een nauw merkbaar hoofdschudden en een gefluisterd: „Nee hoor," stelt ze hem gerust. Zacht legt ze zijn hand terug. Dit aanhankelijke kind zou straks zijn hoofd tegen haar arm leggen en hij moest maar vroeg leren, zich in het publiek te beheersen en correct te gedragen.
De elfjarige Johannes ervaart voor de zoveelste maal in zijn jongensleven dat akelig-holle gevoel van binnen, dat hij niet definiëren kan. Altijd is dat er bij Ma en ook wel bij zijn kattige, grote zuster Anna, maar nooit bij Pa of bij Klaas.
Boote heeft als intree-tekst die uit 2 Corinthe 5 vers 20 en 21 gekozen: „Zo zijn wij dan gezanten van Christus wege, alsof God door ons bade: wij bidden van Christus wege: laat u met God verzoenen! Want dien, die geene zonde gekend heeft, heeft Hij zonde voor ons gemaakt, opdat wij zouden worden rechtvaardigheid Gods in Hem."
Zoals gewoonlijk heeft Boote zijn preek in drie punten gedeeld en wel ten eerste: de *grond,* ten tweede: de *kracht* en ten derde: de *drang* der prediking.
Er wordt aandachtig geluisterd. Men kan een speld horen vallen, konstateert Jacoba verheugd. Had Bootes stem in de aanvang wat zenuwachtig geklonken, - iets wat alléén voor háár merkbaar was, allengs raakt hij in vervoering bij de verkondiging van het Woord Gods en vergeet zichzelf. Weet zich alléén spreekbuis van de Allerhoogste.

Boote en zijn vrouw vinden een goede ingang in de gemeente van Oldebroek. Dít moet Jacoba, bij al haar karaktergebreken, na-

gegeven worden: zij is een uitstekende domineesvrouw, van wie meer dan veertig jaren later geschreven zou worden: „Sytzama had van den Heere verkregen eene vrouwe in zijne Jacoba, die hem tot grooten steun is geweest en hem passend was. Zij was één van zin en streven met haren man. Zij was niet alleen eene godvruchtige vrouw; zij was ook eene beschaafde dame. Hare brieven, geschreven aan eenvoudige boerenfamilies werden door geen enkele schrijffout ontsierd en zijn keurig geschreven."
Haar later aldus genoemde keurigheid richt zich tijdens het eerste jaar van hun verblijf in Oldebroek op de aldaar totaal ontbrekende gelegenheden voor 's mensen behoeften. Telkens weer ergert Jacoba zich aan de vrouwen, die na kerktijd, alvorens in de sjees naar huis te rijden, haar wijde rokken om zich heen gespreid, rustig achter de kerk, waar de mannen aan de muur staan, gehurkt gaan zitten, om haar blaas te ledigen.
Met Boote gaat Jacoba dikwijls mee op bezoek bij zieken en ouden van dagen. Daar zij bij ieder bezoek geacht worden minstens twee kommen koffie te drinken, moet Jacoba nog wel eens vragen naar het geheime gemak. In de beste gevallen is dit een niet in gebruik zijnde inmaakpot, maar meestal wordt zij naar de geitenstal verwezen, waar dan fluks vers stro wordt neergelegd.
Op een middag in de maand september, als zij weer met Boote verschillende hoeven is langs geweest, vraagt zij aan een boerin, die als keurig en zindelijk bekend staat naar „de beste kamer".
„Wel Mevrouw, beter kamer als deze hebben wij niet," antwoordt de boerin lachend, maar verwijst haar dan toch naar een inmaakpot achter het bakhuis. Bij haar terugkeer in de mooie kamer van het grote huis, schrikt Boote van de ontstelde uitdrukking op haar gezicht. Wat zou er gebeurd zijn?, vraagt hij zich af, terwijl hij het gesprek met de boer over Dr. Abraham Kuyper, diens pas verschenen Program van Beginselen en diens voornemen een Vrije Universiteit op te richten, tamelijk abrupt beëindigt.
En dan vertelt Jacoba ietwat gechoqueerd, dat de inmaakpot onder haar gewicht gebroken was. De grote hilariteit van de mannen doet Jacoba preuts haar mondje tuiten, waarop de boer zich plotseling ernstig tot zijn vrouw wendt met een: „Heb ik het niet gezàgd? Dat ding wás al stuk, zodat ge 't voor de inmaak niet meer gebruken dorst. 't Wordt hoog tied da' we hier tonnen kriegen."
Buiten zegt Jacoba fel, maar beslist: „Als gij er dan geen tijd voor hebt, zal ik zèlf de minister aanschrijven. Er *moeten* hier plé's komen.

Zij voegt resoluut de daad bij het woord en schrijft een brief aan de minister.
Met een tikkeltje weemoed moet Boote bij zichzelf constateren, dat de door suffragettes en blauwkousen gevoerde propaganda voor de emancipatie van de vrouw al aardig tot Jacoba is doorgedrongen.
Met taaie onverzettelijkheid houdt zij na een afwijzend antwoord van het ministerie ontvangen te hebben, vol.
Het tweede antwoord houdt de toestemming tot invoering van het tonnenstelsel in de gemeenten Oldebroek en Doornspijk in.
Dit gerucht gaat als een lopend vuurtje het dorp rond. Allerwege moet de timmerman komen om een plank met een gat erin te maken, want als Mevrouw kwam! Zó zegt men, maar niemand *roept* voor dit doel Jacob Benting, de timmerman.
Wèl worden de verhalen steeds mooier.
De humoristische timmerman komt bij een diaken, wiens vrouw Rinske heet. De timmerman: „Komt Mevrouw vanmiddag ook nog, want ik moet de maat van haar achterste nemen. Als ik het gat te groot maak, zakt zij er door en te klein kan ook weer niet."
Diaken: „Zij komt niet, kan je het Rinske niet doen?"
„Ten duker, vrouw, ge zijt dan wel een Kenau in uw soort, maar het is je gelukt!" roept Boote trots uit.
Jacoba veegt de tranen van dankbaarheid uit haar ogen. Waarom worden vrouwen toch geacht dergelijke zaken niet tot stand te kunnen brengen?, vraagt zij zich af, om zich dan snel tot haar huishoudelijke taak te zetten; de pap te warmen voor Johannes, als deze straks thuis kòmt.
Iedere morgen loopt de jongen de 4 kilometer lange weg naar het pro-gymnasium, het Instituut van Kinsbergen, in Elburg, daarbij trouw vergezeld door zijn Keeshond Filax en door zijn tamme kraai. Braaf keren de dieren weer terug, zodra Johannes in de school is, om hem in de namiddag halverwege de weg Oldebroek-Elburg op te wachten.
De jongen groeit wel wat eenzaam op. Hij scheelt teveel in leeftijd met zijn broer en zuster, bedenkt Jacoba meermalen spijtig. Gelukkig dat hij in die jongen van Brants, óók een Johannes, zo'n aardige vriend gevonden heeft.
En Boote, die tot over zijn oren in de kerkelijke strijd en in zijn pastorale werk zit, zodat de boeren, die in de vroege morgen naar hun koeien gaan dán nog wel eens de petroleumlamp in de studeerkamer zien branden, Boote verwijt zichzelf dikwijls geen goede vader te zijn. Ieder vrij, afgeknepen ogenblik gebruikt hij dan ook om eens met Johannes over diens lessen op het instituut

te praten of om samen een spelletje domino te doen. Zelf maakt hij een kwartetspel met bijbelse namen.

Ter gelegenheid van hun zilveren bruiloft nodigen Boote en Jacoba ook Geale, Louise, Antje en Murco met hun kinderen uit. Jacoba heeft een kookster uit Elburg laten komen. Met de twee meiden erbij kan zij de drukte nu wel aan.
Niettegenstaande Boote en zij deze herdenking voor de gemeente verzwegen hadden, blijkt het toch uitgelekt te zijn. Er worden krentebroden van een meter lang bezorgd, muizen rookvlees, ham, zijden spek, eieren in hoeveelheden om een weeshuis mee te spijzigen, naar Jacoba constateert. Louise, Antje, twee nichten en een neef van Jacoba krijgen er heel wat van mee.
De familie heeft hen wèl met prachtige cadeaus bedacht. De van Sytzama's gaven een zilveren ovalen brandewijnkom en een kandelaar van 't zelfde edel metaal. Van de familie Odelphi ontvingen zij een zilveren klontjestang en een strooilepel. Om 't hardst wordt de gouden ring met briljant geroemd, die Jacoba van haar Boote heeft gekregen. Hoe Boote aan het geld voor zulk een kostbaar sieraad kwam is Jacoba, nóch één van haar nazaten ooit te weten gekomen.
En Antje stopt Jacoba nog ongezien een doosje in de hand, waarin deze boven, in de slaapkamer, even mag kijken. Het bevat een gouden broche met granaten, die nog van Bootes eigen moeder: Antje van Overdijke, geweest is. De anderen mogen dit niet weten.
Tot tranen bewogen roept Jacoba haar schoonzuster naar boven en kust haar op beide wangen. Zij weet het pronkstuk ook nog ongemerkt aan Boote te laten zien, die op zijn beurt ongezien de hand van zijn zuster stijf in zijn beide handen neemt: „Antje, ge zijt toch zo mijn bovenste beste, lieve zuster. Ik dánk je, dat je dit sieraad van onze moeder aan Jacoba afstond."
Toch ervaren de broers en zussen op deze dag niet zonder pijn hoe ver hun gedachtenwerelden van elkaar gescheiden zijn.
Als Geale en Murco hun blijdschap uiten over de grote vernieuwing die de Haagse school in de schilderkunst gebracht heeft en vragen of Boote het impressionistische in de laatste werken van de gebroeders Maris, van Weissenbruch en van Anton Mauve óók weet te waarderen, moet Boote bekennen daarvan niet meer op de hoogte te zijn.
En wat hij dan wel van de jonge Breitner vindt?
Wat mismoedig schudt Boote zijn hoofd. „Geale, Murco, - ge zult mij wellicht beklagen en mij ervan betichten, niet mee te gaan met mijn tijd, maar mijn hoofd zit barstensvol van alles

wat zich in kerk en school aan 't voltrekken is. Dáárover zult gij nu weer minder geïnformeerd zijn."
In de achterkamer, waar de vrouwen bijeen zijn, krijgt Jacoba het er benauwd onder als haar schoonzusters, over de Amsterdamse toneelschool sprekende, ene Mevrouw Kleine-Gartman roemen. Er worden namen genoemd, die zij zelfs nooit gehoord heeft: Rosier Faassen en Justus van Maurik. Van Multatuli's toneelstuk „Vorstenschool" heeft zij vaag iets vernomen. De schoonzusters zullen haar wel voor dom en achterlijk houden. Niet op haar gemak staat zij op, haalt de kristallen likeurfles uit de bonheur en vult de glaasjes nog eens met anisette. Daarna begeeft zij zich met de oranje bitter naar de heren.
Bij hen vangt zij de naam Bosboom op. Zij hebben het over de architect, Kaatjes man. Blij, dat zij nu eens iets op literatuurgebied te berde kan brengen, zegt ze: „Ik hoor, dat de heren het ginds over Bosboom hebben. Lazen jelui al „Majoor Frans", door zijn vrouw Kaatje geschreven?"
„Jazeker. 'n Pracht boek hè."
Jacoba zucht opgelucht. Dáár zijn ze 't dan tenminste over eens. Boote kreeg vanmorgen Multatuli's Max Havelaar van Geale present.
Nu hebben de mannen het over Bilderdijk en over nog zeer jonge dichters als Jacques Perk en Willem Kloos.
Van hún werk is Boote wèl op de hoogte. Zoveel mogelijk houdt hij de literatuur nog bij.
„Jacoba, heb jij Lidewijde van Busken Huet gelezen?", vraagt Antje.
„Ja, dat heb ik gelezen." Nu recht zij haar rug weer wat.
„Hoe vond jij dat?"
„Prachtig. Eigenlijk zou Boote niet willen, dat ik dit las, maar toen ik het van de vrouw van onze notaris te leen kon krijgen, kon ik het niet laten om het te lezen."
Antje dreigt ondeugend lachend met haar vinger. „Dus stiekem gelezen, Jacoba? Geheims voor uw echtgenoot? O, o, o! En dat voor een rechtzinnige predikantsvrouw. Maar, - ik heb er óók van genoten. Louise niet hè?"
„Nee, literair is het beslist slecht," meent deze.
„Nu praat je Geale na, Louise. Iedere vrouw móet Lidewijde wel met graagte lezen. Ondanks de minder fatsoenlijke passages. Laten we nu eerlijk zijn. Ik ben tenminste blij Jacoba, dat jij ondeugendheidjes ook nog weet te waarderen en niet in je rechtzinnigheid verkalkt bent."
Als de laatste gast die avond vertrokken is, zucht Boote diep:

„Hè, hè, vrouw, 'k ben blij dat die drukte achter de rug is. Geef mij het normale dagelijkse leven maar. Het deed mij goed hen allen weer te ontmoeten, speciaal geldt dit voor Antje, maar . . . zij leven in een andere wereld dan wij."
„Ja, ik voelde mij wat achterlijk man, toen Antje en Louise het over de toneel- en muziekwereld hadden en ik nergens van wist." Zij staart nadenkend voor zich uit, vraagt dan: „Mogen wij eigenlijk deze terreinen van het leven zo achteloos voorbijgaan? Behoort niet heel de wereld God toe? Ik vind het allemaal zo moeilijk."
„Breek jij je mooie hoofdje daar nu niet al te zeer over. Wèl heb je gelijk. Feitelijk behoort ieder levensterrein aan koning Jezus. In óns tijdsbestek echter hebben wij ons met al onze krachten en gaven te stellen in dienst van kerk en school. Een mens heeft nu eenmaal maar één lichaam en een kort leven.
Wellicht komt de generatie ná ons er toe, die andere levensterreinen voor Christus op te eisen. - *Als* het dan tenminste al niet te laat is," voegt hij er zacht en verdrietig aan toe.
De volgende morgen, als Jacoba samen met haar dochter Anna het tevoorschijn gehaalde zilver en porcelein weer opbergt in de uit haar ouderlijk huis meegekregen porceleinkast blijkt Anna onder de indruk te zijn van haar ooms en tantes en niet het minst van Murco, Antjes zoon.
„Een aardige, intelligente jongeman Ma, zoals ik ze maar zelden ontmoet."
Geschrokken kijkt Jacoba haar dochter aan en scherp valt ze uit: „Ge gaat u toch niet wéér op een moderne verlieven? En dan een eigen neef nog wel. Foei! daar kan nooit iets van komen, kind. Ge zoudt krankzinnige kinderen krijgen. Ik moet er niet aan dènken, melieve."
„Hè, Ma, waarom nu aanstonds aan verlieven te denken? We hebben zelfs in 't frans met elkaar gesproken en daar kwam geen „amour" aan te pas. Hij vond het kranig dat ik 't volgend jaar mijn akte frans hoop te halen. Let u maar eens op uw kleine Johannes. Hij was compleet verrukt van zijn nichtje Richtje!"
„Richtje van oom Geale? Nu, dat is ook een bijzonder lief meisje. Maar beiden: Johannes en zij zijn nog kinderen."
Die avond in de slaapkamer zegt Jacoba: „'t Is maar goed, dat de families elkaar niet dikwijls zullen ontmoeten. Anna kon mij een beetje te goed met neef Murco overweg en volgens haar zeggen was Johannes, zo jong als hij is, verrukt van Geales dochter Richtje."
„Géén wonder. Een schat van een kind is dat. Maar Johannes en

zij zijn immers nog kinderen? Ik maak mij meer zorgen over Klaas. Ik vond hem zo afwezig. Als je 't mij vraagt, geloof ik, dat hij Pietje den Dunnen nog steeds niet vergeten is."
„Ach wat, man! De jongen zit vlak voor zijn proponents-examen, wat wilt ge."

Een maand later wordt Boote als afgevaardigde van de provincie Gelderland gevraagd, zitting te willen nemen in de Haagse Synode. Ziek naar lichaam en geest komt hij daarvan terug.
„Ach vrouw, *ik*, die tot nu toe geijverd heb voor een medische methode om tot kerkherstel te komen, geloof na alles wat ik in Den Haag gehoord heb, tóch tot de chirurgische te moeten overgaan. Reorganisatie van de kerk is niet mogelijk zonder *reformatie*."
Hij drukt zijn handen tegen zijn borst, waar hij de hem nog welbekende pijn voelt van vijf-en-dertig jaar geleden in Woudsend. Zijn ogen gloeien.
„Vooralsnog gaat ge in bed man. Ge hebt hoge koorts. Ik stuur aanstonds Lubbetje naar de dokter."
Het blijkt weer longontsteking te zijn. Dat hij nu twee zondagen niet preken kan, is voor Boote een beproeving.
Er wordt in de gezinnen, zowel in Oldebroek als in Doornspijk vurig om zijn behoud gebeden.
En Boote herstelt. Eén voordeel van de herstelperiode is, dat Jacoba en hij nu eens over veel van gedachten kunnen wisselen, waar ze anders niet aan toe komen.
Boote vertelt haar van de hem zo bedroevende mentaliteit der broeders op de Haagse Synode. „'t Speelt zich allemaal af in 't horizontale vlak Jacoba. Ik miste zo de verticale lijn, de verbinding, het contact met God. Nee, dán de Algemene vergaderingen van de Waarheidsvrienden. Weet je nog, die heerlijke dagen, die wij dan in Leeuwarden doorbrachten?"
„Of ik dat nog weet. Ze behoren tot de mooiste dagen uit mijn leven. Die bidstonden voor Israël, Boote! Als we dan zomaar op een middag in de week om drie uur met zo'n 1500 mensen, inclusief Roomsen en Joden bij elkaar kwamen en Felix nam het woord, dan voelde ik mij opgenomen tot aan de drempel van de hemelpoort. En later Guldenarm, Knap, die innig vrome Ploos van Amstel . . ."
Er klinkt heimwee in haar stem door.
Boote vangt het op. „Ja, - dat zijn stuk voor stuk mannen van formaat in 't Koninkrijk Gods."
Even zwijgen beiden, verdiept in hun herinneringen. Dan vraagt Boote haar, of zij hem „De Standaard" voor wil lezen.

Dit doet Jacoba maar al te graag. Eerst het Kerknieuws, de advertenties en de driestarren van Abraham Kuyper.
Na dit alles te hebben voorgelezen, valt Jacoba's oog op een klein berichtje, weggedrukt op de laatste pagina.
„Hier lees ik, dat ene Edison ten zeerste de aandacht heeft getrokken met zijn verlichting van de Parijse elektriciteitstentoonstelling. Hij schijnt in '79 de eerste bruikbare elektrische gloeilamp gemaakt te hebben."
„Mens nog toe, wat leven we in een dynamische tijd, Jacoba! De éne uitvinding volgt de ander in een haast niet bij te houden tempo op. Ik vernam, dat men in Berlijn al met gasverlichting met open vlam, dus níet met een kousje, bezig is."
„Het beangstigt mij allemaal enigszins. Laten wij het voorlopig maar met onze petroleumlampen en onze kaarsen doen."
„Dat zal wel móéten, vrouw. Waar zouden we hier gas vandaan moeten halen?!"
„Louise vertelde mij, dat Geale onlangs in Parijs zo'n wagen zonder paard, een automobiel, had zien rijden. Zou dit nu wel goed zijn in Gods ogen, zo'n wagen zonder paard?"
Boote glimlacht. „Waaróm niet, Jacoba? De spoortrein rijdt toch óók zonder paard?"
„Ja, - maar op de rails!"
„Maar lieve, dát maakt toch geen verschil? God laat de mensen de stoommachine uitvinden tot hun nut. Ook voor de schepen. Welk een tijdsbesparing geeft dat voor ons verkeer met onze koloniën, met Oost- en West-Indië, met Nieuw-Guinea en tevens voor ons handelsverkeer met de nieuwe wereld: Amerika."

Een maand nadat Boote en Jacoba dit gesprek voerden, beëindigt hun zoon Klaas zijn studiën en neemt uit de op hem uitgebrachte beroepen dat naar Loon op Zand aan. Dit vernemende denken zijn ouders dadelijk hetzelfde: hij, die nog steeds niet getrouwd is, zit daar weer in de buurt van Pietje den Dunnen. Zij spreken deze bezorgdheid tegenover elkaar niet uit. Jacoba zet de gedachte als zijnde absurd al gauw van zich af, maar als Boote voor een vergadering van de Waarheidsvrienden naar Utrecht moet reizen, ziet hij kans, zijn oudste zoon onder vier ogen te spreken.
„Klaas, zeg mij eerlijk: hebt ge die Pietje den Dunnen nog wel eens in uw gedachten?"
„Altijd Pa."
„Dat vermoedde ik al, maar Klaas, het is toch niet dáárom, dat ge het beroep naar Loon op Zand aannaamt?"

„Nee Pa, - in de eerste plaats heb ik deze roeping aanvaard, omdat ik in deze gemeente een hunkering naar reorganisatie der kerk aantrof. Zoals u weet, hebben zij daar de laatste jaren altijd een roeping uitgebracht op rechtzinnige theologen. Na veel gebed Pa, geloof ik wel in Gods weg te zijn, met naar Loon op Zand te gaan."
Met vochtige ogen, te ontroerd om iets te zeggen, knikt Boote instemmend. In ootmoed dankt hij God, die het levend geloof in de harten van zijn kinderen werkte. 't Is immers het diepste geluk voor een ouderhart, te ervaren dat zijn kinderen Christus willen navolgen? Heer, ik dank U. Al zal Klaas dan waarschijnlijk tóch die vrouw willen hebben, dan zal ook dát in Uw raad besloten liggen.
Aarzelend begint Klaas over zijn niet uit te roeien liefde voor Pietje en het hardnekkig verzet van haar vader te spreken.
Hij biecht zijn vader eerlijk zijn geheime ontmoetingen met Pietje op. Iets waar hij bij zijn moeder niet zo gauw toe komen zou. Meermalen was hij vanuit Utrecht naar Vrijhoeve-Capelle gegaan, om daar op een afgesproken punt Pietje te ontmoeten. Teunis van Rijsbergen uit 's-Grevelduin speelde voor postillon d'amour.
„Ja, ja, - de liefde is vindingrijk," stelt Boote lachend vast. „Maar jongen, wat zijn nu uw verdere plannen ten opzichte van haar? Eerstens zult ge toch toestemming van haar ouders moeten hebben, maar . . . wat ik feitelijk het belangrijkste vind: ge kunt toch niet een ongelovige trouwen?"
Klaas veert op. „Wat denkt u wel, Pa? Van kind af aan heeft Pietjes hart gedórst nàar het evangelie. Bij al onze gesprekken komt het daar steeds weer op. Zij vraagt maar aan. Ik gaf haar al een bijbeltje. Pa, - als het zover is, dat ik Pietje ga trouwen, zou zij dan eerst enkele maanden, liever nog: weken, in Oldebroek mogen logeren, om daar van u onderricht te ontvangen?"
„Als Ma erin toestemt, wil ik dat met alle liefde doen."
„Pa, u bent een vader uit duizenden," zegt Klaas ontroerd en nuchter klinkt Bootes weerwoord: „Ja, dat klopt."

Klaas van Sytzama zit, z'n hoofd in zijn handen gesteund, op zijn studeerkamer in de pastorie van Loon op Zand. De schemer groeit aan. De hoeken van het vertrek zijn al door nachtelijk donker opgevuld.
Klaas' hart slaat snel. Zodra de torenklok het middernachtelijk uur geslagen heeft, zal hij iets zeer gewaagds gaan ondernemen. Sinds Pietjes vader door dorpsgenoten in kennis is gesteld van haar steelse bezoeken aan de pastorie van Loon op Zand, heeft

hij zijn dochter in grote toorn op de hooizolder gevangen gezet. Daar brengt haar moeder haar op gezette tijden water en brood en sajet om kousen en sokken te breien. Een knecht van den Dunnens boerderij brengt via Teunis van Rijsbergen de berichten aan dominee van Sytzama over.
Er zit niets anders op, dan dat ik haar roof uit haar ouderlijk huis. Ik kán niet langer zonder haar leven. Ik schaak haar.
Romantisch aangelegd, behept met zin voor avontuur, had hij zich meermalen in zijn handen gewreven van plezier, bij het beramen van dit snode plan. Maar . . . nu het er op áán komt!!
Wèl heeft hij alles goed voorbereid. Pieter Jansen, den Dunnens knecht, zou de lange ladder achter de hooischuur, uit het gezicht van de boerderij leggen. Hij zou de hofhond ongemerkt tijdig naar de van Rijsbergens zien te brengen en zou tevens Pietje van alles voorzien. Kleren, een reisvalies en meerdere zaken, die zij nodig zou hebben. Pietje zou intussen de brief aan haar ouders, die zij op de hooizolder zou achterlaten, wel geschreven hebben.
Zij mocht overnachten bij de familie van Rijsbergen in 's-Grevelduin. Goede vrienden van zijn ouders destijds. Morgenochtend zullen zij dan samen met de diligence naar Oldebroek vertrekken. Van dit laatste zou zij haar ouders vooralsnog niet in kennis stellen. Den Dunnen zou anders immers op zijn paard de diligence in kunnen halen en zijn ongehoorzame dochter weer mee terugnemen?
Klaas zucht eens. Hoe kruipen de uren! Hoe moeten zij voor zijn liefste, ginds op die stikdonkere zolder, kruipen!
Hij trekt de petroleumlamp omlaag, ontsteekt haar en sluit de gordijnen. Even glimlacht hij om het gesnurk van zijn huishoudster in een kamer op de zolderverdieping. 't Lijkt Pa's houtzagerij van vroeger wel!
Eindelijk en ten laatste weerklinken de twaalf klokkeslagen dan over het stille, donkere dorp. Met opzet heeft Klaas een maanloze nacht uitgekozen, om zijn stoute plan te volvoeren.
Zacht sluit hij de deur van de pastorie achter zich en sluipt dicht langs de huizen naar 't eind van het dorp, waar Teunis hem met paard en wagen opwacht. Op een paar honderd meter afstand van de boerderij stapt Klaas af en gaat te voet verder. Teunis zal wachten, tot hij hier met zijn schone last weerkeert.
Zodra Klaas de boerderij nadert, verneemt hij een zacht: pssst! pssst!
Zij heeft dus de deuren bovenin de schuur al geopend! O mijn liefste, ik kom, ik kom, juicht het in zijn hart, terwijl hij met een zacht pssst! antwoordt.

Ten duker, wat is die ladder zwaar! De liefde vermag alles, houdt hij zichzelf voor en krijgt zo met uiterste krachtsinspanning de ladder tegen de muur overeind. Hij klimt naar boven om Pietjes valies in ontvangst te nemen, legt dat snel beneden op de grond, om dan weer de ladder op te gaan. Pietje is al halverwege, als hij zijn rechterarm om haar heen slaat en zo, zijn linkerhand nog aan de ladder, haar beneden neerzet. Hij voelt haar hartje bonzen. Hij zou, o hij zou haar in zijn armen naar 't eind van de wereld willen dragen, maar nog éven moet hij 't hoofd koel houden. Die ladder moet weg en die deuren daarboven dicht. Maar Pietje fluistert dringend: „Née, de ladder nog niet weg! Mijn hoede-dozen staan nog op de zolder, vlakbij de ladder."
„Hoe-de-dozen?" herhaalt Klaas verbaasd.
„Ja, ge begriept toch wel, dat ik hoeden op m'n hoofd moet hebben?"
Klaas haalt gehoorzaam de twee hoge, ronde dozen, zet ze neer, sluit de deuren en sleept tenslotte de ladder weg. 't Maakt wèl lawaai! Gespannen luisterend staat hij stil. Maar er is alleen het gekras van een uil, dat hem op doet schrikken en het piepen van een vleermuis. Dan neemt hij zijn Pietje met valies en dozen in zijn armen en draagt haar naar de wagen.
„Gaan gullie maar saâm achter mienen rug in de wagen," bedisselt begripvolle Teunis.
Klaas slaat zijn meegenomen zwarte cape-mantel om hen beiden heen. Zij horen elkaars harteklop.
„Nooit, nooit verlaat ik oe meer," belooft Pietje. „Ik vrees de ontmoeting met uw ouders wel wat, Klaas."
„Dat behoeft toch werkelijk niet. Zij zullen je aanstonds zeer genegen zijn," stelt hij haar gerust. „Ik ben de eerste dagen toch bij je? En - als het God belieft, hoop ik je over een paar maanden als mijn vrouw mijn pastorie binnen te dragen."
Hierna belet hij haar nog meer bedenkingen te uiten door haar mond met kussen te sluiten.

In nerveuze spanning wacht Jacoba de volgende morgen de komst van haar oudste zoon met diens geschaakte aanstaande bruid af. Zij komt er niet over uitgedacht. Dat Klaas, háár zoon, staande in zijn hoog en heilig ambt, zich vermeet een jonge dochter uit haar ouderlijk huis te roven, gaat toch wel ver de perken van fatsoen te buiten.
Van Boote begrijpt ze helemaal niets. Die schijnt er nog plezier in te hebben. Ach ja, mannen . . .
Die wil nu, even nadat de jongelieden gearriveerd zullen zijn,

afreizen naar Vrijhoeve-Capelle, om met Pietjes ouders te spreken.
„Ze sturen de hofhond op je af," heeft zij hem al gewaarschuwd.
Wéér trekt Jacoba de vitrage wat opzij. Nog niets te zien.
Dan maar weer eens naar de keuken.
Juist als ze met Lubbetje de maaltijd van die dag bespreekt, roept Boote van boven: „Daar zíjn ze!"
Hij heeft dus óók op de uitkijk gestaan.
Als Boote het kleine, bruin-ogige meisje begroet, is zijn eerste indruk: wat een geestig, bijdehand ding!
Míj te bijdehand, oordeelt Jacoba. Zo klein als zij is, zal goedhartige Klaas bij haar onder de pantoffel zitten.
Zoals dit meiske rap sprekend en vrolijk lachend al dadelijk aan het gesprek deelneemt, in plaats van met neergeslagen ogen timide te luisteren naar Boote en Klaas. Maar . . . zodra vader Boote hen van zijn voornemen in kennis stelt, aanstonds naar haar ouders te zullen gaan, verstart Pietje van schrik. En Klaas protesteert: „O nee Pa, doet u dat als 't u blieft niet. Wacht daarmee, wat ik u bidden mag, tot de eerste woede bij haar vader bekoeld is. Bovendien heeft Pietje in de brief, die zij voor haar ouders achterliet, geschreven, dat zij met mij in Zuidelijke richting vertrokken was."
Over zijn brilleglazen heen kijkt Boote ernstig, maar met een olijk lachje in zijn ogen, Pietje aan.
„Dat was dan een leugen, Pietje. Of, - weet ge 't onderscheid tussen Noord en Zuid niet? Hoe het zij zoon, ik ga nú."
„Vader is in staat u te vermoorden," werpt Pietje ertussen.
„Dat zal wel wat meevallen, deerntje. In ieder geval is het mijn *plicht,* je ouders er zo spoedig mogelijk van in kennis te stellen, dat je onder mijn dak vertoeft. Ik hoop hen dan het waaróm en het waartóe óók duidelijk te kunnen maken."

Als Boote de volgende dag thuis komt treft allen de blije uitdrukking op zijn gezicht. Hoofdschuddend blijft hij voor zijn zoon staan. „Jongen, jongen, wat had jij Pietje, jezelf en ons veel narigheid kunnen besparen en niet het minst Pietjes ouders, door dit verstandig en met wijs beleid aan te leggen, in plaats van met een dolle kop, na ettelijke geheime ontmoetingen, haar te roven. Pietje, jij hebt bèste ouders.
Aanvankelijk wilde je vader mij niet binnenlaten, spuwde hij voor mij op de grond en dreigde de hond op mij te zullen loslaten. Ik kon gelukkig rustig en vriendelijk blijven en na zeker tien minuten met boe noch ba op mijn woorden daarbuiten op het erf gereageerd te hebben, beduidde hij mij met een hoofdknik,

dat ik maar naar binnen moest gaan. Je moeder werd geroepen en toen heb ik alles eerlijk uiteengezet van je beiden. Vanzelfsprekend het ook gehad over Pietjes begeerte den Here te dienen. Je moeder was zeer ontroerd tijdens dit gesprek en nadat ik goed had laten uitkomen Klaas, dat het jou in genen dele om Pietjes geld te doen is, draaide haar vader allengs óók bij. Pietje blijkt wèl gedoopt te zijn, maar helaas hebben je ouders zich van de kerk en het geloof afgewend. Zij zeiden wèl te geloven, dat er een God bestaat, maar niet in een leven ná dit leven. En mócht dit er al zijn: als iemand goed leeft en ieder het zijne geeft, dan zal onze lieve Heer het dan ook wel goed met je maken. De overbekende uitvlucht," verzucht Boote.
„Enfin, wij hebben ten langen leste een glaaske boerenjongens gedronken en hadde ik geen logies besproken bij de van Rijsbergens in 's-Grevelduin, dan had ik voor de nacht bij je ouders een gastvrij onderdak gevonden."
Klaas en Pietje staren met van verbazing openhangende monden zijn vader aan.
„Pa, - hoe hebt u dit zo voor elkaar gekregen?" begint Klaas en Pietje: „Dominee, ge moet wel toverkracht bezitten."
„Niets daarvan kinderen. Als ge gewoon u vóórdoet zoals ge zijt en met een ootmoedig hart God om wijsheid vraagt, wordt ons die geschonken.
Nóg ben ik niet uitgesproken. Het uiteindelijk resultaat van het gesprek met je ouders is dit: eerstens verwachten zij u beiden zo spoedig mogelijk teneinde uwe excuses aan te bieden voor uw onbesuisd gedrag. Jij, Klaas, bent dit zéker verplicht, ook ten aanzien van uw goede naam in den lande. Zo'n avontuurtje al dadelijk aan 't begin van uw ambtelijke loopbaan, is nou niet bepaald bevorderlijk voor de reuke, die van je uitgaat in onze kerken, zoon.
Voorts stemden uw ouders erin toe Pietje, dat je hier enige tijd ten onzent logeert, teneinde onderricht in de leer van onze kerk van mij te ontvangen. Mocht ge - wat God geve - komen tot het afleggen van belijdenis van uw geloof, dan zouden je ouders deze dienst gaarne willen bijwonen. Daarná echter wensen zij u nog een zestal weken thuis te hebben ter voorbereiding op de bruiloft. Ge zult dan uit Pietjes ouderlijk huis trouwen en ik hoop uw huwelijk dan kerkelijk in Loon op Zand te bevestigen."
„Maar, - ze zijn nog niet eens geëngageerd."
„Nu Ma, - dat is gauw genoeg gebeurd," stelt Klaas zijn moeder gerust.
„In ieder geval man, is het voor mij een grote opluchting, dat

uw bezoek bij Pietjes ouders zo boven verwachting goed is verlopen."
„Pa, ik dánk u," zegt Klaas eenvoudig en kijkt vol liefde zijn vader aan.
„Ja, - dank oe zeer dominee," echoot Pietje bedeesd.

Drie maanden later trouwen zij en hebben Pietjes ouders zich geheel met dit huwelijk verzoend. Zes weken tevoren had Pietje in de kerk van Oldebroek belijdenis van haar geloof afgelegd.

HOOFDSTUK VI

Johannes van Sytzama loopt met zijn vriend: Johannes Brants, de richting Nunspeet uit. Hoewel nog pas einde maart is het zacht lenteweer. De zon, de blauwe lucht, de geuren, die ze inademen, het jonge groen, het zingen van de vogels, heel die ontluikende schoonheid, steekt de jongens aan. Zij gaan elkaar hun hartsgeheimen meedelen. Johannes Brants vertelt van de blonde Mensje van Duren met wie hij later zeker zal gaan trouwen. Onlangs heeft hij haar op de Domineesberg, waar niemand hen kon zien, zomaar een zoen gegeven.
De jonge van Sytzama, die zo graag óók eens een meisje zou zoenen, bepeinst droevig, dat hij niet zou weten: wíe.
Ja, tóch wel. Zijn nichtje Richtje. Maar dat kán niet. Daar kan nooit iets van komen, omdat ze modern is. En hij wil later ook dominee worden, net als Klaas. Ja, . . . net als Klaas, maar díé had zómaar een meisje geschaakt en een totaal ongelovige nogal liefst. Maar ja, - Pietje had belijdenis gedaan en was nu wel gelovig. Dat zou toch met Richtje óók net zo kunnen gaan . . . Nee, - bedenkt hij met schrik. Richtje is een volle nicht en dat geeft later gekke kinderen, zegt Ma. Hij zucht diep. Denkt óók aan z'n aanstaande logeerpartij bij de familie Odelphi in Zutphen. Dat heeft Ma zo bedisseld. Ma denkt zeker, dat hij nog te jong is, om te begrijpen, waar Ma opaan stuurt. Mis hoor! Té veel prijst Ma de goede eigenschappen van Lina Odelphi, de dochter van Ma's neef. Ma zegt daar dan telkens bij: „'t Is een achternichtje van je en dat is ver genoeg weg in de familie."
Hier in 't dorp kent hij ook niet één meisje, met wie hij zou willen trouwen. Jammer hoor. Fijn, om een meisje te hebben! Hoor die merel eens mooi zingen.
„Zeg, je broer heeft zien vrouw geschaakt, hè. Interessant jô!"
„Ja," - geeft Johannes aarzelend toe, „maar 't is een kat hoor, die Pietje. Mijn zus Anna is ook zo'n kat."
„Meisjes moeten lief en zacht zijn."
„Ja, - dat vind ik ook."
„Maar weet jij al, dat Mina Fortuin, die 't vorige jaar met een

koloniaal naar Indië is gegaan, daar gunter wied geroofd is door een nikker?"
„Door een *nikker?"*
„Ja, door zo een zwarte kroeskop."
Als Johannes van Sytzama dit die avond aan zijn ouders vertelt, blijken deze daar allang van op de hoogte te zijn.
„Je moet overigens dat scheldwoord „nikker" niet gebruiken," maant Pa.
„Dat zegt toch iedereen Pa."
„Ja, maar daarom is het nog niet goed. 't Zijn óók mensen, naar Gods beeld geschapen."
Jacoba blijft met de koffiekan in haar handen, als aan de grond genageld staan. „Maar m'n lieve, hoe heb ik het nú met u? 't Zijn toch immers nakomelingen van die slechte Cham?"
„Ten eerste is dat nog zo zeker niet, vrouw en ten tweede is Christus niet alleen voor blanken, maar ook voor roden, bruinen en zwarten gestorven. Wacht gij hier eens even samen met Johannes op mij. Ik haal iets van boven om u beiden voor te lezen."
„Nu jongen, wij zullen er dan maar efkes bij gaan zitten tot Pa terugkomt. 't Was een neger uit Suriname met wie dat meisje Fortuin er nu vandoor is. Een slechte deern hoor, eerst met een koloniaal mee te gaan, in mannenkleren het schip op . . . foei nog toe . . . en nu met zo een zwarte er vandoor."
„Ja, - maar haar man, die koloniaal, is doodgeschoten, zei Johannes tegen mij."
Jacoba zucht eens diep over 's mensen verdorvenheid. Zij waarschuwt nog: „Johannes, als gij eenmaal de leeftijd hebt u een vrouw te kiezen, kijk dan goed uit of zij van keurigen huize is, als 't kán enigszins bemiddeld, maar bovenal één met een vroom gemoed."
Daar is Pa terug met een aflevering van „De Wekker".
„Hier heb ik nu een gedicht, dat ik je beiden eens voor zal lezen. Een gedicht, - schrik niet vrouw, - van dominee Pierre Dammes Huet."
„Die man van wie men onlangs in zijn vorige gemeente Nunspeet vertelde dat hij ginds in Goes aan spiritisme doet?"
„Ja juist. Zoals je weet is hij verscheidene jaren in Zuid-Afrika predikant geweest."
„En in zijn studentenjaren een verschrikkelijke losbol."
„Ge kunt nu wel op die man afgeven Jacoba, maar er is op ons allen heel wat aan te merken. Van dat spiritisme is hij ook alweer genezen. Ik vind het alleen jammer, dat hij onze praedes-

Maar de volgende morgen al komt Johannes zowaar bij hén het erf op. Verschrikt vlucht Dirkje eerst naar binnen, om dan toch weer terug te gaan, hem tegemoet. Blozend, met neergeslagen ogen, pakt ze de samenspraak tussen „Anna en Koosje" van hem aan, die zijn vader de vorige avond nog gemaakt had.
Of hij binnen wil komen?
Nee, - hij moet voort naar Elburg. Met een zwaai neemt hij zijn pet voor haar af. Even staat Dirkje heel stil. De pet voor haar afgenomen! Dat heeft nog nooit een jongen voor haar gedaan. Dan, - boos opeens, steekt ze haar zwart gekousde voeten in de klompen, neemt het juk met de melkemmers op haar schouders en mompelt: „Stel oe eigen niet zo an, dat 's ommers geen partij voor mien."
Johannes denkt: „Een lief, vrolijk meisje, die Dirkje" en meer niet.

Anna van Sytzama maakt het ginds in Spannum bij de dames Vervoort op kostschool intussen maar goed. In drie jaren tijds heeft zij haar lagere acten frans en duits gehaald.
Johannes verzucht meermalen: „Had ik Anna's hersens maar. Zo vlug als die kan leren!"
En Anna zelf? Sinds haar ouders haar ieder contact met George van Pannerden Weimar verboden hebben en de dames Vervoort haar, vooral in het begin, voortdurend in de gaten hielden (alle voor haar binnenkomende post, die niet afkomstig was van haar ouders, werd geopend), is in Anna het beginsel van zachtheid, dat wèl in haar hart aanwezig was, gestorven. Fanatiek heeft zij zich op de studie geworpen. Fanatiek en eerzuchtig. Zij is de knapste leerlinge van de school en dat zal ze blijven. Nu alleen nog haar acte engels. En dan? Ma wil, dat zij thuis komt, om haar te assisteren in de huishouding. Daar voelt ze niets voor. Als Ma en zij twee dagen bij elkaar zijn, hebben ze slaande ruzie. Met Pa kan ze praten. Híj begrijpt haar. Hij kijkt dwars door haar heen.
Daarom is 't maar goed, dat zij de enorme klap, die zij gisteren gekregen heeft, hier alleen moet verwerken. Niemand anders hoeft er onder te lijden, dat hij, die haar herhaaldelijk verzekerde, dat zij zijn liefste was, nu zomaar opeens getrouwd is met een vroegere vriendin van haar. Pa wel het allerminst.
Anna staat voor het raam van de slaapkamer, die zij met Julia Koog deelt. Zij drukt haar tanden in haar onderlip en haar tot vuisten gebalde handen tegen het raam. Elzelina van Gilzen, ik zou je kunnen en graag willen vermoorden! En jóú erbij, George

van Pannerden! Gemene huichelaar! Bedrieger! Ellendeling! Nu heb je mij van binnen vermoord. Voorgoed. Weet je dat? Wéét je dat, hè?! Of smoor je nu Elzelina net zo hartstochtelijk in je omhelzingen, als je het mij eens deed? Op Klaas' kamer in Utrecht, wéét je het nog? Ik vergeet dat nooit!
Tranen stromen langs haar gezicht, proeven zout op haar tong. Niets ziet zij van de goudgele, groene en roodkoperen pracht daar buiten in het bos, op deze zonnige oktober-namiddag. Geluidloos huilt ze en denkt: nog éénmaal huilen. Hierna zal ik het nooit meer doen.
Julia Koog, wier familie geparenteerd is aan de van Pannerdens heeft het haar verteld. Terwijl Julia het haar vertelde, had zij geen spier van haar gezicht vertrokken. Alleen maar: „O," gezegd. Van binnen brak er iets.
En Julia vroeg: „Trek je het je niet aan?"
Zij had haar schouders opgehaald en gezegd: „Waarom zóú ik? Het had met mij en die sinjeur tóch nooit iets kunnen worden."
Opgelucht had Julia gereageerd: „Hè, gelukkig, dat je het zo opvat. Ik was zó bang, het je te vertellen. 'k Zag er als een berg tegenop. Maar ja, . . . jij hebt je hart zeker al verpand aan die knappe officier, aan Henri Mouton?"
Hierop was zij het antwoord schuldig gebleven.
Nú denkt zij aan Henri Mouton, die zij ongeveer een maand geleden op een feest had ontmoet. Een knappe jongeman, die op slag verliefd op haar was geworden en die haar in zijn brieven (die *niet* geopend werden!) het hof maakte.
't Was misschien niet eens zo gek, met hem te trouwen. Wat zijn geloof betreft, zullen Pa en Ma op hèm niets tegen kunnen hebben. Hij is een achterneef van de dames Vervoort en die roemen hem om 't hardst om zijn rechtzinnigheid en rechtschapenheid.
Hij woont als vrijgezel alleen met zijn moeder in Zutphen.
Ze hoorde iets vertellen van dat hij het leger van vlees voorzag. Hij zou niet langer officier zijn, als hij die worstfabriek had. Jammer, - zij zou liever hebben, dat hij officier bleef. Dat uniform stond hem geweldig.
Ach ja, - trouwen wil ik tóch. Liefde? Bestaat niet. Daarover wordt alleen maar in boeken geschreven. Genegenheid, ja, - een zekere genegenheid voelt zij wel voor Henri Mouton. Totaal iets anders dan dat overgelukkige, opwindende gevoel, dat haar bij George bevangen had . . .

Twee maanden later verlooft zij zich met Henri Mouton. Pa en

Ma, vooral deze laatste, zijn wel ingenomen met deze aanstaande schoonzoon. Henri heeft zich nu uit de militaire dienst teruggetrokken en zal met het oog op de door hem op te richten fabriek eerst een half jaar naar Amerika gaan. Daar wonen een neef en nicht, en deze neef leidt een grote worstfabriek. In dat half jaar zal Anna nog op kostschool blijven, om haar acte engels te halen.
Na enige gesprekken onder vier ogen voelt Boote wel sympathie voor Henri. Maar op dochter Anna is hij niet gerust.
Op een zondagmiddag, als Anna thuis is, neemt hij haar, na de tweede kerkdienst, mee op een boswandeling.
„Anna, hou jij veel van Henri? Heb je hem werkelijk van harte lief?"
„Gunst Pa, wat 'n malle vraag! Natuurlijk houd ik van hem. Anders zou ik toch niet met hem willen trouwen?"
„Hou je nèt zoveel van hem, als je destijds van die George van Pannerden hield?"
„Dat was kalverliefde."
Het komt er hard uit.
Boote kijkt zijn dochter van opzij onderzoekend aan. Zijn hart is bezwaard om haar. In haar scherpte en hardheid heeft ze veel in haar karakter, dat hem aan zijn vader herinnert. Maar tóch . . . óók op de bodem van díens innerlijk moeten eens zachte snaren bespeeld zijn. Nooit was zijn Anna zó lief en zó zacht geweest als in de tijd, toen zij op die van Pannerden verliefd was.
Hadden Jacoba en hij wel góed gehandeld, met deze verhouding zo snel, streng en abrupt af te breken? Wat konden ouders in de harten van hun kinderen, vrouwen in dat van haar man en mannen in dat van hun vrouw kapot maken?
Wie had in vroeger jaren die verwoesting in het hart van zijn vader aangericht? O God, wat is de mens! Broos vaatwerk, waarvoor het beter is in Uw handen te vallen dan in die van mensen.
„Waarom zucht u zo, Pa?"
„Wel kind, omdat ik jou zo graag gelukkig zou zien en reden heb om aan te nemen, dat je dit niet ten volle bent."
Anna staat stil en legt haar hand op de arm van haar vader. „Pa, - zeg eens eerlijk: kan ú nu zeggen, dat u volmaakt gelukkig bent met Ma?"
Boote, enigszins in verwarring gebracht, mompelt: „Tja, - wat zal ik zeggen: volmaakt is hier op deze aarde niets."
„O. Ik weet dan genoeg Pa."
„Wát weet je genoeg?" 't Klinkt wat geïrriteerd.

„Nu, - dat volmaakt geluk tussen twee mensen niet bestaat." Een tijdlang lopen ze zwijgend verder. Weer staat Boote stil, zijn handen in z'n zij gesteund, vóór zijn dochter.
„Anna, nú voor het laatst: - en ik vraag je dringend dat harde masker af te gooien - heb jij Henri Mouton met je hele hart lief?" De lichte trilling om haar mond ontgaat hem niet. Zij slikt en slikt nóg eens.
„Pa, ik zal het u eerlijk zeggen: van George hield ik adembenemend veel, maar dát was een gevoel, dat niet bestendigd kan blijven. Anders was hij niet zo gauw getrouwd. Dat, wat ik voor Henri voel, is een diepe genegenheid en ik geloof dat dat een betere basis is voor een huwelijk dan zo'n stormachtige verliefdheid als er tussen George en mij was. Pa, - laat dit tussen ons blijven en vertelt u hiervan als 't u belieft niets aan Ma. - Als u mij hard vindt, dan heb ik dit van haar."
Heftig protesteert Boote: „Geen sprake van. Je moeder is niet half zo hard en scherp van tong als jij kan zijn. Jij hebt dit eerder van je grootvader van Sytzama."
„O, - dan zal er wellicht in vroeger tijden in hèm óók iets gebroken zijn."
Boote schrikt. „Dus tóch?! Er is iets in jou gebroken?! Door óns, je ouders? Zèg op!"
„Ach Pa," - sust Anna, die het ogenblikkelijk betreurt, zich zó te hebben laten gaan, - „wind u niet zo op. Er viel niets te breken in mij hoor. Laten we nu als 't u blieft nog wat genieten van al dat frisse, jonge groen om ons heen en niet zulke zware bomen opzetten. Heus, - ik ben gelukkig met Henri en ik wil graag met hem trouwen."
Ze zijn op de Domineesberg aangekomen.
„Waarom heet deze heuvel eigenlijk zo?" vraagt Anna, daarmee het gesprek over een andere boeg gooiend.
„Eén van mijn voorgangers, een zekere dominee Staverman, maakte hier, dat is dus op bijna 3 kilometer afstand van de pastorie, zijn preken. Ook knielde hij hier neer en bad om de leiding van de Heilige Geest. Sindsdien heet dit plekje de Domineesberg. Ja kind, - dat waren nog eens kerels."
„Och, - waarom? 'k Vind dat maar een rare gewoonte. Met sneeuw en regen zal hij 't wel geláten hebben."
Boote ervaart een lichte pijn van binnen. Hij durft het niet te vragen, maar . . . is er bij Anna wel ècht, levend geloof aanwezig? Kènt dit kind de omgang met God? Er is zo weinig *warmte* bij haar te bespeuren.
Thuis gekomen vaart Anna ogenblikkelijk tegen haar jongere

broer uit. Met zijn benen over de armleuning van een stoel zet hij zijn grote vooruitstekende tanden in een appel: „Hè, Johannes, kan je er niet fatsoenlijker bij gaan zitten? Je lijkt wel een béést, zoals je in die appel hapt."
„Ach nuf, hou jij je mond. Ik zit en ik eet zoals ik wil en daar heb jij je niet mee te bemoeien, opgeprikte madam!"
„Hé, hé, - niet schelden," maant vader Boote. „Johannes, ga eens gewóón zitten. Dit is puur uitdaging van je, plágen."
„Ik kan dat: „'t hoort niet zo" van dat kind ook niet uitstaan. Dit hoort niet en dát hoort niet. Bah! Kostschoolmanieren!"
„Ja, nou, schei nu maar uit. Géén ge-ruzie alsjeblieft."
„Er was vanmiddag alwéér een Alfonso bij de kinderen, die u doopte," begint Anna, haar broer met een even optrekken van haar neus passerend - „het wemelt hier van de Alfonso's. Dat is toch geen zuiver Nederlandse naam."
„Nee kind. In 't begin van deze eeuw stond hier een dominee Alfonso de Cloux, die zó geliefd was, dat de mensen hun kinderen naar hem vernoemden. Zodoende is die naam hier ingeburgerd."
„Nou Pa, maak u maar géén illusies, dat er hier ooit mensen hun kind Boote zullen noemen. Hoe uw ouders u toch ooit zo'n afschuwelijke naam hebben kunnen geven, snap ik niet. Als ik ooit een zoon krijg . . ."
„Hè Johannes, wat grof!", valt Anna hem snibbig in de rede. Boote schudt lachend zijn hoofd en zegt: „Hij heeft gelijk. Het ís een lelijke naam. Voor míj hoeven jullie je zonen later niet zo te noemen. Ik ben niet naamziek. Eén van de weinige gebreken, die mij níét aankleven."
„Wat hoor ik daar?", vraagt de juist binnengekomen Jacoba. „Boote is een móóie, originele, frisse naam."
„Dat vindt ú Ma, omdat u er de persoon van Pa aan verbindt." Jacoba wil wel toegeven, dat dit het geval kan zijn.

De maanden, die aan Anna's huwelijk met Henri Mouton voorafgaan, zijn voor moeder en dochter niet gemakkelijk. Anna, die nu van de drie moderne talen de lagere acte in bezit heeft, voelt zich in intellectueel opzicht de meerdere van haar moeder. Zij doorspekt haar woorden met frans of engels. Iets wat Jacoba bovenmate irriteert. Ook op wat Anna's betweterij op de bereiding van de maaltijden betreft, heeft moeder Jacoba het niet begrepen. Het vredigst is de sfeer nog, als zij samen aan Anna's uitzet zitten te naaien en borduren. Achtenveertig beddelakens, vierentwintig slopen (volgens Jacoba twaalf te weinig), zesendertig witte en twaalf wafel-handdoeken, vierentwintig servetten, twaalf

grote en twaalf kleine tafellakens en dán nog al het lijfgoed, ze hebben er zéker vijf maanden voor nodig, eer dit alles met lintjes omwonden in het voor Anna bestemde kabinet gelegd kan worden.

Heel Oldebroek is op de been als Anna van Sytzama trouwt. Boote zucht vele malen. Al die bombarie!
Jacoba wilde het zo. „Zij is onze enige dochter en zouden wij haar hoogtij dan niet behoorlijk vieren?"
De hele familie is genodigd. De twee jongste dochters van Oom Geale zijn bruidsmeisjes. Ook nicht en neef Odelphi uit Zutphen zijn met hun dochter Lina van de partij.
Johannes, die zich het meest verheugd had op het weerzien van Richtje, krijgt een bittere teleurstelling te verwerken. Oom Geale en tante Louise verontschuldigen hun dochter, daar deze met ontstoken amandelen te bed lag.
Maar . . . wat Johannes daarná op een afstand verneemt! Richtje zal zich de volgende maand gaan verloven met een leraar in de wis- en natuurkunde.
Hij vlucht naar de zolder, stoot daar het dakraampje open en kijkt met brandende ogen uit over de blonde zandverstuivingen, waarop sparren en berken in groepjes bijeen hun lente-loflied zingen. 't Liefst zou hij de hele dag hier op zolder blijven. Hij weet zéker, dat Pa daar óók voor voelen zou. Ma niet. Die hield van drukke feesten met veel mensen om zich heen. Pa heeft zich naar Ma geschikt. Zoals ik dat later naar Lina zal moeten doen. - Hij schrikt van z'n eigen gedachte. Dát nóóit! Pantoffelheld spelen zeker bij Lina! Hoewel Pa zeker geen pantoffelheld is. Hij is de baas in huis. Waar het grote dingen betreft, heeft Pa het voor het zeggen.
En zo is het bij Klaas en Pietje en zo zal het dan ook wel met Lina en hèm gaan. Zij was hem bij die laatste logeerpartij wèl meegevallen. Hij zal nu nog eens goed op haar letten. Misschien ben ik tot nog toe bevooroordeeld geweest, omdat Richtje's beeld telkens tussen ons schoof.
Ja, - als 't nou allemaal meevalt en ik slaag voor m'n eindexamen, dan moeten Lina en ik ons maar verloven. Hoewel, - Pa en Ma en ook háár ouders zullen er op staan, dat ik eerst mijn propaedeutisch haal, m'n „propjes", zoals de studenten dat noemen.
Aan Pietje kon je 't al wèl zien, dat zij een kind verwacht. Hij durft gewoon niet naar haar te kijken. Klaas was één en al zorg voor haar . . . Ik zou later graag een hele troep kinderen hebben . . . Als ik met Lina trouw, doe ik van ons drieën de rijkste partij. Wat een weelde in dat grote landhuis in Zutphen!

't Had hem wèl beklemd. In zijn hart voelt hij niets voor al dat deftige gedoe. Nu óók. Hij zou nu 't liefst in het bakhuis van boer van der Maaten gaan zitten, of languit bovenop een wagen met hooi. En dan maar figuren uit de wolken maken.
Lubbetje roept hem. „Je moeder zoekt je overal!" zegt zij berispend.
Hij trekt z'n zwarte dasje recht, knoopt dat afschuwelijke sjieke jasje tot bovenaan toe dicht en stort zich in het rumoer om het bruidspaar.
Pa heeft de zenuwen voor zijn preek, constateert hij, en hij legt in 't voorbijgaan even zijn hand op de schouder van zijn vader. In een fractie van een seconde wisselen zij een blik van verstandhouding.
Blozend wendt Johannes zijn hoofd af, als hij onverwachts tegenover Pietje staat.
Hij loopt op Lina af, die hem voortdurend met haar ogen gevolgd heeft.

Drie maanden later legt hij in Kampen, waar hij de laatste twee jaren het gymnasium heeft bezocht, met goed gevolg zijn eindexamen af.
En in september gaat dan ook déze zoon van Boote en Jacoba het huis uit, om zijn intrek te nemen in het hospitium van de nog jonge Vrije Universiteit.
Met lede ogen ziet Boote hem gaan.
Jacoba huilt, maar wordt door Boote getroost met de belofte, dat zij straks in Loon op Zand mag gaan na-bakeren bij Klaas en Pietje.
Pietje had een zeer zware bevalling gehad. Maar er lag daar nu een welgeschapen zoon, een Boote junior, in de wieg.
„Allemaal reden tot dankbaarheid, moeder," zegt Boote, terwijl hij met zijn arm om haar schouders, haar tegen zich aantrekt. „Tjonge, wat ben ik jaloers op die jongen. Aan de voeten van een Kuyper en een Rutgers te mogen zitten! Weet je, Jacoba, het gaat Kuyper met die V.U. niet alleen om een opleiding van rechtzinnige theologen. Hij beoogt een wijder doel. Hij wil de ontkerstening van de wetenschap op èlk gebied tegengaan.
't Zijn machtige dingen, die wij mogen beleven, Jacoba. Als ik nóg denk aan die magistrale rede bij de oprichting over „Souvereiniteit in eigen kring"."
„Als 't nu allemaal met Pietje verder maar goed gaat."
Kijk, zó is nu een vrouw. Uit de verre vlucht, die zijn gedachten maakten, wordt Boote pardoes naast een kraambed neergezet. In de geest dan. Met een vergevend lachje zegt hij: „Ja, en zal

Oma eraan denken, dat zoon Klaas óók graag souvereiniteit in eigen kring geniet?"

Als Jacoba de volgende morgen enkele poststukken van Piet Leuring, de postbode, in ontvangst neemt, trekt zij er in de huiskamer het tijdschrift tussenuit, waarop Boote zich kort geleden geabonneerd heeft: „De Nieuwe Gids". Zij bladert het dóór, leest, leest nóg eens en slaat, haar hoofd schuddend, de volgende bladzij om.
„Ik begrijp hier niet veel van man," zegt ze als Boote binnenkomt.
„Ah! „De Nieuwe Gids"!"
Hij neemt het blad van haar aan.
„Maar luister nu toch eens, dit sonnet van Willem Kloos is toch verrukkelijk?"
Boote houdt het blad met gestrekte arm van zich af en reciteert „Nauw zichtbaar".
Niet begrijpend haalt Jacoba haar schouders op.
„Maar lieve - hier luistert Kloos in de schemering naar alle verstillende geluiden in de natuur en vraagt zich af waarom zijn zwakke, moede hart in plaats van stil te worden, in onrust almaar luider slaat. Is dat niet zuiver gepeild?"
„Ja, maar weet je: jouw gedichten spreken mij meer aan. Die vát ik zo beter."
„Dat zijn geen gedichten. Dat is rijmelarij vergeleken bij de jonge dichtkunst. Neem nu alleen maar Jacques Perk, Kloos en Frederik van Eeden. Dat zijn kunstenaars bij de gratie Gods."
„Nou, nou, is dat niet ietwat te boud gesproken? Snap jij dan iets van dat artikel, waarin het zogenaamd romantisch-conventionele wordt aangevochten? Ik word daar kregelig van. Dat wat tot nu toe velen ontroerd en verheugd heeft wordt opeens door die jongeren als nietswaardig bestempeld. Wat willen ze dán? Ik zeg maar zo: er zijn niet veel jongeren, die het de ouderen beteren."
Boote glimlacht. „Ach Jacoba, - ik begrijp ook véél niet van de moderne stromingen. Toch doe ik mijn best, zoveel mogelijk bíj te blijven, ook op literair gebied. Helaas kom ik voor zo heel veel tijd te kort. De beroeringen in onze kerken nemen me bijna helemaal in beslag. Ik weet het niet vrouw, hoe lang, of liever gezegd, hoe kort ik het nog verantwoorden kan aan de hervormde kerk verbonden te blijven. Onlangs is er in Dieren weer een meisje aangenomen en tot het Avondmaal toegelaten, dat ronduit tegen de kerkeraadsleden had gezegd, niet te geloven in Jezus

Christus als Zoon van God. En zo gaat het maar dóór. Overal in het land worden kinderen van totaal ongelovigen gedoopt.
De moderne theologen betogen in allerlei toonaarden weer in drie artikelen, die hier voor mij liggen dat de bijbel geen uitzonderlijk gezag toekomt, ontleend aan goddelijke inspiratie. Wèl een bejubelen van de natuurwetenschap met haar eeuwige, onveranderlijke wetten. Tegenstellingen scheppen tussen geloof en wetenschap.
Jacoba, Jacoba, - ik kan huiveren voor de toekomst van onze kinderen en kleinkinderen. Als de Zoon des mensen wederkomt, zal Hij dan nog geloof vinden op aarde? Als ik nóg denk aan die zondag, waarop ik in Kootwijk het Avondmaal zou bedienen. Dat er toch niemand, zelfs geen kerkeraadslid, aan de tafel kwam!"
„Ja, - het is verschrikkelijk, maar - toch ook wel weer begrijpelijk. Hoe lang zit dat arme Kootwijk nu al zonder predikant?"
„Vanaf '68. Zeventien jaren. Alleen was er dan de laatste jaren een godsdienstonderwijzer, die nu pas overleden is. Maar, . . ." en nu lichten Boote's ogen op: „Vlug van Nijkerk heeft de kerkeraad van Kootwijk nu aangeraden, Houtzagers te beroepen. De eerste kandidaat van de Vrije Universiteit. Maar men „zit" natuurlijk met dat proponents-examen hè. Daar heeft een leerling van de Vrije geen toegang."
Zuchtend wendt Jacoba zich om.
„Kom, - ik ga voort verder aan Anna's sprei te haken."
„En ik ga aan m'n voorbereidingspreek beginnen."
„Heb je al een tekst?"
„Ja: Schik u, o Israël, om uw God te ontmoeten."

Steeds heftiger en veelvuldiger worden de beroeringen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Eerst de emoties om het naburige Kootwijk. Daar verbreekt de kerkeraad de band met de Synodale Organisatie. In deze stormachtige periode wordt deze kleine, dappere gemeente bijgestaan door de eminente Dr. van den Bergh, predikant te Voorthuizen. In zijn pastorie wordt menige vergadering met de broeders van Kootwijk belegd.
Gespannen volgt Boote deze ontwikkeling. Zijn zachtmoedige aard schrikt nóg terug voor een breuk met de Nederlandse Hervormde Kerk. Saâmbinden èn zuiveren binnen de kerk, maar . . . bréken? Moet het zo radikaal? God, gaf U maar eens een hoorbaar antwoord.

Alle leden van zijn kerkeraad zijn tegen deelname aan het

examen van kandidaat Houtzagers, die nu in Kootwijk beroepen is.
Maar . . . Johannes heeft met twintig andere V.U.-studenten diens bevestiging en intree meegemaakt. Wat zijn zoon hem daarvan vertelde, heeft Boote diep ontroerd. Dominee van Lingen van Zetten had Houtzagers bevestigd met de tekst uit Jeremia 17 vers 16: „Een herder achter u." Heel vroeg was de dienst in het propvolle kerkje begonnen en een kwartier voor de aanvang was van Lingen al op de preekstoel gaan staan, om aan verhindering van de zijde van het klassikaal bestuur te ontkomen. Toen deszelfs gecommitteerden om tien uur met politie verschenen, had de bevestiging al plaats gehad.
Nu zit Boote met een karikatuur-tekening in „Uilenspiegel" voor zich, die Johannes hem vanuit Amsterdam toegestuurd heeft en die hem hartelijk doet lachen.
Een week later vergaat het lachen hem bij het vernemen van de mare, dat in Amsterdam door het Klassikaal bestuur tachtig kerkeraadsleden waren geschorst.
Hierna beweegt Boote zijn kerkeraad tot een daad van grote trouw. Aan die tachtig, die daar tegenover overmachtige, hogere besturen staan, wordt een brief geschreven, waarin de kleine gemeente van Oldebroek door middel van haar kerkeraad haar hartelijke instemming betuigt met het in deze zaak door de tachtig broeders gehandhaafde beginsel: Gods Woord boven menselijke verordeningen.
Enkele weken later: een verzoek van de classis Sneek ter tafel om een Synode bijeen te roepen met het oog op de beroeringen en om te beslissen of alle richtingen in de kerk bijeen moeten blijven.
„Broeders, ik adviseer déze missive voor kennisgeving aan te nemen. Ik *kèn* de Synode. In deze zaak behoeven wij *niets* van haar te verwachten," zegt Boote zeer beslist.
In verband met de gebeurtenissen in Amsterdam komt de Synode op 9 februari 1886 tóch bijeen. De kerkeraad van Oldebroek, onder van Sytzama's leiding, dringt er bij deze synode op aan het *voorstel tot reorganisatie,* dat het vorige jaar door de classis Harderwijk was ingezonden, aan te nemen.
Telkens gaat Boote een stapje verder.
De door de Synode uitgeschreven collecte voor noodlijdende kerken en personen wil hij dit jaar vervangen door de collecte voor de *noodlijdende* (zich losgemaakt hebbende) kerk van Kootwijk. Zijn voorstel wordt door de kerkeraad aanvaard.
En dán krijgt Van Sytzama een beroep naar Utrecht. Hij heeft

het er moeilijk mee. Hij is niet jong meer. Acht en vijftig jaar welhaast!
Hier in Oldebroek, dit rustige, gemoedelijke dorp, waar hij nu al zeven jaren met zoveel vreugde gearbeid heeft, wordt de kerkelijke strijd als het ware vanuit een veilig punt, zij het: met grote belangstelling, gadegeslagen. In de vermaarde Bisschopsstad zal hij in een brandpunt komen te staan . . .
Na veel gebed om vóórlichting en leiding van de heilige Geest, meent hij dit beroep te moeten aannemen.
Daar hij de kerkeraad nog met raad en daad terzijde moet staan in het uiterst moeilijke beroepingswerk, vertrekt hij niet dádelijk naar Utrecht.
Wat *wil* de gemeente van Oldebroek? Is zij al rijp voor een breuk met alle konsekwenties van dien? Als daar onlosmakelijk aan verbonden zijn: een willen verliezen van vrienden, van geld en goed, van familie-leden? Wie is bekwaam tot een zó groot stuk zelfverloochening?
Boote zegt in een gesprek met Jacoba: „De gemeente is er ná aan toe, evenals ik zèlf, maar in een zó tere zaak moet niets geforceerd worden."
Als eerste wordt door de gemeente in de vakature van diens vader, zoon Klaas beroepen. Maar deze bedankt. Iets waar Boote blij om is. Hij acht het evenmin als zijn zoon gewenst. Men krijgt zo gauw een vergelijken van vader en zoon en dat zou noch voor de gemeente, noch voor Klaas van nut zijn.
Op zondag 25 juli 1886 preekt Boote afscheid met de tekst uit Maleachi 3 : 6: „Want Ik, de Heere, word niet veranderd; daarom zijt gij, o kinderen Jacobs niet verteerd."
Opmerkelijk weinig zegt hij in zijn preken over de kerkelijke toestand. Daar is hij de figuur niet naar. „Een preek is Woordverkondiging. De mensen moeten daarin hun God ontmoeten. Ik ben er huiverig voor, om daar allerlei factoren van menselijke zonden doorheen te vlechten," antwoordt hij zijn jongste zoon op diens vraag waarom hij zo weinig van de kerkelijke strijd had gezegd.
In zijn toespraak tot de gemeente gewaagt hij van de zegen, die God hem in zijn gezinsleven gedurende deze zeven jaren geschonken had: „Een lieflijke tent had de Here voor ons in uw midden opgeslagen. Dit gedeelte van ons leven was wel eene der merkwaardigste tijdperken, dat nooit door ons vergeten zal worden. Wij mochten gedachtenis vieren van onze vijf-en-twintigjarige echtvereniging. Ook zagen wij twee onzer geliefde kinderen in het huwelijk treden. God schonk ons het voorrecht, dat

we een dierbare zoon bevestigd zagen worden in de bediening des Woords, en in 't einde verblijdde ons de Here nog door onzen jongsten zoon zijne studiën aan het gymnasium te zien voleinden, en mocht hij belijdenis der waarheid afleggen."
Bij het afscheid van deze Johanneïsche herder en leraar worden er in Oldebroek heel wat tranen geschreid. Ook Jacoba's ogen blijven niet droog. Voor haar valt er heel wat te bedisselen, eer zij het huis in de Parkstraat te Utrecht kunnen betrekken.
Lubbetje, opvolgster van Jaantje, die getrouwd is, zal voor drie maanden meegaan, om dan weer naar Oldebroek terug te keren, waar ook zíj dan weldra hoopt te trouwen en als boerin de scepter te zwaaien op een grote boerderij.
Marretje, de tweede meid, wil vooralsnog niets van teruggaan horen. Haar lokt het leven in een zo grote stad wel.

Intussen traineert Johannes met zijn studie, hoewel hij er ten zeerste in geïnteresseerd is. 't Zit 'm in Lina Odelphi. Zij onderhouden een geregelde briefwisseling en ontmoeten elkaar alleen in de vakanties.
Honderdmaal vraagt Johannes zich af: is dit „het" nou? Zit iedere minnaar tijdenlang op zijn penhouder te bijten en vindt iedere jongeman het zo'n moeizaam karwei, om aan zijn geliefde te schrijven?
Zijn studievrienden Berends en Klaarhamer brullen van het lachen, als hij hun dit vraagt. „Maar man, dan heb jij de rechte niet te pakken. Jij bent in 't minst niet verliefd!" roepen zij om 't hardst uit en lachen om het beteuterde gezicht van Johannes.
„Dat komt omdat ik haar te weinig *zie*," verdedigt deze zich nog. En denkt: ze moesten het eens weten, dat Ma mij nog aan Lina's verjaardag heeft moeten herinneren en mij geld stuurde om een sieraad voor haar te kopen.
Zijn hand omklemt het pakje in zijn zak, dat hij zoëven in de Kalverstraat gekocht heeft. Een brede zilveren armband, met gouden stukjes ingelegd.
Hij gaf 'm liever aan Richtje!
Johannes! Ben je nou helemáál gek?! berispt hij zichzelf.
Die avond vergeet hij alle muizenissen om Lina, onder het genot van enkele glaasjes geestrijk vocht in een kring van studenten. Hun lachen klatert tegen de muren van restaurant „Polen" op. Het leven is goed, ook zónder vrouwen, denkt Johannes en hij ziet zijn moeder, Lina, Anna en Pietje voor zich . . .
Ze zijn tóch niet, zoals je ze je altijd gedroomd hebt. Misschien zou 't beter zijn, dat ik vrijgezel bleef . . .

HOOFDSTUK VII

Op de zesde april van het jaar achttienhonderd negenenzeventig, de dag waarop Boote van Sytzama van 's-Grevelduin-Capelle naar Oldebroek vertrok, rijdt een kleine rouwstoet Woerden binnen. Door menigeen met deernis nagestaard. Vrouwen vegen met de punt van haar boezelaar een traan weg en kijken vertederd naar de engelenkopjes op de kleine rouwkoets. Een kind wordt begraven. Een „engel van een kind" zeggen de vrouwen van het gestorven jongetje: Fritsje Oosterhof. Nóg zien ze hem vóór zich: zijn rond en blozend gezichtje, omlijst door goudblonde pijpekrullen, waarin de blauwe ogen zo vragend naar de grote mensen opkeken.
„Een kind, dat zonder iets te zeggen, áltijd vroeg." Zó had zijn moeder hem eens getypeerd. En zacht, maar huiverend had zij eraan toegevoegd: alsof hij altijd vraagt: „Wat is de zin van dit allemaal?"
Huiverend van vrees, ook dít zoontje te moeten afstaan aan Hem, die het hun schonk.
In het éne volgrijtuig achter de rouwstoet zit Harmen Oosterhof, zijn gezicht in zijn handen verborgen.
Naast hem zijn broer Anthony.
„God heeft u toch nog twee lieve dochtertjes gelaten. 't Zijn geleende panden en ge moet bereid zijn Harmen, ze Hem terug te geven. Mèt Job te zeggen: De Here heeft gegeven, de Here heeft genomen, de naam des Heren zij geloofd."
Met een ruk richt Harmen zich op en kijkt zijn broer verwijtend aan: „Denk je dat je een heilige vóór je hebt? 'k Kan wel merken, dat gij niet weet wat ouderliefde is."
„Helaas niet, Harmen. Ik neem u dit harde gezegde niet kwalijk, om reden ge overstelpt zijt van verdriet, maar wéét dít wel, dat Heintje en ik dagelijks ons kruis van onze kinderloosheid weer op ons moeten nemen en dat het zwaar is."
„Vergeef me Toon. Maar ik was zó blij met deze zoon, wellicht té trots op hem. Vergeet niet, dat ons oudste jongetje na twee dagen en de tweede na vier dagen stierf. Toen kwamen onze

dochters: Paula en Hanna. Drie jaar geleden tot onze grote vreugde wéér een zoon. Naar het scheen mochten we hèm behouden. Naar het scheen, naar het schéén ja," voegt hij er verbitterd aan toe en balt in de zwarte handschoenen zijn vuisten.
Ze draaien het hek van het kerkhof binnen. Het grind knarst onder de wielen.
De dominee bij het graf zegt, dat God dit kind nodig had in Zijn kinderkoor. Harmen schudt zijn hoofd heen en weer. De tranen stromen over zijn wangen. Hij veegt ze niet weg. Hij ziet geen mensen, geen wereld, niets. Hij is alleen maar één brok verdriet en hoort als in de verte Toon bedanken voor de belangstelling. Dan wordt hij aan zijn arm weggetrokken van dat gat in de grond, waarin de kist is neergelaten.
„'t Is maar het kleed, dat Fritsje hier heeft gedragen. Hij zèlf is misschien wel heel dicht bij je," zegt Toon zacht. Verwonderd, opeens dat brok in z'n keel wegslikkend, kijkt Harmen hem aan. „Wat zegt ge daar?"
„Wat ik zei. Je hebt het verstaan. Weet gij waar de hemel is? Ik ben van mening niet zo ver weg als men gemeenlijk denkt."
Harmen spert zijn ogen wijd open. Een glimp van licht erin. Een glimlach waast éven om zijn mond.

Intussen zijn in het sterfhuis vrouwelijke familieleden en naaste buren druk bezig met het smeren en beleggen van kadetjes, onderwijl zacht monkelend over moeder Pauline, die gevraagd heeft alleen gelaten te worden. Aanvankelijk is het stil geweest in de slaapkamer boven hun hoofden, maar nu horen zij bij het getokkel op de cither een ijl en beverig zingen. „Een lied van Sankey", constateert schoonzuster Heintje licht zuchtend. „Daarboven is een heerlijk oord".
Ach here m'n tijd, 't is een mooi, aangrijpend lied, dáár niet van, maar 't is altijd Moody of Sankey en Harmen stoot zich wel eens aan haar piëtistische inslag.
Betje Kramer, het mes met aan de punt een lik boter geheven in haar hand, blijft stil staan. „Ach hoor nou toch eens aan. Die lieve, vrome ziel."
„Ja, - 't is een lieve, vrome vrouw, een altijd goed zorgend moedertje voor haar kinderen," constateren de anderen. Heintje stemt er van harte mee in.
„Pa is óók lief en vroom," klinkt opeens de stem van zesjarige Paulientje uit de achterkamer, waar de twee in 't zwart geklede zusjes met de armen om elkaar heen op de canapee zitten. Een grote platenbijbel op hun schoot.

„Pa en Moe allebei lief," zegt Hanna van vijf.
Heintje loopt op de kinderen toe en gaat tussen hen in zitten. „Ja hoor, lieve schatten, jullie hebt een lieve pappa en een lieve mamma en . . ." „een lief broertje in de hemel," vult Hanna aan.
„*Drie* lieve broertjes," verbetert Paulientje.
„Zullen jullie heel lief voor Pa en Moe zijn?"
„Ja tante."
Heintje verbaast er zich voor de zoveelste keer over, hoe Paulientje uiterlijk en innerlijk sprekend haar vader gelijkt en Hanna haar moeder.

Als in de namiddag de gasten op Toon en Heintje na, vertrokken zijn, lopen de mannen nog even naar buiten, het fabrieksterrein op. De broers bezitten beiden een dakpannenfabriek.
Toons fabriek „De Keizer" staat in Utrecht aan 't eind van de Jutphaase weg, die van Harmen, „De Zonnebloem" geheten, even buiten Woerden, tegen Nieuwerbrug aan.
„Ik heb er deze dag niet eerder over willen spreken broer," begint Toon, „maar Van Hulzen van de steenfabriek aan de Jutphaaseweg wil zijn fabriek en aangrenzende woning verkopen, omdat hij gaat landverhuizen naar Amerika. 't Zijn Afgescheidenen zoals je weet en zijn hele familie is destijds met Van Raalte meegegaan. Nu hebben ze ginds overzee dringend behoefte aan een goeie steenfabriek en Van Hulzen verkoopt hier de hele zaak en gaat er in Michigan één opbouwen. Ik dacht zo: ge zit onder de rook van Utrecht gunstiger dan hier."
Vooralsnog kan Harmen er geen woord uitbrengen. 't Is hem te machtig.
Toon bemerkt zijn ontroering en zwijgt.
Liefkozend glijdt Harmens hand over een Boulet pan.
Bèste pannen zijn dit, móóie pannen. En dan opeens: „Toon, ik beschouw wat jij me daar vertelde als een teken van de hemel. Ik zit hier niet zo goed. Te ver van de grote stad, waar toch ons grootste afzetgebied ligt. 't Zal me een heel stuk aan transportkosten schelen. Ik heb al lang weg gewild en nú, nu alles hier me aan m'n jongen herinnert - iedere dag ging hij aan m'n hand méé het terrein op - nu wil ik zéker weg.
Als mijn vrouw me missen kan, wilde ik morgenvroeg maar aanstonds met jelui meegaan naar het Sticht."
Binnen zitten Heintje en Pauline in 't schemerdonker weerszijden de Godinkachel met glinsterend nikkelen kop. Op tafel staat de koffie op het spirituslichtje.
Moe heeft nèt het water opgeschonken en de kinderen kijken

genietend naar de bruine schuimblaas met belletjes, waarin ze allerlei kleuren ontdekken. Hè, wat ruikt dat lekker!
Maar kinderen mogen pas koffiedrinken als ze twaalf jaar zijn. De schuimkop zakt en Hanna kruipt op Moe's schoot. Paulientje weifelt even, maar steekt dan haar handen naar tante uit. „Mag ik bij u?"
„Maar ál te graag, lieve schat."
Heintje knuffelt het kind dicht tegen zich aan. „Jij hebt pijn om het verlies, ik om het gemis," zegt ze.
„Zo is het," verzucht Pauline. „Weet je, wat ik nu wel eens denk, Heintje? Dat het niet goed is, de zuigelingen zo stijf in te pakken en een kind van drie, dat alleen maar waterpokken heeft, zó te laten broeien. Met vier dekens en warme kruiken. Natuurlijk, hij had kou gevat met die waterpokken en toen is de brand naar binnen geslagen, maar dat broeien nee, - 't is dat de dokter het zo beval, maar al klinkt het je misschien eigenwijs in de oren: ik geloof al z'n leven, dat ik onze drie zoontjes had kunnen houden, als de medische wetenschap zich eens wat meer met de zuigelingen- en kindersterfte had beziggehouden. Ja, - stil maar lieve, ik weet wel wat ge zeggen wilt - natuurlijk was het Gods tijd en weet ik ze alle drie veilig in Jezus' armen. Als ik dát niet wist zou ik onder mijn verdriet bezwijken."
„Denk je wel om de kleine potjes met grote oren?", werpt Heintje er tussen, met haar ogen beduidend hóé aandachtig Paulientje zit te luisteren.
„Ze mogen dit wel horen. Zij weten het wel hè, dat broertje nu zo gelukkig is bij de Here Jezus."
Hanna knikt haast blij van „ja", maar Paulientje vraagt: „Als Moe hem nu eens geen kruiken en zoveel dekens gegeven had, was hij dan niet doodgegaan?"
Heintje kijkt met een gezicht van „daar hèb je 't al" naar Pauline.
„Je moet niet zo wijsneuzig doen Paula."
„Pappa zegt Paula, u zegt altijd Paulientje."
„Foei! Wat ben jij toch een kattekopje. Nu moet je zwijgen. Als grote mensen praten, moeten de kinderen zwijgen, dat weet je wel."
Zuchtend laat zij Hanna van haar schoot glijden, schenkt nog éénmaal uit het koperen keteltje in de theestoof de koffie op en draait dan aan de knop van de zilveren tafelbel. Hierop verschijnt het door tranen bevlekte gezicht van Marie Goedhals, de eerste meid, om de hoek van de deur.
„Pieterke de Lint, m'n kindermeid ligt ziek bij haar moeder

thuis," zegt Pauline even zijdelings tegen Heintje. En dan: „Marie, zou jij de kinderen even in de keuken hun eten willen geven en daarna zal ik ze zelf naar bed brengen."
„Goed mevrouw."
„Is je kindermeid erg ziek?"
„Als je 't mij vraagt, geloof ik dat ze tering heeft. Ach en zo'n kind ligt dan in een bedompt kamertje, waar de hele familie eet en in de bedsteden slaapt, waar altijd wasgoed aan lijntjes door de kamer hangt en 't fornuis met hout en cokes gestookt, dikwijls rood gloeiend staat . . ."
Pauline zucht diep. „Als ik een man geweest was, zou ik medicijnen hebben willen studeren, - als ik dan óók een beter stel hersens en niet zo vaak hoofdpijn gehad zou hebben."
„Je bent wel echt een apothekersdochter, Pauline."
Pauline knikt woordloos, wringt haar kleine, brede handen ineen in haar schoot en laat haar tranen de vrije loop.
Heintje gaat op de armleuning van haar stoel zitten. „Toe maar lieve, huil maar eens goed uit."
Zij trekt Pauline's hoofd tegen zich aan. „De Prediker zegt het al kind, het uitnemendste is moeite en verdriet."
„Waarom scheurt God tot driemaal toe een kind van je af en doet Hij dit bij zovelen? En Heintje, dan bezondig ik me zo, want dan schreeuwt mijn hart naar de hemel: Is dát nu liefde? Waar is Uw almacht? Waar . . . waar bent U zèlf? -. En dan is het zo donker, zó donker . . ."
Heintje, zèlf diep bewogen, vindt geen weerwoord. Bevindt zij dezélfde twijfel, dezélfde opstand niet vaak in 't eigen hart?
„Ik kán niet geloven, dat God zoveel kinderen laat geboren worden, om er tweederde van kort na de geboorte, of zeer jong, te laten sterven," zegt Pauline nog en staat op om de pantoffels van haar man, wiens stem zij in de gang hoort, bij de kachel te zetten.
„Hoor, die mannen hebben het alweer over de beroeringen in kerk en school. Ach Heintje, ik denk zo vaak: wij moesten ons maar bij de Afgescheiden broeders en zusters voegen. Wij lijden toch geestelijk honger onder die modernistische prediking. Ik ontvang nog het meeste geestelijk voedsel in ons gezelschap. Harmen vindt het allemaal wat te bevindelijk, te piëtistisch en tóch kan hij zich ook steeds minder vinden in onze hervormde kerk."
„Evenals Toon, maar hèm krijg ik niet mee naar „'t gezelschap" bij ons in Utrecht."
Bijna zeven jaren woont de familie Oosterhof nu alweer in het

grote vierkante huis naast de fabriek „De Zonnebloem" aan de Jutphaaseweg in Utrecht.
De verhuizing, de andere omgeving hadden destijds meegeholpen de geslagen wonden te helen. Toen zij hier twee jaren woonden werd hun voor de vierde maal kort na de geboorte een zoontje ontnomen.
Hóé Pauline de baker ook gesmeekt had, het kind niet zo stijf in te pakken, baker Verjaal had met de handen in haar zij naast het bed staande haar ultimatum gesteld: „Gij verzorgt het kind óf ik. Gij kunt het als kraamvrouw niet, dus moet ge het mij overlaten. Ik heb honderden kinderen de wereld ingeholpen en kèn dus het klappen van de zweep."
Pauline had haar vraag: en hoeveel van die honderden zijn er in leven gebleven? maar ingeslikt. Zij was nu eenmaal aan deze vrouw met haar rouwnagels overgeleverd. 't Kind stierf in een stuip.
Daarna was Harmen wel een jaar lang stil en in zichzelf gekeerd zijn weg gegaan. Haar vroeger zo levenslustige, vrolijke Harmen, ze kènde hem nauwelijks meer.
Maar de laatste jaren is zijn oude vrolijkheid Goddank teruggekeerd. Zij, met haar dikwijls bezorgde, twijfelmoedige aard kon er zich weer aan optrekken.
't Werkvolk mag hem graag. Hartelijk en joviaal leeft hij altijd met z'n mensen mee, stopt waar ziekte is gul een extraatje toe, leeft mee met de gezinnen, maar eist dan ook van hun kant trouw en hard werken.
„Toe Hanna, schiet nou een beetje op," maant Paula, terwijl zij ongeduldig toeziet, hoe haar zusje met kleine hapjes haar brood traag naar binnen werkt.
„Nou heb ik er al zes op en jij nog niet eens twee. Hè Moe, laat ze eens opschieten, anders is de schafttijd om."
„De mannen hebben nog een half uur schaft, dus je hebt tijd genoeg, je weet, Hanna kan niet vlugger eten en dat hóéft ook niet hoor, vrouwtje."
Zacht strijkt moeder Oosterhof over het steile, blonde haar van haar jongste dochtertje. 't Is toch zo'n teer popje, haar Hanna. Twaalf jaar is zij nu en Paula een jaar ouder.
„Wat doe jij daar toch altijd bij de mannen?", vraagt Pa zijn oudste dochter.
„Nou, práten. Wát leuk hoor! Ik weet álles van ze."
„Zo. Dát is veel." Met nauw verholen trots beziet Harmen dit zo geestelijk aan hem verwante kind. Hij heeft naar de bekende weg gevraagd. Dank zij van haar verkregen inlichtingen heeft hij

in zijn ambt van diaken al voor menig arbeidersgezin wat kunnen doen. Hoewel met pijn en moeite!
Dominee Bronsveld en de arbeiders! Had hij onlangs nog niet op een kerkeraadsvergadering herhaald, wat hij destijds in „Stemmen voor Waarheid en Vrede" schreef? Over het treurig verschijnsel, dat jongelingen van aanzienlijken huize zo zelden het leraarsambt begeerden en dat dit zijn oorzaak onder meer vond in het zich niet bloot willen stellen aan de kritiek van het plebs. „Verbeeldt u, dat deze of gene kleine burgerman, die lid is van het kiescollege, mee zou moeten stemmen over 't beroep van de zoon van een rijke notaris of een deftig particulier. Dat gaat toch niet aan!"
Toen had hij, Harmen, de kerkeraadskamer verlaten en op het Domplein omhoog kijkend God gevraagd, waarom Hij een man, die zulke on-Christelijke taal uitslaat nog een seconde langer dit hoge ambt van dienaar des Woords liet bekleden. Waarom bliksemt U zo één niet neer?
„Hé Pa! Páátje!! Wat zit u opeens boos te kijken?"
Harmen schrikt op. „O ja . . . ik zat in gedachten."
„Op wie was u dan zo boos?", wil Paula weten.
„Dat gaat je niets aan kind."
„Ha! Hanna is eindelijk klaar. Pa, we kunnen danken."
„Met uw welnemen juffertje ongeduld."
Door het hoge zijraam kijkt Oosterhof zijn dochtertjes na. Hoe zorgzaam helpt Paula haar zusje bij het gaan over een smalle plank, die tijdelijk over een geul op 't fabrieks-erf ligt. Eén van de hoge pannenrekken onttrekt hen aan zijn oog, maar in gedachten ziet hij hen verder gaan. Paula regelrecht op 't werkvolk af en Hanna zou omlopen naar de kleibergen. Daar zouden haar tengere vingertjes de wonderlijkste figuren uit de weke klei maken: vogels, poppetjes, vissen. En dan zou ze alles keurig bij elkaar leggen tot Paula haar kwam halen. Als Paula de figuren bewonderd had, zou zij ze allen bij elkaar tot een dikke bal kneden en die zo vèr ze kon door de lucht gooien.
Dan stond zijn kleine Hanna op háár beurt weer in bewondering te kijken naar haar grote, sterke zus.
Oosterhof wendt zich van het raam af.
„Vrouw, we zijn toch nog rijk gezegend met die twee."
„Zeg dat wèl."

Iedere morgen lopen de twee zusjes Oosterhof de lange Jutphaaseweg af naar de jongedamesschool van mejuffrouw Koning in Utrecht.

Moe had dit zo gewild. „Op een school met jongens leren ze zo gauw platte en ruwe taal" had ze gezegd. Pa had toegegeven. 't Was in ieder geval een Christelijke school en dat was 't voornaamste.
In strenge winters, als de Vaartse Rijn dicht ligt rijdt Pa hen met de arreslee naar de stad. De zwarte bontmutsjes op, de handen in de mofjes gestoken, een hete kruik aan de voeten en een deken over de knieën, en dan Pa hoog achter hen, de leidsels losjes in de hand. Vrolijk rinkelen de bellen aan de hals van het paard, de rode pluimen op zijn kop dansen in de wind.
De kinderen genieten. Uren zouden ze door willen rijden. Naar 't eind van de wereld. Maar langer dan drie dagen duurt dit feest meestal niet. Als de dooi maar éven invalt, durft Harmen het er niet meer op te wagen.
Hanna, die toch altijd een beetje bang is door het ijs te zullen zakken, is daar blij om. Paula niet. Zíj durft wel. Altijd lokt haar het avontuur, maar ze krijgt de kans niet, het te zoeken, want Hanna wil altijd direct na schooltijd naar huis. Vervelend hoor!
Eén keer heeft ze gezegd: „Nou, ga jij dan maar. Het is kermis op 't Janskerkhof en daar wil ik naar kijken."
Hevig geschrokken had Hanna haar hand tegen haar open mond gelegd. „O-ch! De kermis?! Daar mogen wij niet heen. Dat is goddeloos."
„Als ik groot ben, ga ik er vást eens heen. Nú ga ik alleen maar kijken."
En zo was ze gegaan en had zich vergaapt aan al dat verrukkelijk werelds vermaak.
Hoewel Hanna het niet verklikt had, dat zij naar de kermis was gaan kijken, had ze toch een duchtig standje gekregen voor haar late thuis komen en had een week lang iedere middag tien naadjes aan haar kous moeten breien, inplaats van naar de werkkeet te mogen gaan.
Dromerige, zachtmoedige Hanna heeft naast bewondering vóór, ook angst óm haar overmoedige, wilde zus. Als Paula maar niet ongelovig of goddeloos wordt. Ze kan zulke wereldse dingen zeggen. Zorgvuldig bewaart Hanna die in haar hartje.
Ze zal het nooit aan Pa en Moe vertellen.
Zoals die versjes, die Paula vanmiddag hard lachend middenop de Jutphaaseweg voor haar had opgezegd.
„Hanna, moet je horen, wij uit onze klas hè, Koosje Verhoeff, Ina Gunning en ik hebben met elkaar hele gedichten op juffrouw

Koning gemaakt." Nou, - toen had Hanna óók moeten lachen en toch, dacht ze, en tóch . . . als Moe het wist! Ze waren immers juist naar een meisjesschool gestuurd, omdat ze daar geen platte taal zouden leren! Maar meisjes kunnen dat evengoed als jongens. En ze hebben er met elkaar wát een pret om.
„Als juffrouw Koning het hoort, worden jullie vást van school gestuurd."
„Bèn je mal. Jij lacht niet ècht, jij vindt het zeker weer niet leuk?"
„O ja, best hoor."
„Waarom lach je dan zo scheef? Je vindt het zeker vies hè? Ach meid, jij bent ook altijd zo zedig en braaf."
„Nee hoor, dat is niet waar. Maar ik durf een heleboel niet, wat jij wèl durft."
Paula slaat haar arm om het tengere zusje, waar ze toch zo dol op is, heen. En zó komen ze als de beste maatjes thuis.
Hanna rilt. Ze zit op een trois-pieds vlak voor de roodgloeiende kachel en kijkt naar wat Pa op de schoorsteen heeft gezet. Een breinaald in een kurk en bovenaan de naald wéér een kurk met een speld erin. Op die speld heeft hij een in 't rond geknipte reep papier geprikt, die nu door de warmte van de kachel rond-draait. Daar kan zij een hele tijd naar zitten te kijken. Wéér rilt ze. Zij kan vandaag maar niet warm worden.
„Je bent toch niet ziek? Doet je oor nog pijn?", vraagt Moe bezorgd.
„Nee Moe. Alleen maar koud."
„Dan maar direct na 't eten onder de wol."
Maar eetlust is er óók al niet bij.
Pa trekt de olielamp wat naar beneden en belicht daarmee haar gezicht.
„'t Lijkt wel of je mazelvlekken in je hals hebt. Ze heeft toch al mazelen gehad, vrouw?"
„Ja. Ze hebben allebei de mazelen gehad."
Moe komt dichterbij. „Ja, - 't lijkt een ietewatje uitslag. Vlug naar bed maar. 'k Zal voor alle zekerheid een hete citroen voor je klaar maken en maar weer even je oor met hete slaolie indruppelen."
Even later liggen de zusjes, de armen om elkaar heengeslagen, in het tweepersoonsbed.
Paula is nauwelijks in slaap gevallen, of Hanna vliegt overeind. „'k Moet braken!" Nog nèt op tijd heeft Paula de pot uit het nachtkastje gehaald.
„Móé!!", roept ze. Moe is er al en Pa er achteraan.

„Zo'n pijn in m'n keel," hijgt Hanna, terwijl ze beide handen tegen haar keel drukt.
Pa haalt een lepel. „Steek je tong eens uit."
„Dik wit beslagen. Dat is niet goed."
„Zou je niet gauw dokter Koetsveld halen, man?"
„Ja. Ik span voort in."
Weg is vader Oosterhof al. Het kookt in hem. God, niet nóg een kind. Ik smeek het U! Ontneem ons niet nóg eens weer een kind! Dit kán niet, dit kúnt U niet doen Heer!
Terwijl Moe telkens weer een in koud water gedrenkte lap op Hanna's voorhoofd legt, strijdt ook haar hart met Hem, die hen al zovéél ontnam.
Met een bleek weggetrokken gezicht en grote angstogen staart Paula naar haar zusje.
„Toe vrouwtje, ga jij nu op het logeerbed liggen," zegt Moe.
Het kind schudt heftig haar hoofd. „Ik kan toch niet slapen. Ik wíl hier blijven. Moe, u bidt toch wel?"
„Ja hoor kind, doe jij het óók maar."
Hanna lacht naar hen. „Niet bang zijn," fluistert ze.
Dokter Koetsveld constateert roodvonk.
Nu móét Paula wel op een andere kamer slapen. „Als ook zij al niet besmet is," zegt hij nog.
't Is nog donker als Paula - klaarwakker opeens - de slagen van de klok telt: vijf. Ze ligt in 't logeerbed. Hanna! Zij stapt uit bed, de gang op en blijft op het cocosmatje voor de half geopende deur van de meisjeskamer staan. Moe staat met de rug naar haar toe over 't bed gebogen. Pa is zeker net gaan slapen. Pa en Moe zouden om beurten bij Hanna waken.
Nu zegt Hanna iets. Zij kan 't niet verstaan. Zacht duwt ze de deur wat verder open en sluipt de kamer in. Onbewegelijk staat ze nu achter Moe. Daar begint Hanna weer: „Jammer dat - het hek - dicht was. 't Was zo mooi - daarachter - en daar stond de Here Jezus - Hij riep mij moesje - maar ik - kon niet - zo lief Hij - maar 't hek -."
Zij vliegt met pijnlijk vertrokken gezicht overeind, hijgend, snakkend naar adem. Moe schuift haar arm onder haar rug, ziet dan Paulientje.
„Kind, wat doe je me schrikken. Gauw in bed jij."
„Even nog blijven."
Moe zegt niets meer, is druk met Hanna bezig. Moe veegt met haar mouw langs haar ogen. Ze huilt natuurlijk. Paulientje rilt opeens van kou in haar wit keperen nachtpon.
Ze gaat terug en kruipt weer in 't logeerbed. Met wijd-open ogen

staart ze naar de zoldering. Wie droomde er nu zo maar van de Here Jezus? Dat heb ik nooit gedaan. Hoe zou Hij eruit gezien hebben? Zou Hanna dit nou gedróómd of - gedacht hebben? Dromen dènken doe ik óók altijd. Echt dromen is lang zo mooi niet. Als het nou maar een gedáchte droom is geweest van Hanna, want - als het een èchte droom was, zou het dan niet betekenen, dat de Here Jezus ècht, wèrkelijk Hanna riep? Net als in de bijbel. Daar betekenden echte dromen ook altijd wat.
Stijf vouwt ze haar handen. „Laat het als 't U blieft geen èchte droom geweest zijn."
Hierna slaapt zij in.
Vóór zij naar school gaat, mag ze Hanna nog even gedag zeggen. Ze loopt naar 't bed en - ze kán het niet laten - vraagt: „Was 't een droom, dat van de Here Jezus of heb je 't gedàcht?"
Moeder trekt haar weg van het bed. „Niets zeggen vrouwtje, ze heeft hoge koorts op 't ogenblik, roep Pa eens, vlúg! - ze doet zo vreemd."
Even later staan zij alle drie bij 't ijlende kind, wachtend op de dokter, die door oom Toon gewaarschuwd is.
Hanna beweegt zich onrustig. Heen en weer, heen en weer gooit zij haar hoofd in 't kussen. „Paula! Paula!! Aan de overkant - gooi hem dan - aan de overkant van 't water - wateren der -."
„Rust," vult Moe zacht aan.
„Is 't-ie aan de overkant, Paula?"
Paula ligt op haar knieën naast het bed.
„Bedoel je de klei-bal?"
„*Ik* -" schreeuwt Hanna, zó hard opeens, dat Paula ervan terugschrikt. „Zing dan toch Paulientje."
Maar geen geluid komt uit Paula's dichtgeschroefde keel.
„Zing! - Wateren der -."
Moe trekt Paulientje achteruit en - Moe zingt! „De Heer is mijn Herder", zingt ze.
Dat eindigt met: wateren der rust.
Pa heeft een vreemd vertrokken gezicht. Paula durft er niet lang naar te kijken. Báng wordt ze en ze sluipt de kamer uit, naar de zolder toe.
Niemand zegt meer dat ze naar school moet. Bovenaan de zoldertrap blijft ze zitten, haar ellebogen op haar knieën, haar gezicht in haar handen gesteund.
Zij hoort de dokter komen en even later oom Toon en tante Heintje. Die praten beneden met Marie. Ze denken natuurlijk allemaal, dat zij naar school is. Maar ze gaat niet, ze dóét het niet.

Wat blijft die dokter vreselijk lang bij Hanna en van Pa en Moe hoort ze ook niets.
Tot - eindelijk - die kamerdeur opengaat. Ze hoort dokters stem. Hij zegt wat tegen Pa en dán - Moe, Moe, die jammerend huilt! Met twee sprongen is Paula de zoldertrap af.
Pa, z'n éne arm om Moe heen, trekt háár in z'n andere arm en - Paula wéét het allerverschrikkelijkste al, vóór Pa met schorre stem zegt: „'t Hek is nú opengegaan voor Hanna."

Nog een half jaar loopt Paula alléén de lange weg naar school, waar ze nu Franse Conversatie-lessen krijgt.
Die eerste weken waren een marteling. Alléén. Geen zusje meer, aan wie ze al haar verhalen kwijt kon. Zó lief en geduldig Hanna toch altijd luisteren kon! Alleen. Alléén over van de zes kinderen, die Pa en Moe gehad hebben. Alleen met Pa en Moe eten aan die grote ronde tafel. Liever nog eet ze bij Marie in de keuken. Dat mochten Hanna en zij vroeger ook wel eens om de beurt. Tóén at ze dus bij Marie óók alleen.
Na een half jaar mag Paula van school thuis komen en zal Moe haar de huishouding leren.
Met bezorgdheid hebben de ouders het altijd zo vrolijke en nu zo stille kind gadegeslagen. En Moe heeft er iets op verzonnen. Zij schreef een brief aan haar nicht Geertje in Amerongen, met het verzoek of Geertjes dochter Maud niet voor onbepaalde tijd bij hen mocht komen logeren.
Zo gebeurt. Twee jaren blijft Maud bij haar oom en tante en haar nichtje Paula.
Paula's blije aard wint het dan alweer gauw van haar neerslachtigheid. Van opgespaarde halve centen gaat ze met Maud èn met haar achterneven Gideon en Adriaan Boekendonck tot tweemaal toe naar de kermis, waar ze mateloos geniet. Zoals zij vroeger genoot, als ze met Adriaan in zijn bokkenwagen naar Jutphaas reed.
Die twee avonden kan ze maar moeilijk haar gedachten houden bij de artikelen, die zij moet voorlezen uit „De Standaard" en „De Heraut".
„Wat hèb je, kind? Je struikelt telkens over je woorden," merkt Pa op.
„Ja, - alsof ge uw gedachten er niet bij hebt," vult Moe aan, terwijl haar ogen die van haar man zoeken. Zijn ogen stellen haar gerust. Verliefd? Nee. 't Kind is pas veertien jaar.
Even later, terwijl Moe de koffie opschenkt, vraagt ze langs haar neus weg: „Zijn jelui soms met de neven op stap geweest?"

De meisjes blozen tot achter de oren.
Moe knikt triomfantelijk naar Pa van: zíé je nou wel?
„Nou, - biecht eens op," dringt Pa aan.
En Paula biecht op. Met stralende ogen vertelt ze van de schommels, het rad van avontuur, de doolhof en al de overige kermisgeneugten.
Pa geniet méé en doet z'n best dit voor zijn ondeugende dochter te verbergen.
Moe kijkt bezorgd en verwijtend. „Maar kinderen, hoe konden jelui dít nu doen? 't Is louter werelds vermaak. Daar hóórt gij niet. Gideon en Adriaan hadden wijzer moeten wezen. Foei nog toe! Zijt ge nog zó klein, dat we jelui in 't vervolg een chaperonne mee moeten geven?"
„Ach nee Moe, heus niet. We zullen er niet weer heengaan, al vónd ik het heerlijk en al begrijp ik niet, waarom dit werelds is. 't Is precies een markt met wat spelen erbij. O Moe, ik vond die caroussel en dat zitten op een paard in die draaimolen zo verrukkelijk!"
Pa bijt op z'n lip.
Moe schudt haar hoofd.
Alleen het pruttelend geluid, dat Pa al trekkend aan zijn lege goudse pijp ontlokt, is hoorbaar. Terwijl hij zijn hand naar de tabakspot op de schoorsteen uitstrekt, zegt hij: „Ge zijt nog veel te jong voor vrijages met die neven, dènkt erom."
Paula en Maud proesten het uit.
„O bah! Zij zouden dat misschien wel willen, maar wij niet hoor!"
„Daar hèbt ge 't al, - zíj zouden dus wel willen? Foei nog toe, ge bent beiden nog niet eens droog achter de oren. En bovendien moet ge 't nu maar alvast weten: huwelijken tussen neven en nichten brengen kinderen voor het Dolhuis voort."
Paula buigt zich wat dieper over „De Standaard", nu haar moeder dit opmerkt.
Er is immers een neef Van Selms, zoon van Moe's overleden broer, die ze éénmaal gezien heeft en wiens beeld haar wekenlang dag en nacht voor ogen stond?
't Was de laatste tijd wat aan 't vervagen, maar na wat Moe nú zegt, moet ze maar helemáál niet meer aan hem denken.
„Kom, - zegt Pa - genoeg hierover. Ge wéét het nu: *niet* meer naar de kermis."
Zij beloven het.
„Lees dan nu eerst maar eens het Kerknieuws voor uit „De Standaard". Staat er al in, dat dominee van Sytzama hierheen is beroepen?"

„Ja. B. van Sytzama, te Oldebroek."
„Hoe kán dat nu?" vraagt Moe. „Die is kort geleden naar Loon op Zand gegaan."
„Dat is zijn zoon: K. van Sytzama."
„Heeft die dan al een zóón, die predikant is?"
„Ja, - die B. van Sytzama is op later leeftijd, nadat hij bekeerd was, pas theologie gaan studeren. Hij is een innig-vrome man, vrouw. Hij behoort ook tot de Vereniging van Vrienden der Waarheid. Men typeert hem in Oldebroek en Doornspijk, waar hij al eerder stond, als een Johannes-figuur. Onze dominee Felix was destijds zijn leermeester en kent hem dus goed."
„Maar - begint moeder Pauline aarzelend - als ik het wèl heb, heeft hij in '82 toch óók zitting gehad in de Haagse Synode?"
„Ja, dat heb ik na de kerkeraadsvergadering óók al tegen dominee Hoekstra gezegd, maar zijn eerwaarde merkte op, dat Van Sytzama tóén al tegen Felix gezegd had, bitter teleurgesteld te zijn, omdat hij dáár wel gemerkt had, dat de Synode der hervormde kerk niet het bestuurslichaam was, waarvan hij kon verwachten, dat het zou aansturen op reorganisatie der kerkinrichting."
„Moet ik nu nog verder lezen? U praat maar over die dominees."
„Ja, m'n kind, je hebt gelijk, lees jij nu maar eens de driestarren van doctor Kuyper, die vanavond in „De Standaard" staan.
O ja, vrouw, de jongste zoon van die dominee van Sytzama studeert aan de Vrije Universiteit. Eén van Kuypers eerste leerlingen. En verder hebben ze geloof ik ook nog een getrouwde dochter."
„Nou, geve God dat hij tot ons overkomt. Zo'n oudere, krachtdadig bekeerde man is juist wat onze gemeente nodig heeft," meent Moe.
Pa reageert met een klap op haar knie: „Ja Moeder, dat zou wel eens een prediker naar jouw hart kunnen zijn, één, die op z'n bevindingen bogen kan, hè? Kom Paula, lees de driestarren en dan met een gomballetje naar bed. Er is nog voor jullie allebei een rooie in Moe's trommeltje."

HOOFDSTUK VIII

Moeder en dochter Oosterhof zitten op deze koude januarimiddag van het jaar 1887 weerszijden de kachel.
Moe stopt sokken en kousen en Paula is ditmaal van stop- en verstelwerk verschoond. Zij mag nu zomaar op de dag aan haar grote merklap borduren, voorstellende Naomi en Ruth, met op de achtergrond de naar Moab terugkerende Orpa. Als het klaar is zal Pa er een mooie, zwarte lijst om laten zetten. 't Moet achter glas, anders wordt het vuil.
Gewoonlijk is zo'n luxe handwerk voor de avonduren bestemd, maar daar Paula meerdere avonden per week met haar heldere stem en goede intonatie haar ouders uit oude jaargangen van „De Heraut": „Het werk van de Heilige Geest" door Dr. Abraham Kuyper voorleest, mag zij nu af en toe 's middags handwerken.
„O Moe, kijk de kachel eens een rode buik hebben! Straks springt-ie nog uit elkaar!"
„Ja, goed dat je 't zegt." Moe sluit de onderste schuif en zet de sleutel aan de pijp iets meer verticaal.
„Moe, wat was dat nu voor een uitnodiging, die Pa vanmorgen kreeg? Een feest of zo?"
Moeder Pauline lacht. „Een *feest* nogal liefst."
„O, - omdat u liever niet had, dat Pa erheen ging. Ik dacht: dan is 't vast 't één of andere feest. Omdat . . . eh . . . ja, omdat u alles zo gauw werelds vindt."
„Nee kind, 't is allemaal bittere ernst. Wacht, - je mag de brief wel lezen."
Zij staat op en haalt het aan den heer H. Oosterhof gerichte schrijven uit de secretaire.
Paula leest: Uitnodiging.

> Waarde Broeder,
> Onder toezending van bijgaanden Oproepingsbrief, komen we ook U vragen, of Gij, als Genoodigde het Congres wilt komen bijwonen. Gij hebt dan bij een der Boekhandelaren,

die in onze advertentie zijn aangegeven, een Toegangsbiljet van *roode* kleur te koopen tegen den prijs van *f* 1,—, ten einde de kosten van het Congres te helpen dekken.
De Boekhandelaar zal daartoe deze Uitnoodiging behoren te zien. Tot het noodigen van enkelen uit iedere plaats moesten we wel overgaan, opdat niet eenige honderden broeders uit Amsterdam alle beschikbare ruimte zouden innemen, maar heel het land vertegenwoordigd kan zijn. Om deze reden hebben dan ook alleen de *Genoodigden,* zonder verlof van het Bureau, toegang tot de Sectiën, zullen er voor hen plaatsen gereserveerd zijn en hebben zij stem en recht van advies.
Wees daarom zoo goed per ommegaande aan den Heer Jac. Van Oversteeg, Keizersgracht 162, te melden, of wij Uwe komst tegemoet mogen zien.
Alsmede of Gij verlangt dat wij voor logies voor U zullen zorgen. En zoo ja, of Ge dit gratis verlangt, of tegen betaling.
Alle verdere inlichtingen vindt Gij in het boekje dat aan het Toegangsbiljet vast zit.

Amsterdam, 4 Januari 1887.

Het Comité,
P. van Son,
H. W. van Loon,
A. Kuyper,
F. L. Rutgers,
S. J. Seefat,
W. H. van Schaick.

„Nou, - en wat is dat dan voor een Congres? Waarom was u een beetje bang, als Pa daarheen zou gaan?"
„Het is een Gereformeerd Kerkelijk Congres, dat van 11 tot 14 januari gehouden zal worden. Van de Amsterdamse dolerenden gaat dit uit. Ge weet wel: die uit onze hervormde kerk gegaan zijn. En ik ben zo bang, dat dit ten gevolge zal hebben, dat Pa als diaken geschorst zal worden."
Hoog trekt Paula haar wenkbrauwen op. „Van *ú* kan ik geen hoogte krijgen, Moe. Meermalen heb ik u horen zeggen: „We moesten ons maar bij de Afgescheidenen voegen" en nu het er misschien op aan komt, wordt u bang."

Pauline zucht eens. „Weet je Paula, ik ben zo bang voor ruzie. En ruzie tussen mensen, die zich allemaal Christenen noemen, vind ik wel het allerergst."
Vijftienjarige Paula knikt even instemmend, om direct daarop energiek haar hoofd te schudden. Haar kin in haar hand steunend staart ze nadenkend voor zich uit. Door het regelmatig voorlezen van „De Heraut", „De Standaard" en de geschriften van Dr. Kuyper is zij zeer goed van de kerkelijke beroeringen op de hoogte.
Het klinkt moeder Pauline dan ook allerminst wijsneuzig in de oren als haar dochter opmerkt: „En tóch kan ruzie wel eens nodig zijn, Moe. Het gaat er toch om, of wij Christus als Koning van de kerk erkennen, of ons wetten laten opleggen van de Staat en 't Synodaal bestuur? Nou, en als 't er dan op aan komt, moeten we toch durven vechten voor de eer van Christus?"
„Ja, ja, ja, - ge hebt gelijk, maar . . ."
„O, daar is Moe weer hoor! Ja, . . . máár . . ."
„Pa noemt mij niet voor niets wel eens gekscherend: de grote twijfel."
„Daar 's Pááá! Daar 's Pááá!" krijst Lorre bij het raam, die het hoefgetrappel van het paard voor Harmens cabriolet al van ver vernomen had.
Pa is bij dominee van Sytzama geweest, die vanzelfsprekend, evenals dominee Hoekstra, óók een uitnodiging tot bijwoning van het Congres ontvangen had.
„En, - gáán zij?", vraagt Moe, terwijl zij haar man zijn pantoffels aanreikt.
„Die heeft Sint Nicolaas toch maar nétjes geborduurd," zegt Pa met een knipoogje naar zijn dochter.
En dan: „Natúúrlijk gaan zij."
„En wie nog meer?"
„Nou vrouw, dat laat zich gemakkelijk raden: behalve die twee predikanten, de ouderlingen: Van Kasteel, Van Dijk, Honig, Geelkerken en Schoch, en van de diakenen, behalve ondergetekende: Calissendorf, die andere Van Dijk, Mijksenaar, Mulder, Noteboom, De Wilde enne . . . wie ook nog meer? . . . O ja, Meester Wolf en Fukkink."

Boote van Sytzama komt in opgewekte stemming van een kerkeraadsvergadering thuis. „Vrouw!" roept hij al vanuit de gang naar zijn Jacoba, „vrouw, die attesten-kwestie is er dóór!"
„G-h-elukkig!" verzucht Jacoba.
„Ja, - de belijnde orthodoxen in onze kerkeraad winnen steeds

meer terrein. Eerst kregen we die collecte voor de V.U. er al door en nú dit belangrijk besluit."
Inmiddels is hij aan de grote, ronde tafel gaan zitten en haalt de tabakspot naar zich toe, om zijn pijp te stoppen.
„Nu is er dus voortaan een nauwkeuriger toezicht op in- en uitgaande attestaties. De leden, die een attestatie indienen óf aanvragen zullen voortaan de tweede doopvraag bevestigend moeten beantwoorden. Zodoende voorkomen wij dat atheïsten en Christus-loochenaars de tafel des Heren kunnen ontheiligen. Dit besluit zou wel eens een eerste schrede kunnen zijn op de weg naar Reformatie."
Maar twee dagen later komt Boote ontstemd thuis en zoekt zoals gewoonlijk weer dadelijk zijn Jacoba. Zij is met Marretje in de mangelkamer bezig. Zodra Boote haar roept, gaat zij met hem naar de studeerkamer. Hij is naar het ministerie van predikanten geweest. Een bijeenkomst, die door haar vertrouwelijk karakter, altijd graag door hem wordt bijgewoond.
„Nu moet ge toch hóren, vrouw! Denkt men daar collegiaal bij elkaar te zitten, maar daar steken Falck, Gunning en Van Weede van Dijkveld op inquisiteurs-achtige wijze van wal.
Of de predikanten Hoekstra en Van Sytzama, die destijds het Amsterdamse Congres hadden bijgewoond, het voornemen hadden, zich te *houden* aan wat daar uitgesproken was, namelijk, dat wij de afwerping van het juk der synodale hiërarchie voor plichtmatig houden voor ieder, die het Koningschap van Jezus in de kerk wil eren.
Wij beantwoordden deze vraag vanzelfsprekend bevestigend, waarop de heren meedeelden ons deswege te zullen aanklagen bij het Classicaal bestuur."
„De breuk komt steeds nader, man."
„Ja vrouw. Het zal er van moeten komen, hóé zeer het mij ook ter harte gaat."
En inderdaad worden al gauw daarna de twee predikanten en de elf kerkeraadsleden, die mèt hen het Congres hebben bijgewoond, door het Classicaal bestuur op het matje geroepen. Het gaat er niet mals toe. Tenslotte wordt op die vergadering het besluit genomen deze zaak mèt die attestenkwestie door te zenden naar het provinciaal kerkbestuur.
Dit bestuur besluit op 14 maart 1887 de dertien broeders voor een tijd van zes maanden te schorsen, welke schorsing op 1 april zou ingaan. Tot die datum zullen de broeders nog in hun volle rechten staan.
Allerwege in de gemeente heerst grote verontwaardiging over dit

besluit. De sfeer in de kerk, zelfs in de hele stad, is geladen. Woensdag, 23 maart, zal de kerkeraad van de Nederlandse Hervormde gemeente te Utrecht in de Domkamer bijeenkomen. Dezelfde, die voorzitter is van het provinciaal kerkbestuur, is dat ook nú.
De geschorste broeders dènken er niet over op grond van de hun aangewreven schuld, hun schorsing te aanvaarden. Iets wat zij wèl gedaan zouden hebben als deze grond in onchristelijke leer of leven gelegen zou hebben.
Broeder diaken Fukkink stelt daarom voor de gevonniste broeders in hun ambt te blijven erkennen en te doen alsof er geen vonnis van het provinciaal kerkbestuur bestond. De voorzitter weigert. Hiermede is de teerling geworpen.
Mannen springen óp van hun stoelen. Felle woorden. Kalme bedarende óók. Woede. Verdriet.
Als Boote van Sytzama zijn diaken Harmen Oosterhof in de ogen kijkt, weet de één van de ander dat hij inwendig worstelt tegen het juk van menselijke reglementen en besturen *ín* en dat er in beider hart een roep is om de leiding en hulp van de heilige Geest.
Wild geschreeuw, tumult brengt hen in de Domkamer terug. Ginds worden er zowaar twee broeders handtastelijk.
De voorzittershamer vliegt door de kamer.
Harmen Oosterhof krijgt opeens van achteren een papier in zijn nek gestopt. Hij haalt het er uit en steekt het in zijn broekzak. Dan begeeft dominee Hoekstra zich naar de voorzitterszetel en roept met bewogen stem: „Praeses, bedenk het toch, gij staat een kwade zaak voor; gij zondigt tegen God."
Wéér gooit de voorzitter zijn hamer weg en schreeuwt, dat hij zó niet presideren kan.
Hierop leest dominee Hoekstra een verklaring voor namens de gevonniste broeders.
„Nu de praeses dezer vergadering zelfs *weigert* den broederen gelegenheid te geven om een vonnis, dat tegen het Woord van God en de eere van den Koning der kerke indruist, voor *niet* geldig te verklaren, - dat het ons, gevonnisten niet geoorloofd is, langer te vergaderen onder een organisatie, die zulke zonden medebrengt. Weshalve wij allen oproepen, opdat onze ziele zich niet verder bezondige, deze plaats mèt ons te verlaten en deze vergadering voort te zetten ten huize van broeder ouderling H. van Dijk, aan de Oudegracht.
Onze hulpe is in den Naam des Heren, die hemel en aarde gemaakt heeft."
Onder luid gejoel der achterblijvenden, op enkelen ná, die stil

en met leedwezen de vertrekkenden zien gaan, verlaten de predikanten Hoekstra en Van Sytzama met vijf ouderlingen en negen diakenen de vergadering.
Tot laat in de avond zijn ze in het huis van broeder van Dijk bijeen. Daar wordt het besluit genomen om met de ganse gemeente het juk der synodale hiërarchie af te werpen en terug te keren tot de gereformeerde kerkenordening.
Zij zingen psalmen met elkaar en voelen zich vrij.
Thuisgekomen vindt Harmen Oosterhof zijn vrouw, die anders steevast om tien uur naar bed gaat, nog in de kille huiskamer bij de uitgedoofde kachel.
„Ik ben de hele avond met mijn gebeden bij jelui geweest," zegt ze en luistert ontroerd naar alles wat hij haar vertelt.
Pas in de slaapkamer vindt Harmen dat in elkaar gefrommelde papiertje in zijn broekzak. Hij strijkt het glad, gaat ermee op de rand van het bed zitten en leest:

Psalm 1.

Speciaal vervaardigd voor de zich noemende „doleerende Kerk".

(Spotgedicht)

I

Welzalig hij die met zijn kerkeraad
Van 't synodale dwangjuk zich ontslaat
Noch nederzit waar zulke groote zotten
Als Westhof, Vos en Lütge 't volk bedotten,
Maar die zich voegt naar Kuypers wil en wet
En uit diens spoor zijn voeten niet en zet!

II

Welzalig die de Kuyperiaansche leer
En al 't geschrijf van dezen vromen heer
Herdenkt, bepeinst, niet kerkt bij vreemde hoeders
Zich nimmer aansluit bij „Gescheiden broeders"
Maar die zich buigt voor Kuypers wil en lust
En steeds vol eerbied diens pantoffels kust.

III

Welzalig die den boozen Gispen haat
Die Bronsveld geeselt - Vos den kop inslaat
Vervloekt zij elk die ethisch en irenisch
En ieder die met ons niet één is.
Krank immers is de wortel van hun Kerk
Maar die van óns is zuiver, frisch en sterk!

IV

Welzalig, die waar 't vrome volk vergaârt
Met witten das en afgeschoren baard
De zuivre Kuyperiaansche leer komt hooren
De psalmen van Datheen galmt met de kooren
Zijn gaven offert aan den dienst gewijd
En aan de Vrije Universiteit!

Oosterhof slaat op zijn knie van 't lachen. „Tóch is het geestig!"
„Nou, - ik vind het maar lillijk gespot met de eerste psalm. Dat is toch spotten met iets heiligs?"
„Nou ja, nou ja," vergoelijkt Harmen, die het nóg eens leest. „Ik ga er morgen dadelijk mee naar dominee van Sytzama. Die moet het dan maar overschrijven en aan anderen laten lezen. Ik bewaar het mijne voor het nageslacht."
„Toch," - begint weifelmoedige Pauline weer - „tóch Harmen is bijvoorbeeld die Bronsveld een recht gelovig man en zo zijn er nog velen, die oprechte vromen zijn en tóch in de kerk blijven. Ik vraag mij af: handelen wij wel goed, Harmen, met ons af te scheiden?"
„Af te scheiden, áf te scheiden?! We leven niet in vier-en-dertig! Wij doleren. Wij treuren om het verval van de Kerk."
„En tóch . . . nu vallen wij, protestanten in stukjes en brokjes uit elkaar. En dát terwijl Jezus gebeden heeft: dat zij allen één zijn." Paulines grijze ogen staren triest voor zich uit. Dit irriteert Harmen.
„Ach, gij ook altijd. *Altijd* hebt ge bedenkingen. Ge snapt er niets van. Ge had vanavond maar eens in ons midden geweest moeten zijn, daar bij Van Dijk. De Heer was kennelijk bij ons."
„Dat geloof ik ook wel, maar . . ."
„Maar nú gaan we slapen. 't Is over half twee."

Als Harmen al lang slaapt, ligt Pauline nog wakker. Zij piekert maar. Heeft het benauwd met eigen zonden en die van anderen. Tegen de morgen spelen regels van haar geliefde gezangen haar door 't hoofd. 't Dichtst bij Jezus voelt zij zich, als zij alléén met haar cither is en voor Hem zingt.

In de vroege morgen van 27 maart 1887 wordt de familie van Sytzama in de Parkstraat te Utrecht opgeschrikt door hard belgelui aan de voordeur. Johannes, die met paasvakantie thuis is, vliegt zijn bed uit, trekt zijn overjas over zijn lange nachthemd aan en doet de deur van 't nachtslot. Bránd??! Maar nee, twee eerwaarde heren ouderlingen staan buiten. Beleefd lichten zij hun hoeden.
„Neemt u ons niet kwalijk mijnheer van Sytzama, dat wij u zo vroeg wekken. Wij komen namelijk uw Papa waarschuwen. Zijn eerwaarde zou vanmorgen in de Domkerk preken en lidmaten bevestigen, maar gisterenavond al hebben wij uit goede bron vernomen, dat hem dit van hogerhand verboden is en dat er een andere predikant in zijn plaats zou optreden."
„Wat is dat, Johannes?" klinkt nu Bootes stem van boven.
„'k Zal 't u zó vertellen Pa. Dank u wel heren, ik zal het mijn vader overbrengen."
Intussen haast Marretje zich naar beneden, om haar plichten vóór de familie ontbijten zal, te vervullen.
Jacoba in haar stijf gesteven nachtjapon met zwierige kanten, het haar nog in papillotten op haar hoofd gespeld, komt nu ook de gang op.
„Wat was dat nu?"
Johannes brengt zijn boodschap over.
„O man! Dan moet ge niet gaan. Ge weet, hoe fel er geageerd wordt. Politie erbij en soms is 't eind het gevang. We hebben dat bij de Afscheiding al bij zovelen gezien."
Boote schudt glimlachend zijn hoofd en duwt haar zacht de slaapkamer weer binnen.
„Ga jij je nu maar kleden, lieve, ik zal hetzelfde doen en om tien uur hoop ik de dienst in de Domkerk te leiden en de lidmaten te bevestigen."
„Ja maar . . . , Hoekstra is toch óók geschorst?"
„Jazeker. Hij preekt vanmorgen in Tivoli. Maar *ik* weet nergens van."
Om negen uur wordt er wéér gebeld en een groep van tien, twaalf mensen staat voor de deur. Ze roepen allemaal door elkaar. Dominee moet *niet* preken. Er komen ongelukken van. 't Is alle-

maal omdat hij, zo goed als dominee Hoekstra, het Amsterdams Congres heeft bijgewoond in januari.
De koster van de Domkerk weet zelfs te vertellen, *wie* er in Van Sytzama's plaats preken zou . . .
Boote legt even zijn vingers tegen zijn oren. „Lieve mensen, schreeuw niet zo en praat niet allemaal tegelijk. Ik heb géén verbod om te preken ontvangen vóór één april en weet dus niet beter dan dat ik in de Domkerk zijn moet. Wij hopen op een gezegende dienst. Broeders, zusters, ga nu nog maar even rustig naar huis."
Of dominee dan wel weet, dat er al heel wat volk op de been is in de stad? Jan Rap en zijn maat erbij. Ze weten allemaal wat er jongstleden woensdag gepasseerd is in de Domkamer.
„Ja, ja, - het is mij allemaal bekend. Ik ben ulieden erkentelijk voor uwe bezorgdheid te mijnen aanzien, maar nogmaals: mijn schorsing gaat pas op één april in en deswege ben ik nu nog ten volle gerechtigd in de Domkerk te preken en aldaar mijn eigen lidmaten te bevestigen. Weest rustig. Wij zijn in 's Heren hand."

De stemming in de pastorie aan de Parkstraat is die morgen wel zeer gespannen. Allereerst om de zo droeve verwikkelingen in de kerk, maar juist nu de breuk of liever de losmaking van de synodale hiërarchie aanstaande is, is er iets bedroevends van particuliere aard bij gekomen. Johannes heeft enkele dagen geleden zijn verloving met Lina Odelphi verbroken. Een grote schande acht moeder Jacoba dit. Een officiële verloving te verbreken grenst welhaast aan echtscheiding. Johannes heeft al heel wat verwijtende woorden en blikken van zijn moeder opgevangen.
Nu óók weer, als zij, na Bootes ernstig, bewogen dankgebed van de ontbijttafel opstaan en Boote de trap oploopt naar zijn studeerkamer, snauwt Jacoba haar zoon toe: „Hoe kondet ge toch zó ongevoelig zijn, om uitgerekend in deze voor Pa zo spannende dagen uw verloving te verbreken! O jongen, ge moest eens weten, hoe ik mij schaam tegenover de familie. Arme Lina, zo'n lief, fatsoenlijk meisje! Haar hart is voorzeker gebroken. Ge laadt hiermee wel een zware schuld op uw ziel, Johannes."
Johannes zucht eens en stelt voor de zoveelste keer zijn vraag: „Zou u dan gewild hebben, dat ik met Lina getrouwd was, zónder haar lief te hebben?"
„Ach wat! Ge kunt zeer wel uw eisen te hoog stellen, zoon."
Even later lopen zij gedrieën de straat op. Inderdaad is het daar uitzonderlijk rumoerig voor de anders zo stille zondagmorgen. Groepjes opgeschoten jongens werpen hen dreigende blikken toe.

Eén bukt zich, neemt uit de reeds losgewoelde straatstenen er één in zijn hand en gooit.
Johannes voelt een scherpe pijn aan zijn voorhoofd, waar uit een diepe snee het bloed sijpelt. Jacoba pakt hem geschrokken bij de arm: „Och kind, dat is een te diepe wond voor een pleister of lapje. Ga vóórt aan de overkant bij dokter Mulder binnen en vraag of hij het hechten wil. Hier, - neem mijn zakdoek er ook maar bij. Ge komt dan maar wat later in de kerk. Ik hou een plaats voor je vrij."
Nauwelijks is Johannes naar de overkant gelopen, of zij ontmoeten collega Hoekstra, met zijn schorsingsbul onder de arm, op weg naar Tivoli, waar hij in de grote zaal preken zal. Een zaal, waarvoor de ongehoord hoge huur van *f* 100,— betaald moet worden.
„De Here sterke u, collega."
„En Hij sta u bij met Zijn Geest."

Als de Domkerk tot op de laatste plaats bezet is - er zijn vele op sensatie belusten bij - wordt op 't laatste nippertje vóór de dienst aanvangt, Johannes door de hulpkoster naar de plaats naast zijn moeder, achter de ouderlingenbanken geleid. Hij heeft een verband om zijn hoofd en zou voor alle schatten van de wereld deze martelaarsgang tussen al die nieuwsgierig kijkende mensen door, hebben willen ontgaan.
Paulientje Oosterhof stoot haar moeder aan. „Ach Moe, kijk eens. De zoon van de dominee. Ziet u dat? Zou hij met een steen gegooid zijn? Ze hebben toch ook op dominee Hoekstra gemikt?"
„Ja, stil nu kind. Daar komt de dominee."
Tijdens de dienst, die zij toch óók spannend genoeg acht, wordt Paula's blik toch telkens getrokken naar die domineeszoon met zijn verbonden hoofd. Zonde van dat knappe gezicht. Hij lijkt, ja!, hij lijkt op neef Jan van Selms!

Wat trèkt die wond! Het hechten was óók geen pretje. Alles komt ook altijd bij elkaar. Bóven alles uit geniet hij de grote opluchting van Lina af te zijn. Hé! Zit daar, opzij van die dikke pilaar, Richtje? Nee. Ze lijkt wèl op Richtje, maar 't is een ander meisje. Wie? Ja, kom daar nu maar eens achter. In Oldebroek kende hij ze allemaal, maar hier in Utrecht vrijwel niet één, daar hij de meeste tijd in Amsterdam doorbrengt. Ook dáár heeft hij tot nog toe niet één meisje gevonden, dat hem aantrekt.
Johannes! corrigeert hij zichzelf: besef dat je hier historische ogenblikken beleeft en luister naar je vader.

Als de mannen voor het bidden op gaan staan, kijkt hij nóg eens naar het meisje, dat zo op Richtje lijkt. In een flits ontmoeten haar ogen de zijne. Ten duker! wat een geestig gezichtje!
De dienst is bijna ten einde. Hoe bewogen is Pa. Deze breuk - hij weet het - smart hem aan zijn hart. Naast hem snuit Ma haar neus in - ja, in wat? Hij had haar zakdoek nog in z'n broekzak. Onder het bloed.
Johannes kijkt uit zijn linkerooghoek en heeft toch inwendig pret, als hij ziet, dat zijn deftige, altijd zo op goede vormen gestelde Ma, haar neus snuit in en haar tranen afdroogt met een zwarte mitaine, die zij uit haar fluwelen tas met zilveren beugel opdiepte.
Wéér even kijken naar dat meisje.
En wéér kijkt zij ook naar hem.
Nou kind, je ziet me niet op m'n voordeligst, met die witte lap om m'n hoofd.
Nu is het droevigste moment in de dienst aangebroken. Onder doodse stilte leest Pa:
„Aan de gemeente wordt bekend gemaakt, dat de kerkeraad in zijne voortgezette vergadering van woensdag 23 maart besloten heeft:

1e: het vonnis van het provinciaal Kerkbestuur van Utrecht, over dertien leden des Kerkeraads uitgesproken, als niet gegrond op Gods Woord, ter zijde te leggen en de gevonnisden te blijven erkennen in hunne ambten;
2e: het juk der Synodale organisatie af te werpen en weder in werking te laten treden de Dordtsche Kerkenorde, die hier vóór 1816 gegolden heeft, behoudens al zulke wijzigingen, als door den veranderden staatkundigen toestand van zelf ontstaan zijn;
3e: dientengevolge wederom aan te nemen den vroegeren naam van: Nederduitsch Gereformeerde Kerk; en
4e: ieder lid der gemeente, hetzij reeds tot het Heilig Avondmaal toegelaten of nog niet, in de gelegenheid te stellen, op Gods Woord gegronde bezwaren tegen deze Reformatie bij den Kerkeraad in te dienen vóór of op den 9en April."

Even is het stil, een geladen stilte in de stampvolle kathedraal. Dan zegt dominee van Sytzama, terwijl de ontroering hem bijna te machtig wordt:
„De strik is gebroken en wij zijn ontkomen. Onze hulpe is in den Naam van den Here, die hemel en aarde gemaakt heeft."
Spontaan rijst nu de grote schare op en heft de zegenbede uit de 134e psalm aan.

Boote staat met gebogen hoofd, in ootmoed voor zijn God, beseffend dat de Reformatie te Utrecht nu een feit geworden is. Hoe zielsgraag zou hij het ánders gewild hebben: reorganisatie *binnen* de kerk.
In een fractie van een seconde ziet hij de oude Deelstra vóór zich staan: „Mijnheer Boote, wáárom dit synodale juk niet van u afgeschud?"
„Nu *is* het dan zover. Deelstra, zíét ge dit, nu ge aanwezig zijt in de wolk van getuigen om ons heen?"
Voor het laatst legt Boote van Sytzama in déze kerk de gemeente de priesterlijke zegen op.
De kerk stroomt leeg. Onder de laatsten, die zich huiswaarts begeven is Boote met zijn vrouw en zoon.
Als zij de hoek om, de Parkstraat inlopen, slaat Jacoba haar handen in ontzetting voor haar gezicht. Boote, die met één oogopslag de situatie heeft overzien, schudt verdrietig zijn hoofd en mompelt: „Nee, nee, - zó moet het niet."
Maar Johannes, niet zo zachtmoedig van aard als zijn vader, brengt er woedend uit: „De schoften!"
Er is geen raam in 't huis meer héél, de gordijnen slieren als vodden naar buiten, de voordeur is met vitriool begoten en op de stoep staat met witte verf geschilderd: „'k Heb m'n schoenen laten lappen, om de dollen dood te trappen."

Binnen barst Jacoba in huilen uit. „Wat 'n háát, man! Hoe kúnnen en hoe dúrven ze?"
„Denk nou niet vrouw, dat onze mede-Christenen dit gedaan hebben. Dit is werk van het rapaille."
Gelukkig had Marretje de porte-brisée gesloten en kon de familie de rest van de dag aan de achterkant van 't huis doorbrengen.
Al gauw komt er bezoek. Een kamer vol. Oók mensen, die de dienst in Tivoli hadden meegemaakt en blij vertelden, dat de opbrengst van de collecte aldaar, door de grote offervaardigheid van die groep gemeenteleden zó groot was, dat de dure zaalhuur er ruimschoots af kon.
Terwijl zij allen in druk gesprek zijn, wordt er gebeld en komt Marretje even later binnen om dominee van Sytzama een grote brief te overhandigen.
Het is zijn schorsingsbul, inhoudende een *direct* ingaande voorlopige schorsing van het classicaal bestuur. Precies zó een als dominee Hoekstra en broeder Fukkink al eerder ontvangen hadden. Boote had de brief al zaterdag in ontvangst kunnen nemen, maar met opzet had men deze, waarschijnlijk om tumult te ver-

mijden zo vlak vóór de zondag, tot ná de morgendienst ingehouden.
Die middag komt zijn oude vriend en leermeester Felix tot Bootes grote verrassing bij hem aan. Stijf drukken zij elkaar de hand en hun ogen blijven daarbij niet droog.
„Ja, - jongen, - zoals je weet heb ik mijn functie als voorzitter van het Classicaal Bestuur direct na die vreselijke vergadering over die attesten-kwestie neergelegd. Zelfs heb ik voor mijn lidmaatschap van dat bestuur bedankt.
Maar . . . , meegaan met de dolerenden? Nee jongen, daar ben ik te oud voor geworden. Ik kan me in die nieuwe toestanden moeilijk meer verplaatsen. Maar . . . Van Sytzama, dít wil ik je wèl zeggen: ik laat me liever afzetten dan een verdrukker van mijn broederen te worden." Hij schudt zijn oude hoofd mistroostig heen en weer.
„En . . . , Wolf?" vraagt Boote zacht.
„Wólf doet nèt als ik. Voelt zich ook te oud en te moe. Hij is als scriba van het Classicaal Bestuur op non-activiteit gezet vanwege zijn zonen, die alle drie doleren. Ach ja, man, - met al die strijd hier op aarde, kan ik hunkeren naar het Huis van mijn Vader . . ."
„Ge bent er niet ver meer vandaan."
„Pas dáár zullen wij allen één zijn."
Lange tijd wordt er niet meer tussen beide mannen gesproken. Er is *te*veel dat zich niet verwoorden laat.
Intussen houdt Jacoba beneden in de huiskamer de dames-gasten bezig. In allerlei toonaarden uiten zij hun diepe verontwaardiging over de aangerichte schade aan de pastorie. Maar Jacoba vergoelijkt: „Ach, ge moet daar onze broeders en zusters niet van betichten. Dit is werk van het gepeupel."
Johannes is naar zijn kamer gegaan. Echter *niet* vóór hij nauwlettend heeft toegezien, wèlke dames er bij zijn moeder kwamen. Maar die kleine, geheel in 't zwart geklede vrouw, naast wie het meisje zat, was er niet bij. Jammer, anders had hij tenminste haar náám kunnen horen.
Dominee Felix is bij Pa. Wat zou hij daar graag bij zijn.
Klaas en Pietje wonen nu in Harmelen. Toch te ver om heen te lopen op een zondagmiddag . . .
Weer ervaart hij dat holle gevoel van eenzaamheid, dat er eigenlijk zijn hele leven al is. Zo'n nakomertje is niks gedaan. Hij wil later een huishouden met tien kinderen hebben. Maar . . . wíé zal de moeder van dat gezin zijn??

„Waar preek je vanavond?" vraagt Felix aan zijn jongere ambtsbroeder.
„In de Ambachtstraat. Hoekstra in het Wed."
„Ge moet uw preek zeker nog voorbereiden?"
Boote knikt toestemmend.
„Ik heb er behoefte aan, in dit ogenblik nog éénmaal samen voor onze God te knielen, zoals wij dit dertig jaren geleden in de pastorie van Heeg deden, m'n jongen."
Zij knielen voor hun stoel. De oude dienaar van Jezus Christus zendt een vurig gebed op tot diens troon voor de kerken in het vaderland, voor die in de gehele wereld en bovenal voor de komst van het Koninkrijk.
Als zij bij het weggaan van dominee Felix elkaar stevig de hand drukken, zegt Boote van Sytzama - en het klinkt als een eed - hetzelfde wat hij die morgen tegen vrouw en zoon gezegd heeft: „Zodra de hervormde kerk weer *belijdenis*kerk wordt, zal *ik* één van de eersten zijn, die weer tot haar terugkeert."
„God geve, dat ge dat nog beleven mag. Maar ik vréés van *niet,* m'n waarde."
„Dán zullen mijn zonen of kleinzonen weer in haar schoot terugkeren, als het zover is, dat zij zich aan de Reglementen en aan de Synodale hiërarchie ontworsteld heeft. Want Felix, het is toch een schande, om als kerk van Christus zó uitéén te vallen. Hoe moet de wereld, hoe moeten zij die buiten zijn, daartegen aankijken? Hoewel ik mij geroepen weet deze weg te gaan, gevoel ik deze verdeeldheid tóch als een smaad Christus zèlf aangedaan. Zíjn Naam wordt erdoor gelasterd. Daarom heb ik zo láng mogelijk geprobeerd te reorganiseren binnen de kerk, maar . . ." -
Boote schudt mismoedig zijn hoofd. „Na de Haagse Synode *wist* ik het eigenlijk al, dat het niet gaan zou. Toen stond ik nog in Oldebroek . . ."
De oude man, met zijn aureool van spierwitte haren legt zijn hand op de schouder van zijn jongere collega, die hij nog als jonge, rijke koopman gekend heeft èn onderricht in de Schriften.
„Luister. Eéns zal het worden: één kudde en één Herder. En *misschien* is dat hier op deze aarde nog te verwezenlijken, - als de tijden boos worden."
„En de Roomsen dan? Dat kan toch nooit . . . , vader Felix?"
„Zij ook hebben dezèlfde Heer en Zaligmaker lief. En vergeet nóóit, dat wat bij mensen onmogelijk is, mogelijk is bij God."
Boote ondergaat een vreemde sensatie, die nog voortduurt als de oude man al lang vertrokken is. Alsof er een profeet des Heren, een Elia in deze kamer geweest is.

God, o almachtige God, verhoor het gebed van Uw Zoon en laten wij op déze aarde nog eens allen één mogen zijn.

De weken en maanden die volgen staan in de Nederduits gereformeerde kerken in het teken van de eerste liefde. Groot is overal in het land de offervaardigheid. Alleen in Utrecht moet iedere zondag de grote zaal van Tivoli en het Gebouw voor kunsten en wetenschappen betaald worden. Freule de Meij staat welwillend het Johannalokaal af.
Maar ruimschoots brengen de collecten op wat nodig is. Gouden en zilveren muntstukken, briefjes van *f* 40, *f* 60 en *f* 100, allerlei gouden en zilveren sieraden, ringen, broches, gouden kettingen, soms een goed gevulde portemonnee, worden spontaan erin geworpen. En bij en bóven dit alles is er de *ootmoed.*
In het derde nummer van de op 13 maart verschenen kerkbode schrijft dominee Hoekstra aan de gemeente: „Uw leraars, opzieners en armenverzorgers, die tot dit besluit om 't juk af te werpen, mochten komen, spreken niet zóo alsof zij er aanspraak op zouden willen maken, in getrouwheid boven anderen uit te munten. Neen, zij moeten belijden dat zij ontrouw geweest zijn. Zij hebben het *gezien,* het *gevoeld* in hunne ziel, hoe de eere van de Koning der kerk werd vertreden en - hoe *zwak* was hun getuigenis daartegen! Ja, de Heere moest komen en de *roede* der vijanden gebruiken om zijn volk er mede te tuchtigen, het hun *bang* te maken in hun weg van ontrouw; hen zuchtende en kermende te maken en hen te drijven tot de zaak, die zij zoo lang lieten liggen en die toch zoo begeerlijk is: de gehoorzaamheid aan het bevel van hunnen God." -

Met hevige interesse volgt Johannes het kerkelijk gebeuren. Urenlang debatteert hij met vrienden, die nog in de Nederduits hervormde kerk zijn achtergebleven en die bij hoog en laag beweren, dat dit een ontijdige reformatie is.
„Ach kerel, men heeft toch in de hervormde kerk vrijheid van prediken, vrijheid ook om gereformeerd te preken!"
„Jelui vereenzelvigen kerk en organisatie," riep Johannes dan uit. „En al zal ik dan zelf niet naar zo'n predikant gaan, moeten mijn kinderen dan later de kans lopen, rustig vanaf de kansel de Godheid van Christus te horen loochenen?"
„Ha, ha! Zijn kinderen! Waar haalt ge die vandaan, Johannes?"
„Weet ik nog niet. Maar dat komt wel."
Hilariteit.
Op de achtergrond van zijn gedachten leeft nog altijd het beeld

van dat meisje, dat toen in de Domkerk naast haar moeder zat en dat zo op Richtje leek. Hij heeft haar nadien niet wéér gezien. En hij duwt haar beeld weg. 't Was immers een kind? Een kind, dat leek op Richtje, toen die dertien jaar was.

Jacoba staat in deze roerige, drukke jaren haar man trouw terzijde. Evenals in Oldebroek geeft zij ook in Utrecht Zondagsschool-lessen. Zij naait en breit voor verkopingen ten bate van kerk- en schoolbouw. Zij, gereformeerden, moeten offeren. Zij hebben geen kerkgebouwen meer. Al hun goederen zijn hun ontnomen, zij ontvangen geen steun van de Overheid, moeten hun scholen en hun Vrije Universiteit bekostigen. Het offeren voor kerk en school wordt de kinderen met de paplepel ingegoten. Hun wordt geleerd, dat de kerk van Jezus Christus en de zending persoonlijke pleziertjes, persoonlijk comfort en allerlei wereldse genoegens verre te boven gaan. In de pastorieën en bij de schoolmeesters is het armoe-troef. Maar het geestelijk leven in de gezinnen bloeit en springlevend is het geloof.

HOOFDSTUK IX

Paula Oosterhof drukt haar hoofd tegen de koele ruit van haar slaapkamer. Beneden haar ligt het fabriekserf verlaten.
't Is zondag. Dan is het hier extra stil. Dóódstil. In de week praat ze nog wel eens graag met de werklieden. Zij kent hun gezinnen op een prikje, weet wanneer er ergens zieke vrouwen of kinderen zijn en dan gaat ze er met Moe heen. Met een pannetje soep en een „poddinkie", zoals Moe een kleine pudding benaamt.
En nu is Maud weg. Volgende week mag zij met Pa en Moe mee naar 't verlovingsfeest in Amerongen.
Diep zuchtend draait zij zich om. Vanuit de zwarte ovalen lijst kijkt het portret van Hanna haar aan. Ze blijft er voor staan. „Hanna, ik ben zo alleen. Ik trouw vast nooit. Ik ontmoet immers nooit jongens? Kaatje Verhoef is óók al verloofd en de anderen daar in Utrecht loeren allemaal op die zoon van dominee van Sytzama. Ze zeggen, dat hij zijn verloving verbroken heeft. Nou, - mooi hoor! Op zó een kan men toch niet aan? Ik zou nooit met zo'n ontrouwe in zee durven gaan. Al lijkt hij nou honderdmaal op Jan van Selms. Ja, Hanna, hij lijkt op onze neef Van Selms, die intussen al getrouwd is.
Ik ben nu al bijna zeventien.
Het is of Hanna achter dat glas glimlacht.
Paula verontschuldigt zich. Nou ja, 't is natuurlijk nog niet zó oud, maar hoe kan ik nu ooit trouwen, als ik nooit een jongen zie? Meisjes uit de wereld gaan naar feestjes, waar ze dansen. Maar dat is zondig en daar hebben wij ook geen geld voor. Er is veel te veel nodig voor kerk en zending en voor de Christelijke scholen.
Wat dóé jij nu allemaal in de hemel? Alleen maar zingen? Heb je een lange, witte jurk aan en een palmtak in je hand? Is dat niet saai? Of mag je daar ook figuren uit klei maken? Misschien ben je daar wel een knappe beeldhouwster. Zoiets had ze Pa eens tegen Moe horen zeggen, maar Moe zei toen dat daarvan niets in de Schrift stond. Waarop Pa weer: „Jawel. Er staat: „En hun werken volgen hen"."

„Paulientje!! Ben je kláár? Pa heeft al ingespannen," roept Moe van beneden.
„Ja-a! Ik kom."
Zij zal alleen met Pa naar de Oosterkerk aan de Maliebaan rijden. Moe heeft zware hoofdpijn en wisselt voortdurend van compressen.
Fijn hoor, dat zij nu deze eigen kerk hebben, al is het dan vroeger zoiets als een stalhouderij of koetshuis geweest.
Als ze met Pa alleen is gaat zij naast hem in de diakenbank zitten.
„'t Kan een mooie herfstdag worden," zegt Pa, als ze onderweg zijn. „Als die mist optrekt zal je eens wat zien buiten! Dan konden wij vanmiddag wel eens naar Zeist wandelen."
In de kerk schuift zij de nog lege diakenbank in. Zij moet eraan denken, dat Hanna en ook Maud het verschrikkelijk gevonden zouden hebben, zo in 't voorgestoelte te tronen. Zíj niet. Zij vindt het interessant al die mensen te zien binnenkomen, te kijken wie ze kent en naar wat ze op en aan hebben. Af en toe knikt ze vriendelijk lachend naar een bekende.
Plotseling schuift tegenover haar, achter de nog lege ouderlingenbanken, iemand de domineesbank in. Johannes van Sytzama! Ze voelt zich blozen van kin tot voorhoofd. Hij kijkt haar aan. Verrast. 't Is net of hij tegen haar lacht. Oóó, wat eng! Als daar nu straks maar een paar dikke ouderlingen voor hem komen te zitten en zij zal achter de rug van een diaken kruipen.
Wat doet ze idioot! Alsof hij tegen haar lachen zal. Hij kènt haar niet eens. Verbeelding natuurlijk.
En dominee van Sytzama preekt maar. Zij houdt haar hoofd stijf omhoog geheven. Je zou er een stijve nek van krijgen.
Tussen haar oogharen door loert ze af en toe even schielijk naar de overkant. Inderdaad zijn er twee dikke broeders vóór hem gaan zitten, maar hij kijkt net tussen die twee door, constant naar haar.
Als Pa na kerktijd over de preek begint, zal ze er geen woord van na weten te vertellen.
Wat duurt die dienst lang! Ruim anderhalf uur.
Na afloop gaat ze met Pa de consistorie in. Tijdens het dankgebed na de dienst waagt ze het even één oog open te doen. Geschrokken drukt zij het weer stijf dicht. Hij stond met allebei z'n ogen open naar háár te kijken! Mooie domineeszoon hoor! Dat wil nou later zèlf dominee worden.
Johannes trekt even aan zijn vaders mouw. „Pa, - wie is dat meisje daar? Zij heeft zoiets bekends. Ze lijkt op nicht Richtje."
„Ja, - daar heeft ze inderdaad iets van. Zij heet Paula Oosterhof.

Haar vader heeft daar achter op de Jutphaaseweg een dakpannenfabriek en . . ."
Een broeder komt ertussen. Maar Johannes weet genoeg. Terwijl de diakenen de inhoud van de collectezakken tellen, loopt hij tussen de broeders door naar haar toe.
„Mejuffrouw, ik hoor daarnet van mijn vader, dat u een dochter bent van diaken Oosterhof? Johannes van Sytzama."
Met een lichte hoofdneiging stelt hij zich voor.
„Paula Oosterhof." 't Komt er haast onhoorbaar uit, terwijl het bloed haar alweer naar de wangen vliegt.
Ze doet nu wel zo bedeesd, maar ze heeft een verrukkelijk ondeugend wipneusje, constateert Johannes. Ze is nog mooier dan Richtje met dat asblonde springerige haar.
„U woont een heel eind buiten de stad hè?"
„Ja. We gaan altijd met het rijtuig naar de kerk. Maar als ik alleen naar de stad moet, loop ik altijd."
Het gesprek stokt. Johannes is van de kaart. Hij staat haar maar in verlegen bewondering aan te staren, weet geen woord meer te zeggen en scheldt zichzelf voor linkse pummel.
Daar komt Pa Oosterhof op hen af.
„Zo, mijnheer van Sytzama, hebt u intussen mijn dochter beziggehouden?"
„Nou, - beziggehouden . . ." verlegen lacht hij naar Paula.
Vader Oosterhof denkt: verliefd. En begint naar zijn studie te informeren.
Paula wendt haar hoofd af, alsof zij met de meeste interesse het doen van de andere broeders volgt. Zij heeft het hart niet, nog één keer in die groene ogen te kijken.
„Ik wist eigenlijk niet, dat die diaken Oosterhof kinderen had," merkt Johannes langs z'n neus weg op, als hij met zijn ouders aan tafel zit.
„Kinder*en*?" - begint Pa.
„Nou, - zeg dát wèl: stakkerds!", vult Ma aan.
„Hoezó, stakkerds?"
Pa vertelt dan dat Paula van de zes kinderen de enig overgeblevene is. En Ma vertelt vol deernis van het zusje, dat een paar jaar geleden aan roodvonk was gestorven.
„Altijd zag men die twee zusjes samen. Daarna is er nog een nichtje in huis geweest, maar ik hoorde verluiden, dat die nu weer weg is en zich verloven gaat."
Even is het stil. Johannes neemt zich voor, hóé en waar dan ook, dat meisje nader te leren kennen. Ze zal zeker bij Pa op catechisatie zijn? 's Kijken: wanneer is het uur van de grote meisjes?

Zo gebeurt het, dat Paula tot haar grote schrik, als zij de daarop volgende dinsdagavond uit de catechisatie door de Maliebaan loopt, plotseling tussen de bomen door Johannes op zich af ziet komen. Kaatje Verhoef en Betsie Seegers, die juist afscheid van haar genomen hebben, keren zich bruusk om, als zij een mannenstem tegen Paula horen zeggen: „Pardon, juffrouw Oosterhof, mag ik u op die lange weg naar huis een eindje begeleiden?"
„Meid, zíé je dat?! 't Is de zoon van de dominee! Die Paula!" Giechelend haasten de vriendinnen zich om dit nieuws te gaan verbreiden.
Met wat een zwaai hij zijn hoed voor Paula afnam! Alsof ze de koningin was!
Verlegen lopen ze naast elkaar voort.
„Ik hoorde van mijn vader, dat u nog niet zo lang geleden uw zusje verloren hebt. Vertel me eens wat van haar?"
Opeens valt alle schroom van Paula af. Zij vertelt zó levendig alles over Hanna's leven en - sterven, dat het Johannes toeschijnt, of hij dat meisje heel goed gekend heeft.
Het lijkt wel of die Jutphaaseweg minstens de helft is ingekort, zó onverwachts staan zij al voor de fabriek „De Zonnebloem", waar Pa haar al bij 't hek staat op te wachten. Zij ziet het aan het vuur in zijn pijp.
„Daar staat mijn vader. Altijd wacht hij me hier op. En als 't hem wat te lang duurt, loopt hij me tegemoet."
Johannes kan niet meer ongezien terugkeren.
„Wie heb je daar bij je?", roept Pa Oosterhof al. „O, mijnheer van Sytzama."
Johannes licht zijn hoed. Pa heft de lantaren, die hij in zijn hand heeft tot aan hun gezichten.
„Zo," - gromt hij, „hebt ú haar gechaperonneerd? 't *Kind* (nadruk op: *kind*) is anders mans genoeg om alleen te lopen."
„Dat neem ik graag aan, mijnheer Oosterhof, 't was dan ook puur voor mijn eigen genoegen, dat ik haar begeleidde."
„Nou, - bedankt dan." En tegen Paula: „Gauw naar binnen jij." En in de huiskamer: „Dat is nu voor de eerste, maar ook voor de laatste maal, dat die jongeman jou thuisbrengt, begrepen?" Als Paula zich niet verroert, herhaalt hij dreigend: „Begrepen?! Voortaan haal ik je zèlf wel weer uit catechisatie."
„Nee hoor! Néé!", schreeuwt Paula hem in 't gezicht. Hulpzoekend kijkt ze haar moeder aan. Niet tevergeefs.
Moeder Pauline komt sussend tussenbeide. „Nou, nou, - bedáren jelui eens wat. Het is toch geen doodzonde man, als die zoon van de dominee haar thuisbrengt?"

„Duizendmaal zoon van de dominee, maar een vent, die pas z'n verloving verbroken heeft. Zo'n kerel vertrouw ik niet, al was hij de bisschop zelf."
Moe glimlacht. „Zijne eminentie zou zich niet aan zo'n wandeling moeten wagen."
„Al zou die 't misschien wát graag willen," gromt Pa.
„Nou, - en hij is reuze aardig hoor! Hij vroeg naar Hanna en ik heb hem alles van haar verteld en ik ontmoet anders ook nooit eens een jongen. Nooit, nooit, nooit! En dan moet ik zeker maar een ouwe vrijster worden hè en tot aan m'n dood toe stoppen, verstellen, borduren en boeken van Abraham Kuyper lezen!"
Terwijl Moe bezig is een kopje cacao voor haar dochter te roeren, schudt ze haar hoofd misprijzend heen en weer.
„Wat zijt ge beiden toch opgewonden standjes."
Pa Oosterhof staart geschrokken zijn tierende dochter aan. Wat voor verschrikkelijke dingen zegt ze daar allemaal? Hees vraagt hij: „Heb je 't zó slecht bij je Pa en Moe?"
„Nee Pa, zo bedoel ik het niet, maar . . ."
Verder komt ze niet.

Daar de liefde vindingrijk is, ontmoeten Johannes en Paula elkaar meerdere malen. Nu hij zijn laatste studiejaar thuis doorbrengt, zwerft hij veel door Utrechts straten, loopt altijd weer de kant van de Jutphaaseweg uit en weet nu al precies waar en wanneer Paula in de stad komt. Zij noemen elkaar bij de naam en de bomen van de Maliebaan hebben hun kruinen lachend geschud boven hun eerste tedere omhelzing.
Zó, preciés zó heeft Johannes zich de liefde gedacht, toen hij in Oldebroek met Johannes Brants over de meisjes praatte. Hij weet nu zéker, dat Paula Oosterhof de vrouw is, die hij hebben wil.
Na die grijze ervaring met Lina Odelphi kan hij nu ook niet lang meer wachten. Op een avond deelt hij zijn ouders mee, dat hij voor de volgende middag belet gevraagd heeft bij mijnheer en mevrouw Oosterhof, om de hand van hun dochter te vragen.
„Dát heb ik zien aankomen. Bij 't eerste begin in de consistorie van de Oosterkerk al," zegt vader Boote lachend.
Maar moeder Jacoba vraagt of dat meisje niet veel te jong is voor hem?
De ontvangst, die Johannes de volgende dag bij Pa en Ma Oosterhof ten deel valt, is een koudwaterbad gelijk.
„Wat dènk je nu wel jongeman, dat een kind van zestien, dat nog niet eens droog achter haar oren is, zich al kan gaan verloven?"

„Ze is bijna zeventien," lispelt Johannes.
„Over twee maanden, ja. 't Is nu tien mei. En - hoe oud ben jij?"
„Drieëntwintig mijnheer."
„Juist. Ruim zes jaar ouder dan zij en bovendien al een verloving achter de rug. Kijk nu eens even, Van Sytzama, ik wil geen beul zijn en ulieden met geweld alle omgang verbieden. Je mag hier éénmaal per maand een zondagmiddag komen doorbrengen en als uw ouders daarin toestemmen, mag Paula óók één zondagmiddag per maand ten uwent zijn. En verder stel ik een termijn van een jaar, eer ik ál of niet mijn toestemming kan geven. Als ge dus over een jaar nóg van haar houdt, kunt ge terug komen. Ik raad je aan dit jaar maar hard te studeren."
„'t Volgend jaar hoop ik klaar te komen en de pastorie in te kunnen gaan."
„Goed, goed. Dan kom je, ná je kandidaatsexamen met goed gevolg te hebben afgelegd, maar weer."
Hier staat Harmen Oosterhof op, ten teken dat hij het gesprek als beëindigd beschouwt.
Met gebogen hoofd loopt Johannes de weg terug. Hij heeft Paula niet gezien.
Moeder Oosterhof zit naast de huilende Paula op haar bed. Zij probeert de weerbarstige krullen van haar meisje glad te strijken. Wat haar niet gelukt.
„Een jaar is toch zó om, m'n kind. Vooral als ge liefhebt. En ge kunt elkaar toch ook nog tussentijds wel eens ontmoeten?"
„Waarom hebt ú geen woord gezegd Moe?"
„Heb je geluisterd, kind?"
Paula knikt blozend van ja.
„Dat heb ik in de jaren van mijn huwelijk geleerd Paulientje. Als Pa in een dermate opgewonden stemming is, als hij boos en driftig is, kan ik het beste maar zwijgen. Anders zouden er van weerskanten woorden kunnen vallen, die niet verantwoord zijn. Uren, soms dagen later, als Pa tot kalmte gekomen is, zeg *ik* mijn woordje."
Bewonderend kijkt Paula haar moeder aan. Zij heeft altijd 't meest aan haar vader gehangen. Misschien omdat zij 't zelfde karakter heeft. Moe is zo heel anders. Maar wat is Moe wijs!
„Ja kind, het huwelijk is een leerschool. Dat moet je maar goed onthouden."
„Maar Moe, wat heeft Pa dan op Johannes van Sytzama tegen?"
Moe staat op van het bed en met haar rug naar Paula toe zegt ze: „Niets kind. Helemaal niets. Hij kan alleen geen afstand van *jou* doen." En zachter: „We hebben al zóveel moeten afstaan."

Paula's sterke armen liggen om haar hals. Het kind steekt bijna een hoofd boven haar kleine moeder uit. „Lieve, lieve Moe!"
Als Johannes thuis de trieste afloop van zijn bezoek vertelt, zegt vader Boote troostend: „Heb nog maar even geduld. Ik praat nog wel eens met vader Oosterhof. Wellicht is hij bereid er een half jaar af te doen."
Jacoba schudt beslist haar hoofd. „Nee Pa, dat moet ge nu *niet* doen. Ik vind het zeer wijs van Oosterhof. Precies wat ik zei: 't kind is nog veel te jong. En voor jou Johannes, kan het geen kwaad, dat je liefde en niet te vergeten: je *trouw* eens op de proef gesteld worden."
Johannes werpt zijn moeder een nijdige blik toe, gaat de kamer uit en slaat de deur hard achter zich dicht.
Boote en Jacoba praten er samen nog wat op door en zijn het tenslotte op één punt met elkaar eens: dat Johannes dit jaar uitstekend benutten kan door hard te studeren. Dit liet de laatste maanden wel wat te wensen over.
Vader Boote kan er goed inkomen, hóé moeilijk Oosterhof nú al afstand kan doen van zijn enig overgebleven kind.
Hij denkt aan zijn eigen dochter. Aan Anna, wier huwelijk met Henrin Mouton kennelijk niet gelukkig is. Anna verwacht haar derde kind, maar hoe zij over haar man spreekt! . . . Met een hautaine minachting, waarover Boote haar eens een fikse schrobbering heeft gegeven.
Sindsdien zwijgt zij over Henri. De enkele maal, dat zij haar ouders ontmoet dan, want naar Lochem is het nog een hele afstand.
Boote zucht eens. Jacoba vraagt naar de reden. „Ach vrouw, ik maak mij zorgen over onze kinderen. Dat huwelijk van Anna en Henri."
„Ach kom, ge ziet dat te zwaar in. De eerste huwelijksjaren zijn bij velen niet de gemakkelijkste."
„En dan Klaas. Hij ziet er zo slecht en moe uit. Pietje zo scherp en cynisch . . ."
„Nou ja, nu de doleantie ook in Harmelen een feit is geworden, begrijpt ge toch dat daar voor Klaas heel wat strijd en slapeloze nachten aan voorafgegaan zijn. En ja, dat Pietje een vinnige kat is zag ik bij eerste oogopslag al. Hij heeft haar zèlf met alle geweld willen hebben."
„Alles goed en wel, maar hij is toch een jonge kerel. En nu zomaar een zondag niet te preken en een week bij zijn vriend Van Schelven te gaan logeren, - ik moet u zeggen vrouw: het zou míj niet afgaan. Die jonge mensen hebben geen plichtsgevoel, geen verantwoordelijkheidsbesef meer. En Pietje gaat maar ál te

graag naar haar ouders, om zich daar te laten bedienen en verwennen."
„Tut, tut nu maar m'n lieve man. Er zijn óók mensen, die hun gezondheid te weinig achten en op tweeënzestigjarige leeftijd nog zeven dagen in de week van vroeg tot laat in touw zijn. Dat is óók niet goed, Boote!"
„Ge wéét het Jacoba-lief, ik *kán* niet anders. 't Is de aard van je beestje en ik zou liever sterven dan niets te doen."
„Er is een tussenweg, lieve," zegt ze fijntjes.
Hij staat op, legt zijn handen om haar gezicht: „Ge bent mij al wéér de baas."

Twee dagen later komt tot verrassing van hen drieën Klaas onverwachts binnenvallen.
„Pa, Ma, - Johannes, - wat ik eergisteren, 1 oktober, in Oude- en Nieuwe Wetering heb meegemaakt tart elke beschrijving."
„Kom mee naar de studeerkamer. Daar zitten we rustig."
Als vader en zonen hun pijpen gestopt hebben, vraagt Klaas: „Pa, vertelde u ons vroeger niet eens iets over een Lucia Raggio, een van geboorte Spaans vrouwtje in uw gemeente Aarlanderveen?"
„Jazeker. Vroeger was ze Rooms, maar ze is krachtdadig tot het reformatorisch Christendom bekeerd. Een origineel, bijzonder type. Sinds ze weduwe is, zit zij in een hofje van 't Armhuis in Oude- en Nieuwe Wetering."
„Ja, juist. U zult het vreselijke, dat ik nu vertellen ga, niet kunnen geloven. Zoals u weet ben ik de hele week bij Cor van Schelven geweest. Hij en zijn vrouw hebben enorm voor me gezorgd. Ik ben helemaal tot rust gekomen en kan nu het werk in de gemeente weer aan.
Maar dat armhuis hè. Die vrouwtjes daar zijn allemaal met de dolerenden meegegaan. Nadat dit gebeurd was heeft de hervormde diaconie in de poort van dat hofje deuren laten zetten, om zo een afgesloten terrein te verkrijgen. Bovendien was haar bij deurwaardersexploot aangezegd, dat zij haar huisjes moesten verlaten. Dit vertelde Van Schelven mij al toen ik nauwelijks bij hen was. Zó vol was hij ervan."
„Vol verontwaardiging dan zeker," werpt Boote ertussen, terwijl zijn neusvleugels trillen van ingehouden toorn.
„Van Schelven ried de weduwen aan, om rustig in haar huisjes tot het uiterste te blijven zitten," vervolgt Klaas, „en beloofde haar, dat wat er ook van kwam, er in ieder geval voor haar onderdak gezorgd zou worden. Bij die weduwen was dus ook Lucia Jansen-Raggio. Enfin, eergisteren dan werd er vroeg in de morgen

aan de pastorie gebeld en daar vertelde een kerkeraadslid, dat er in dat hofje een deurwaarder met maar liefst twaalf brigadiers en twee veldwachters verschenen was, om de vrouwen op straat te zetten.
Nu, u begrijpt: Van Schelven en ik er ogenblikkelijk op af. Een poortwachter in de uniform van een politie-agent verbood ons namens de diaconie van de hervormde kerk de toegang.
Wij gingen aanstonds naar de burgemeester. Zijn edelachtbare moest wel erkennen, dat de diaconie het recht miste, een predikant van zijn gemeenteleden af te houden. Hij ging met ons mee naar het armenhofje en toen werden we natuurlijk met ere doorgelaten."
„Kind nog toe!" verzucht Jacoba.
„Wij naar de opgeschrikte vrouwen toe. Wij hebben geprobeerd haar gerust te stellen en Van Schelven bracht in gebed haar nood bij God.
En tóén gebeurde het: mèt de deurwaarder verscheen een synodale ouderling mèt de dominee, welke laatste wèl wat zenuwachtig stond toe te kijken, toen de meubeltjes van de vrouwen op straat gezet werden.
Intussen had ik een kort gesprek met de oude Lucia, die zeer verrast was in mij een zoon van ú te ontmoeten. Maar onder ons gesprek volgden haar donkere, felle ogen gespannen alles wat daarbuiten gebeurde. Zij had Van Schelven beloofd, te zullen zwijgen en het woord aan hem over te laten. Maar . . . och heden nog toe, daar had *juist* voor háár huisje een felle discussie plaats tussen Van Schelven en die hervormde dominee.
Zij vlóóg op van haar stoel, ging in de deuropening staan, zag de meubels van haar buren daar al in de regen op straat en - néé, beschrijven kan ik het u niet. Dit moet men gezien hebben. Die tanige, lange, hoekige gestalte, die donkere ogen gloeiend van toorn, die dreigend hoog-op geheven vinger, die tandeloze mond, die trillend openging, terwijl de tranen langs haar doorgroefde wangen liepen. Zij leek de verpersoonlijkte wrekende gerechtigheid. Met schelle stem riep ze: „God leert in zijn Woord, dat Hij de klacht der weduwen recht doet! U heeft ook ene vrouw, die u als weduwe kan achterlaten. En uw vrouw kon als weduwe ook wel eens aan de diaconie komen te vervallen. Zie toe, man, wat ge doet!"
En even later sloeg zij haar betraande ogen naar boven en riep: „Ik klaag, als arme weduwe, u aan bij den Almachtigen en Alwetenden God."
Wilt u wel geloven Pa en Ma, dat het huilen mij op dat ogenblik nader stond dan 't lachen?"

Johannes, die gespannen naar zijn broer geluisterd heeft, drukt zijn tanden in zijn onderlip, om de scheldwoorden, die hem daarop branden, binnen te houden.
„U zult het wellicht vreemd vinden," - gaat Klaas verder - „maar op dát moment had ik meer medelijden met de mensen, die dit kwaad déden, dan met die vrouwen."
„Idioot!", scheldt Johannes nu toch.
„Nee, - Johannes, jij zou dit óók zo ervaren hebben, ware jij daar bij geweest. *Iets* van het: „Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen"."
Johannes schudt bruusk en nijdig zijn hoofd.
„Zij wisten deksels goed wat ze deden."
„Stil jongen, laat Klaas verder gaan."
„Nu, nauwelijks had de oude Lucia haar aanklacht naar de hemel geschreeuwd, of de deurwaarder daarbuiten brulde: „Pakt aan, mannen!"
En ook háár spulletjes werden buiten gezet.
Maar, een paar huisjes verderop, deed een vrouwtje haar deur achter zich op slot en met de sleutel in haar zak, liep ze luid klagend en jammerend weg.
Intussen had Van Schelven (een prácht-kerel hoor!!) telegrafisch advies ingewonnen bij de officier van justitie en de minister, van wie hij gehoord had, dat er geen deuren opengebroken mochten worden, alvorens er een rechtelijke uitspraak gedaan was.
Toen het huisje van die weggelopen vrouw gesloten bleek te zijn, riep de bevelende ouderling: „Breek maar open! Trap de deur maar in!"
„Past op!" schreeuwde Van Schelven, „past op, dat jullie je handen niet brandt. Sparen zal ik jullie niet, zodra er iets onwettigs gedaan wordt. Ge hebt van die deur af te blijven en anders spreken we elkaar nader. Weest gewaarschuwd!"
Hierop gingen *die* heren telegrafisch advies vragen. Ik vertel het u nu maar in 't kort, maar inmiddels liep het al tegen de avond. Op dat éne huisje na, waren ze allemaal leeggehaald. Al het hebben en houden van die arme weduwen stond op straat. 't Begon harder te regenen en Van Schelven verzocht met ingehouden woede, maar beleefd de deurwaarder te willen zorgen, dat de inboedels door het water niet beschadigd werden.
Toen moest de politie brandkleden gaan halen. Als jelui dát gezien hadden! Ze liepen voor gèk met die zware dingen het hele dorp door te slepen. Tot groot vermaak van het publiek.
Tenslotte gingen Van Schelven en ik mèt de vrouwtjes naar de burgemeester. De goede man was de wanhoop nabij. Al die

schetterende, huilende vrouwen!
„Ik kan geen huizen uit de grond stampen. Wat denken jullie wel?!", riep hij uit.
„Dat had u dan wel eens eerder mogen bedenken!" werd er geroepen.
Nu ja, u begrijpt wel, dat de dolerenden al láng mèt elkaar woningen voor deze weduwen gehuurd en schoongemaakt hadden. Van Schelven wilde alleen de burgemeester het vuur eens even na aan de schenen leggen.
„Burgemeester, weet u raad voor deze mensen?"
„Neen, dát niet. Maar ik ben wèl bereid, iets uit mijn eigen zak te geven, om hen te helpen."
Waarop Van Schelven met de hem eigen distinctie weer: „Erkentelijk voor uwe edelmoedigheid, moeten wij u echter bescheidenlijk onder het oog brengen, dat wij uwe barmhartigheid niet inroepen, maar u vragen, of u, als burgemeester, voor deze weduwen, die zonder dat enige rechtbank uitspraak deed, onbarmhartig onder toezicht van een sterke politiemacht uit haar woningen gezet zijn, iets meent te moeten en te kunnen doen, daar u, wat deze dag is voorgevallen, hebt zien aankomen."
Hij zeide niets te kunnen doen. En wíj weer, dat wij daarop wel gerekend hadden. Wij vroegen de vrouwtjes met ons mee te gaan. Een diaken floot op een schel fluitje, - 't afgesproken teken - en de aangewezen mannen maakten hun platgeboomde schuiten los, waarmee ze naar 't hofje voeren. Daar werden alle meubeltjes op de schuiten geladen en naar de woningen gebracht, die door liefdevolle vrouwen- en mannenhanden voor de weduwen in gereedheid gebracht waren.
Die avond vergeet ik nooit. Zoveel tránen van dankbaarheid, zóveel verrassing bij al die verdreven vrouwen, die bij het zachte licht van gloednieuwe olie-lampen in haar nieuwe huisjes haar rimpelige handen vouwden en God dankten voor zóveel zorgende liefde."

't Is een tijdlang stil, als Klaas uitverteld is. Moeder Jacoba schaamt zich haar tranen niet, vader Boote moet hard zijn neus snuiten, Johannes popelt om dit alles aan Paula te vertellen. Even later aan tafel bidt Boote vurig voor díé broeders in Christus, wier harten verhard en wier ogen verblind zijn door haat. In zijn vurig smeken om heling van de breuk, om vrede en liefde in de kerk van Christus, beluisteren zijn zonen de smart, die er toch altijd nog in het hart van hun vader is óm die breuk, om die verscheurdheid en verdeeldheid.

HOOFDSTUK X

Harmen Oosterhof zit met zijn hoofd in zijn handen gesteund aan zijn cylinderbureau in het kantoortje naast de fabriek.
Hij drukt de toppen van zijn vingers tegen zijn ogen. De tranen moeten binnen blijven. Hij heeft zoëven toegestemd in de verloving van de jonge Van Sytzama met zijn dochter, zijn ooilam, zeg maar.
Tja, wat moet je als vader anders? De jongeman had met goed gevolg zijn kandidaatsexamen in de theologie afgelegd, 't is een fijne kerel en zijn Paula ging helemaal in de jongen op.
Zo verliefd als die twee waren! Daar moest je je ogen bij dicht doen. 't Is Johannes vóór en Johannes ná. Tot voor kort was het: Pá vóór en ná.
Terug Harmen Oosterhof, terúg! Niet één, niet twee, maar wel honderd stapjes terug. Johannes van Sytzama zal van nu aan de eerste in haar leven zijn.
Het doet pijn. Hij had gedacht, dit enig overgebleven kind nog lang bij zich te houden. Zij woonden immers op veilige afstand van de stad en alle daar wonende jongemannen?
Johannes zal zich nu gaan voorbereiden op zijn praeparatoir examen. Daarna kan hij zich beroepbaar stellen . . .
't Is toch te zót om van te praten, dat het nauwelijks achttienjarige kind Paula dan al de pastorie in zal moeten!
Hier slaat Harmen met zijn vuist op het bureaublad, waarop de presse-papier zacht schommelt. Ja, - sapristie já, een *kind* is Paula nog. 't Is nog maar een paar weken geleden, dat ze op bezoek bij neef en nicht van Selms waren geweest en dat Paula, niet voor haar jonge neven onder willende doen, als een aap zo vlug in een hoge boom klom. 't Had hem welhaast een hartverlamming bezorgd, toen hij haar daar in het topje van die boom op een dunne tak had zien zitten.
Pauline had het onfatsoenlijk gevonden. Maar dat kwam voor hèm op de tweede plaats. Wat moet zo'n wildebras nu in een pastorie? Nóg, evenals toen haar zusje Hanna leefde, trainde zij zich in het zo vèr mogelijk gooien van klei-ballen. En, - ja, dan

zat ze een ogenblik later weer gezellig met Moe aan haar uitzet te naaien.
Haar uitzet . . . nú al.
Harmen kreunt. Here God, ik kan haar zo moeilijk loslaten. Pauline is beter dan ik. Ja, ja, - dat erken ik. Zij is in 't minst niet egoïstisch. Zij verblijdt zich restloos in 't geluk van hun kind. Tenminste . . . zo te zien dan. *Als* het haar pijn en moeite kost, weet zij die meesterlijk te verbergen.
Wat weet je als man en vrouw eigenlijk weinig van elkaar . . . Heb ik om mijn grote liefde voor Paula háár niet wat verwaarloosd? Over een half jaartje zijn we weer samen. Net als toen we begonnen.
Ik heb de laatste jaren eigenlijk niet eens goed naar Pauline gekéken. Gek, dat je elkaar niet meer écht kunt zien . . .

Als Harmen even later de huiskamer binnenkomt, vindt hij daar alleen zijn vrouw. Zij legt haar stopwerk terzijde en vraagt: „Wil je een kop koffie?"
„Eérst iets anders." Hij buigt zich over haar heen. „Nou?"
„Ach mallerd!" Vluchtig geeft ze hem een zoen.
„Dát is geen zoenen. Ik zal het je weer opnieuw moeten leren. Hierzo, zó, zie je?"
Pauline maakt zich uit zijn omhelzing los. Haar wangen zijn rood, in haar ogen glanst een blij licht. Plotseling verjongd loopt ze naar de tafel toe om de koffie op te gieten en moppert: „Hoe ouder, hoe gekker. Had Paula eens binnen moeten komen."
„Nou, - wat dan nog?"
„Dat is toch genant voor een kind?"
„Ja, maar eigenlijk is dat toch vreemd, dat wij, ouders, ons ervoor schamen nog verliefd op elkaar te zijn."
„Hármen! Pá! Verliefd, verliefd . . . Da's een woord voor jongemensen, zoals Paulientje en Johannes," roept Paulien gechoqueerd uit.
't Is of er weer een gordijn voor Harmens ogen wordt neergelaten. In zijn stoel neervallend vraagt hij: „Heb jij het er nou niet te kwaad mee moeder, dat wij ons kind zo gauw kwijt zijn?"
Even moet moeder Pauline wat wegslikken. Terwijl ze een lange draad zwarte sajet door dunne plekken in Paula's kous haalt, zegt ze: „We krijgen er een bèste zoon bij en - wie weet hoeveel kleinzonen en kleindochters we nu nog krijgen."
In dit wijder perspectief had vader Harmen nog niet geschouwd. Hij moet lachen, daar het op heden de omgekeerde wereld bij hen tweeën is. Zijn anders zo weifelmoedige, dikwijls neerslach-

tige Pauline zoekt nú de zonzij en híj staart zich blind op wat hij verliezen gaat.

Ook Boote van Sytzama zit met zijn hoofd in zijn handen aan zijn bureau. Ook zíjn hart is bezwaard om zijn enige dochter. Bij hem terecht.
Anna verwacht haar derde kind. Twee zoontjes hebben Henri en zij. Nu hopen ze op een dochter. „Pa, ú moet het dopen hoor, als 't zover is."
„Dat kán niet kind. Ik kan daar in de hervormde kerk van Lochem niet meer preken."
„O, - dan worden wij vóór die tijd wel gereformeerd," had zij gezegd. Alsof het een jasje is, dat men aan- en uittrekt. En dán dat: dan worden *wij*. Anna zal het wel gelijk voor haar man beslissen. Och, och, - dát huwelijk! Ruzie aan de orde van de dag.
Jacoba en hij hebben juist een weekje op „Henriëtte-hoeve" in Lochem gelogeerd. 't Huis dat Henri's moeder nog voor hen had laten bouwen.
Maar zó kil en koud als dáár de sfeer was. Vader Boote rilt er nóg van.
Eensdeels begrijpt hij zijn Anna wel. Zij ergerde zich aan Henri's manier van zaken doen. Als hij van grossiers drieduizend gulden inde, leverde hij weer voor vijfduizend. Véél te goed van vertrouwen is Henri.
Boote mag hem wel. Maar 't is een slechte combinatie als man en vrouw. Die twee passen in 't minst niet bij elkaar. Anna steekt wat haar intelligentie betreft torenhoog boven Henri uit.
Vreselijk voor een man. Vooral als die vrouw dan zo haar intelligentie etaleert! Bootes hart gaat in meewaren uit naar zijn schoonzoon.
Toch óók naar Anna. Hóé dikwijls moet hij niet terugdenken aan dat gesprek met haar in de bossen van Oldebroek. Wát hadden Jacoba en hij in het jonge leven van hun eigen kind kapot gemaakt? Hadden zij niet té radicaal een eind gemaakt aan die omgang met George van Pannerden? En dan die kostschool!
Jacoba had het prachtig gevonden, zo'n knappe dochter te hebben, die in enkele jaren tijds haar lagere akten frans, duits en engels haalde. Daarná had Jacoba haar min of meer geporteerd voor Henri.
En híj dan? Was hij dan zo'n doetje, om dat allemaal maar onder zijn ogen te laten gebeuren?
Ja, ik sta hierin beslist schuldig. Ik liet mij volledig in beslag nemen

door de kerkelijke beroeringen en heb daardoor mijn gezin te kort gedaan. En Anna, mijn lieve dochter, zíj is de dupe geworden. Zèlfs van die kerkstrijd „an sich". George van Pannerden was immers modèrn?!
O God, hoe verblind ben ik geweest. Hóé heb ik gefaald.
Niet lang daarna komt Jacoba de studeerkamer binnen, steekt een lucifer aan om die bij de lamp te houden en - schrikt.
„Mán, wat doe je me schrikken! Zit jij hier in 't donker? Ik dacht, dat je niet thuis was."
„'t Spijt me vrouw. Ik was in gebed. Om Anna. Wij hebben zo gefaald."
„Ach wát! Onzin. Wij hebben naar ons beste weten gehandeld en zouden wij dan nu schuldig zijn aan dat domme zaken-doen van Henri en aan Anna's scherpe tong! Die had ze als kind al. Nee man, ieder mens is verantwoordelijk voor zijn eigen daden. Anna is geheel vrijwillig met Henri getrouwd."
Boote schudt zijn hoofd. „Heb jij daar niet heel sterk op aangedrongen?"
„Nee, nu nog mooier! Zal *ik* de schuldige zijn."
„Dat zeg ik niet. Ik neem graag alle schuld op mij, omdat ik mij te weinig met de mij toevertrouwde kinderen bemoeid heb. Alleen nog dít vrouw: toen Anna trouwde verwachtten wij nog, dat Henri een goed zakenman zou zijn, dat Anna dus een *rijk* huwelijk sloot. Wáár of niet? Laten wij in dezen onszelf niet bedriegen lieve."
Met haar wijsvinger krast Jacoba de inktlijnen op het vloeiblad na. „Ja, - dat is wel zo," brengt ze er met moeite uit.
„Laten we samen voor haar, voor Henri en hun kinderen bidden."

Als zij beneden komen zijn daar Johannes en Paula. Dát kind, denkt Boote, dát meisje is de verpersoonlijkte blijdschap. Het straalt haar ogen uit en dat uitdagende wipneusje! Daar zal Johannes het eerst op verliefd geworden zijn.
Na alle zwarigheden breekt in het gezelschap van deze twee jonge, gelukkige mensenkinderen de zon weer helemaal door.
Even dreigt er een verduistering als Paula niets vermoedend opmerkt: „Johannes vertelde mij dat Anna verhaaltjes schrijft. Hij heeft ze gelezen en vond ze heel mooi. Zou zij die dan niet in boekvorm kunnen laten drukken? 't Lijkt me énig, om schrijfster te zijn!"
„Nee kind," - neemt Jacoba ogenblikkelijk het woord - „dat pást in onze Christelijke kringen toch niet, dat een vrouw voor het publiek schrijft? En bovendien heeft Anna wel wat anders te

doen, als zij over enkele maanden drie kinderen zal hebben."
„O, - dat wist ik niet," zegt Paula geschrokken en blozend.
Maar later buiten, als Johannes haar thuis brengt, begint ze er wéér over. „En mevrouw Bosboom Toussaint dan?"
„Ach ja, zo'n enkele geëmancipeerde suffragette. Denk maar niet, dat een man dat leuk vindt. Vrouwen moeten voor de kinderen en de huishouding zorgen. Dat doe jij toch later óók? Hè?"
Als zij na zijn innige omhelzing, zomaar onder een brandende lantaren, weer wat zeggen kan, is het: „Ik geloof, dat ik bèst verhalen zou kunnen schrijven en dat ik het nog dolgraag doen zou óók. Wees maar niet bang hoor, Johannes. Ik vind het nóg fijner om voor jou te zorgen. Moe leert me zúlke lekkere dingen te koken en te bakken."
Daarmee heeft ze hem niet alleen gerustgesteld, maar voor de zoveelste keer zijn hart in vuur en vlam gezet.
Bij zijn thuiskomst is er met de laatste postbestelling het bericht, dat zijn broer Klaas het beroep naar Groningen heeft aangenomen.
Vader Boote schudt bezorgd zijn hoofd. „Klaas met z'n zwakke gezondheid naar zo'n grote stad. Als dat maar niet te zwaar voor hem is!"
„'t Zal Pietje wel naar de zin zijn," merkt Jacoba op. „'t Traktement in Groningen is welhaast het dubbele van dat in Harmelen."
„Schei alsjeblieft uit, vrouw! Zodra het materiële de doorslag geeft, is er van roeping al geen sprake meer. En als de jongere generatie van predikanten van zo'n roeping geen intense gebedszaak meer maakt, zullen onze kerken aan het materialisme kapot gaan. Johannes, jongen, - neem dit in acht."
„Nou, nou," sust Jacoba, „draaft ge nu niet wat te ver door? Onze Klaas is toch verre van een materialist. Pietje wèl, dat moet ik toegeven. Maar Pietje heb ik vóór hun trouwen toch goed onder het oog gebracht, dat zij als vrouw, in geval Klaas beroepen zou krijgen, daarin absoluut geen invloed op hem mag uitoefenen."
„Ja, ja - dat kan allemaal wel waar zijn, maar we kènnen Pietje: eigenzinnig en gierig. En als ze haar zin niet krijgt, is ze opeens ziek."
„Hoe het zij, man, er gaat toch niets buiten Gods leiding om en kijk: als Klaas deze roeping aanvaardt, heeft hij daar zéker ernst mee gemaakt. En als dit dan tevens een financiële vooruitgang meebrengt, mogen we daar toch blij mee zijn. Laten we nuchter blijven: in alle pastorieën wordt toch uiterst sober geleefd en dáár waar de mensen zèlf geen geld hebben, wordt dikwijls bittere armoede geleden."
„Jacoba, mijn vrouw, je hebt alwéér gelijk."

Lachend om de plechtige toon waarop zijn vader dit zegt, kijkt Johannes boven „De Standaard" uit, waaruit hij nu een klein berichtje voorleest: „In Eindhoven is een gloeilampenfabriek opgericht. O, - en hier, hebt u dat gelezen? Regentes Emma zal met prinses Wilhelmina de provincie Utrecht over enige maanden bezoeken."
Jacoba veert op. „Och, - maar dát is mooi nieuws! Dan moeten wij ze zien hoor! En dan dat andere nieuws, van die gloeilampenfabriek. Zouden we werkelijk, nu we nog maar nèt gasverlichting hebben, binnenkort alweer op elektriek moeten overschakelen? Ik kan dat allemaal niet bijhouden."
„Nou, - binnenkort niet. Zóver zijn we nog láng niet, maar 't wordt de mensen wèl steeds gemakkelijker gemaakt. Ge hebt maar aan een knopje te draaien en de lamp brandt."
„Ja man, - dít vind ik nu twee belangrijke berichten. Die schát van een regentes Emma en het prinsesje eens van dichtbij te kunnen zien! Ge hebt „De Heraut" van A tot Z zitten lezen en „De Standaard" nauwelijks ingekeken."
„Ja vrouw, maar je weet hoe ik hunker naar de vereniging van alle gereformeerden, die van de Afscheiding en die van de Doleantie en nu is „De Heraut" vrijwel geheel gevuld met een diepernstig schrijven van Dr. van den Bergh, waarin hij op de hem eigen tedere wijze aandringt op éénwording, en de scheiding tussen de gereformeerden als een schuld voor God ziet en . . ."
„Ja, ja, - wij weten het wel, nietwaar Johannes?, hoe ná dit alles Pa aan 't hart ligt, maar lieve, ge moet toch de andere aspecten van het leven daarbij niet uit het oog verliezen. Om goed te blijven preken moet ge ook op de hoogte van uw tijd zijn."
Boote slaakt een diepe zucht. „Daar spán ik mij ook voor in, vrouw. Naast alles wat ons kerkelijk leven beroert, volg ik evenzeer met spanning en interesse de politiek. Wat zullen we nu na het aftreden van het ministerie-Mackay weer krijgen?
Amsterdams burgemeester Van Tienhoven is met de kabinetsformatie belast. De Anti-revolutionairen, die in Mackays ministerie vier departementen bezetten, zullen nu wel een veer moeten laten. Die radicale stroming bij de liberalen, de tweespalt tussen de katholieken en protestanten . . ."
Jacoba geeuwt hartgrondig.
„O man, politiek! Daar interesseer *ik* me nu weer allerminst voor. Hou er maar over op. Ik snap er tóch niets van. De nieuwtjes, die Johannes uit de courant voorlas hebben méér mijn belangstelling."
„Ik heb werkelijk aan één lichaam niet genoeg, om alles goed bij te kunnen houden."

„Dat is maar goed ook. Laat ieder zich maar op eigen terrein specialiseren en laten we om te beginnen maar eens naar bed gaan."
„Nee, - ik moet eerst nog m'n tekst voor zondag hebben. Anders komt er zondag niets van preken, nu ik deze week naar de Synode in Den Haag moet.
En dan daarna weer een bevestigingspreek voor Klaas . . ."
Jacoba zucht eens, wisselt een blik met haar jongste zoon, die inhoudt: dat wordt weer nachtwerk en zegt: „Ik ga voort naar bed. Johannes, schuif jij de grendels op de deuren?"

In november van dat jaar wordt in Lochem een dochter geboren. Zij zal Jacoba Berendina heten, naar Ma van Sytzama en haar ongelukkige zuster, van wier bestaan Anna alles te weten gekomen is in haar jongemeisjestijd.
Tegen hun gewoonte in wil Anna zelf bij de doop aanwezig zijn. Vader Boote is voor de vroegdoop. Hij placht in gevallen als dit te zeggen: „Als er iemand op aarde was, die je kind honderdduizend gulden zou toezeggen, op voorwaarde dat de vader zo gauw mogelijk na de geboorte met het kind bij hem kwam, óf je zou gaan! Maar nu God klaar staat met Zijn verbond tot in eeuwigheid, laat je Hem wachten. Je kunt er in de geest wellicht nog béter bij zijn, als je alleen thuis achterblijft. Alleen met God."
„Ik kan het niet met u eens zijn, Pa," heeft Anna alleen gezegd.
Johannes en Paula zullen óók meegaan naar Lochem. Paula's gezicht straalt. „Zo'n lange spoorreis! Enig, jô!"
Maar even later: „Zal jij al die tijd dat we daar zijn, dichtbij me blijven? Ik heb je zuster Anna alleen maar ontmoet bij onze verloving en toen vond ik haar zo deftig. Nèt als je moeder. Zij letten zo op je vormen en manieren, ze zijn zo geleerd en dat ben ik helemáál niet. Uit louter zenuwen doe ik alles juist verkeerd in hun bijzijn."
„Juist dáárom houd ik zoveel van je, Paulientje. Ik heb óók maling aan al die opgeprikte deftigheid hoor! Van jongsaf heeft Anna mij daar zó mee geïrriteerd, dat ik me juist in haar bijzijn als een lompe boer ging gedragen."
Hij vertelt haar enkele staaltjes, waarom Paula hard lachen moet.
„Jij blijft áltijd zo eenvoudig en natuurlijk als je nú bent, hè?" vraagt Johannes zacht, terwijl hij haar tegen zich aantrekt.
„Als je 't mij vraagt heeft mijn vader óók lak aan al die schijnvertoningen hoor!"
„Je vader is een schat. Van hèm houd ik al bijna nèt zoveel als van m'n eigen Pa. Hij is zo eenvoudig, terwijl hij toch zo'n

belangrijke dominee in onze kerken is. Pa vertelde mij, dat jouw vader bij de oprichting van de Vrije Universiteit aan dat feestmaal namens „Vrienden der Waarheid" gesproken had en een dronk had uitgebracht en dat toen doctor Kuyper weer een dronk op die „Vrienden der Waarheid" had uitgebracht en daar iets heel moois bij gezegd had."
„Ja," - zegt Johannes - „Kuyper noemde hen toen de pioniers van het Calvinisme en zei, dat die vereniging van „de Vrienden" de voren had geploegd, waarin nu door ons het zaad gestrooid wordt. Pa en Ma hebben het nog dikwijls over samenkomsten, die zij vroeger hebben bijgewoond en dan is er heimwee in hun stem."
In de gezellige huiskamer van de familie Oosterhof brengt Johannes vele avonden door. Met ontroering hebben Paula en haar ouders geluisterd naar wat hij vertelde over de bekering van zijn vader, over diens verstoting uit het ouderlijk huis.
„Ik kan mij jouw Pa gewoonweg niet voorstellen als een rijke koopman. Dat pást helemaal niet bij hem," vindt Paula, waarop vader Harmen vraagt: „Wèl bij jóúw Pa?"
Paula schrikt van zijn teleurgestelde gezicht. „Nee hoor! Dat bent ú óók niet. Niet rijk en geen koopman, alleen maar onze Pa," zegt ze, terwijl ze haar armen om zijn hals slaat en nog eens weer op zijn knie schuift.
„O, ó, - kijk Johannes nu eens jaloers zijn!" roept Pa, toch genietend van Paula's aanhankelijkheidsbetuiging.
„En, - is je Pa al naar Den Haag vertrokken?"
„Ja, - met grote blijdschap."
„Geen wonder. 't Spijt me, dat ik er niet bij kan zijn, maar Standaard, Heraut en Bazuin zullen ons de verslagen wel trouw overbrengen. Ik ben wèl benieuwd, welke naam wij als verenigde kerken zullen aannemen: „De Christelijke Gereformeerde" of, zoals wij nú heten: „De Nederduitsch Gereformeerde"."
„Hóé we dan ook heten mogen, hoofdzaak is, dat we allen één zijn. Daar heeft onze Heiland ernstig om gebeden."
't Is moeder Pauline, die zacht deze opmerking maakt. Moeder Pauline, die het nog steeds pijnlijk voelt, door wéér kerkmuren gescheiden te zijn van broeders en zusters in Christus.
Moeder Pauline, die geen dag vergeten zal te bidden om éénheid tussen allen, die in Christus hun enige Zaligmaker belijden.
Haar ogen blijven dan ook niet droog, als zij naderhand in de synode-verslagen leest, wat Dr. Kuyper in zijn welkomstwoord zei tot de deputaten van de Leeuwarder Synode van de Christelijke Gereformeerde kerk. Toen deze door prof. Rutgers en Mr.

Keuchenius binnengeleid werden, waren allen opgestaan en hadden gezongen: „Maar 't vrome volk in U verheugd, zal huppelen van zielevreugd - daar zij hun wens verkrijgen."
Daarna had Dr. Kuyper dit een ogenblik genoemd, waarin heilige feestvreugde door het hart trilde, omdat men elkander hier wedervond als zonen van dezelfde vaderen.
Vader Harmen stoot zacht zijn dochter aan en wijst naar Moe, wier lippen bewegen, terwijl haar vinger langs de regels in de krantkolommen glijdt. Af en toe snuift ze eens verdacht en wrijft zij met de rug van haar hand door haar ogen. Dan wordt de stalen bril weer opgezet en leest zij verder.
Man en dochter bezien haar met liefde. Alsof zij hun blikken voelt, kijkt zij op en zegt: „Paulientje, ge moet dit alles van A tot Z lezen. 't Zijn grote dingen, die de Here heeft gedaan. Hierzo, hier zegt dominee van Andel (van de afgescheidenen): „De Here heeft getoond, dat wat onmogelijk is bij de mensen, mogelijk is bij God" en even verder nodigt hij allen uit om de Here op de eerstvolgende zondag te danken in de gebeden en om het genomen besluit tot hereniging ook in ons orgaan ter kennis te brengen van de gemeenten, opdat niet alleen bij de Kerk hierboven, maar ook bij de Kerk hier beneden blijdschap zij en Gode dank worde gebracht voor Zijn eigen werk." En toen, moet jelui horen, zei hij: „En nu geven wij U de hartelijke en trouwe broederhand in de Naam onzes Heren." Nou en toen reikte dominee van Andel namens zijn kerken aan doctor Kuyper de broederhand van trouw en op dit indrukwekkende ogenblik riepen velen: „Amen". O man, ik wou dat ik dáárbij geweest was!"
Harmen, die het allemaal al nauwkeurig gelezen had, beaamt: „Ja moeder, ík óók."
„Ik zal vragen, of mijn aanstaande schoonvader u alles zelf eens wil komen vertellen, hè?" stelt Paula voor.
Maar Moe vindt dat te astrant, daar dominee, die tóch al niet jong meer is, overbelast is met werk.
De volgende avond vragen Boote en Jacoba echter al belet bij de Oosterhofs.
Nadat Boote een levendig verslag heeft uitgebracht van de synodevergadering, vraagt Oosterhof: „En - hoe zal de naam van onze kerken in de toekomst zijn?"
„Naar alle waarschijnlijkheid heel eenvoudig: „De Gereformeerde kerken in Nederland", maar dat moet 't volgend jaar in Amsterdam nog haar volle beslag krijgen.
Over 't volgend jaar gesproken" - plagerig lachend kijkt Boote over zijn bril heen naar Paula - „dan hopen mijn vrouw en ik er

een ondeugende dochter bij te krijgen en gij: een zoon, vader en moeder Oosterhof. De tijd begint nu op te schieten. Als Johannes over een maand geslaagd is voor zijn praeparatoir, kan hij zich beroepbaar stellen."
Vader Harmen kauwt op de steel van zijn pijp. „Als ze maar niet zo vèr weg gaan."
„Ik begrijp u, Oosterhof, maar tóch: nu ons spoornet zich steeds uitbreidt, zijn afstanden zo erg niet meer."

Boote legt het drieluik-kaartje naast zijn gouden lorgnet op tafel neer en schuift zijn stoel achteruit. Op het middelste gedeelte van dat goud-omrande kaartje staat het dan, zwart op wit:

Johannes van Sytzama
beroepen predikant te IJlst
en
Pauline Oosterhof.
Utrecht, 4 Februari 1892
Receptie: Donderdag, 11 Febr. 1-4 uur
Jutph. Weg L 18

Daar gaat hij dan. Onze jongste zoon, het nakomertje. En uitgerekend neemt de jongen van alle op hem uitgebrachte beroepen, dat naar IJlst aan. Dat friese bloed, dat friese bloed . . . Het trekt áltijd. Wát er ook gebeurt en hoe vèr de weg van Friesland af mag voeren: Fryslân boppe!
Straks heeft hij twee zonen, die in het ambt staan. Hij sluit zijn ogen en zijn gemompel doet de juist binnenkomende Jacoba vragen: „Wat zegt ge, man?"
„Dat ik geringer ben dan ál Zijn weldadigheid en trouw." Hij overhandigt haar de ondertrouwkaart.
„Hier staat het zwart op wit vrouw. Ons laatste kind de deur uit. Maar hóé! In Paula heeft hij naar onze mening toch een uitnemende vrouw gevonden, een gelovige vrouw. En die is van de Here. Onze twee zonen staan straks in het ambt. Dít te bedenken, deed mijn dank tot God uitgaan, want mijn beker is overvloeiende."
Zij zwijgt even. *Té* veel bezig in alle aardse beslommeringen, die een aanstaande bruiloft meebrengt, - was zij niet druk doende de laatste hand aan de flanellen en hemden voor Johannes' uitzet te leggen? - en zó door deze dingen in beslag genomen, kost het

haar enige moeite op slag over te schakelen naar zijn geestelijke hoogte.
Ook zit het haar toch altijd nog dwars, dat die verloving met Lina Odelphi door Johannes verbroken was en als vanzélf komt haar nu over de lippen: „Pauline is nog wel erg jong èn dartel."
„Dat jong-zijn wordt met de dag beter en die vrolijke aard van Paula is mijns inziens nèt wat onze, wel eens wat terneergeslagen Johannes, nodig heeft."

Vader en moeder Oosterhof hebben hun harten zwaar gepantserd. Hun dochter zal een bruiloft hebben, die klinkt als een klok. Ook zullen de gezinnen van allen, die op de fabriek werken, in de feestvreugde betrokken worden. Bij allemaal is een fles wijn, een muisje rookvlees en een pond bruidsuikers bezorgd op de ondertrouwdag van Paula en Johannes. Straks op de trouwdag zal iedere man een weekloon extra krijgen.
Ondanks het opkomend socialisme heeft Harmen Oosterhof niet veel moeilijkheden met zijn arbeiders. Joviaal en gul van aard als hij is acht het merendeel van 't werkvolk het goed met zijn baas getroffen te hebben. Juffrouw Oosterhof komt altijd zelf in hun huisjes als daar de vrouw ziek ligt of als er weer een kleine is geboren. Dan brengt zij soep en pudding en eieren. En dan die Paula! Eenvoudige, bèste meid is dat. Zo jong als ze is, leeft ze met hen en hun kinderen mee. Dat zal wel een goed domineesvrouwtje worden.
Anderen zeggen weer: „Stakkerd! Zonde van die mooie meid. Moet ze zich begraven in zo'n dorp en altijd de vrome, ingetogen domineesvrouw uithangen. Nou ze bij de dolerenden aangesloten bennen, zal ze helegáár in een keurslijf motte lope van: dít mag niet en dát mag niet. Je mot míjn wat van die grifformeerden vertellen! Uitgestreken tronies, de vromigheid er dik bovenop gelegd, maar hou ze in de gate. Achter d'r lui elleboog hebben ze 't zitte en de kat in 't donker knijpe!"
„Nou, - zo is onze baas toch niet."
„Nee Gijs, zo zijn ze niet allemáál!"
„Maar op zo'n dorp wèl. Ik *blijf* zegge: zónde van de meid. Die is toch zeker geschápe, om zo te zeggen, voor de dans, de kermis en de jool?"
Gijs spuugt er eens van harte bij op de grond. Ze zitten tijdens de schaft bij elkaar in de keet op het fabriekserf. De keet, waar Paula steevast iedere dag in 't schaftuur binnenliep, toen ze klein was.
't Laatste jaar zien ze haar niet vaak meer. „Maar . . . , kijk nóú

's!! Daar komt ze waarachies an! De bruid in eigen persoon, mannen!"
Lachend stapt Paula de keet binnen. Aan haar arm hangt een mand vol met kleurige zakjes.
„Hallo allemaal!"
De mannen staan op, schuiven hun pet wat naar achteren, krabben eens op hun hoofd en Gijs de Beer is de eerste, die haar zijn hand toesteekt. De andere handen worden haastig aan de pillowbroeken afgeveegd. Eén voor één zegt: „Gefilsteerd juffrouw Paula."
„Dánk jullie wel hoor! Kijk eens, ik heb zakjes met bruidsuikers voor jullie kinderen gevuld. In ieder zakje zit ook een klapbruidsuiker en zo'n ruwe met een boon erin. Hier, kunnen jullie ze in je plunje-zak bergen, of in je broekzak?"
„Hoe vin je dat nou juffrouw Paula (zal 'k nou ook maar zeggen) om voortaan je hele leven met zo'n uitgestreken smoelwerk te motte lope? Ja, ja, - anders mótte die grifformeerde je niet hoor meissie!"
Paula schatert het uit.
„Dáchten jullie dat? Ik zou niet weten, hoe ik een uitgestreken gezicht trekken moest. *Als* ik het probeer gaat m'n neus niet mee. *Zien* jullie wel? Die blijft naar boven wippen. Idioot die neus van mij. Maar als ze me niet nemen, zoals ik bèn, kom ik weer hier terug. Want, nu in ernst: ik zal niet alleen m'n vader en moeder en Marie en Lorre, maar ook *júllie* heel erg missen."
Gelukkig gaat op dit moment nèt de fluit ten teken, dat de schaft om is.
Paula steekt hen één voor één haar hand toe. „Op de trouwdag komt daar niet meer van," zegt ze. Ze heeft voor ieder nog een apart woord en als ze zich omdraait om naar huis te lopen, staan de tranen in haar ogen.
„Daar wordt een vent als ik nou nog beroerd van," mompelt Gijs en een ander zegt nog vóór hij de laatste slok slappe koffie uit zijn blauw-emaille flesje opdrinkt: „Wij salle háár even zo goed misse as zij óns."
Teruglopend denkt Paula eraan hoe Johannes, nadat zij eens met hem samen bij 't werkvolk geweest was, gezegd had: „Ik ben er gewoon jaloers op, zoals jij met al die mannen om kan springen. Ze maken mij links en verlegen, weet je."
„Vreemd vind ik dat, Johannes, want je zat in Oldebroek toch ook zo graag bij de boeren in het bakhuus?"
„Ja, dat is zo, maar boeren zijn toch weer heel anders," had hij gezegd. En daar is zíj nu weer bang voor, als ze straks in IJlst

zal zitten. Johannes en ook zijn vader proberen haar al wel eens wat fries te leren, maar dát zal ze nooit goed kunnen. 't Is allemaal wèl griezelig!

Op 18 februari van het jaar 1892 bevestigt Boote in de Oosterkerk aan de Maliebaan het huwelijk van zijn zoon Johannes met Pauline Oosterhof.
Hagel- en sneeuwstormen kunnen de vreugde van die dag niet temperen.
Boote heeft als tekst gekozen: „Onze hulpe is in den Naam des Heren, die hemel en aarde gemaakt heeft."
Paula doorleeft die dag als in een droom. 't Is allemaal nèt een sprookje. Alleen het afscheid van Pa en Moe smoort ze in haar tranen, terwijl ze zich zó voorgenomen had, niet te zullen huilen. Het snijdt door haar hart, als ze Pa en Moe daar zo samen ziet staan. Allebei met tranen in hun ogen en Marie achter hen, die met de punt van haar schort haar gezicht bewerkt.
Lorre, die wel honderd keer: Paula, Paula, kóm je? krijst.
Maar, als zij met Johannes in de 1e klas coupé van een trein stapt en zij in Den Haag een met glas overdekte winkelgalerij, de Passage geheten, binnenstappen, waar zij een week zullen logeren in hotel „Du Passage" *is* het sprookje er weer, waarin zij de prinses en hij de prins is.

Die avond vindt Boote op zijn bureau een pakje, afkomstig van zijn oudste zoon, dat het boek „De kleine Johannes" van Frederik van Eeden bevat. Voorin, op het schutblad heeft Klaas geschreven: „18 februari 1892, de dag waarop uw „kleine Johannes" het ouderlijk huis verliet."
Het boek wordt eerst door Boote (meestal in nachtelijke uren) gelezen en - genoten.
Jacoba kan er weinig waardering voor opbrengen. „Ik kom er niet doorheen - klaagt zij - ik vind 't zo'n ráár boek. Er komt niets romantisch in voor, geen verliefdheden en zo. Nee, - niets voor mij, alles over zo'n kleine jongen. Dat dáár nu zo over geroepen wordt!
Maar - 't blijft een alleraardigst gebaar van Klaas, ons dit te geven op Johannes' trouwdag."
Boote doet er het zwijgen maar aan toe.

HOOFDSTUK XI

Jacoba van Sytzama-Odelphi onderhoudt nog een getrouwe briefwisseling met enige vrienden te Oldebroek.
Boven het halfvol beschreven velletje papier staart zij voor zich uit. Een bezorgde uitdrukking op haar gezicht, nu zij Boote weer naar buiten ziet gaan. Zijn anders zo kaarsrechte rug is nu wat gebogen. Er waait een snijdende Noordenwind en hij is de laatste dagen weer zo benauwd op zijn borst . . . Hij werkt dag en zondag van de vroege morgen tot laat in de avond. Zieken en ouden van dagen worden trouw door hem bezocht, iedere zondag moet hij maar weer twee preken klaar hebben en meermalen preekt hij driemaal op een zondag, plus de weekbeurten. Catechisaties en vergaderingen vullen al z'n avonden, dán nog z'n meditaties in de kerkbode . . . 't Is te gèk voor een man van over de zestig. Wéér buigt zij zich over haar brief en schrijft: „Ds. kreeg maandagavond weer wat pijn op de borst, door gevatte kou, maar het is nu gelukkig wat geweken. Ds. heeft het in den laatsten tijd ook erg druk gehad: van zondags vóór Hemelvaart tot maandags erna heeft Ds. acht keer gepreekt. Vijfmaal hier, ééns in Breukelen; op Hemelvaart 's middags te Voorschoten en 's maandags nog aan De Bilt. Het is alsof de Heere hem bijzonder toerust met kracht en genade; het is ons soms een wonder in onze oogen. Moge Hij in Zijn gunste de zegen van gezondheid over hem bestendigen. De Heere geeft ons hier veel goeds te aanschouwen. O! mocht het in Oldebroek ook nog eens tot een breken komen met die zondige banden . . ."
Terwijl moeder Jacoba deze plechtige regels aan vroegere gemeenteleden schrijft, loopt haar schoondochter Paula in het IJlster land met de grote paraplu van haar man de koeien op te jagen. Zij waant zich ongezien en dènkt niet aan ogen, die van verre over de horretjes kijken. Zij is eens even helemaal zichzèlf: een dartel veulen bij de koeien in de wei. De volgende dag zal er een begrafenis in het dorp zijn waarvoor Moe haar zwarte kleren en een hoed met een crip-sluier heeft gestuurd. Zij zullen dan achter de baar driemaal om de kerk moeten lopen. Eerst de

mannen één voor één, Johannes voorop en dan de vrouwen. Zíj voorop helemaal in de rouw.
Maar nú loopt ze nog schaterend van het lachen de koeien op te heuen.
Johannes zit de hele dag op de classisvergadering in Sneek.

En Jacoba's dochter Anna richt zich uit haar over de wieg gebogen houding op en kijkt met felle ogen haar man aan.
„Ik wéét het nu Henri, in wat voor bochten jij je wringt om de débacle van de zaak tegen te houden. Je gaat met zogenaamde Gelderse worst en ham naar de grens en verkoopt die daar duur, terwijl je héél goed weet dat het buitenlands vlees is. Vind je dat eerlijk? Ik erger me dóód aan jouw praktijken, als je dát maar weet. De zaak gaat naar de kelder en wij met onze drie kinderen erbij."

In Groningen richt Pietje vol trots haar mooi herenhuis in. Haar ogen strelen de antieke zilveren voorwerpen, die zij uit het ouderlijk huis gekregen heeft. Klaas zit te zwoegen op zijn intree-preek. Zijn hart is bezwaard. Als een berg ziet hij op tegen het vele werk, dat hem hier in deze stad wacht. Heeft hij er goed aan gedaan, dit beroep te aanvaarden?
Was het Gods wil of . . . die van Pietje? In hoeverre maakt God Zijn wil kenbaar door mensen heen?

Boote krijgt voor de derde maal in zijn leven longontsteking. Ditmaal is hij er niet zo gauw bovenop.
„Gij, ge werkt u dood! Zó moet ge maar dóórgaan, dan ligt ge binnen het jaar onder de zoden," gromt de oude dokter.
Boote herstelt, maar neemt wèl kort daarna het beroep aan naar de kleine gemeente van Apeldoorn B., waar het nog niet tot een hereniging is gekomen.

Na een jaar in Groningen gestaan te hebben vertrekt Klaas met zijn gezin naar Oudewater.

In IJlst wordt een nieuwe loot aan de van Sytzama-stam geboren: een zoon van acht pond, die zij de naam Willem geven. Zo geheten naar de vrome vader van Klaas Hotse, naar de overgrootvader van Johannes dus, over wie zijn vader hem véél groots had verteld.
Voor zover Boote het had kunnen nagaan, waren de Van Sytzama's vanaf 1702 allemaal predikant of godsdienstleraar ge-

weest. Klaas Hotse was er tussenuit gesprongen en had de kop in de wind gegooid. Over diens zoon Boote was de gouden draad van het Verbond weer verder gesponnen.
Als de kleine Willem drie maanden is, veel huilt en aan zijn fles blijkbaar niet meer genoeg heeft, weet moedertje Paula er wel raad op. Roggebrood is immers zulk gezond en voedzaam eten? Ze stopt kruimels van het goede friese roggebrood in Willems mondje. Tot Johannes' verbazing verdraagt het kindje het goed en . . . groeit!
„Ten duker Paula, dat heb je wijs bedacht! Een geboren moedertje ben je."
„Ja, maar nu moet je er óók niets meer van zeggen, dat ik het kind niet zo stijf inpak als de baker dat deed. Daar heb ik van mijn moeder genoeg over gehoord."

In het jaar 1895 was de jonge musicus Herman van Weert met zijn moeder naar Lochem gekomen, waar hij al spoedig door de vooraanstaande ingezetenen van het dorp werd geëngageerd om hun kinderen les te geven. Ook de nog jeugdige mevrouw Mouton-van Sytzama ontving pianolessen van hem.
Vanaf het eerste ogenblik, dat hij haar zag, boeide zij hem. Zij was anders dan alle anderen. Intelligent, diep-levend, interesse voor muziek en voor de kunst in 't algemeen, maar bij dat alles ontdekte hij soms iets in haar ogen, dat hem verbijsterde. Alsof zij gebukt ging onder zwaar leed.
Deze jonge vrouw intrigeert hem dusdanig, dat hij tot nadere kennismaking besluit. Hij zal beginnen bij haar man.
En Henri, gevleid door de belangstelling, welke de bekende musicus voor hem aan de dag legt, nodigt hem vriendelijk bij zich thuis.
Het blijft niet bij één bezoek. En steeds meer verbaast het Van Weert, hoe twee mensen, zó zeer verschillend van aanleg en neigingen, hun wegen tot één hadden gemaakt.
Na één van zijn bezoeken schrijft Anna in haar dagboek:
„Het is mij te moede, of er een toverland vol schitterende bloemen en bonte vlinders, waar alles den ganschen langen dag juicht en jubelt, voor mij is opengegaan.
Maar ach!, hoe word ik aanstonds teruggeslingerd in de koude werkelijkheid! Dit toverland zal immers verre van mij blijven. Menschelijke wetten betwisten mij zelfs het recht, daarin een blik te slaan.
Menschenwetten zijn wreed. Men telt ze niet, de harten, die door hare strengheid vertrapt worden.

O, die ééne, die ééne wet, die ik vernietigd zou willen zien en die ik met mijn eigen naam heb onderteekend!
Voor immer ben ik nu geketend aan de man, die mijn echtgenoot is en met wie ik geen enkel punt van overeenstemming heb. Henri, ik haat je om hetgeen ik door jou geworden ben.
Maar neen, nú faal ik. *Ik* ben de hoofdschuldige. Ik heb mij zónder liefde met een onverbreekbare band aan jou gekluisterd. Nóg hoor ik mijn lieve vader vragen: „Anna, heb je Henri van harte lief?"
En ik zei: „Ja." O, hoe lóóg ik!
Hoe kón ik ook anders? Mijn eerste reine, onbaatzuchtige liefde, die voor mij de prikkel geweest zou zijn tot al wat goed, schoon en edel was, díé liefde waarvoor ik gevóchten heb, werd door mijn ouders verboden, omdat George modern was. Ik moest buigen onder het ouderlijk gezag, maar heb me van tóén af beschouwd, als te hebben afgerekend met het léven.
En *nú*, nu is hij daar gekomen, de fijnbesnaarde musicus Van Weert en nu *is* dat land van bloemen en zonneschijn er weer! Al wat liefdevol, zacht en goed is, komt weer in mij boven, evenals destijds bij George. Mijn moeder was het in hoofdzaak, die dat alles in mij vertrapt heeft. Naderhand - nog stééds trouwens - beschuldigt zij er mij van geen hárt te hebben, niet te weten wat liefde is. Dan scháterlach ik als de duivel zèlf. -
Pa, - hij heeft mij wel begrepen, maar vaders staan te ver van hunne dochters af dan dat zij de deuren van hun hart voor elkander openen. Zóó ben ik langzamerhand een vreemde geworden in het huis van mijn ouders èn - hier in mijn eigen huis." -
Iedere keer nadat Herman van Weert geweest is, vertrouwt Anna haar diepste gevoelens aan haar dagboek toe.
Als Henri voor enkele dagen op reis is gegaan, treft Van Weert haar alléén. Lange tijd is er een geladen zwijgen tussen hen. Dán, op haar verzoek, gaat hij voor de piano zitten en speelt de sonate pathétique van Beethoven.
Die avond schrijft Anna in haar dagboek:
„Toen hij na het donderend slotakkoord opstond en tegenover mij ging zitten, kon ik niet nalaten te zeggen: „dit laatste was een gedeelte van uzelf, nietwaar mijnheer van Weert?"
Hij beaamde dit. Daarna spraken wij over de componist, die met zijn gansche ziel een vrouw liefhad, die evenals ik gebonden was aan een man, die haar niet kende, nóch begreep. En toen, tóén brak het gelukkigste moment van mijn leven aan. Herman sprong opeens overeind, ging voor mij staan en zei: „Laten we niet langer spreken over anderen, wier leven sinds lang tot het

verleden behoort. Ook thans nog woelen diezelfde hartstochten, herhalen zich dezelfde toestanden, want... Anna, ik heb je lief en ik weet het, ik gevoel het, mijn liefde wordt beantwoord. Of, - heb ik mij daarin vergist?"
Ik was verbijsterd, het duizelde mij, maar ik zei: „Ge hebt u niet vergist."
Daarna vertelde ik hem, hoe vreugdeloos en donker mijn leven was, tot aan het moment, waarin ik hem voor 't eerst ontmoette. Hij heeft mij in zijn armen gesloten en gekust. O God, doen wij hier nu zonde mee? De èchte liefde is toch uit U? Acht U het diefstal, als Herman mij afneemt van een man, die zoo grenzenloos zelfzuchtig in zijn liefde is?"
De geheime ontmoetingen tussen deze twee zetten zich voort. Toch zijn geen van beiden er gerust op. Herman probeert 's zondags in de kerk zijn hart en oren te sluiten voor het tiende gebod. Maar het lukt hem niet. En telkens neemt hij zich voor, een einde aan deze verhouding te maken. Zodra hij Anna dan weer ziet, smelten zijn goede voornemens weg als sneeuw voor de zon. Hoe veranderd is Anna! Het geluk straalt haar de ogen uit, er is gloed in haar stem, in haar bewegingen gekomen, zelfs in de anders lome wendingen van haar hoofd. Het is alsof Anna uit de dood herleefd is.
Eens zei hij tegen haar: „En tóch Anna, hóé zielslief ik je ook heb, kan ik mijzelf verfoeien om het feit, dat ik aan de man, die mij gastvrijheid verleent, zijn kleinood ontsteel."
Anna had zich toen heftig verzet. Als zij toch ooit voor de tweede maal in haar leven de waarachtige liefde zou moeten verliezen, zou zij niet meer tot verder leven in staat zijn.
„Dit *is* geen diefstal," werpt ze hem tegen, „als jij jezelf een hart toeëigent, dat die ander nooit heeft toebehoord, is dat géén diefstal."
Henri leeft intussen óók op door de opgewektheid van zijn vrouw, maar schrijft dit aan zichzèlf toe. Zij komen de laatste tijd immers zelden of nooit met elkaar in botsing? Hij hoort haar zowaar dikwijls zingen. Anna, die er twee meiden en een knechtje voor de boodschappen op na houdt, leidt een luxe leventje en zit nogal eens voor de piano. Eens buigt Henri zich over haar heen en zegt: „Ik ben blij, dat je weer zingt Anna en al bezit ik dan geen muzikaal gehoor, wèl geloof ik, dat je pianospel er mede door de lessen van Van Weert, op vooruit gaat."
Plotseling laten haar vingers de toetsen los en zij kijkt naar hem op met een zó boosaardige, giftige blik in haar groene ogen, dat hij geschrokken een stap achteruit zet.

Wat begrijpt hij toch weinig van zijn vrouw! Zij is zo onberekenbaar, zo... ja, zo koud. Tot voor enkele maanden heeft hij zich meermalen afgevraagd, of hij zich niet in zijn huwelijkskeuze vergist had. Zachtheid bijvoorbeeld was Anna volkomen vreemd. Dit was de laatste tijd anders geworden. Meermalen had hij ongezien opgemerkt, hoe lief zij met de kinderen omging, terwijl zij hen doorgaans aan de kindermeid overliet. Maar nú opééns... die ógen!
„Anna - stamelt hij - wat *is* er? Heb ik iets verkeerds gezegd, dat ge mij zo boos aankijkt?"
„Wat hangt ge hier midden op de morgen rond? Let liever op je zaak!"
Met uiterste zelfbeheersing brengt hij er uit: „Dat doe ik ook. Ik kwam juist binnen om je te groeten, daar ik voor de fabriek naar Apeldoorn moet. Hebt ge misschien nog een boodschap of iets daaromtrent voor uw ouders mee te geven?"
Wat gegeneerd en beschaamd, omdat haar ogen haar háát voor hem verraden hebben, zegt ze vriendelijk opeens: „'t Spijt me dat ik veronderstelde, dat je geen acht op de zaak sloeg. En, - ja wat Pa en Ma betreft: breng hun mijn hartelijke groeten over. Zeg maar, dat alles hier wèl is.
Kom je vóór de nacht nog terug?"
„Ja. Met de laatste trein hoop ik in Zutphen te zijn en vandaar met de dogcar, waarin ik er nu heenrijd en waarmee Steven mij vanavond weer op zal wachten."

't Is stil die avond in huis. Herman van Weert is met zijn moeder naar een jarige oom, weet Anna.
Zij zit voor haar kabinet, trekt een laatje open, dat wat klem zit. Zij rukt harder en ziet, dat een brief uit een daar bovend liggend laatje er tussen zat.
Het is de brief van ouderling Visch uit Oldebroek, die zij bij haar huwelijk namens de kerkeraad ontving. Zij leest:

„Op verzoek en uit naam des kerkeraads is het dat ik heden
Uedelen deze letteren doe toekomen.
Ons aller hertelijke wens
Aan Bruidegom en Bruid
de Heere zegene u lieden beide met zegeningen
van den Hemel van Boven
en van de aarde benede
de Eeuwige God zij u eene woninge en ondersteune u van
onder met eeuwige armen.

In des Heeren vreze zij u begin - en u beider keuze zij die van den Godvruchtigen Jozua, aangaande ons en ons huis wij zullen den Heere dienen.
Daartoe schenke de Heere u genade.
De vrede, die schone doch tedere spruit groene welig in uwe harten en in u huis.
(Hier lacht Anna schamper)
De Heere beware u lieden voor zware kruiswegen en was het dat Zijne hooge en Vrijmagtige Wijsheid u met tegenheden mogt komen bezoeken, zoo mogen die dienstbaar gemaakt worden aan de eere Zijns Naams en aan u tijdelijk en eeuwig Welzijn."

Anna laat de brief in haar schoot zakken. Haar eeuwig welzijn . . . dacht ze daar de laatste tijd nog wel eens aan? Dacht ze überhaupt aan God?
Alsof hij vóór haar staat, zó duidelijk ziet zij het beeld van die oude, vrome broeder uit Oldebroek voor zich en ze rilt even. „Hij leeft in een andere wereld en was bovendien in een andere tijd jong, dan ik," mompelt ze.
Tóch, ondanks zichzelf - leest ze verder:

„U Huwelijk moge vrugtbaar zijn.
De Heere zegene u met een kroos dat uwen dis versiere tot Zijne eere en uwe blijdschap opwasse -
Voort Lieve vrienden de Heere geve u een reeks van jaren met elkander in zuiveren Huwelijkse liefde en Vrede met elkander te leven.
(Wéér een schampere lach)
En als eenmaal de dood dien band breke, moge het dan zijn in de Welgegronde Verwachting van elkander weder te zien in die zalige plaats daar men niet meer trouwt nog ten Houwelicke uitgeeft. -
„U leven zij dan God gewijd
U sterven eenmaal zaligheid
U opstaan in den jongsten stond
U vrijspraak uit uws rigters mond
U eeuwig erf in 't Hemelhof
U zing' daar God Drieënig lof."
Namens den kerkeraad
Na hertelijke groete U Vriend, G. Visch."

Waarom huilt ze nou? Waarom huilen, alsof ze iets verloren

heeft, iets uitermate waardevols? Zij heeft toch juist de grootste aller gaven: *de liefde* gevonden?
Anna propt de brief in het laatje, staat op, slaat de klep van haar secretaire dicht en loopt op de piano toe. Maar het spelen lukt haar ook niet, die avond. Zij is één brok onrust. Belachelijk! Is dat nu alleen door die brief van die oude man?
Zij neemt haar frivolité-handwerkje op, maar onder alles door, staat haar trouwdag haar beangstigend helder voor de geest.
Hoewel zij ook tóen Henri niet echt liefhad, tóch had ze nog wel *iets* van haar huwelijk verwacht. Om Henri's hoofd had ze toen tenminste nog het aureool van een goed zakenman gezien en gedacht: als we maar eenmaal getrouwd zijn, gá ik misschien nog wel van hem houden . . .
Zij houdt gericht met zichzelf: laat me eerlijk zijn. Ik trouwde hem om zijn geld en om uit huis, weg van Ma, te zijn.
Klaas, al heeft hij nu duizendmaal Pietje geschaakt, is óók niet vies van Pietjes geld geweest. Waarom spant een man zich anders zo in voor een onbenullig, kattig en gierig wezen als Pietje is? Johannes, hij heeft een huwelijk gesloten, dat waarschijnlijk wel gelukkig zal zijn. Goddank heeft de jongen destijds de euvele moed gehad, om met Lina Odelphi te breken. Oók al weer zo'n door Ma bekokstoofde verbintenis was dat geweest.
Als míjn kinderen volwassen zijn, mogen ze trouwen met wie ze willen. Ik zal er geen enkele invloed op uitoefenen.
Aan haar kinderen denkend, komt het verlangen in haar op, eens boven te gaan kijken. Ze loopt de trap op en opent zacht de deur van de jongenskamer. Daar liggen, ieder in een ijzeren ledikantje, haar zoons: Eduard (naar Henri's vader vernoemd) en Boote. Wat zijn ze lief!
Zacht legt ze de weggetrapte dekentjes weer over hen heen. Dan naar de grote slaapkamer, waar aan het voeteneind van hun bed de schommelwieg staat, die al haast weer te klein voor Berendientje is.
En dán - dít is zij vast besloten - gaat die wieg voorgoed naar de zolder. Zij wíl geen kind meer van Henri.
Zij slaat het wiegegordijn opzij en houdt de kandelaar met de kaars even boven het kindje. Jij, mooi, lief meisje, beware God je voor een lot als dat van je moeder.
Zij zucht diep, sluit de wieg, dooft de kaars en loopt naar beneden, waar dan tóch nog Van Weert komt.
Zij schrikt van zijn ongewone uiterlijk. Haastig en nerveus vertelt hij haar, dat zijn moeder op weg naar zijn oom onwel geworden is.

„De dokter heeft haar adergelaten en nou ligt zij rustig en slaapt. Maar Anna, na dagen en nachten geworsteld te hebben . . ." Verder komt hij niet. Hij slikt en slikt nog eens.
„Ja, èn??" Koud als staal klinkt de vraag. Zij heeft het gevoel of zij plotseling van binnen bevriest.
„Anna, lieveling, - wij moeten scheiden, wij moeten ieder onze eigen weg gaan, om eigen leed te dragen, gij het uwe, ik het mijne. O kind, het smart mij zo diep, meer dan ik zeggen kan, dat ik ooit die liefde voor mij in u heb opgewekt. Ik had sterk moeten zijn, moeten zien wat ik nú zie, dat onze verhouding zo die thans is, geen blijvende kan zijn."
Als bevroren staart ze hem aan en zegt niets. Hij valt voor haar op zijn knieën. „Anna, Anna, zèg toch iets. Wilt ge mij helpen om samen te overwinnen in deze strijd?"
„Ik kàn niet! Op éénmaal wegwerpen het enige, dat waarde geeft aan mijn leven? Ik kán niet!" Zij wringt haar handen in haar schoot.
„Anna," - brengt hij er hijgend uit - „maak het mij niet zo moeilijk. Ge zult voortaan als een zuster voor mij zijn. Wilt ge dat?"
„Néé!" schreeuwt ze, „née! Zou ik mij tevreden kunnen stellen met het mindere, waar ik het meerdere bezat? Gij zult wellicht spoedig trouwen met een ander, die het recht der wet ontvangen zal, dat míj krachtens de wet der liefde toekomt.
En daarom Herman, is het beter voor altijd te scheiden. Ik hoor het paard. Henri komt thuis. Ga! Ga wèg! Hier, door de serredeuren. Gá! Ik wil je nooit weer zien."
Met gebogen hoofd, sluipt hij op zijn tenen de donkere tuin in. Als een misdadiger, denkt hij verbitterd, maar God ja, dat bèn ik ook.
Anna ijlt de trap op naar de logeerkamer. Dáár zal ze voortaan slapen en nooit, nooit meer bij Henri in bed.
Even later vindt hij haar.
„Ben je hier gaan liggen?"
„Ja. En hier *blijf* ik voortaan slapen. Alléén."
„Waarom *is* dat?"
„Vraag me niets. Ik voel me onwel en heb barstende hoofdpijn."
„Is er iets gebeurd?"
„Nee, - helemaal niets, helemaal niets."
„Nu, dan ga ik maar. Morgen zullen we dan wel verder praten."
De volgende morgen houdt zij zich ziek en blijft in bed.
Als in de namiddag de schemer de hoeken van haar kamer begint op te vullen, richt zij zich geschrokken op, bij het vernemen van een welbekende stem beneden.

„Opa! Opa!" roepen de jongens.
Daar is Pa! Wat komt hij hier nu in vredesnaam doen? Henri is pas gisteren bij hen geweest.
Nu hoort ze weer Pa's stem tegen Keetje, de eerste meid. „Ik kan zeker wel even naar de slaapkamer gaan?"
„Mevrouw ligt op de logeerkamer, dominee."
Anna verbergt haar gezicht in het kussen. Wat moet ze zeggen? Hóé zich goed te houden tegenover Pa, die je tot op de bodem van je ziel ziet?
„Zo kind, ik hoor dat je ziek bent. Dat spijt me nu. Kan ik die lamp niet aansteken?"
Zonder haar antwoord af te wachten, haalt hij een doosje lucifers uit zijn zak, trekt de lamp naar beneden en na een paar lucifers verspild te hebben brandt ze nu dan toch.
Boote schuift een stoel naast het bed en kijkt zijn dochter onderzoekend aan.
„Je bent niet ziek," zegt hij eindelijk. „Wát je hebt, weet ik niet, maar ziek ben je niet. Bij mijn weten heb je ook nooit hoofdpijn gehad."
Anna zegt niets. Dof staren haar ogen de kamer in.
„Ik zal je vertellen kind, waarom ik hier zo onverwachts kom. Voor een tuchtgeval in mijn gemeente moest ik in Zutphen zijn en zou anders dadelijk weer naar Apeldoorn zijn teruggegaan, omdat ik nu de laatste trein niet meer haal en morgen een drukke dag heb. Ik wilde dus graag de komende nacht van je logeerkamer gebruik maken. Jij gaat dan in je eigen bed.
Maar nú de reden, waarom mijn hart mij hierheen drong: Henri was gisteren bij ons en het viel Ma en mij aanstonds op, hoe opgewekt hij er uitzag. Hij vertelde ons dan ook al gauw, dat jij de laatste tijd, de laatste maanden eigenlijk al, zo blij was, zo'n toegewijde echtgenote en moeder.
Dat deed ons véél genoegen, kind. Maar . . . toen ik Henri door het tuinpad naar de weg begeleidde, kwam het er opeens bij hem uit: „Anna is zo onberekenbaar Pa. Ik ben vanmorgen geschrokken van de hartgrondige haat in haar ogen, toen ze mij aankeek. En dat was juist nadat ik er mijn blijdschap over uitgesproken had, dat zij de laatste tijd zo vrolijk was. Ook zei ik, dat ik haar zo graag hoorde zingen en dat zij, voor zover ik dit beoordelen kon, zo vooruitgegaan was in haar pianospel door de lessen van Van Weert."
En dáárop Anna, had je hem zo furieus aangekeken en iets hatelijks gezegd. Wát weet ik niet. Beschouw dit niet als klikspanerij van Henri, want Ma weet nergens van. *Ik* zag het als

iets, dat als lood op zijn hart lag en dat hij tegenover mij kwijt moest."
Nóg zegt Anna niets.
Na enig zwijgen begint Boote weer: „Ik heb vannacht weinig geslapen. Ik lig meermalen uren wakker, tobbend over jóú, en jou èn je man in mijn gebed opdragend aan God. Dat is het énige wat ik voor je doen kan. Ik weet, dat je niet gelukkig bent. Ma sluit er, willens of niet, haar ogen voor en ik vermoei haar niet meer met mijn zorgen over jou. Maar ik heb in mijn lange leven al zoveel gezien in huwelijken, zóveel ellende. Daardoor wist ik na wat Henri mij vertelde direct waar de zwarte plek zat. Henri heeft dat niet dóór."
„Daar is hij te dóm, te bót van geest voor."
Boote vliegt op. Met van woede vlammende ogen kijkt hij haar aan. „Je bent een *hárde* vrouw! Niet omdat hij er te dom of te bot voor is, maar omdat hij zijn vrouw volkomen vertrouwt. Anna, zeg mij eerlijk - dit blijft tussen God, jou en mij - maar zeg mij eerlijk: heb jij een verhouding met die musicus?"
„Gehád."
„Zo. Dus tóch. Ik vermoedde dit, ja, wist het vrijwel zéker. Maar Gode zij dank zeg je: gehad. Heb jij er een eind aan gemaakt?"
„Nee, - híj."
„Om des gewetens wil?"
„Om des gewetens wil."
Lange tijd is alleen het suizen van de lamp in de kamer hoorbaar. Dan zucht Boote diep en pakt haar hand.
„M'n dochter, dit smart me allemaal zo. Ik wenste, dat jij er een eind aan gemaakt zou hebben. Anna, ontrouw in het huwelijk is de Here een gruwel. Lees daar Maleachi 2 maar eens op na. Ge hebt voor Gods aangezicht beloofd, elkander trouw te zullen blijven, lief te zullen hebben en te dienen . . ."
Hij schrikt op van haar helle lach.
„Ha! Ha! . . . lief te zullen hebben! Weten al die mensen, die daar zo grif „ja" op zeggen, wel wat liefde is?"
„Weet jíj wel liefde van hartstocht te onderscheiden?"
Nu is het háár beurt om met bliksemende ogen overeind te komen. „Béter wellicht dan Ma en ú, die mijn eerste liefde vertrapt hebben om een geestelijk nuance-verschil. Dat ik een harde vrouw ben geworden is *Ma's* schuld. Alles draait bij Ma om het *geld* en om de rechtzinnigheid in de leer. Een zogenaamd goede partij moesten haar kinderen doen, rijk, streng gelovig en fatsoen-de-lijk!

Even heb ik nu weer ervaren wat *liefde* is. *Niet* te aanvaarden liefde omdat ik geketend ben aan een man, die alleen maar voor zijn eigen bevrediging getrouwd is. Een dóm, zelfzuchtig mens, met wie ik straks voor een faillissement sta."
Zij slaat haar handen voor haar ogen, maar huilt niet.
Bootes hart krimpt ineen.
Zacht zegt hij: „Je moet niet alle schuld op Ma schuiven. Ik had dit huwelijk óók kunnen voorkomen, maar op onze boswandeling in Oldebroek heb je mij op mijn herhaalde vragen geantwoord, dat je Henri liefhad."
„Ik loog, of liever, - ik hoopte dat ik hem wel zou gaan liefhebben, als wij maar eenmaal getrouwd waren. Ach, - wat kènden wij elkaar? Een blauwe maandag, vóór hij naar Amerika ging en daarna hals over kop getrouwd."
„Probeer hèm, die toch ook de vader van je kinderen is, toch in liefde te dienen, zoals de apostel Paulus zegt: „Verdraagt elkander en vergeeft elkander . . . zoals Christus u vergeven heeft, doet ook gij alzo." "
„Het zegt me allemaal niets meer." Toonloos komt het er uit. „Zullen we samen bidden?"
„Als 't u blieft *niet*. Ik bid nóóit meer. En gaat u nu wèg, ik bid u Pa, ga wèg, of ik ga gillen!"
Anna wordt ziek. Langdurige zenuwkoortsen slopen haar lichaam. Tenslotte adviseert de dokter een verblijf in het Badhotel in Baarn.
Daar leert zij een verpleegster kennen, aan wie zij langzaam-aan haar volle vertrouwen schenkt. De goede gesprekken, die zij samen hebben, dragen veel tot haar genezing bij. De heftige zenuwschokken van de eerste dagen verdwijnen al spoedig, evenals haar wilde, woeste buien.
Niemand wordt bij haar toegelaten.
Na drie maanden wordt zij genezen verklaard en gaat naar Henri en haar kinderen terug.

HOOFDSTUK XII

De zon is nog niet opgegaan over de dertiende februari van het jaar onzes Heren 1897 als Anna Mouton-van Sytzama uit een onrustige slaap met een angstig „nee! nee!" in haar bed overeind vliegt.
Even kreunt het naast haar liggende kind, de zesjarige Berendientje. Zij draait zich op haar andere zij en slaapt dóór.
Anna voelt haar oogleden nog brandend en gezwollen van het huilen, dat in 't begin van de nacht als een bevrijding was losgebroken. O God, nu niet wakker te hoeven worden. Twaalf en een half jaar geleden werd ik geketend aan de man, die ik nooit heb kunnen liefhebben.
Mijn koperen bruidegom zit in Amerika bij zijn oom. Míj heeft hij hier in grote ellende met de kinderen achtergelaten. Om de schande van een faillissement te ontgaan zal de zaak geliquideerd worden. Vandaag komt Henri's oudste broer uit Frankrijk, om mij tijdens die liquidatie bij te staan. Alles wat waardevol is, zal verkocht worden. M'n piano (O, Van Weert! Jij, die je nu in de liefde van een vrouw en twee kinderen koestert, wat heb jij mij aangedaan, door in mijn hart de liefde op te wekken?!), de zilverkast, die mooie canapé, m'n zilver en kristal en ik zal met mijn kinderen Henriëtte-hoeve moeten verlaten en pension moeten gaan houden in een huis aan de Kastanjelaan.
Pa, Klaas en Johannes, ze hebben alle drie er opaan gedrongen haar te helpen en bij te staan, maar ze heeft geweigerd. Niemand van míjn familie bij deze schande! Laat zíjn broer dit maar opknappen.
Zij staart het dikke donker in. De ramen kraken van de vorst. Is dit zware, donkere, deze koude een profetie van het leven dat, - wie weet hoe lang nog? - vóór haar ligt?
Zij vouwt haar handen stijf ineen. Een regel uit een gezang schiet haar te binnen: „Door een nacht, hoe zwart, hoe dicht - voert Hij ons in 't eeuwig licht."
Here God, als alles mij ontvalt: U blijft toch? Haar schuld, haar zonden van al deze huwelijksjaren staan haar in een flits

glashelder voor ogen. Zij belijdt ze in genadeloze oprechtheid voor zichzelf en vindt een zó ruime genade, die haar opeens een ongekende sterkte geeft.
Volbracht, 't is alles volbracht, zèlfs voor mij en - óók voor Henri.
Als zij een uur later opstaat, voelt zij een kracht in zich, die haar in staat stelt, deze en de volgende dagen beheerst en rustig datgene te doen wat van haar geëist wordt. Goede vrienden nemen haar kinderen tijdens de verhuizing bij zich. Er is een brief van Pa en Ma, die zij aanvankelijk niet durfde te openen, maar waaruit haar zóveel warme liefde en meeleven tegenkomt, die haar getroost en sterk verder doen gaan. Zij heeft alle financiële steun van Pa trots geweigerd. 't Is allemaal haar eigen schuld, dat zij zonder liefde met Henri getrouwd is. De gevolgen van deze misstap zal zíj dan ook zèlf dragen. Al heeft zij dan tot nu toe een luxe leventje geleid, zij voelt zich zeer wel in staat, haar eigen brood en dat voor haar kinderen te verdienen. Ze heeft een paar gezonde handen om te werken, zij kan goed koken, naaien, handwerken en bovendien kan ze wellicht met haar acten frans, duits en engels óók nog wat verdienen. Vertaalwerk bijvoorbeeld.

Als Boote en Jacoba enkele weken later haar bezoeken, staan zij versteld van de verandering, die er in Anna heeft plaats gegrepen. Met Keetje, haar eerste meid, die zij gehouden heeft, verzorgt zij de drie pensiongasten en het huis tot in de puntjes.
Zij is de hele dag bezig. En - *vrolijk* bezig.
„'t Lijkt wel, of zij door de absentie van Henri van een grote last bevrijd is," fluistert Jacoba haar man toe. Met enige terughouding knikt hij bevestigend, maar voegt eraan toe: „Het is allemaal zo in-droevig."
Had Anna alle financiële steun geweigerd, de honderd gulden voor ieder van haar kinderen accepteert zij dankbaar.
In de maanden en jaren die volgen, ondervindt zij de zegen van het druk te hebben. Behalve de zorg voor haar kinderen, de pensiongasten en het huis, naait zij in de avonduren mooie baby-kleertjes. Schortjes, jasjes, kieltjes, enz. Alles wordt netjes bij elkaar in een doos gelegd, die bij tijd en wijle door de bewoners van de omliggende kastelen: „De Cloese", „Ampsen" en „De Wildenborch" gehaald worden. Zij zoeken er dan uit, wat van hun gading is en Anna krijgt de doos terug met bijvoorbeeld *f* 25,— erin.
Flink en ogenschijnlijk vrolijk vervolgt zij haar weg.

Alleen God weet van haar in eenzaamheid geschreide tranen. Als familieleden en vrienden zich wel eens afkeurend uitlaten over haar scherpte van tong, de hardheid van haar hart, weet Hij alleen, dat dit het pantser is, waarmee zij zich bedekt en dat haar juist zo kwetsbare innerlijk weerbaar maakt. Wèl zijn er openingen in dat pantser, waardoor zij in zeldzame gevallen pijnlijk getroffen kon worden. Zoals die avond op dat haar door vrienden aangeboden concert-bezoek in Zutphen, toen zij in de pauze plotseling oog in oog met George van Pannerden stond. Hij óók was onthutst. „Anna! . . . Anna!" Langzaam, de nadruk op iedere lettergreep noemde hij haar naam.
En toen opeens: „Ik vergeet jou nóóit." Wèg was hij.
Drie dagen is zij toen ziek van verdriet geweest. Daarna sluit zij het pantser nóg dichter om zich heen.

Boote zit in de serre van zijn huis aan de Oranjelaan in Apeldoorn en haalt telkens weer zijn lange, goudse pijp uit zijn mond om Jacoba iets uit „De Standaard" vóór te lezen.
Er staan grote dingen te gebeuren in Nederland.
Het regentschap van koningin Emma zal op 31 augustus aanstaande eindigen, als prinses Wilhelmina achttien jaar wordt. „De wijze, waarop de tot volkomen Nederlandse geworden Duitse vorstin haar taak vervulde heeft haar voorgoed verzekerd van de liefde van ons volk," leest Boote.
En Jacoba beaamt dit vanuit de achterkamer: „Dát wil ik geloven. Wie zou nu niet van díé schat houden?"
„Ja, - en wat ze allemaal voor ons land en volk gedáán heeft! Allereerst de voortreffelijke opvoeding van Wilhelmina.
Al was het alleen maar door haar voorbeeld van koninklijke plichtsbetrachting. Het is feitelijk aan háár te danken, vrouw, dat tussen het volk en de dynastie een nieuwe gehechtheid is ontstaan. Neem nu die reizen van die twee naar de verschillende provincies en hoe hebben zij met haar buitenlandse reizen de sympathie voor onze dynastie versterkt.
Hier lees ik - luister je vrouw? O, dan is het goed - nu, hier lees ik: in 1892 naar Berlijn, in 1895 naar Engeland, in 1892, 1894 en 1895 naar het Schwarzwald, naar Zwitserland, naar Frankrijk. Is het niet geweldig voor een vrouw, dit allemaal zó te volbrengen? Zij beschaamt de laatste regerende vorsten uit ons koningshuis. Zéker wat betreft haar wijsheid en Godsvrucht."
In de proclamatie, waarbij de regentes haar waardigheid neerlegde spreekt Emma de wens uit, dat ons volk groot mocht zijn in alles waarin een klein volk groot kan zijn.

Een dag later, op 31 augustus, maakt de achttienjarige koningin Wilhelmina in een proclamatie haar troonsbestijging bekend.
Op 6 september daaraanvolgende zal de plechtige inhuldiging in de Nieuwe Kerk te Amsterdam plaats hebben.
Boote, Jacoba en ook Klaas en Pietje hebben sinds lang het plan opgevat dit historisch gebeuren te gaan meemaken in Amsterdam. Johannes, die inmiddels alweer in zijn tweede gemeente staat, is voornemens met zijn Paula op 9 september de blijde inkomste van koningin Wilhelmina in Den Haag bij te gaan wonen en als het geld er nog áf kan, de vlootrevue op het Hollands Diep te gaan bekijken.
Boten en water, daar trekt Paula's hart altijd weer heen.
„Pa geeft ons het reisgeld wel, Johannes," roept ze blijmoedig naar haar man. Zijn gezicht betrekt even. „Altijd die douceurtjes van je vader Paula, vind ik eigenlijk helemaal niet prettig. *Ik* zorg nu voor je."
„Ja hoor man, we sparen er zèlf voor." Pa stopt me tóch stiekem wel wat toe, denkt ze.

Anna volgt met grote interesse alles wat er in de kranten over de kroning en troonsbestijging van de jonge Wilhelmina geschreven wordt. Pa's aanbod om met hen mee te gaan naar Amsterdam heeft ze (trots?) van de hand gewezen.
Weken na afloop van de plechtigheden bekijkt zij met grote aandacht de foto's in „Het Leven".
„Wát een mooi, lief gezichtje heb je en wat een immens zware taak neem je op je schouders. God geve je eens een man in wiens liefde gij u koesteren kunt en die u tot grote steun zal zijn."
Haastig veegt zij de tranen, die zómaar tevoorschijn komen, weg. Is zij te pessimistisch, als zij donkere wolken ziet samenpakken boven dit jonge koninginne-hoofd?
De groei van de socialistische bewegingen. Maar ál te goed herinnert zij zich nog het palingoproer te Amsterdam, het proces tegen Domela Nieuwenhuis . . .
De meeste vrouwen van haar leeftijd stellen in deze dingen geen belang. Zíj wèl. Zij is geïnteresseerd in álles wat er zich op politiek, cultureel, maatschappelijk en kerkelijk gebied voltrekt. Men leeft er toch middenin? Spijtig alleen dat de kerk op cultureel gebied verstek laat gaan. Ma vindt het nota bene zónde om concerten te bezoeken!
Ja, Ma heeft verdriet van haar geëmancipeerde dochter. Maar wat wil je? Als men geen man meer heeft om te vragen, als men dingen niet begrijpt en ge hebt dan tóch twee zonen en een doch-

ter op te voeden, dan moet ge uzelf toch op de hoogte houden door goed de dag- en weekbladen te lezen?
Henri schrijft haar nog vrij geregeld. Hij houdt altijd nog van haar, schrijft hij. Onlangs stuurde hij een groot bedrag aan geld. Och, - kwaad is hij niet, maar dóm, - in ieder geval geen goed zakenman. Een man, die in 't allerminst niet bij haar past. 't Is een hele rust, dat hij daar in Amerika zit en het hem daarginds blijkbaar wèl financieel goed gaat.
Met ontroering leest zij en leest het hele volk mèt haar in de kranten van het eenvoudige, schone gebaar van koningin-moeder Emma, de bijeengebrachte gelden voor een huldigingsgeschenk te bestemmen voor de bestrijding van de tuberculose.
Ook stelde zij haar „douairie" Oranje-Nassau-Oord bij Renkum beschikbaar als sanatorium.

Boote van Sytzama voelt zijn krachten afnemen.
Eens, als hij op een avond tegenover Jacoba naast de kachel zit, laat hij zich ontvallen: „Ik ben oud en moe, heel erg moe."
Jacoba's pogen hem op te monteren, faalt.
Het verdriet om Anna's gebroken leven knaagt aan zijn hart. Ach mens, en dán zijn onvermogen om in Apeldoorn de hereniging tussen A en B tot stand te helpen brengen, smart hem.
Dikwijls welt de Elia-bede uit zijn hart op: „Het is genoeg Heer. Neem nu maar mijn ziel," of Jacoba hoort hem de verzuchting slaken: „Ik, ellendig mens."
Zij verwerkt de tegenspoeden en slagen gemakkelijker en probeert hem, met te wijzen op het vele goede en mooie dat er nog is, uit zijn depressie te halen.
Maar géén is er, die dit zó goed vermag als schoondochter Paula. Zodra zij binnenkomt leeft hij al op. Altijd heeft zij wat te vertellen, waarmee ze de lach weer op zijn gezicht tovert. Helaas kan Paula, vanwege haar snel groeiend gezin, maar eens een enkele keer komen. Maar haar lange brieven vergoeden veel.
Ook deze morgen is er weer één van zes kantjes. Als gewoonlijk leest Jacoba de brief voor. Een glimlach speelt om Bootes mond bij het luisteren naar Paula's levendige beschrijvingen van allerlei, wat er in hun gezin en in de gemeente plaatsvindt. Zij *zien* het voor zich.
Plotseling schrikken zij op van een hard gebel.
Even later brengt de meid een telegram binnen. Boote ritst het open. 't Komt van Anna. Hij leest: „Henri vanuit New York als vrijwilliger naar Zuid-Afrika vertrokken. Anna".
„Ook dát nog," verzucht Boote.

En Jacoba: „Waarom moet zij ons dat nu per telegram melden? Alsof het geld haar op de rug groeit."
„Dat begrijp ik nu bèst, vrouw. Zij is hier zó vol van, dat ze het dadelijk kwijt moest. Voor een brief had zij waarschijnlijk geen tijd. Maar Henri!"
„Ja, - hoe kómt hij erbij? Daar helemaal vanuit Amerika naar Afrika te varen om daar te gaan vechten?!"
„Als *ik* nog jong en sterk was, zou ik óók willen gaan om die dappere Boeren te helpen. Ten duker vrouw, wat vind ik het toch een pracht gebaar van onze jonge koningin om ons oorlogsschip de „Gelderland" erheen te sturen ten dienste van Paul Kruger. Die ellendige Engelsen. Ik zou er graag op los willen slaan!"
„Wel, wel, m'n lieve, hoe strijdvaardig! Zo kèn ik u niet."
„Zo ziet ge maar weer Jacoba, welhaast een mensenleven bijéén en nóg elkaar niet tenvolle kennen.
Over kennen gesproken. Wat weet de éne mens van de ander? Kennen wij onze schoonzoon? Wat zijn Henri's beweegredenen tot deze daad? Alleen maar sympathie voor de Boeren? Dat heeft ons hele volk. Laten we niet vergeten, hoezeer Anna Henri's hart gewond heeft door het niet beantwoorden van zijn liefde."
„Ja man, maar liefde laat zich nu eenmaal niet dwingen."
In de maanden die volgen leest Anna nauwkeurig alles na wat er in de dagbladen over de heldenstrijd der Boeren geschreven wordt. Zij volgt de oude „Oom Paul" op zijn reizen naar Frankrijk en Duitsland, teneinde bemiddeling van deze landen te vragen. Zij balt haar vuisten als ze leest dat keizer Wilhelm, ondanks al zijn fraaie leuzen ten aanzien van de Boeren, ondanks het dierbare telegram dat hij na Jamesons mislukte overval aan de Nederlandse regering zond, Kruger niet eens ontving!
Meneer de keizer was aan 't jagen!
Het is al ver na middernacht als zij inwendig gnuivend een hekeldicht op keizer Wilhelm, van Dr. J. H. Gunning uit Utrecht, overschrijft. Dit móét voor 't nageslacht bewaard blijven. Zij heeft het haar zonen al voorgelezen. Het puntje van haar tong in haar mondhoek geklemd jaagt haar pen over het papier.

KEIZER WILHELM

O Vorst, die alles beter weet
Dan alle stervelingen;
Die in uw heerlijk Keizerskleed
Naar iedre kroon komt dingen;

Die uw portret met d'uitspraak siert:
„Sic jubio, sic volo",
en waar gij ook op aarde zwiert
Vernemen laat uw solo;
Gij reed'naar, die Demosthenes
En Boulanger doet dalen;
Bekwaam om op de scheepsbouwles
Ministers zelfs te onthalen;
Die voor matroozen preeken houdt,
't Chineesch gebroed veroordeelt -
Hoe blinkt gij als van louter goud,
Hoe schittrend is uw voorbeeld!

Toen Jameson om te rooven kwam,
Maar jammerlijk mislukte,
Toen zondt ge een kost'lijk telegram,
Dat iedereen verrukte.
Men voelde 't kloppen van uw hart,
Voor al wat schoon is gloeiend,
Den Brit, die God en menschen tart,
Verachtend en verfoeiend.
En als het christelijk roofgespuis,
dat ginds in Londen konkelt,
Maar heel de wereld noemt zijn thuis,
Zich om de Boeren kronkelt,
Doet ge op uw machtig „Keizerswoord"
„Waaraan men niet mag wrikken"
Het vrije volk, reeds half vermoord,
Als laatste redding blikken.

Daar komt de grijsaard uit Transvaal,
Door 't Hollandsch schip gedragen,
Om in zijn mannelijke taal
Dien Keizer hulp te vragen.
Als in een bruischenden orkaan
Klopt aller hart hem tegen;
Heel Frankrijk is hij doorgegaan
Als in een bloemenregen.
De menschheid, zuchtend onder 't leed
Dat hem heeft neergebogen,
Toont dat zij nog te erkennen weet
Wát waarheid is, wát logen.

Maar 't schoone Frankrijk houdt hem niet
Het Keizerswoord geleidt hem;
Wat ook zijn oog aan raadselen ziet,
De Keizerstrouw verbeidt hem!
Die man van ijzer en van staal,
Zou die zijn woord ooit schenden?
Verheug u, arm verdrukt Transvaal,
Hij zal uw onheil wenden!
Met juublend heilgeroep begroet
Stoomt Kruger Keulen binnen.
Hoe kookt en bruischt het Duitsche bloed
Welk glorierijk beginnen!
Dra zendt de grijsaard, diep geroerd,
Vol eerbied en vol ijver,
Een groet aan wien de scepter voert,
Den Jameson heilwensch schrijver.
En aanstonds snelt de jonge Vorst
Den ouden Kruger tegen?
Hij drukt hem aan zijn warme borst
En kleurt met hoop zijn wegen?
Ach neen, een „hooger" plicht gebiedt!
Die moet zijn gang vertragen -
Germanjes heerscher toont zich niet,
Want - Wilhelm is aan 't *jagen*!

Als de Oom van Wales, die Prins vol eer,
Thans Homburg kwam bezoeken,
Licht zou de Keizer zich een keer
Ten motor-rit verkloeken!
Of was het Rhodes, welbelaân
Met Afrika's preabenten,
Hoe ras zou Wilhelm slotwaarts gaan,
En zijnen koers doen wenden!
Maar nu zoo'n oude President
Gerechtigheid komt vragen,
Nu is het scheepjen omgewend
De Keizer is aan 't *jagen*!

Wat raakt hem nu zijn telegram
Van luttel tijds geleden?
Of daar d'oud-Nederlandsche stam
Verguisd wordt en vertreden?

Straks laat hij door zijn fier orkest
Wat oude psalmen blazen,
En grootmoe vindt dat opperbest
En rinkelt met haar glazen!
Een telegram, dat gromt en bromt,
Bij ver-verwijderd klagen,
Maar . . . als de grijze Kruger *kómt*
Gaat Wilhelm aan het jagen!

Jaag voort, gij Dichter, Redenaar,
Gij Schilder en gij Preeker,
Jaag al uw lauwren bij elkaar
Doch weet: daar komt een Wreker!
Een Wreker, die ook u vol macht
Voor Zijnen Stoel zal dagen,
Die van uw zoo misbruikte kracht
U rekenschap zal vragen!
Nu klinkt uw trotsch en cynisch woord:
„Geen tijd voor Presidenten!
Of men daarginds hun volk vermoordt,
't Verlevendigt de renten! . . ."
Maar dan - geen blinddoek meer voor 't oog,
De leugens weggevallen!
Dán staat gij, nu zoo trotsch en hoog
Op ééne lijn met allen!

Heel 't sidderend Europa kwam
Met Kruger hulpe vragen
Maar ach, de man van 't telegram,
De Keizer, ging aan 't jagen!

HOOFDSTUK XIII

Als Henri Mouton elf maanden in het dappere, kleine Boerenleger heeft meegevochten wordt hij gevangengenomen en naar één der kleinste Bermuda-eilanden gebracht.
Met de andere gevangenen doodt hij daar zijn tijd met van cederhout doosjes, portretlijstjes en kaften voor bijbels te maken. Meermalen zwemt hij, of één der anderen, als de wacht, die het eiland rond loopt aan de andere kant is, naar Hamilton, om daar spijkers, scharnieren en allerhande gereedschap te kopen. Dikwijls denkt hij aan Anna, zijn jongens en zijn dochtertje, zijn Beertje, zoals hij haar liefkozend noemt.
Ze zijn zo ver, zo eindeloos vèr . . . Hij zag ze nu al in drie jaren niet en hij heeft dingen meegemaakt, gruwelijkheden en verwoestingen, waarvan de mensen ginds in het gezapige Holland geen flauw benul hebben. Schamper lacht hij, als hij terugdenkt aan de kerkstrijd van zo'n vijftien jaar geleden. Waar de mensen zich toch druk om kunnen maken.
Als je, zoals hij, in een strijd op leven en dood hebt meegevochten, kameraden vlak naast je hebt zien vallen, afschuwelijk verminkt, dan is er in je hart maar één schreeuw: God, ontferm U over ons! En als je geknield hebt gelegen bij een stervende kameraad, die met stralende ogen je toefluisterde: „Wij gaan ten hemel in en erven koninkrijken", dan is al dat gemillimeter in Holland over de leer van één of andere kerk zo zinloos.
Naar Anna en zijn kinderen verlangt hij terug, maar hij wil hen, als hij ooit weer thuiskomt, meenemen naar Afrika. Gek eigenlijk dat hij altijd van Anna is blijven houden, hoewel hij weet, dat zij niet van hem houdt. Maar misschien nú wel, als hij eens terug zou komen. Als hij aan de mogelijkheid denkt, dat er in die drie jaren wellicht een andere man in haar leven is gekomen, voelt hij venijnige steken van jaloersheid. Zij is en blijft zijn wettige echtgenote.
Tussen de palmen en de aloë's door staart hij over de oceaan. Anna . . . Anna . . . 't Is of de even door de wind bewogen palmbladeren boven zijn hoofd haar naam fluisteren.

Hij denkt terug aan een paar gemaakte slippertjes in New York. Nu ja, je bent nou eenmaal een man. Daar was zijn hart niet bij betrokken. Zij is ruimdenkend genoeg, om mij dat te vergeven, áls ik het haar al ooit mocht vertellen.
Dat hij geen goed zakenman is kan ze hem moeilijker vergeven. Evenmin als zijn leugentjes om bestwil met dat vlees voor 't buitenland. Zulke slimmigheidjes zal iedere zakenman wel gebruiken. Maar ja, goed is het natuurlijk niet. Daarin had ze tóch wel gelijk . . .
Dromen, met vrienden een borrel drinken, vèchten als het gaat om recht voor de minderheid, genieten van de natuur, met dieren omgaan . . . dát ligt allemaal in zijn aard.
O, als hij Anna *hier* toch eens bij zich had. Af en toe mogen er een paar krijgsgevangenen met een boot mee naar huis. Wanneer zal het zíjn beurt zijn? Hij is nu al bijna drie maanden bezig om met een mes een cementen ton dóór te snijden. Dat zal dan, als het ooit eens zover komt, zijn koffer zijn, waar hij de mooiste cederhouten geschenken voor thuis in zal stoppen. Hij zit hier nu al dertien maanden op dit eiland . . .
„Mouton!!" De bulderstem van de Engelse commandant wekt hem uit zijn dromen. Zou het . . . zou het nú . . . nú??! En ja hoor!
Er moest een dok naar Engeland gevaren worden. Daar de kapitein van die boot nogal eens te diep in 't glaasje keek, was zijn vrouw meegekomen, om hem ervan af te houden. Die vrouw, een geboren Nederlandse, had gezegd: „All right! Ik ga mee, maar dan wil ik terug een paar Hollandse krijgsgevangenen meenemen, die dan onderweg de boot moeten opschilderen."
Het duizelt Henri van vreugde. Als 't geen Engelsman was, zou hij met z'n beide handen de hand van de commandant willen drukken. Hij beheerst zich en als hij hoort, dat zij de volgende dag zullen afvaren, schiet hem door het hoofd: hangslot en scharnieren voor m'n koffer uit Hamilton halen!
Die nacht zwemt een kameraad voor hem naar de overkant en komt in de vroege morgen met scharnieren en hangslot terug. Henri is ontroerd. Afscheid te moeten nemen van deze kameraden is inderdaad „un peu mourir". Banden gesmeed in doodsnood zijn *hecht*.
De achterblijvenden kijken hem na, als hij zijn loodzware cementen koffer aan boord zeult. Wie volgt??
Zij keren zich om, een brok in de keel en slikken de pijn weg.

Anna, die sinds een jaar weet, dat Henri op de Bermuda-eilanden

gevangen zit, schrikt als zij vanuit Londen zijn telegram ontvangt, waarin hij haar zijn komst meldt.
„Overmorgen kan hij dus hier zijn," mompelt ze voor zich heen. Verschrikkelijk! Wat móét ik? Zij drukt haar tot vuisten gebalde handen stijf tegen haar borst. O God, straks gooit hij al mijn met hard werken verdiende spaarcentjes weer over de boeg, in onverstandig zaken doen!
Nerveus tot in haar merg vertelt zij het aan Berendientje en aan de pensiongasten. Deze laatsten roepen „hoera!", zij juichen en kijken wat verwonderd de niet overmatig blijde Anna aan. Deze zet hierop maar weer een masker voor van vrolijkheid.
Zij stuurt telegrammen naar Zutphen, waar haar zonen werken en studeren en naar haar ouders.
In huis maakt zij het logeerbed voor Henri op. Berendientje slaapt bij haar en zal daar *blijven* slapen.
Als Henri bij haar zou komen . . . veronderstel dat ze nog eens weer zwanger wordt.
Ze rilt bij de gedachte.

Ze ziet hem aankomen en drukt haar tanden in haar onderlip. Zoals hij er uitziet! Bespottelijk, zoals hij zich heeft toegetakeld! Een róse overhemd - als ze goed ziet - met een zwart strikje, waaraan een kwastje bungelt. Een bruine pillowbroek en - linnen schoenen met houten zolen! Is hij nou helemáál gek, om hier zó aan te komen?
Even later ondergaat zij lijdelijk zijn omhelzing.
Hij voelt het als een dolksteek in zijn hart: ze is nóg zo koud als een steen voor me.
Het kind vliegt in zijn armen. Even bergt hij zijn gezicht in het blonde haar. Zijn zonen zijn hem ontgroeid. Welhaast mánnen zijn het. Maar zij luisteren met grote interesse naar zijn verhalen. Hij mist ze, als zij weer in Zutphen zijn.

Tien maanden hel. Voor hem, voor haar en voor het kleine meisje, dat de verschrikkelijkste scènes tussen Pa en Ma meemaakt. Ma, die haar in bed tegen zich aanklemt en Pa, die haar eruit wil hebben.
Dit alles grift zich onuitwisbaar in de ziel van het zesjarige kind, dat altijd de partij van haar moeder kiest.
Veel later zal zij het gedrag van haar moeder afkeuren en zal haar hart in deernis toch óók uitgaan naar de man, die haar vader is, maar die zo slecht bij haar moeder paste . . .
Na tien maanden zegt Henri zijn vrouw en kinderen opnieuw

vaarwel en vertrekt naar Afrika, waar inmiddels de oorlog is afgelopen.
Anna verhuist naar een groter huis. Zij zou graag in Den Haag wonen, maar Henri, toch altijd nog haar wettige man, heeft haar dat verboden. Uit jaloersheid. Hij ziet immers wel, dat Anna nog steeds een knap uiterlijk heeft en vernam hij onlangs niet terloops, dat die Van Pannerden zich als arts in Den Haag gevestigd had?
Nee, - Anna zou hier in Lochem blijven, totdat hij in Afrika een goed bestaan voor hen allen had opgebouwd. Eduard, zijn oudste zoon, had nú al gesmeekt, met hem mee te mogen gaan. Maar daar is hij nog te jong voor. Beide zonen willen naar zee. Eduard zal naar de zeevaartschool gaan, omdat hij stuurman op de grote vaart wil worden.
Boote gaat naar de machinistenschool in Hellevoetsluis ter opleiding van officier-machinist.

Als Eduard een jaar op de zeevaartschool is, schrijft Henri, die inmiddels in Durban directeur van een ijsfabriek geworden is een brief aan Anna, waarin hij haar smeekt, als zij zèlf dan niet komen wil, tenminste Eduard naar hem toe te laten gaan. „Niettegenstaande God mijn weg hier in *dit* land wèl voorspoedig heeft gemaakt in zaken, gevoel ik mij bitter eenzaam. Ook lichamelijk ben ik de oude niet meer, sinds ik een half jaar geleden een lichte beroerte heb gehad. Vandaar, dat ik in zo een lange tijd niets van mij liet horen . . ."
Anna, die deze brief in augustus ontvangt, als juist oom Geale en tante Louise bij haar als pensiongasten hun vakantie doorbrengen, is ondanks haar zeer drukke werkzaamheden toch wel sterk onder de indruk van Henri's brief. Een gevoel van medelijden bevangt haar. Diep medelijden met de man wiens leven door háár schuld zo vereenzaamd is.
Eduard, haar oudste, aan hem afstaan? Vraagt God *dit* offer van mij?
In de nacht, als alles stil is in het huis en zij eindelijk gelegenheid heeft om tot zichzelf te komen, vecht zij het biddend uit.
Als zij de volgende morgen opstaat, is zij bereid Eduard van de zeevaartschool te nemen en hem naar zijn vader te laten gaan. Zij maakt oom Geale deelgenoot van haar voornemen, dat door hem van harte toegejuicht wordt. Hij toont zich dadelijk bereid, haar bij te staan in de voorbereidende maatregelen, die getroffen moeten worden.
Anna, die nu al vier zomers achter elkaar oom Geale en tante

Louise en oom Murco en tante Antje te logeren heeft gehad, verwondert zich voor de zoveelste maal over de humaniteit van deze reeds bejaarde familieleden èn over hun vitaliteit. Haar vader ziet er wel twintig jaar ouder uit dan oom Geale, terwijl deze laatste ouder in jaren is.
Anna haalt meermalen haar hart op aan de fijne gesprekken, die zij met deze ooms en tantes èn met hun kinderen, haar neven en nichten, heeft. Voor neef Murco heeft zij nog altijd een zwak. Hun visie op alles is zo heerlijk wereldwijd, zo ruim. Als zij bij haar geweest zijn, is zij weer aardig „bij" op cultureel en maatschappelijk gebied. In hun daden zijn zij Christelijker dan menig kerklid.
Zij zou het Ma niet graag zo grif názeggen, dat deze mensen voor eeuwig verloren gaan.
En tóch, - zodra hun gesprekken op geloofsgebied komen, gaapt er ineens een diepe kloof tussen hen en haar.
Jezus, die voor háár haar Heer en Verlosser is, de Christus, Zoon van God, - is voor hèn slechts de grootste profeet, die er ooit geweest is, maar - een mèns en meer niet. Om de maagdelijke geboorte hebben zij hun vergevende (en toch zo irritante!) glimlach, evenals over de Opstanding.
Wát zij ook zegt en wèlke bijbelteksten zij ook aanvoert, het dóét hun niets. Zij veranderen zéker niet van inzicht.
Dan voelt zij een diep verdriet vanwege haar onmacht hun dátgene te geven, wat voor haar eigenlijk het Léven uitmaakt. Altijd als de ooms en tantes er zijn, komen Pa en Ma óók een dagje. Het gesprek verloopt even zoveel malen geanimeerd totdat het op 't geloofsgebied strandt. Dan is er bij állen de pijn om het onvermogen elkaar hierin te benaderen.
En tóch, denkt Anna dikwijls en tóch . . . geloof ik, dat wij, gereformeerden, ons teveel in een goed omheind isolement terugtrekken.
Als zij deze gedachte eens tegenover haar ouders uit, heeft moeder Jacoba vlot haar antwoord klaar: „Daarin ligt onze kracht, Anna."
Maar vader Boote schudt vermoeid zijn hoofd. „Ik weet het niet zo precies meer kind, ik ben het strijden *moe*."
Bezorgd kijkt Anna even nauwlettend haar vader aan. Wat *is* hij oud en moe en mager!
Zo laat zij tenslotte Eduard naar zijn vader gaan.
In haar dagboek schrijft ze: „Gisteren heeft Eduard afscheid genomen van Pa en Ma. Het gesprek dat zijn grootvader met hem alleen op de studeerkamer had, heeft blijkbaar zeer veel indruk

op Eduard gemaakt. Hij zei er mij dít van: „Moeder (in zijn liefste buien noemt hij mij bij deze ere-naam) Moeder, Opa gaf mij het gevoel, of ik bij een aartsvader, of bij een profeet zat. Wat hij allemaal tegen mij gezegd heeft, kan ik u niet na-vertellen, maar het zal mij bij blijven, ook al word ik honderd jaar"."
De volgende avond schrijft Anna:
„Mijn lieve oudste is van mij heengegaan. Naar zijn vader, aan wie hij altijd een bijzondere band had.
Ik heb het gevoel, of er weer een stuk van mijn hart gescheurd is. Wat is het leven? Dezelfde Prediker, die de mannen adviseert het leven te genieten met de vrouw, die zij liefhebben, schrijft toch ook dat het uitnemendste van het leven moeite en verdriet is. Eduard, mijn zoon, toen ik afscheid van je nam, kon ik geen woord over mijn lippen krijgen, maar mijn hart gaf je de oud-testamentische zegen mee.
Hij behoede je. - Hij doe Zijn aangezicht over je lichten - Hij geve je vrede.
En nu de reisstaf maar weer opnemen.
Hij gaat naast me."

HOOFDSTUK XIV

Boote van Sytzama, die zijn krachten voelde wijken, was inmiddels met emeritaat gegaan en verhuisd naar Velp. Hier, de grens van de andere wereld naderend, volgt hij als van verre de ontwikkelingen in kerk, staat, maatschappij, ja, - in de hele wereld. Terugziende op zijn leven overdenkt hij in aanbidding voor Gods wijs bestel, zijn weg.
Wat het heden betreft, doet zich het eigenaardige verschijnsel voor, dat zijn opinie over één en ander steeds meer afwijkt van die van Jacoba. Zelfs zijn zonen Klaas en Johannes verbazen zich meermalen over de van het gereformeerd en anti-revolutionair beginsel afwijkende meningen van hun vader. Ook zijn jongere, in vele opzichten zwart-wit denkende collega's vragen zich dikwijls verwonderd af: is dit die krachtdadig bekeerde man, die in '86 zo geijverd heeft voor de eer van Christus en voor de zuivere leer der kerk?
Als zij het hebben over die „misdadige woeling" van de spoorwegstaking, merkt Van Sytzama, na geruime tijd van zwijgen op: „Ik weet niet of Kuyper er wel goed aan doet, in navolging van de Engelsen, het stakingsrecht te verbieden en strafbaar te stellen."
Alle aanwezigen schieten geschrokken overeind. „Maar dominee, dit is toch een verschrikkelijke aanslag op de staat en op onze maatschappelijke orde!"
„En een brute aantasting van het algemeen belang!"
„'t Is alleen maar gestook van de socialisten!"
Het hoofd met de spierwitte haren beweegt langzaam heen en weer op het kussen. Dan verkrampt zijn gezicht en ballen zijn vuisten zich in het doorstaan van een hevige pijn-aanval.
De ziekte, die zijn lichaam aan 't slopen is, vréét voort...
Jacoba schiet toe met een tabletje en een beetje water.
Johannes en twee van diens collega's staren naar de grond en vouwen hun handen.
Als de pijnen voor enkele uren verdoofd zijn, kijkt Boote als om vergeving vragend de mannen aan. „Er moet meer contact ko-

men tussen werkgevers en werknemers. Of men nu het één of het ander is, allen zijn voor God gelijk."
„Dit sluit *niet* uit, waarde collega, dat oproerige elementen, die de geordende samenleving in de war schoppen, *gestraft* behoren te worden."
Weer een tijd van zwijgen en dan: „Als ik aan de arbeiders, hun vrouwen, hun kinderen en hun behuizingen denk, kan ik mij hun felle haat tegen Kuyper en de leuze van de S.D.A.P.: „Kuyper moet weg" toch wel enigszins indenken."
De collega's doen er nu het zwijgen maar aan toe, hem niet langer willende vermoeien.
Naderhand vraagt Jacoba, terwijl ze zijn uitgeteerde hand tussen de hare neemt: „M'n lieve, hoe komt ge het zo voor de socialen op te nemen?"
„Let wel, vrouw, ik ben het niet met de socialen eens . . . verre van dat - maar mijn gedachten gaan de laatste tijd nogal eens terug naar uw zuster en naar de ellende, waarin zij geleefd heeft. Ik heb toen dingen gezien waarvan ik het bestaan niet wist en die mij nu na al die jaren weer zo helder voor de geest staan.
En dan zwerven mijn gedachten over heel deze wereld uit en smeek ik God om Zijn ontferming . . ."
Jacoba streelt zijn hand en spreekt hem van nu aan niet meer tegen.
Even later nauwelijks verstaanbaar, maar dringend: „Kom, Here Jezus!"

Klaas, Johannes en Anna bezoeken hun vader vrij geregeld. Zij zien hem snel achteruit gaan. Op verdovende middelen reageert hij niet meer.
Toch blijft zijn geest nog helder, al schijnt het zijn vrouw en kinderen toe, of deze zich steeds verder van hen verwijdert.
Eens treffen Anna en Johannes elkaar bij zijn ziekbed. Anna heeft er al een poosje gezeten, als Johannes komt.
Zoals steeds vraagt Boote ook nú aan zijn zoon, hoe het met Paula, de kinderen en de gemeente gaat.
Johannes vertelt van strubbelingen tussen A en B, van tuchtgevallen in de gemeente en geeft een kort verslag van de provinciale synode, die hij heeft bijgewoond.
Als hij uitgesproken is - Boote heeft met gesloten ogen geluisterd - blijft het een tijdlang stil, tot hun vader enkele namen lispelt: Livingstone, Nommensen, Von Zinzendorf . . .
Niet begrijpend kijken broer en zuster elkaar en hun moeder aan. Deze beduidt hen niets te zeggen.

Dan opeens met stemverheffing: „Johannes!"
Johannes buigt zich naar hem over.
„Hier Pa, hier ben ik."
„Gaat dan heen . . . onderwijst alle volken . . . Johannes!!"
„Ja?"
„De hele wereld moet verlost worden. Niet isoleren Johannes . . . er is háást bij . . . God wil dat - álle - mensen - behouden - worden."
„Ja Pa. Wij hebben toch ook onze eigen zending?"
„*Eigen* zending. *Gods* zending!"
Wéér beduidt Jacoba haar zoon, dat hij maar niets meer zeggen moet.
Met een verontschuldigend lachje kijkt Boote hen even later aan. „Ik zeg misschien vreemde dingen, maar ik *zie* zoveel . . . Mijn hoofd: Calvinist . . . mijn hart: piëtist. Nee, nee, - alléén: Christen."
Naderhand op straat krijgen Anna en Johannes nog verschil van mening over de leer van hún kerk en die der hervormde.
Een week later komt op Bootes verzoek óók Paula mee. Zij kan de schok, die zij krijgt bij het zien van het nagenoeg vleesloze lichaam van de man, die zij liefheeft en vereert als een eigen vader, *niet* verbergen.
„Schrik maar niet," lispelt Boote, „'t is m'n versleten mantel maar. Ik smacht ernaar overkleed te worden en Jezus te zien. Jeruzalem . . . Jeruzalem . . ."
Een uur lang zegt hij niets en sleept de tijd zich voort.
Als zijn bewustzijn weer aan de oppervlakte komt, vraagt hij van zijn kinderen een kus ten afscheid, „want . . . ik ben er bijna."
Nog enkele woorden voor zijn kleinkinderen geeft hij hun mee en dan is het, of hij voorgoed inslaapt.
Toch laat God hem nog drie dagen in de tijd.
In de late avond van de 4de juni 1904 mag Boote van Sytzama zijn aardse tent verlaten om van aangezicht tot aangezicht Hèm te aanschouwen, Wiens liefde en genade te verkondigen, de vreugde van zijn leven was geweest.

Tweede deel

JOHANNES EN PAULA 1905–1945

WERELDMACHTEN

HOOFDSTUK I

In een oktobernacht van het jaar 1897 wordt Paula van Sytzama, geboren Oosterhof wakker van een vreemd geluid in de kamer. Haar hand glijdt over het onderlaken naast haar. Johannes is er niet en nu weet ze tegelijkertijd de oorzaak van haar uit een zo gezonde slaap wakkerschrikken: Johannes ligt geknield voor de stoel naast het bed.
Doodstil ligt ze en vouwt stijf haar handen ineen, alsof ze meebidt. Tóch niet begrijpend. Wat *is* dit nu opeens?
Ze waren zo gerust en blij gaan slapen nadat Johannes het telegram naar Den Haag had verzonden, waarin hij meedeelde het op hem uitgebrachte beroep aan te nemen. Ruim twee jaar stond hij hier nu in Oudshoorn. Tranen met tuiten had ze gehuild bij het afscheid van IJlst, van Pake Nooitgedacht, de Spijksma's en al die lieve anderen. Van de meisjesvereniging, die zij daar als negentienjarige had opgericht.
Zij glimlacht in 't donker als zij zichzelf terugziet met Johannes' grote, zwarte paraplu achter de koeien aan. Ze had zich toen ongezien gewaand, maar naderhand had Pake Nooitgedacht haar ermee geplaagd, toen Johannes er niet bij was.
Hier in Oudshoorn waren haar tranen al gauw gedroogd. Hoe kón het ook anders? Hier woonde ze weer aan een rivier! Een heerlijke, grote pastorie aan de Rijn. Ook *hier* zoveel lieve mensen. Wel wat te mystiek aangelegd naar de zin van Johannes. Mensen naar Moe's hart . . .
„Amen!", klinkt opeens helder de stem van haar man.
„Johannes, wat *is* er?", vraagt ze zacht. Hij trekt haar naast zich op de rand van het bed. „Kom eens naast me zitten. Ik heb een verschrikkelijke nacht gehad. God is mij tegengekomen. Ik mag dat beroep naar Den Haag *niet* aannemen."
„M . . maar, hoe wéét je dat nou?"
„Ik heb geworsteld in mijn zelfonderzoek. Het tractement driemaal zoveel als hier, een collega als de beroemde Sikkel, de éér . . . de *eer* ja, nú al naar zo'n grote stad, míjn eer . . . míjn geld . . . Zó mag het niet Paula. God maakte mij dit vannacht

duidelijk. Hóé, vraag je. Dat kan ik niet onder woorden brengen. Voel eens: ik zweet over m'n hele lichaam en ik ben dood-moe. Het eerste wat ik straks doe, is een telegram naar Sikkel sturen, waarin ik hem meld, het aannemen terug te trekken. Ik — mág — niet gaan."
„Als je dit zo zeker weet, dan moet het ook niet."
Hij trekt haar tegen zich aan. „Flinkerd!"
Straks, onder de dekens zal zij misschien even ongemerkt in haar kussen dat brok teleurstelling eruit kunnen huilen. En anders láter. Nú niet. Nú heeft ze nog het gevoel mèt hem op heilige grond te toeven. Na een tijdje zomaar stil tegen hem aan geleund te hebben, zegt hij: „Kom, laten we proberen nog een paar uurtjes te slapen. Ik deed vannacht nog geen oog dicht. 't Is nu vijf uur."
Paula, goed wakker opeens, staat resoluut op en loopt naar haar mahonie linnenkast. „Eerst even schoon, droog goed aan," zegt ze en haalt op de tast een flanel, een hemd, een borstrok en een hansop voor hem eruit.
Wat tegenstribbelend trekt hij het uiteindelijk toch aan.
Hij valt nog in slaap. Paula niet meer.
Om zes uur hoort zij bovenin het huis Geertje, de eerste meid, opstaan. Annechien, de tweede, die er alleen overdag is, zal straks om zeven uur komen.
Ja, — Paula is teleurgesteld. Den Haag had haar uitermate gelokt. Die prachtige hofstad! En drieduizend gulden tractement! Hier moeten zij van duizend met drie kinderen leven. En dan moest daar nog vijf-en-twintig gulden per jaar voor de eerste meid af en tien voor de tweede! Plus nog ieder een katoenen en zwarte japon per jaar met schorten en voor Geertje een stel mutsen. Niet te vergeten de godspenning met januari. Maar ja, als God je tegenkomt, past het een mens te zwijgen. Haar Johannes leeft zo nauw met God. Zij moet zich buiten zijn roepingen houden. Zo jong als zij destijds was, hadden Pa en Moe haar op het hart gebonden, dat zij daarop nóóit om materiële of andere aardse redenen invloed mocht uitoefenen. Ze zou niet durven ook! In de kamer naast de hunne huilt Harmpje weer even in zijn slaap. Zo'n gezonde „beer" als Willem was, zo'n teer ventje is hun tweede zoon Harmen. Altijd maar spugen en 't zuur hebben, toen hij een baby was. Ze had wat met dat kereltje afgetobd. Aanvankelijk had ze hem, toen hij niet groeien wilde, óók roggebrood gegeven. *Nóg* ziet ze het gezicht van de dokter voor zich, toen ze hem dat vertelde.
„Wát zegt u daar?! Róg-g-e-brood?!"

„Ja dokter, daar is mijn oudste ook zo goed door gegroeid."
„Daar mag je dan de hemel wel op je blote knieën voor danken, mevrouwtje. Rog-ge-brood . . . Hoe kómt u erbij?"
„Nou, - dat is toch voedzaam en gezond?", had ze bedremmeld tegengeworpen.
En toen die dokter láchen en op z'n knie kletsen. Een op heterdaad betrapt, ondeugend kind had zij zich gevoeld . . .
Een half jaartje later, bij de geboorte van Jacoba, had hij lachend gezegd: „Driemaal per dag roggebrood en driemaal krentenbrood."
Maar met Cootje had ze geen getob. Die groeide goed van de karnemelk.

Nog vóór het ontbijt haast Johannes zich naar 't postkantoor om een telegram te verzenden aan dominee J. C. Sikkel, bij wie hij enkele uren later op de studeerkamer zit.
Als hij tegen de avond bij Paula terugkomt, voelt hij zich van een zware last bevrijd.
Twee maanden later wordt hij in Schiedam beroepen. Met grote vrijmoedigheid neemt hij dit beroep aan.
Paula kan haar tegenzin niet voor hem verbergen. „Ba! zo'n zwarte, rokende fabrieksstad. Hoe kan je nu toch zo'n beroep zo blij aannemen? 't Zal slecht zijn voor Harmens gezondheid. En ik . . . ik ben alweér in verwachting, vást! Ik ben zo misselijk als een kát!"
Zij barst in huilen uit. Als Johannes zijn arm al om haar heen geslagen heeft, monkelt ze nóg: „En 't tractement is de helft van wat je in Den Haag zou krijgen."
„De gemeente B is daar ook maar klein."
„En in A staat dominee Goslinga? Krijg je weer al die trammelant om de verdeeldheid."
Driftig stampt zij met haar kleine voet in het zwarte knooplaarsje op de grond. „Ik weet wel dat ik me niet met je roepingen mag bemoeien. Ik heb dat ook nú niet gedurfd vóórdat je 't aangenomen had. Maar nu de kogel dan tóch door de kerk is, zeg ik, dat ik het vréselijk vind. Duizendmaal liever zou ik hier blijven. Héérlijk aan die Rijn en bij al die lieve mensen."
„Nou, — dan weet ik het goed gemaakt: jij blijft met de kinderen hier. Arie Verduyn of Baart of Dam hebben nog wel een plaatsje in hun huis voor jullie, want de pastorie moet natuurlijk ontruimd worden voor mijn opvolger."
„Hè ba, wat flauw! . . . En Willem, die met zoveel plezier naar 't christelijke bewaarschooltje in Alphen gaat en daar zoveel vriendjes heeft, voor dát joggie is 't óók erg."

„Paula, Paula, — nu weet ik toch ècht niet, hoe ik het met je heb. Ik zal het maar op je toestand schuiven.
Luister nu eens vrouw, het zal mij evengóéd zwaar vallen, van deze gemeente afscheid te nemen, maar ginds in Schiedam wacht zóveel dat mij op het hart gebonden is. Daar klopt de pols van het leven. Daar staat die kleine kerk tegenover een zich sterk doorbrekend socialisme. Daar wordt het hoog tijd, dat A en B samensmelten. Met Gods hulp zullen Goslinga en ik daarvoor hebben te werken en te vechten, als dat moet. Kortom Paula, — ik móét daarheen."
„Ja, - nou, - wat moet, dat moet hè," zegt ze met een stem vol tranen en loopt de kamer uit.
De volgende dag heeft zij er zich mee verzoend en gehoorzamend aan de haar aangeboren aard begint ze naar lichtpunten te zoeken, die in het zwart Schiedam toch óók nog wel te vinden zijn. De stad ligt om te beginnen aan de Maas. Er zullen ongetwijfeld veel gezellige winkels zijn en er zal véél te beleven vallen.

„Man, je werkt je hier nog eens dood!"
Met deze woorden doet Paula haar echtgenoot uitgeleide tot bij de voordeur van het grote huis aan de Tuinsingel in Schiedam.
„Nou moeder, zo'n vaart loopt het niet. Ik ben gezond en sterk en de wachtposten in het Koninkrijk moeten betrokken worden tegen de aanstormende machten van het rijk der duisternis."
Diep zucht hij en Paula, zoveel breedsprakigheid niet van hem gewend, vraagt:
„Bedoel je daar het socialisme mee?"
„Jazeker."
„O."
„Ja, - wát nou met je „O". Hou je nu niet zo voor de domme Paula."
„Och nee, — ik moest alleen even aan Moe denken, die Pa niet kwaaier kan maken dan met iets goeds te zien in 't socialisme."
„Ach, — Johannes schudt geïrriteerd zijn hoofd — jouw moeder met haar piëtistisch gedweep. Kom, — ik moet gaan."
Als zij na zijn vluchtige kus de deur achter hem gesloten heeft, haast zij zich naar de slaapkamer van de drie oudste kinderen, waar Geertje al bezig is met ze uit te kleden en pieten te kammen.
„Ba!" verzucht moeder Paula — „dat brengen ze allemaal van dat vieze schooltje mee."
„Helemáál geen vies schooltje hoor!", schreeuwt Willem, terwijl hij zijn krullebol onder Geertjes arm uitwringt.

„Nee, — ik vergis me. De school is niet vies, maar er gaan wèl vieze kinderen op."
„Dominee is ook geen avond meer thuis. Als dát maar goed gaat," merkt Geertje bezorgd op.
„Ja Geertje, - maar er is ook zo heel veel te doen."
„Als ik vragen mag Mevrouw, wat *is* dat eigenlijk voor een vereniging, waar dominee nu voorzitter van geworden is?"
„Patrimonium bedoel je? Of, - de anti-revolutionaire kiesvereniging?"
„Nee, — dat eerste bedoel ik, dat Patri . . ."
„Patrimonium. Ja, — dat is iets waar Christelijke arbeiders in zitten. Dat gaat dan tegen de socialisten. Maar, — nu gauw in bed jij, Cootje — Willem! Pas op, jullie met je wilde gestoei altijd! Kom Harmen, jij dan maar éérst erin."
„Néé-éé!" protesteert deze vijfjarige — „Cootje éérst! Zij is nog maar op het kakschooltje en ik al op de grote!"
Na het olielampje uitgeblazen te hebben, zegt Paula: „En nu zoet gaan slapen hoor en Geertje, jij gaat nu eerst strijken hè? Heeft Sijntje 't fornuis wel goed aan gehouden voor de bouten?"
„Ja Mevrouw, Sijntje is een bèste, die stáát voor haar werk. Nog een half uurtje en dan mag ze naar huis hè?"
„Ja, — gunst, is 't dan alweer half acht?"
Terwijl Geertje de trap afloopt, opent Paula zacht de deur van de grote slaapkamer. In het ijzeren kinderledikantje slaapt hun derde zoon, die zij Frits genoemd hebben, naar haar jonggestorven broertje. Hij is begin 1899 geboren en daar in de wieg ligt hun kleine Hanna, naar haar zusje Hanna, naar wie zij soms nóg vurig terugverlangen kan, genoemd.
In 't donker zoekt zij haar weg langs de wieg naar het grote bed. Zij gaat op de rand zitten, wegzakkend in het veren bed, dat over de zware springveren bak heenligt. Johannes èn een veren bed. Hij vindt dat er niets bóven gaat, maar zij heeft van kapokmatrassen gehoord, dat het daarop veel gezonder slapen is.
Zij verbergt haar gezicht in haar handen.
„O Here, laat het niet waar zijn, als 't Ublieft. Láát het niet waar zijn!"
Ze huilt geluidloos en — rekent voor de zoveelste maal. Half november, — ja, — half november zou het dan worden, terwijl Hanneke half december pas een jaar wordt. Elf maanden na de vijfde, een zesde kind. Lieve Here, — ik heb graag een groot gezin gehad, omdat ik zèlf zo alleen geweest ben in mijn jeugd, maar dít is té vlug. Nee, nee, néé!"
Zij moet het Johannes, als hij vanavond laat thuiskomt, toch

maar zeggen. Vandaag al voor de tweede maal overgeslagen, dan is het toch zéker waar. Eigenlijk weet ze het voor zichzelf zo zachtjes aan wel als zij drie dagen over tijd is . . .

„Ten duker vrouw, dat was een prachtvergadering. Ook onder onze arbeiders zijn er nog velen, die op de bres staan voor hun christelijk beginsel en van daaruit voor sociale gerechtigheid. Wat is er nog véél mis, totáál mis en ón-christelijk in onze maatschappij en . . ."
„Hè?! Waarom huil jij nou?"
In dit middernachtelijk uur zitten ze tegenover elkaar aan de lange rechthoekige tafel.
„De lamp roet." Johannes staat op, draait de oliepit wat lager en buigt zich gelijk naar zijn vrouw over.
„Toe! Waarom huil je?"
„Omdat, omdat we half november alweer een kind erbij krijgen en dat is *binnen het jaar!*"
Zij legt haar hoofd op haar armen.
Johannes staat even verslagen, loopt dan op haar toe, trekt haar overeind en slaat zijn armen om haar heen. Met teder gebaar veegt hij het natte, krullerige haar weg dat over haar voorhoofd valt. „Ik begrijp dat dit even moeilijk te verwerken valt voor je, maar lieve Paulientje, zullen we toch ook dít kind weer niet dankbaar uit Gods hand moeten aanvaarden?"
't Gaat langs haar heen.
„Baker den Brave zei het in Oudshoorn al tegen me: 't is jammer dat je geen zog hebt voor je baby's, want dan ben je zó wéér in verwachting. Nou zie je maar, hoe zij gelijk had. En weet je wat ze óók zei? Als man en vrouw om beurten een kind moesten krijgen, zouden er nooit meer dan drie geboren worden. Eerst de vrouw, dan de man, dan de vrouw weer en dáárna zou de man zeggen: „ik bedank ervoor"."
Johannes staat met een scheef lachje om zijn mond er als een geslagen hond bij. Zijn onhandige pogingen haar wat te kalmeren hebben niet het minste succes.
Zij raast dóór: „ . . . Je kan verdikkeme (onderbroken door zijn hé, hé!!) — wel zovéél voor je beginsel over moeten hebben. Onze kinderen naar 't kleine schooltje sturen, waar de armsten van de armen opgaan, alleen omdat het christelijk is! En dan komen ze met pieten en vlooien thuis."
„Nou, nou, nou, . . . kunnen die vlooien niet uit de stromatrassen komen, waar ze op slapen?"
Nu schieten Paula's ogen vuur.

„Uit míjn stromatrassen?! Tweemaal per jaar kloppen en borstelen de meiden die buiten uit."
„Ja, - dat zie ik de vrouwen van onze arbeiders óók doen."
Ze kijkt hem een ogenblik als verwezen aan. „Je lijkt Moe wel! Ja, - nu lijk jíj op míjn moeder in je pleidooi voor de arbeidersvrouwen."
„Ja, - en óók op m'n vrouw, die zich vroeger altijd zo op haar gemak voelde in de gezinnen van haar vaders arbeiders en die mij tijdens onze verloving eens toevoegde: dat ze heel wat liever bij Kees of Krijn thuis zat dan bij die deftige schoonmoeder en schoonzuster van haar."
„Dié slag is jou." Lachend en huilend verbergt ze haar gezicht tegen zijn borst. Hij kust haar tranen weg.
Even later dragen zij hun zesde kind, dat zich aangemeld heeft op aan de God des verbonds, zoals zij iedere avond naast elkaar voor 't bed geknield Hem al hun kinderen opdragen.

Nog vóór dit zesde kind geboren wordt, krijgt Johannes behalve een beroep van Rotterdam er wéér een van Den Haag.
Even vlamt in Paula de hoop op, dat hij nú gaan zal, maar ze wéét eigenlijk wel, dat hij wéér bedanken zal. Zolang hier in Schiedam A en B niet tot elkaar gekomen zijn, beschouwt hij zijn taak in dit fabriecksstadje als niet beëindigd.
Zij heeft dit goed gezien en zo wordt hun zesde kind en derde dochter in Schiedam geboren. Zij noemen haar naar Johannes' enige zuster: Anna Cornelia.
Johannes omringt zijn vrouw met alle hulp, die hij haar maar geven kan. Afspraak is: dat wanneer 's nachts Hanneke haar knitterend gehuil laat horen (en daarom door haar vader als „de knittervos" betiteld wordt), Johannes eruit gaat. Dit komt niet zoveel voor als bij Annetje, dat ondanks haar goede gewicht, toch een teer popje blijkt. Ze lijkt sprekend op Harmen en heeft nèt als deze vroeger, veel last van stuipjes. Verdwenen deze bij Harmen ná de eerste drie maanden, bij de kleine Annetje worden ze eer erger dan beter.
Paula knuffelt het kind meermalen in haar armen. „Och, het is zo'n lief, zacht popje hè? Hoe heb ik toch ooit kunnen huilen voor jouw komst? Voor al het goud van de wereld zou ik je niet meer willen missen."
Alsof zij iets aan dit kind goed te maken heeft, houdt Paula zich méér met haar bezig dan ze ooit met één van haar andere kinderen gedaan heeft. Zij zit vaak naast de wieg en deze heen en weer schommelend zingt ze het éne wiegeliedje na het andere.

Eéns, als zij wéér zo zit - het kind is dan al zeven maanden - ziet zij wéér die oogjes zo vreemd rollen, dat mondje zo vertrekken. Zij waarschuwt Johannes.
„Dat duurt me toch te lang hoor man, met dit kind. Moet je eens kijken! Ik word er bang van. Waarschuw alsjeblieft de dokter eens."
Als deze komt schrijft hij een poeder voor, die Paula in de fles moet doen. Zo krijgt ze die makkelijk naar binnen. Voor de rest is ze gezond en mevrouw van Sytzama moet zich dus geen zorgen maken.
Ziezo, - dat is een hele geruststelling.
Die avond krijgt de baby de poeder gelijk met haar flesvoeding.

't Is vier uur in de nacht.
De knittervos knittert al een poosje en Paula stoot haar man aan.
„Er uit jij! 't Is jouw kind. Ze huilt al zó lang. Straks wordt Annetje ook nog wakker. Doop de speen maar goed in de suiker."
Paula draait zich op haar andere zij om behaaglijk haar slaap te hervatten.
Johannes, die in 't donker de speen zo gauw niet in Hannekes bedje vindt, steekt het luizelampje aan. Ha! daar is-ie!
Eerst het kind op haar andere zijtje leggen, de speen goed in de suiker, in 't mondje en - klaar is Kees. Hanneke slaapt alweer.
De wieg staat daar zo stil.
Even kijken. Hij trekt het gordijn wat opzij en heft het lampje hoog boven de wieg.
Hè?!! Wat is dát?! In zijn plotseling verkrampte arm zakt het lampje lager . . . nog lager. Grijsblauw, roerloos ligt daar hun kind, een grote schuimblaas, melkwit op haar mondje en in dat schuim zit de poeder . . . Met de vingers van zijn linkerhand raakt hij zacht het wangetje aan.
IJzig koud. Dood. - O mijn God! Dit kán, dit mág toch niet?!
Hij zet het lampje neer en steekt met trillende vingers de hanglamp aan.
Paula knort wat in haar slaap. De armen slap langs zijn lijf hangend, staat hij voor het bed. „Paula!"
Dat hij haar zelden meer bij haar naam noemt, maar méér nog het vreemde in zijn stem, doet haar klaarwakker opeens, overeind zitten.
„Wat is er?"
Hij pakt met beide handen de hare. „Onze Annetje . . ."
Verder komt hij niet.
Bliksemsnel, de dekens woest van zich afsmijtend, zwaait ze haar benen buiten bed en staat bij de wieg.

„O Here! Nee!! Nee! M'n liefste kindje, néé!"
Zij buigt zich dieper voorover, schiet dan plotseling overeind, wijst op de schuimblaas, kijkt met bliksemende ogen Johannes aan en roept met overslaande stem: „Zie je die poeder?! Vergiftigd! Die dokter heeft haar vergiftigd!"
Johannes slaat zijn arm om haar heen.
„Sst! Dit mag je nóóit zeggen, hoor je? Zij is in een stuip gebleven en toen is mèt de melk die poeder meegekomen."
„Die poeder was te zwaar," constateert Paula hard.
„God heeft haar bij zich genomen. Wij hadden haar immers maar te leen? Zoals ál onze kinderen? De Here vond haar zó lief, dat Hij haar wilde bewaren voor alle ellende, voor alle zorgen en het vele verdriet, dat er in dit leven op ieders weg komt. Hij heeft dit lieve kind dáárom nu al Thuis gehaald."
Zijn arm om haar heen, haar stijf tegen zich aandrukkend, probeert hij haar te troosten. Even schijnt het of ze wat kalmeert, maar dan schrikt hij, als zij zich plotseling van hem losmaakt, hem met de wanhoop in haar ogen aankijkt en schor fluistert: „'t Is míjn schuld, míjn straf, omdat ik haar niet blij verwacht heb. Ja, - heftig knikt ze met haar hoofd - dát is het: mijn straf."
Het zal maanden duren, eer Johannes dit idee-fixe wat ontzenuwd heeft, maar haar er helemaal van te bevrijden is hem nooit gelukt.

De volgende morgen constateert de dokter hetzelfde wat de vader al had vastgesteld: „In een stuip gebleven."
Na de begrafenis gaat moeder Paula met haar twee jongsten: Frits en Hanna naar Utrecht. Johannes brengt hen weg.
De zware reismand en de twee linnen valiezen worden op de stations door kruiers gedragen. De ouders hebben aan ieder een kind in de armen genoeg. Bij de uitgang van het station in Utrecht wacht Pa Oosterhof hen met het rijtuig op.
De volgende dag vertrekt Johannes weer naar Schiedam, waar de meiden voor hem en de drie oudste kinderen voorbeeldig zorgen.
Paula geniet van de rustige sfeer in het ouderlijk huis. Honderduit praat ze met Pa en Moe, maar alle verhalen lopen altijd weer uit op dat éne: het gestorven dochtertje. En of die poeder nu te zwaar geweest zou zijn en dit de straf van God voor háár niet-blij verwachten van dat kind en hoe Pa en Moe toch verder hadden kúnnen leven na het verlies van *vijf* kinderen?
Nú pas beseft zij, hoe welhaast té zwaar dít leed voor hen te dragen geweest moest zijn. Voorál het verlies van Hanna, die toch nog twaalf jaar geworden was.
„O, als me dát ooit zou overkomen, dat ik een kind, na het

twaalf jaren met zorgen grootgebracht te hebben, zomaar ineens zou moeten afstaan . . . nee, néé! Hoe hebt u toch ooit nog kunnen lachen?"
„Dicht achter Hem aan kind. Door eeuwige armen gedragen," zegt Moe zacht.
Pa neemt z'n lange Goudse uit de mond, houdt deze een eind van zich af, buigt zich naar haar over en met zijn ogen ernstig op de hare gericht zegt hij: „'t Is lichter te dragen er vijf veilig bij Jezus te weten, dan het als ouders te moeten meemaken, dat het hart van één van je kinderen zich afwendt van de Here en Zijn dienst, om eigen gekozen wegen te gaan. En hoe vaak zien we dát niet om ons heen. De Here waarschuwde niet voor niets: „Vreest hen niet, die het lichaam kunnen doden, maar vreest veeleer hem, die beide: ziel èn lichaam kan verderven in de hel"."
Paula knikt instemmend.
„U hebt gelijk, Pa. Dat zou ik ook het aller - állerergste vinden, als ik dát van één van onze kinderen zou moeten meemaken. We kunnen eigenlijk niet genoeg voor ze bidden."
„Juist kind en dat doen wíj mèt jullie."
Als Johannes haar komt halen, vindt hij haar tot zijn vreugde helemaal tot rust gekomen.
In Schiedam geeft Paula zich naast haar taak in het gezin aan werk in de gemeente. Zij verzamelt jonge vrouwen om zich heen, met wie zij één avond per week in de pastorie niet alleen naait en breit voor „Zusterhulp", maar ook belangrijke krante- of kerkblad-artikelen voorleest en bespreekt. Op onopvallende wijze zodoende meewerkend aan de emancipatie van de vrouw.
Johannes kan haar geen groter plezier doen dan haar op haar verjaardag één of andere pasverschenen roman te geven, die zij dan óók weer in haar vrouwenclubje leest en bespreekt. Zo heeft zij pas het boek „Haar idealen" van Johanna Breevoort van hem gekregen.
Beiden werken hard. Tot laat in de avond schrijft Johannes nog aan één van zijn drie te houden preken en zit Paula de zwarte kousen en sokken bij het schaarse licht van de petroleumlamp te stoppen.
Er worden geen kinderen meer geboren.
Paula - vaak denkend in bijbelstijl - acht het diep-in zich toch nog steeds als een uitloper van de straf, die zij verdiend had, dat God nu óók haar baarmoeder toegesloten had. Zij wacht er zich wel voor, deze gedachte ooit tegenover Johannes uit te spreken, in een zeker weten, dan de wind van voren te zullen krijgen. Weken, waarin alleen maar naast de twee zondagse en de woens-

dagavond kerkdiensten hard gewerkt wordt, worden zo nu en dan afgewisseld door het logeren van de grootouders van Sytzama en Oosterhof. Totdat grootvader Boote van Sytzama ernstig ziek wordt. Hij mag het nog nèt meemaken, dat in Schiedam de twee gemeenten, die van de Afscheiding en die van de Doleantie, tot één worden.
Als Johannes en Paula hem alles van deze verheugende éénwording komen vertellen, lopen tranen van dankbaarheid door de holten, die eens zijn wangen waren.
Zij ontmoeten daar Klaas en Pietje.
Paula, die het verschrikkelijk lijden van de man voor wie zij een diepe verering en liefde koestert, haast niet meer kan aanzien, loopt met schoonzuster Pietje naar buiten.
„Ik hou van hem nèt zoveel als van mijn eigen vader."
„Ik ook."
„Ik begrijp niet, dat God zo'n innig vrome man zó vreselijk laat lijden."
„Ach Paula, er is zoveel dat we niet begrijpen. Ge moest eens weten, wat wij met onze zoon Boote doormaken. We willen het voor Pa en Ma, - zéker voor Pa, verzwijgen. Het zou z'n lijden nog maar verzwaren als hij zou weten dat z'n oudste kleinzoon zich van God en z'n dienst afwendt en de wereld ingaat."
„Pietje!! 't Is toch niet wáár? Hoe oud is uw Boote nu?"
„Achttien jaar. En 't vorige jaar al, met die spoorwegstaking weet ge wel, was de snotneus van mening dat dat volk van Blaauwhoedenveem èn de spoorwegmannen toch gelijk hadden.
En nou wil die jongen toch maar naar Amerika. Hij vindt dat we hier allemaal veel te bekrompen leven. Ronduit zegt hij dat hij zich dood verveelt in de kerk.
Is het toch niet verschrikkelijk, Paula? Klaas lijdt er zo onder melieve, óóó wat lijdt die man daaronder. Zo een afkerige zoon! Onze Huiberdina is een lief, gelovig meiske. Maar ook zij trekt altijd op de arbeiders aan. Van wie zouden die kinderen van ons dat toch hebben?
Neem nu mijn vader: een trotse, rijke boer, die, als-ie maar geld kon verdienen over lijken ging. Ik ben altijd bang weet ge, voor dat opstandige volk."
„Ja," - werpt Paula ertussen, „maar Klaas heeft altijd een warm hart gehad voor armen en ongelukkigen."
Pietje knikt instemmend, vervolgt dan: „Ons deerntje heeft beter hersens dan Boote. Zij leest, zo jong als ze is „De Standaard" en „De Nederlander" van A tot Z. Ge zult het ampel geloven Paula, maar ze leest alles wat betreft die nieuwe kinderwetten.

De moeder van haar vriendinnetje heeft van haar vijfde tot haar tiende jaar in de gevangenis gezeten, omdat het kind een dubbeltje stal, om voor haar zieke moeder melk te kunnen kopen. Zulke toestanden hád je vroeger. Je hoeft alleen maar te denken - al ligt het dan op ander terrein - aan die zuster met haar kind van onze schoonmoeder!"
Paula rilt. De wereld, het hele leven, 't ziet er opeens allemaal zó donker uit. Hoe zouden háár kinderen over tien jaar denken en leven?
„Vréselijk, Pietje! Wat 'n wantoestanden! Ik moet er niet aan dénken, dat mijn Hanneke van vijf in een gevangenis terecht zou komen!"
„Ja, - en daar zaten die kinderen tot voor kort tussen volwassen gevangenen hoor. Die moeder van Huiberdiens vriendinnetje draagt er nóg altijd de sporen van, heeft haar man, een bèste arbeider, aan Klaas verteld.
Maar Pauline, nu zal ik oe een geheim vertellen, waarover ge nog met niemand praten mag."
„Alléén met Johannes," bedingt Paula.
„Nou, - goed dan. Ge moet dan weten, dat die jongen van ons maar naar Amerika wil, om daar in zaken te gaan. Hij is jaloers op Anna's zonen, Eduard en Boote. Daar heeft hij heel wat mee afgepraat. Maar nu is er als een wonder iets bijgekomen. Er is in Amerika een snel groeiende Hollandse gemeente, waartoe enkele vroegere gemeenteleden van ons behoren en nu is Klaas aangezocht, om over een goed jaar, als die kerk geïnstitueerd wordt, daar predikant te worden.
Maar ge zwijgt erover hoor Paula, want 't is nog lang niet in kannen en kruiken. Klaas moet dit jaar goed Engels leren, want éénmaal per zondag moet hij in die taal preken. Ik vind het vreselijk, om uit Holland weg te gaan, maar Klaas heeft altijd al zoveel gevoeld voor die jonge kerken daar. En als we dan onze jongen nog wat onder ons bereik hebben en Klaas zou hem bij een goed Christen-zakenman onder kunnen brengen, - nou, dan ben ík al met 't idee verzoend."
„Ach Pietje, ik moet er niet aan dénken, dat jullie zó ver weg zouden gaan. We zien elkaar nu misschien één of tweemaal per jaar, maar dán helemáál niet meer. - Hier op aarde tenminste," voegt zij er zacht aan toe.

Op de terugreis naar Schiedam, tegenover elkaar gezeten in een 2e klas spoorwegcoupé „niet roken" zijn beiden somber gestemd. Het lijden van vader van Sytzama, zijn aanstaand heengaan van

deze aarde, - en dan daarná wellicht de emigratie van Klaas en Pietje naar Amerika, - het verdriet van die twee om hun zoon . . .
Johannes zit geruime tijd voorovergebogen, zijn handen slap tussen zijn knieën hangend tegenover zijn vrouw.
Dan staat hij op, schuift het zwarte rolgordijntje omhoog en staart in het donker naar buiten. Af en toe pinkt er een lichtje uit een verre boerderij.
Zo is het leven óók: donker, met zo nu en dan een klein lichtje, denkt hij. Maar dan flitsen de woorden hem tegen: „Het pad des rechtvaardigen is als een licht, schijnend in de duisternis."
Hij keert zich om naar Pauline, legt zijn handen op haar knieën. „We zijn hier gasten en vreemdelingen, die ons licht moeten laten schijnen, maar het *eigenlijke* leven begint hierna pas. Voor Pa al gauw."

Een goed jaar na het heengaan van de oude Boote van Sytzama ontvangt Johannes voor de derde maal het beroep naar Den Haag. Ditmaal aanvaardt hij deze roeping met blijdschap.
Klaas zal hem daar nog juist kunnen bevestigen, vóór hij met Pietje en hun twee kinderen naar Amerika vertrekt.

„Hoor, o dochter, en zie, en neig uw oor; en vergeet uw volk en uws vaders huis. Zo zal de koning lust hebben aan uwe schoonheid. Dewijl Hij uw Here is, zo buig u voor Hem neder."

Met deze tekst uit de vijf-en-veertigste psalm aanvaardt Johannes van Sytzama op woensdag, 15 november 1905 de bediening des Woords in de gereformeerde Westerkerk aan de lange Beestenmarkt te 's-Gravenhage.
Paula zit met haar twee oudste zonen, Pa en Moe Oosterhof, Pietje en Anna in de zo geheten regeringsbank helemaal achteraan in 't middenschip van de kerk.
Wat 'n énige bank! Met deurtjes en groene gordijntjes opzij. Als een preek je verveelt, zou je die wollen balletjes kunnen gaan tellen, bedenkt zij. Typisch, die schuine rijen banken, die weerszijden het middenvak, op de hoge preekstoel uitlopen. Als Johannes een halve meter langer was, zou hij z'n hoofd tegen dat enorme klankbord stoten.
Wat 'n volte! Jonge mensen en kinderen zitten op de trappen van de preekstoel. En niemand kènt ze nog. Even bekruipt haar heimwee naar Schiedam, naar haar beste vriendin daar: Neeltje Hoek. Háár man was óók dominee en stierf, zo jong nog, aan tuberculose. Johannes had hem op z'n ziek- en sterfbed meermalen bezocht en zulke fijne gesprekken met hem gehad. Nu zit Neeltje daar alleen met haar twee zoontjes. Nóóit zal zij meer een dienst meemaken zoals deze, van haar eigen man. En ik? Ik zit hier met een devoot gezicht te luisteren en ik heb de hele inleiding van Johannes' preek gemist. Ba! Daar heb ik toch altijd zo'n last van, dat m'n gedachten met me op hol gaan.
„Ziehier de prediking die komt tot de Bruid van Christus. Ene prediking, Gemeente, die zich tot u richt:
Ten eerste met de eis om aandachtig te horen;
Ten tweede met de vraag om wat gij hoort óók in practijk te brengen;

Ten derde met de verzekering dat gij dan in 's Heren gunst zult delen."
Gelukkig! de drie punten van zijn preek heeft zij gehoord.
Ook verder luistert zij goed naar haar Johannes. Wat *houdt* ze toch van hem! — Nee, nou niet wéér afdwalen! Je kan een speld horen vallen. Hij preekt ook zo goed, haar man. Zij weet van nabij hoeveel ernst hij met iedere preek maakt en hoe zij biddend geschreven worden in besef van eigen onmacht. Hij denkt zo weinig van zichzelf, verwacht alles van zijn Zender.
Aan het einde van de dienst richt Johannes zich tot Klaas met de woorden:
„Geliefde broeder in tweevoudige zin, het is mij een voorrecht u thans in 't openbaar te kunnen danken voor uwe bereidwilligheid om mij tot deze gemeente in te leiden en voor de aangename woorden mij zondagavond toegesproken. Weemoed was er in ons beider hart, waar wij dachten aan onze lieve vader, die in vorige gemeenten tot ons dienstwerk ons inleidde, maar die wij in het laatst verlopen jaar ten grave moesten brengen. Hij juicht thans voor de troon. Geve God dat wij hem daar eens wederzien.
(Hier moet Pietje haar lorgnet optillen om de tranen uit haar ogen te vegen. Paula en Anna knijpen haar zakdoeken stijf in haar handen).
Laat ons voorts werken, ook in de prediking, terwijl het dag is en doe de Here ook u, geliefde broeder, de vruchten van die prediking in rijke mate aanschouwen en delen in de blijde ervaring dat de Koning lust heeft aan de schoonheid ook van dát deel zijns wijngaards dat u ginds in de Nieuwe Wereld, in Amerika, is toegewezen.
De enige Herder, Jezus Christus, van Wien gij zondagavond tot ons spreken mocht, bewijze u daartoe Zijn genade en trouw en krone u eenmaal, na volbrachte arbeid, met de kroon der heerlijkheid."
Na de toespraken tot collega's, ouderlingen en diakenen en de onderwijzers der jeugd, besluit Johannes: „En nu gemeente, ontvang mij en mijn huis in liefde. Laat ons met elkander in oprechtheid omgaan en het goede voor elkander zoeken. En opdat wij dat doen mogen, laat een iegelijk onzer op de plaats waar God hem of haar gesteld heeft, horen naar Gods Woord - horen en zien en het oor neigen - en dat woord óók zoeken in practijk te brengen.
Gij ouders, voedt uwe kinderen op in de vreze des Heren.
Gij jongelingen en jongedochters, gedenkt aan uwen Schepper in

de dagen uwer jeugd. Buigt u voor Hem neder óók in uwe verenigingen, in uw verenigingsleven, waarover wij Zijn zegen afsmeken.
Gij kinderen, zijt uwen ouderen gehoorzaam, want dat is recht. Gij dienstbaren en gedienden, zijt ieder op uw plaats ook daders van Gods Woord.
Zo zal de schoonheid der gemeente bloeien. Daartoe zegene u God almachtig en geve u een ruime mate van Zijn Geest. Amen."

Twee dagen later, acht uur in de morgen.
Johannes zit op de rand van 't bed het Haagse beschuitje in zijn kopje thee te soppen.
Paula heeft het hare al op. Zij moet ook altijd opstaan, om het blaadje met thee bij de deur van de meid in ontvangst te nemen. Terwijl zij bezig is met twee zakdoeken boven in haar corset te stoppen - 't stáát toch niet om als vrouw en moeder van vijf kinderen zo mager te zijn - proest zij 't opeens uit: „Zeg man, wat is het wapen van Den Haag??"
„Hhhh? Het wapen van Den Haag? Hoe kom je dáár nou opeens bij? Een ooievaar. Dat weet je toch?"
„Ja. En óf ik dat nou weet!"
„Hé?!" - Dominee van Sytzama, die juist zijn hansop over zijn hoofd wilde uittrekken, laat deze weer zakken en loopt op zijn vrouw toe. „Zég, je bedoelt toch niet... ben je nog steeds niet... is het wèrkelijk zo?"
„Ja hoor, ik weet het nu wel zeker. O Johannes, wat héérlijk!"
„Ja," - zegt Johannes met een olijk lachje - „dát heeft nou echt het wapen van Den Haag gedaan. Ik weet nèrgens van."
„Die ooievaar, die ooievaar! die maakt voor ons weer een kindje klaar," rijmt Paula in blijde overmoed. Ze neemt haar wijde onderrok tussen de toppen van haar vingers, danst ermee in 't rond en vervolgt: „Daar heb je dan mijn man, - en die weet nergens van."
Hij slaat zijn armen om haar heen. „Zal jij nou nóóit volwassen worden, jij ondeugende, kleine Paulientje?"

De grootste attractie voor de kinderen Van Sytzama is de paardentram, die langs hun huis in de Elandstraat rijdt. Zodra zij in de verte het paardengetrappel begeleid door het bellen van de conducteur horen, vliegen zij naar 't raam, wat moeder Paula altijd weer een „dènk om m'n gordijnen!" ontlokt.
Tussen de bomen door kunnen zij van boven af het bellend wonder langs zien gaan.

Momenteel zwaait baker den Brave de scepter in het domineesgezin. In de wieg ligt het zevende kind van Johannes en Paula. „Een wólk van 'n dochter!", constateerde vrouw den Brave, toen zij de baby voor 't eerst in 't pak spelde.
Maud heet ze, zo genoemd naar Paula's meest geliefde nicht, die bij de geboorte van haar tweede kind, in 't kraambed gestorven was.
Vóórdien had Johannes geopperd: „Als 't een meisje is, noemen we haar wéér Anna hè?" Maar zeer beslist had Paula haar blonde krullenhoofd geschud.
„Natúúrlijk niet. We geloven toch dat ons kindje lééft? Onze Annetje leeft in de hemel en dus moet dít kind, als 't een meisje is, ánders heten."
Al was in zijn domineeshoofd de gedachte opgekomen, dat hun Annetje dáár haar nieuwe naam had, hij sprak die gedachte niet uit. En zo was het Maud geworden.
Een zeer gelukkige Paula ligt, hoog in de kussens, te luisteren naar de smak-geluidjes, die haar vanachter het wieggordijn als muziek in de oren klinken.
Straks komen Pa en Moe. Bakie en Geertje hebben de kraamkamer ter hunner ere tot in de uiterste hoeken gekuist.
Het gaat weer net als de vorige keren. Pa Oosterhof overhandigt blij ontroerd zijn dochter een spaarbankboekje met honderd gulden voor de pasgeborene en Moe heeft ditmaal wel extra veel gebreid: een nieuwe, wit wollen omslagdoek, kousjes, een mutsje, maar 't geschenk dat ze het laatst tevoorschijn haalt, is wel het mooiste: een zelf genaaid wit batisten jurkje, schortje en mutsje, rijkelijk met strookjes echte Brusselse kant gegarneerd.
„Wat bent u toch 'n schátten! Die handen van u Moe, die kúnnen wat! Naaien, breien en zo lekker koken en bakken . . ."
„Ja, - en ze worden bestuurd door haar hart." Harmen Oosterhof slaat daarbij zijn vrouw op haar knie.
„Au! Mallerd! Hoe ouwer, hoe gekker. Toe, - kom nou maar liever met uw plan voor de dag, vóórdat de baker in de kamer terugkomt."
„Stop eerst de pijp maar eens, Pa," biedt Johannes aan.
Na zijn eerste haal steekt vader Oosterhof van wal. „Eerstens wil ik jelui dan vertellen, dat ik na lang beraad de fabriek verkopen ga."
Paula schrikt op. „Wát?! „De Zonnebloem" verkopen? Ach Pá toch!"
„Ja kind. Uw vader wordt een dagje ouder en . . . ja . . . ik heb geen zoon om 'm aan over te doen, een schoonzoon, die beter

preken dan dakpannen kan bakken en daarom: wèg ermee! Geen gepraat hier verder over."
Paula wisselt een blik vol begrip met haar moeder. Beide vrouwen weten, dat dit besluit hem bloed en tranen gekost moet hebben.
„Punt twee, begint Harmen met verheffing van stem - Punt twee! Ik koop voor jelui een solide huis, schuin tegenover de in aanbouw zijnde nieuwe kerk, die Johannes z'n wijkkerk wordt."
Johannes' mond valt steeds verder open.
„Dat hele huis, daar aan 't begin van de Schuytstraat, Pa?! Dat is een pracht-huis, maar 't is toch bewoond?"
„Ja, maar die mensen gaan er over twee maanden uit. Wij zullen straks samen het huis nog eens grondig gaan bekijken, schoonzoon."
„Maar Pa! D-dit . . . dit k-kúnnen wij toch zo-maar niet aanvaarden?"
„Stotter nou maar niet jongen, mijn besluit is genomen. Jelui zijn ons alles en daarmee is dunkt mij genoeg gezegd."
Paula steekt haar armen naar haar vader uit. „Ooo! wat gewèldig Pa! Van dit bovenhuis àf!"
„Ja, - 't mag dan een mooi huis met tien kamers zijn, maar altijd die trap op en af is toch niets gedaan. Luister nu nog even verder: Moe en ik willen dan met Marie Goedhals en Lorre in een benedenhuis tevenover jelui komen wonen. Als het God belieft kunnen wij dan in onze ouderdom nog wat van onze kinderen en kleinkinderen genieten."

Die avond zegt Paula: „'t Is allemaal haast tevéél om te verwerken. Mijn hart springt van blijdschap bijna uit elkáár! . . . De kinderen zullen wèl de paardetram missen in die dooie straat."
„Hoor nou toch eens aan, die vrouwenlogica! Je hart springt van blijdschap uit elkaar, maar gelijkertijd noem je 't maar een dooie straat, waarin we dank zij Pa komen te wonen. We kijken op de kerk, wat zondags heel wat levendigheid zal geven en in de week zorgt de stalhouderij aan 't eind van die straat wel voor 't nodige leven."
„Nou ja, ik bedoelde ook alleen maar, dat de kinderen de paardetram zullen missen. En ik . . . ik ook wel een beetje, die mooie iepen, die hier staan."
„Kom nu, we zitten ginds vlakbij de Waldeck Pyrmontkade, waar je de opmerking maakte, dat die zich in het water spie-

gelende wilgen voortdurend huilden om hun lelijke uiterlijk, terwijl ze zelf niet weten, hóé mooi ze zijn."
„Dat heb je goed onthouden, man."
„Jazeker! En waarom? Om wat je eraan toevoegde. Dat wéét je zeker zogenaamd niet meer hè, dat je zei: Nèt als jij, als je in de spiegel kijkt en je grijze haren ziet."
„Ja, gek is dat met jou, Johannes. 't Ene ogenblik ben je nog helemaal blond en als je onder de lamp zit, lijkt het of er nu al spierwitte haren tussen zitten."

Als ze nog geen maand in de Schuytstraat wonen, komt moeder Paula op een middag geheimzinnig blij lachend uit de stad terug.
„Willem, Harmen, Co, Frits, Hanna, komen jullie nou eens kijken, wat ik gekocht heb."
Duimendik ligt de teleurstelling op de gezichten van de kinderen, als ze niets anders dan een dun muziekboek uit het papier tevoorschijn zien komen. Maar moeders vrolijk enthousiasme steekt hen toch wel aan.
„Hier staat een lied in, dat we met z'n allen gaan zingen.
Een lied van de paardetram!! Ja heus! Moeder zal op 't orgel spelen en . . . jullie mogen er om beurten ook muziek bij maken met de evangelisten-bel. Wacht even: éérst moet ik het leren en dan leren jullie het vanzelf."
In een hoek van de achterkamer staat het orgel met hoge opzet. In het midden van dat bovenstuk een kast voor muziekboeken, waarvan de deur een spiegel met geslepen rand is. In de nissen aan weerszijden staan Paula's geliefde beeldjes in wit steen. Een herder en een herderinnetje. Onder de spiegelkast wéér een bergruimte voor boeken, met een opklapbaar deksel. Aan weerskanten daarvan, op kleine plateaux rijkelijk omgeven met tierlantijnen, staan achter dikke geslepen glazen, rustend op vergulde standaardjes de portretten van grootvader en grootmoeder van Sytzama. Dan, over de hele breedte, het toetsenbord, soms bespeeld door Johannes, maar meer nog door muziekminnende Paula.
Met royaal gebruik van de kniezwellen speelt Johannes 's zondagsavonds in gedragen akkoorden de psalmen. Sinds zij in de Schuytstraat wonen, doet hij dit óók iedere avond na het eten. Dan zingen zij een psalm met elkaar. Meestal één, die de oudste kinderen kennen. Maar nooit werd een psalm in zó korte tijd geleerd als „het lied van de tramconducteur". De kinderen blèren het uit:

's Morgens heel vroeg al in de stal,
Ga ik mijn paardje há-á-álen,
Kom, beste Bruin, daar gaan we al,
't Is nu geen tijd van drá-á-álen.
's Morgens te laat is een lé-é-élijk ding
Voort beste Bruintje, tingelingeling.

„De laatste twee regels worden herhaald," doceert moeder „en bij het tingelingeling mag Hanna met de bel rinkelen. En dan zingen we allemaal hárd mee: Tingelinge-linge-ting-ting-ting, tingelinge-linge-ting-ting-ting."
Het privilege van met de bel te rinkelen blijft niet alleen aan Hanneke beschoren. De oudsten kijven er nog om.

Johannes en Paula van Sytzama zijn rijk met elkaar en met hun kinderschaar. Twee jaar na Maud wordt hun zevende kind en vierde dochter geboren en naar oom Klaas en tante Pietje: Klazina Pieterke genoemd. En ruim twee jaar na Klazientje sluit de naar haar moeder genoemde Paulientje de rij.
't Is een vrolijke, gelukkige troep daar in het Schuytenhuis. De jongsten lopen zodra hun beentjes hen dragen kunnen 's morgens na het ontbijt naar de overkant, waar Omoe het raam al opgeschoven heeft.
En nèt als vroeger hun moeder, genieten zij nu van die mooie schuimblaas bij Omoe op de koffie en van de papieren slinger, die Opa boven de kachel zet. Soms gaat Opa met hen in een rijtuig van stalhouder Tenthof uit. Dat is helemáál verrukkelijk. Om beurten mogen ze naast de koetsier op de bok zitten. Steevast gaan ze dan in de Anna Paulownastraat Haagse hopjes kopen en daarna de Scheveningseweg af naar Scheveningen. Het feest is compleet als ze bij Omoe en Opa mogen eten. Omoe maakt altijd van die leuke, kleine „poddinkies", voor ieder kind weer een andere vorm.
Zij hebben er hun superieur pleziertje om, dat Omoe podding zegt, inplaats van pudding, maar houden die pret voor zich.
Vanaf hun vijfde jaar lopen de kinderen Van Sytzama naar de Groen van Prinstererschool in de Van der Spiegelstraat.
Intussen draaft Johannes zijn steeds groeiende wijk door. Hij heeft er nu de Indische buurt ook bij gekregen. De weg daarheen voert door de Scheveningse bosjes, waar hij, de lente- en herfstgeuren inademend, vaak terugdenkt aan zijn wandelingen met Johannes Brants in Oldebroek. Tóch zijn hier de geuren vermengd met een vleugje zee, die naar zijn mening altijd stinkt.

In huis zwaait Paula haar scepter. Zij bromt op de meid, die haar achterste benen niet na zich haalt, niet uit en terug werken kan, barst soms in driftbuien uit, waarbij de op het fabriekserf en op de deftige meisjesschool opgedane scheldwoorden goed wortel blijken te hebben geschoten.
Tóch duchten de kinderen moeders driftbuien, die altijd zó weer over zijn, niet zo zeer, als vaders beheerste gestrengheid. In een stoel op de studeerkamer moeten zitten, alsof er niemand zit, dat is het allerergste. Vader, die vanaf zijn bureau langs je heen naar de boekenkast loopt, alsof je lucht bent. Je ogen glijden langs al die boekenruggen, maar die stilte!
Je schrikt van jezelf als je hoesten moet. Hoe lang zit je daar? Honderd uren, zéker wel honderd uren.
Achteraf constateer je, dat het niet langer dan één of soms een half uur geduurd heeft, eer vader zich omdraaide en iets vroeg in de geest van „vind je 't nou niet misselijk van jezelf wat je deed?"
Heftig ja-geknik, nog eens herhaald na het stereotiepe: „Heb je er spijt van?"
En dan wordt-ie lief en gaat met je praten en zegt dingen die je niet gauw vergeten zal.
Deur achter je dicht, een diepe zucht en dan met twee, drie treden tegelijk de trap af.
Zondags lopen één of twee van de kinderen met vader mee naar een „verre" kerk. Naar de Ooster is 't bijna drie kwartier lopen, naar de Wester ruim een half uur. De kinderen rusten dan in de domineesbank uit, die zij nu in elke kerk wel weten te vinden, maar vader Johannes staat volle anderhalf uur op de preekstoel, om daarna weer de lange wandeling naar huis te maken.
Met de tram mag je op zondag natuurlijk niet. Soms heeft hij zondags een classis-beurt te vervullen in Schipluiden.
Dan wordt er om geloot, (iets wat anders óók verboden is!) wie van de kinderen mee mag. Het is me je ook niet even een feest!
Ze worden gehaald in een wagen met een witte huif. En hard lopen dat die paarden uit Schipluiden kunnen!
Tussen de kerkdiensten zijn ze bij Maria, Martha en Lazarus. Hoe deze broer met zijn twee zusters werkelijk heten, zijn de kinderen Van Sytzama nooit te weten gekomen. Wèl herinneren zij zich de stijve, witte griesmeelpudding met bessensap, die ze daar altijd kregen.
Moeder kookt ze lekkerder. Dat komt natuurlijk, omdat zij, één van allen, altijd helemaal naar Waterreus in de Piet Heinstraat

moeten lopen en daar vragen om een pond franse, groffe, gele griesmeel.
Cootje en Hanna leren al gauw van moeder hoe ze een eidooier en stijfgeklopt eiwit door die pudding van franse, groffe, gele griesmeel moeten mengen. Moeder kookt 't lekkerst van alle moeders in de wereld. Dat heeft zij van Omoe geleerd.
En gereformeerd is het beste geloof, dat er in de wereld bestaat. Als zij met vader naar de houten hulpkerk lopen in een zijstraat van de Paul Krugerlaan denken zij op het Regentesseplein, waar de hervormde kerk vol loopt: „Daar gaan die oppervlakkige hervormden, die niet geloven, dat de Here Jezus Gods Zoon is." Daarom was grootvader van Sytzama toch uit die kerk gegaan? En vader heeft nog steeds het litteken aan zijn voorhoofd van die steen, die ze toen met de doleantie in Utrecht naar hem gooiden. Mooi hoor! En rooms, nou - dat is helemáál verschrikkelijk. Die mensen aanbidden beelden en Maria, inplaats van God en de Here Jezus.
Eens vertelt Hanna aan tafel: „Ali Spoor en ik hebben vanmiddag zo'n lol gehad. In de Elandstraat hè, zijn we de roomse kerk binnen gelopen en hebben hard geroepen: Heilige Maria bid voor ons, dat je met je kop tegen de muur aanbonst."
Johannes schudt zijn hoofd: „Nee, nee, - dat mág niet. Foei! Je moet nooit spotten met een ander z'n geloof."
„Bíj-geloof," vult moeder Paula zacht aan, om zich dan met verheffing van stem tot dochter Hanna te richten: „Heb 't hart eens, dat je ooit wéér zoiets doet meid!"
Niettegenstaande dit ouderlijk vermaan zijn Hanna het twinkelend lichtje, dat éven in vaders ogen en het lachje dat in een ondeelbaar ogenblik om moeders mond trok, níet ontgaan.
In tegenstelling met kinderen van collega's mogen die van Johannes en Paula wèl op straat spelen. Daar vallen alle geloofsverschillen weg, zolang ze prettig spelen met elkaar. Celien, Liesje en Roosje Lees uit de fruithandel zijn jodenkinderen, Mien en Kees Schüling zijn rooms en de jongens van de drogist en die van Tenthof zijn hervormd. Met jongere broertjes en zusjes in sportkarren meegenomen doorkruisen ze de Scheveningse bosjes, voeren brood aan de eenden in de waterpartij, doen bij de zeven-en-zeventig trapjes wie 't eerst boven is en laten de kleintjes in hun wagens zorgeloos beneden staan. Maar zodra er, al is het om een knikker of een tol, ruzie komt, zijn de scheldwoorden op de kerk, waartoe de tegenpartij behoort, of op de joden gericht.
„Hè, dat is nou echt weer zo'n gemene jodenstreek van jou hè!"
„Vuile roomse beeldengek!"

„Vuile ketters zijn jullie!"
„En jullie gaan naar de hel."
„En jullie naar het vagevuur."
„Dat bestáát niet eens, lekker!"
„En de hel óók niet, want God is liefde, nou, en - dan laat Hij toch geen mensen naar de hel gaan?"
„ 'k Kan wel zien, dat jij hervormd ben, 't staat in de bijbel, dat er wèl een hel bestaat, maar jullie hervormden geloven eigenlijk niks, want jullie vinden de Here Jezus alleen maar een goed mens. Als vóórbeeld. M'n vader zegt 't zèlf."
„Nou, dan is jouw vader een gemene leugenaar. Júllie gereformeerden zijn lafbekken. De kerk uitlopen, dát kunnen jullie hè, maar wij van de Bond zijn veel christelijker dan jullie."
„Van de Bónd??"
„Ja. *Gereformeerde* Bond. Nou weet je 't. En laten we nou geen ruzie meer maken jongens, vooruit, we gaan naar de koepel."
De éne hervormde snauwt dan nog tegen de ander: „Mijn moeder zegt dat jullie van de Bond nog stijver jutten zijn dan de gereformeerden."
De kinderen van Van Sytzama informeren naderhand thuis naarstig naar het raadsel van gereformeerde bond heten en toch hervormd zijn. Dergelijke vragen worden dikwijls aan vader gesteld op de terugweg van een „verre" kerk. Héén mogen zij weinig of niets zeggen, want dan moet vader over zijn preek denken. Gaan ze naar de Zuider - dat is de houten hulpkerk - dan komen ze steevast dominee Bakker tegen. Dat is de Christelijk-gereformeerde dominee, die altijd nog een hoge hoed en een wit strikdasje draagt. Vader draagt nu in plaats van z'n hoge, een zwarte bolhoed. Dominee Bakker en hij nemen altijd met een zwaai en heel diep de hoeden voor elkaar af.
Dat gaat anders tussen dominee van der Linden en vader, die elkaar altijd tegenkomen als de één in de Ooster- en de ander in de Noorderkerk preekt.
Dominee van der Linden heeft een grote krulbaard en krullend grijs haar. Ze steken alleen even de hand naar elkaar op en zeggen: „Sterkte, collega" of: „Zegen". Even later komen ze dan mevrouw van der Linden, een klein, mager vrouwtje, tegen en wéér een paar minuten later hun dienstbode Cornelia, die op haar wit-kanten muts met gouden spiralen, - zoals opa ze van papier maakt, - een zwarte kapothoed met wiebelende veer draagt.

Het werk groeit steeds. Zowel voor Johannes als voor Paula.

Behalve de drie gewone catechisatie-uren op maandag- en dinsdagavond, heeft Johannes er nu ook de militaire catechisatie bij gekregen. Hij is voorzitter van het protestants-christelijk militair tehuis in de Riouwstraat, voorzitter van het bestuur der Groen van Prinstererschool, ere-voorzitter van de jongelingsvereniging „Groen van Prinsterer" en legt te voet hele afstanden af voor zieken- en huisbezoek. Eénmaal per vier weken preken in de Westerkerk op woensdagavond en iedere donderdagavond kerkeraadsvergadering, die hij 't liefst zèlf presideert, omdat hij van opschieten houdt. Nodeloos en nutteloos gezwam van mensen, die in plaats van recht op hun doel af, zijpaden bewandelen, kan hem mateloos irriteren. Daar er ieder jaar zo ongeveer zestig of zeventig belijdenisdoeners zijn geven Johannes en Paula twee avonden ten afscheid aan deze catechisanten. Paula draagt dan meestal wat voor. „De avondklok" of „Wie neem ik", dat tot hilariteit van de aanwezigen begint met: „Zou ooit mij een man behagen, - nooit neem ik een dominee."
En bij „De avondklok" worden er altijd weer tranen weggepinkt om de ontvelde, bebloede handen van de bruid aan het klokketouw, waardoor het leven van haar geliefde op het nippertje gered wordt. Paula trakteert royaal op zulke avonden. Zij houdt - in tegenstelling met Johannes - van feesten en citeert meermalen de titel van een boekje van Dr. Kuyper: „Vier uwe vierdagen". Ook zijn er de periodieke afvaardigingen naar classis en synode, de V.U.-dagen, die zij trouw samen bijwonen en de zendingsdagen. Het gereformeerde kerkelijk leven groeit en bloeit in den lande. De gereformeerden verheugen zich in de zuiverheid van hun leer. Werkheiligheid? Pas op! Laat dat maar aan de roomsen over.
Maar Paula's meid werkt van 's morgens half zeven tot 's avonds negen uur. Zij eet in de keuken. Als Johannes na 't eten de bijbel neemt, belt Paula de meid met de evangelistenbel. Onder 't bijbellezen zit deze op de stoel naast de deur.
On-christelijk? Wie zou dát nu durven zeggen? Ieder z'n plaats in dit leven. Dat is van God verordineerd. En als er één goed is voor de meiden is Paula het toch zeker wel? Zij geeft hun altijd volop te eten en mee te snoepen van de taarten, die van gemeentewege het huis worden binnengedragen. Als haar kinderen wel eens jaloers kijken naar de vele boter en suiker, die de meid op haar rijst krijgt, berispt moeder Paula: „Zit jij weer jaloers te kijken? Onthou goed kind, dat je de mensen die voor je werken, altijd het beste moet geven."
Maar dat de meid op een minimaal klein zolderkamertje, met

alleen maar een dakraampje, in een ijzeren ledikant slaapt, waarin een oude veren matras en kale dekens liggen, - tja, wie staat daar nou bij stil? Dat is toch heel gewoon? „Wee de knecht, die meent een zoon te zijn", vrij vertaald: „Wee de meid, die meent een dochter te zijn."
Geschokt komt Paula eens thuis, nadat zij op de Groot Hertoginnelaan een optocht van de socialen had gezien, met spandoeken en borden, waarop: „Wij eisen" stond. Verder had ze maar niet gelezen.
„Wij eisen", daarmee was de maat al vol. „Stel je vóór man, wij *eisen!* Is het niet godgeklaagd?! Wat hebben wij, mensen, te eisen? 't Is immers allemaal genáde van God?"
„De tijden zijn boos, moeder."
„Ja, - we leven in 't laatst der dagen. Je huivert als je aan de toekomst van je kinderen denkt. Wat gaan die schapen nog beleven, als er revolutie komt?"
„Zij en wij zijn altijd in Gods hand."
Met dit zeker weten slapen zij rustig in.

HOOFDSTUK III

Als Johannes van Sytzama op de avond van 29 juni 1914 van één zijner kinderen „De Standaard" aanneemt, die openvouwt en leest, laat hij een verschrikt „Hè! Wat is dát nou? Mens nog toe! Wát een wereld!" horen.
Paula kijkt op van de zwarte kinderkousen, die zij zit te stoppen. „Wat is er?"
„Gisteren is in Serajewo Frans Ferdinand vermoord. Hij was de aartshertog-troonopvolger van Oostenrijk-Hongarije."
Paula is kennelijk opgelucht. Oostenrijk-Hongarije is zo ver weg. Natuurlijk is een moord altijd verschrikkelijk. Veronderstel dat ze hier de hand sloegen aan hun jonge koningin Wilhelmina of 't vijfjarige prinsesje Juliana vermoordden. Ze rilt bij de gedachte. Daarom is 't natuurlijk voor die mensen in Oostenrijk-Hongarije óók wel erg.
Intussen leest Johannes geïnteresseerd verder. „Daar kan wel eens oorlog uit voortkomen," verzucht hij, de krant zorgvuldig dichtvouwend.
„Oorlog?!"
„Ja, - tussen Oostenrijk en Servië om te beginnen."
Paula zegt niet veel meer. 't Is allemaal zo ver weg en van politiek snapt ze tóch niets.
Toch leest zij de buitenlandse berichten in de daarop volgende dagen met meer belangstelling dan anders. Gewoonlijk slaat zij de rubriek „Buitenland" over.
Als op 27 juli koningin Wilhelmina van haar zomerverblijf op Het Loo terugkeert naar Den Haag en als op 31 juli de algemene mobilisatie van land- en zeemacht wordt afgekondigd, slaat ook háár de angst om het hart. Generaal Snijders wordt tot opperbevelhebber van leger en vloot benoemd.
Iedere dag lopen opa en omoe Oosterhof even binnen. Nóg zijn alleen Oostenrijk en Servië maar met elkaar in oorlog, maar op 31 juli kondigt ook Rusland de algemene mobilisatie af. Enkele dagen later is het conflict tot een bijna algemene Europese oor-

log uitgegroeid. Harmen Oosterhof staat de 28e juli in Amsterdam middenin het tumult waarmee de beursbezoekers de sluiting van de beurs afdwingen.
Met gebogen hoofd, een doodvermoeide, oude man, komt hij thuis. Zijn kleine vrouw Pauline ziet met bezorgdheid, hoe hij zijn rechter hand weer op zijn hartstreek legt. Dat blauw-dooraderde gezicht bevalt haar helemaal niet.
„God, laat 'm leven, nog héél lang! Ik kan niet buiten hem" . . .
„Stomkop, die ik ben, om bijna al m'n geld in russische effecten te steken. Ik vrees het ergste, want wat er in Rusland wroet en broeit! De toestand, waarin het merendeel van dat volk verkeert, moet ten hemel schreiend zijn. Bittere armoede, slavendrijverij in feite, verbanningen naar Siberië bij duizenden en daartegenover de immense rijkdom van de Tsarenfamilie en hun kornuiten. Straks zijn we arm, vrouw."
„Arm?" Het klinkt zo lakoniek.
„Ja. Arm! Stráátarm."
„Dat kan nooit, man. Zolang we elkaar en onze kinderen en kleinkinderen hebben, zijn we rijk. En we hebben een God, die voor ons allemaal zorgt."

„Nou man, je kan zeggen wat je wilt, maar ik bestel bij Laarman honderd pond suiker en vijftig pond rijst en dan wat sla-olie en havermout. Heus, Johannes, je móét me geld geven, we moeten zorgen, dat we wat eten in voorraad hebben, als er ook híér - wat God verhoede - oorlog zou komen."
Paula vertelt vooralsnog niet aan haar man, dat haar vader haar vijf-en-twintig gulden had toegestopt om eten in te slaan. Zij is een beetje in paniek. Acht kinderen, een man en een meid de mond open te houden als 't land in oorlog is, zal heel erg moeilijk zijn. Zóveel heeft ze al wel in boeken over oorlogen en hongersnoden gelezen. En hónger, hónger moet wel het allerergste zijn.

Hoewel „De Spiegel" en „Timotheüs" door oud en jong met graagte gelezen worden in het Schuytenhuis, heeft vader Johannes voor ditmaal een nummer van „Het Leven" gekocht. Vol foto's van de Belgische vluchtelingen, die na de capitulatie en het beleg van Antwerpen, Nederland binnenstromen.
Gefascineerd kijken de kinderen Van Sytzama naar de afbeeldingen van dood-angstige, ontwrichte mensen. Moeders met kinderen aan haar rokken, die voorover gebogen en met de wanhoop in haar ogen, volgeladen kinderwagens voortduwen. Een oude

man, moeizaam voortsjokkend met zijn kanariepietje in de kooi en dáár, jongens en meisjes van hun eigen leeftijd met jongere broertjes en zusjes op de arm . . . Kan het leven ook zó zijn? Zó dicht bij onze grenzen?
Goddank er nog niet overheen!
Alle landen om hen heen zijn nu in oorlog.
Moeder Paula, die de Duitsers altijd zo'n sympathiek, gezellig en ook begaafd volk heeft gevonden, spuugt nú haar gal over die „moffen" uit. En hoewel ze altijd een sterke antipathie tegen de Engelsen had, „dat kouwe, hoogmoedige, flegmatische volk", is ze nu wel verplicht een beetje bakzeil te halen.
„Maar" - zegt ze tegen Johannes - *„vertrouwen* kan je die Engelsen toch óók nooit hoor! Vergeet hun schandelijke practijken in de Boerenoorlog niet."
„Ach vrouw, welk volk op aarde is nu wèl te vertrouwen? 't Kwaad zit in ons aller hart. Satan heeft gróte macht op aarde. Nóg wel."
Op de canapé in de serre zit achtjarige Maud, die vaders laatste woorden verstaan heeft, intensief een foto in „Timotheüs" te bekijken. Daar zitten de Here Jezus en de duivel samen te schaken. De Here Jezus helemaal in 't wit. Met een mooie witte hand reikt Hij naar een wit schaakstuk. Maar de duivel, daar tegenover Hem!! Die heeft klauwen! Horens op z'n hoofd, een grijnzende mond, een haviksneus en ógen! . . . nee! Maud slaat de bladzij om. Even later bladert ze toch weer terug. Die duivel! Ze rilt.
De daarop volgende nacht zit hij in een rose gebloemd gewaad op het voeteneind van haar bed. Gillen kán ze niet, zó verstopt zit haar keel, maar ze vliegt het bed, dat ze met Paulientje deelt, uit en de bovenste trap af. Dáár, op de eerste étage gaat de deur van de kleine voorkamer open. Willem, haar oudste broer, op wiens knie zij altijd onder 't bijbellezen zit, als hij tenminste thuis is. Hij werkt in de bollen in Sassenheim en is zelfs al helemaal in Duitsland en in Engeland geweest. Klazientje zit altijd bij Harmen en Paulientje op vaders knie onder 't bijbellezen. Maar Willem gaat met háár als 't lente is, 's morgens heel vroeg naar de Scheveningse bosjes. Daar weet hij vogelnestjes te vinden en leert hij haar hoe al die vogels heten. Híj heeft dat vroeger in Velp weer geleerd van grootvader van Sytzama, die óók zoveel van de natuur hield.
Willem schrikt nu van de vreselijke angst in de ogen van zijn meest geliefde zusje. „Wat is er met jóú?"
Hij trekt haar z'n kamer in en neemt haar op z'n knie.

Zij duwt haar gezicht tegen zijn borst. Terwijl hij kalmerend over haar hoofd strijkt, brengt ze er snik-schokkend uit: „De duivel . . . de duivel."
„Wat is er met de duivel?"
„Hij zit op m'n bed."
„Malle meid, je hebt gedroomd."
Maar als hij merkt, hoe overtuigd het kind ervan is, dat de duivel daar in z'n rose kleed zát, als zij hem de plaat in „Timotheüs" tot in finesses beschrijft en eindigt met een: „en ik hoorde vader tegen moeder zeggen, dat de duivel grote macht op aarde heeft", neemt hij haar voor honderd procent ernstig. Haar dicht tegen zich aantrekkend, zegt hij zacht: „Zullen wij samen het „Onze Vader" bidden? Daar is de duivel doodsbenauwd voor."
Na het „Amen" gaat hij met haar hand stijf in de zijne, met haar naar boven.
„Zie je wel, dat ie weg is?", fluistert hij om de slapende Paulientje niet wakker te maken. Schichtig kijkt Maud nog even naar het andere twee-persoonsbed, waar straks Co en Hanna in zullen slapen en naar het éénpersoonsbed, waar Klazientje in slaapt.
„Nee, - heus - hij is vèr weggegaan. Er is nu alleen maar een engel in de kamer, die over jullie waakt. Maar díe kan je niet zien. Daar zou je blind van worden, zó licht is 't-ie.
Als je nou ooit weer denkt dat je de duivel ziet, moet je direct het „Onze Vader" gaan bidden. Daar is-ie als de dóód voor."
De absolute waarheid van deze raad heeft Maud daarna in haar jonge leven meermalen ervaren.

Paula van Sytzama-Oosterhof heeft niet anders verwacht, dan dat haar zonen alle drie theologie zouden gaan studeren.
Maar haar oudste, die zowel uiterlijk als innerlijk het meest op háár en op haar vader lijkt, stelt haar al gauw teleur.
„Vader, moeder, - het spijt me, maar 't is niets voor mij, om met m'n neus tussen de boeken te zitten."
„Ach jongen, en je hebt zo'n best stel hersens."
„Kan wel zijn, maar ik moet buiten werken en liefst vastgekoppeld aan de handel."
„'t Is zónde, dat Pa z'n fabriek verkocht heeft," verzucht moeder Paula.
Overigens zijn vader en moeder van Sytzama wijs genoeg, om hun kinderen niet in een richting te dwingen, die zij zelf niet willen. Althans de zonen niet.
Wat de dochters betreft: zodra Co en Hanna negen klassen van

de Groen van Prinstererschool doorlopen hebben, komen ze bij moeder in de huishouding. Mulo-diploma halen? Bèn je mal? Wat moeten die meiden nou met zo'n papiertje? Mijn dochters trouwen tóch, voegt moeder Paula er nog met een zekere trots aan toe.
Maar Harmen, hun tweede zoon, anti-pool van Willem, gaat wèl theologie studeren.
Na de eerste schrik over het uitbreken van de oorlog, de ontzetting over de belgische vluchtelingen, die nu alweer voor een groot deel naar hun land terug zijn, gaat het familie-leven van de Van Sytzama's nog vrolijk en onbekommerd verder. De gereformeerde kerk staat in hun leven vlak om Christus heen: centraal. Werd er in 1914 en begin 1915 nogal eens uit de Openbaring van Johannes, de profetieën van Daniël, of uit de rede over de laatste dingen gepreekt, langzamerhand kabbelt het kerkelijk leven weer in wat rustiger beddingen voort.
Een grote schok voor de Van Sytzama's betekent op 29 mei 1915 het plotseling heengaan van opa Oosterhof.
Bitter eenzaam wordt nu het leven van de oude Pauline Oosterhof-van Selms.
Haar dochter Paula beseft daar de helft niet van, té zeer in beslag genomen als zij is door haar drukke gezin.
De jongste kleinkinderen komen ook zelden meer aan de overkant, nu ze naar de grote school gaan. Nu de levendige, altijd leuke plannetjes verzinnende opa er niet meer is, is het bij omoe en Marie Goedhals, de meid, maar saai.
De oude Pauline leeft intens mee met alles wat er in de wereld gaande is. Zij breit zo veel ze kan voor de soldaten, haar hart gaat uit naar alle stervenden en gewonden op de slagvelden, die zij dag en nacht in Gods hoede aanbeveelt.
Dat haar dochter zich zo zenuwachtig kan maken over de distributie van levensmiddelen, over de eenheidsworst, die ze te eten krijgen!
Ze kan het wel begrijpen van een moeder van zoveel kinderen, maar dat Paula zo vlug heenleeft over bijvoorbeeld het torpederen door de Duitsers van al die koopvaarders met hun bemanningen, - nou ja, - dat zal wel aan haar drukke leven liggen.
Omoe Oosterhof denkt zich in slapeloze nachten de ontzetting en de angsten van al die in zee vergane mannen in. Als in maart 1916 één van hun eigen schepen, de „Tubantia" van de Koninklijke Hollandse Lloyd, getorpedeerd wordt in de Noordzee kan de oude Pauline gedurende enkele dagen en nachten nauwelijks eten en slapen.

Haar magere handen, waar de âren als blauwe plantenwortels bovenop liggen, stijf ineen gevouwen, bidt zij veel en lang voor de nabestaanden van al die oorlogsslachtoffers. Of ze neemt haar citer en zingt beverig: „Veilig in Jezus' armen".
Hoe hunkert zij er naar óók daar te zijn, waar geen tranen vloeien, waar 't hart geen zorgen kent, geen angsten en geen pijn. Bij Jezus èn bij haar Harmen. Zonder hèm is zij hier op aarde tóch maar half . . .

Intussen zijn bij de vijf oudsten van Johannes en Paula de verliefdheden niet van de lucht.
Co, hun begaafde oudste dochter is aan een familie-dagboek begonnen. Zij is de vertrouwelinge van haar twee oudere broers. De vaak twijfelmoedige Hanna, die zwaarder dan Co aan de dingen tilt, trekt zich meermalen op aan Co's optimisme. Hanna lijkt zowel uiterlijk als innerlijk op omoe Oosterhof.
Als Harmen en later ook Frits, vrienden meebrengen uit Amsterdam, laat Co met gemak haar huishoudelijke plichten rusten, om bij de jongens te gaan zitten, zogenaamd om thee voor ze te schenken.
In feite krijgt ze de kans niet om aan moeders theepot te komen. Moeder Paula schenkt zèlf in, in de overtuiging, dat niemand dit zo lekker doet als zij. Naast de theetafel heeft zij een tafeltje met een één-pits gasstel en een dito petroleumstel. Daar staat altijd een ketel (vol ketelsteen) op, waarop de thee dan weer te trekken staat.
In de kopjes wordt een klein scheutje water aan de thee toegevoegd. De grootte van dat scheutje is nu juist het geheim van de theeschenkster.
Maar Co brengt dan de kopjes thee naar de jongens toe.
En onderwijl stoft Hanna de kanten van de trappen of sjouwt met vuil-water-emmers naar beneden.
Co liet eens een volle de trap af kinkelen.
Als Co in mei 1916 haar dagboek begint over de vrolijke, gelukkige troep van dominee van Sytzama schrijft ze:
„Gelukkig, já, - dat zíjn we - trotsch ongelukkige liefdes, kijfpartijen (weer verzoend vóór de zon daalt), brombuien van een vertoornde moeder, nooit langer durende dan ca. 25 minuten, trotsch slapeloze nachten van een bezorgde vader, die dominee is, 3 zonen en 5, zegge *5* dochteren heeft en leeft in zeer dure oorlogstijd, - tóch gelukkig.
't Geheim ervan? *Liefde,* de mooiste van Gods gaven, die ons zoo rijk geschonken wordt.

Een vader en moeder, die God boven alles, daarna elkaar zóó liefhebben, ik kan niet zeggen hóé, maar 't is iets heerlijks. Dat leeren ze ons ook van 't begin af en daarin schuilt het geluk. Elkaar vertrouwen, begrijpen, met elkaar mee leeren voelen en strijden, één mooie eenheid met verschillende karakters, allemaal hun hoogst geluk en troost leerende zoeken bij Jezus Christus, die al het goede voor ons verdiende. Hoe het ook in de toekomst met ons gaan moge, mochten wij allen dat groote geluk leeren kennen, dat de mensch ook bij het sterven niet verlaat."

Zó begint achttienjarige Co aan het familie-dagboek, waaruit ieder jaar op Oudejaarsavond ná de kerkdienst in de kring van het gezin de gebeurtenissen van het haast verstreken jaar door haar worden voorgelezen.

Als haar eigen hoogste levensideaal noemt ze: trouwen.

Over Willem en Harmen: „Allebei ettelijke verliefdheden achter de rug. Willems eerste: Jacoba, trouwde in 1909 met een dominee. Hier op school: Lize B., die hij eerst dol maakte en daarna verliet. Zij heeft twee jaar zenuwaanvallen gehad, is nu weer beter. Schoonpapa stuurde hammen en konijnen. Toch liet Willem haar schieten, maar boontje komt om z'n loontje. Na eerst flink in 't bollenland gewerkt te hebben, kwam er een glorie-tijdperk, waarin hij veel reisde. Wat in 't buitenland op het punt van de liefde gebeurde, weet ik niet. Hij bracht slechts één portret mee.

In deze jaren kreeg hij liefde voor een zeer hoogstaande, lieve, knappe jongedame: Tine Amsingh. Vroeg haar op een 2e paaschdag in de duinen en had succes. Negen maanden lang scheen zijn zon in volle kracht, totdat opeens alles ineen stortte.

Door de oorlog zijn positie en ook vrouw een paar maanden daarna weg. Zij kon niet genoeg van hem houden, om met hem te trouwen. O du lieber Augustin, alles war hin!"

Over haar broer Harmen schrijft Co: „ . . . is nu theoloog en zeer gezien, zoowel in de studentenwereld als in alle beschaafde kringen. Willem en ik kunnen daar niet op roemen. Harmen is bibliothecaris en redacteur van verschillende kranten.

Ik heb niet veel aan hem te doen, maar leer wèl veel van hem. Hij wil misschien zendeling worden. Had al meer zulke idealen, zooals semiticus, wat hij heeft laten schieten. Toch is gewoon dominee zijn óók mooi.

Deze twee heeren: Willem en Harmen sloegen elkaar vroeger bijna dood, wat de uitwerking heeft gehad, dat ze elkaar nu volkomen begrijpen, eeren, liefhebben en helpen. Ik ben tevreden met dit stel broers."

Zó beschrijft Co op unieke wijze de karakters, de gaven en gebreken van haar broers en zussen.
Frits, die aanvankelijk voor de H.B.S. had gekozen, geeft onverwachts te kennen, dat hij tóch dominee wil worden. Na zijn eindexamen leert hij, geholpen door vader en Harmen, latijn en grieks. Hebben de oudste drie een bijbelkring opgericht en geven zij les op de zondagsschool, ook Frits laat zich in 't kerkelijk leven niet onbetuigd. Hij is secretaris van de jongelingsvereniging en -geheelonthouder. Hier voegt Co tussen haakjes aan toe: „Er is geen priester, die hem verklaart, in raadselen wandelt de mensch op aard."
Frits heeft al jong een groot liefdesverdriet te verwerken. Zijn goudblond meisje van de H.B.S. ruilt hem in voor één van hun leraren, die twintig jaar ouder is dan zij.
Toch zit dit verdriet bij Frits niet zo diep, als dat van Willem, die bij een nieuwe poging om de lieve, hoogstaande doktersdochter Tine Amsingh voor zich te winnen, een blauwtje loopt. Moeder Paula's oordeel ten aanzien van haar twee oudste dochters: „Co, jij trouwt nooit, want je bent veel te slordig en jongensachtig en jíj (tot Hanna), jij: eeuwige twijfel, jij kijkt als je een jongen hebt altijd om, of er nog niet een betere is."
Hanna, de coquetste van de twee, is zeventien jaar en heeft een halsstarrige aanbidder, met wie zij het al wel vijf keer uit en aan heeft gemaakt.
„Dit wordt vervelend - schrijft Co in het dagboek - ik hoop nu maar dat het voor langen tijd uit is met Hanna en Herman, anders zou er in mijn boek niets anders staan. Ach, 't is niks als kalverliefde. Voor Herman is 't akelig, maar dat heb je te wachten met zoo'n jong, onbeslist kind. Ik leerde haar vanmiddag maar eens pannekoeken bakken. Dus nu is naar ik hoop, nr 5 óók uitgescharreld."
Moeder Paula heeft het naast haar werk in het gezin nog druk met haar bestuurslidmaatschap van het rusthuis, met de door haar opgerichte krans „Charitas" en met bezoekjes hier en daar brengen.
„Moeder, je wordt beslist uithuizig," zegt Johannes eens.
„Ja hoor!" roepen de drie kleintjes in koor, waarop Paula zó schrikt, dat zij op slag haar rusthuisbaantje neerlegt. Zij mag ook graag lezingen bijwonen, waarheen zij haar oudsten meeneemt. Eén van Ds. Wielenga over 't Boeddhisme of één van Dr. V. Hepp over „De Stad met paarlen poorten", geven de eerstvolgende dagen weer veel gesprekstof in huize Van Sytzama.
Tante Anna, die al sinds jaren met haar dochter óók in Den Haag woont, is dan óók altijd van de partij. Tegenover háár intelli-

gentie voelt Paula zich nog steeds wat minderwaardig. Dit veroorzaakt nogal eens conflicten tussen de twee schoonzusters. Anna bewoont een groot herenhuis aan de Statenlaan. Daarin houdt zij pension voor de „haute chique".
Als Paula ná zo'n ruzie met Anna 's avonds in de stilte van haar kamer, wachtend op Johannes, rustig alles overdenkt, schaamt zij zich wel een beetje als ze haar eigen rijk gezegende leven naast het harde, moeilijke van schoonzuster Anna zet.

Dat zijn zoon Harmen lid is geworden van de N.C.S.V. zit vader Johannes niet glad. Zo'n ethische beweging! Als leerling van Kuyper staat hij nog wat argwanend tegenover de Bavinck-volgelingen. Harmen zweert bij diens dogmatiek en komt met enthousiaste verhalen 's zomers uit het „Waskolk-kamp" bij Nunspeet thuis.
„Harmen, laat je prediking later toch voorál Christo-centrisch zijn. Níet de mens in 't middelpunt."
„Natuurlijk niet, vader. Christus centraal. Professor Bavinck leert ons niet anders. Maar vader, deze man heeft zo'n wereldwijde blik. Hij opent perspectieven . . ."
Moeder Paula slaat de stopmand dicht. Hoe het komt weet ze niet, maar ze moet opeens sterk aan Moe denken. Harmen praat zo in háár geest.
Co heeft haar handwerk op haar schoot laten zakken en luistert intensief naar vader en de broers. Frits is pas lid geworden van de C.S.B. (Calvinistische Studentenbeweging) en dat bevalt vader beter dan die Nederlands Christelijke Studenten Vereniging, waar Harmen lid van is.
Nee maar, daar zit me die kleine Maud nog! Haar ellebogen op haar knieën, haar hoofd in haar handen gesteund, gefronste wenkbrauwen, zit ze gespannen te luisteren.
„Maud!! 't Is negen uur! Wil jij wel eens dirèct naar bed gaan?" Johannes draait zich een halve slag om. „Is Maud nog op?"
„Ja, die zit daar in een hoekje tussen canapé en orgel gedrukt. Daardoor zag ik haar niet eerder," verontschuldigt moeder zich. „Vooruit Maud, een kind van tien jaar hoorde al een uur in bed te liggen."
Maud stampt met haar kleine voet op de grond. „Ba! U doet altijd nèt of ik nog zo klein ben. Als u maar weet, dat ik alles begrijp wat vader, Harmen en Frits zeggen. Alles! Van Kuyper en van Bavinck, ik snap er álles van hoor!"
Onder grote hilariteit van vader, moeder en „de groten" blaast ze toch de aftocht.

„Ik ga nog even naar Moe," kondigt Paula aan.
„Naar Móé? Nú nog?"
„Ja, - ik ben de hele week niet bij haar geweest en die stakkerd zit daar ook maar alleen met die halve gare Marie."

Paula heeft de sleutel van het huis aan de overkant. Als zij de huiskamer binnenkomt, krijst Lorre: „Pauláá!", waarop het grijze kaal wordende hoofd, dat tussen haar armen op de opengeslagen bijbel was neergevallen, zich langzaam opricht. De bril met nikkelen randen ligt op het pluche tafelkleed.
„Moe! Sliép u?"
„Hèè? Ja kind, ik geloof, dat ik even ingedut was."
Paula komt naderbij, ziet de rood-omrande ogen en het gevlekte gezicht van haar moeder, de portretten van Pa en van Hanna daarachter weerszijden de schoorsteen. Oóó! Wat is het hier afschuwelijk stil en doods en hól van eenzaamheid. Diepe deernis bevangt haar.
„Hebt u gehuild? Moeke??"
Weer valt het hoofd voorover op de bijbel. De magere schouders schokken.
Paula schuift een stoel vlak naast die van haar moeder en slaat haar éne arm om de oude vrouw heen.
„Maar Moeke dan toch! Huilt u om Pa?"
„Ik ben zo alléén . . . zó eenzaam . . . ik kán er niet tegen."
„Waar is Marie dan nu?"
„Al naar bed. Ze maakt iedere dag ruzie met me. Ze zegt, dat ze hier alleen om Pa bleef, maar dat ze met mij alleen doodgaat van de saaiïgheid. Ze werkt niet meer. Kijk maar eens hoe vuil het hier overal is. En ik kán niet meer, na die maagbloeding. Ik - ben - zo - móé."
Een ogenblik staat Paula roerloos. Dan zegt ze vastberaden (en de oude Pauline hóórt in die intonatie de stem van haar man): „Nu is het uit en u komt zo gauw mogelijk bij óns wonen. Nee, - geen praatjes, nú gaat het dóór. Ik had dit al direct na Pa's sterven gewild en toen had u allerlei bedenkingen, maar nu stá ik er op. Johannes zal ook niet anders willen."
„Maar, wáár dan in jullie huis?"
„Wáár dan?? Stel u vóór Moe, dat er in dat grote huis, dat Pa voor ons gekocht heeft, geen plaats voor ú zou zijn. 't Zou eeuwig schande zijn."
Paula's hersens werken snel.
„Ik wéét het al, Moekie. U krijgt de grote achterkamer met serre op de eerste etage."

„Johannes' studeerkamer? Geen sprake van."
„Wél sprake van! De vóórkamer, wat nu onze slaapkamer is, wordt studeer en wij gaan slapen op die achterkamer boven de keuken. Ons tweepersoonsbed kan nèt in die inham staan. De wastafel met kommen en kannen aan de muur daartegenover, de linnenkast ernaast, tafeltje schuin voor de schoorsteen in die hoek, . . . ja Moe, ik heb het al helemaal voor elkaar."
„En Marie dan?"
„Voor haar zoeken we een andere dienst. Mensen genoeg in de gemeente, die graag zo'n ouwe meid hebben."
Moe klemt de hand van haar dochter stijf tussen de hare en zegt met ontroerde stem: „Wat ben je toch een schat!"
„Welnee mens, dat is toch heel gewoon? En luister eens even, de meisjes brengen dan in kleine schaaltjes uw eten boven, want beneden eten lijkt me veel te druk voor u. Of, - eet u liever bij ons aan tafel? 't Is óns allemaal goed hoor!"
„Nee. Liever, - als het jullie niet te lastig is: alleen boven."
Nog geen maand later woont Paula Oosterhof in het huis van haar dochter en schoonzoon. De drie kleintjes mogen om beurten bij haar boven eten. Ook komt één van de groteren dikwijls het huiswerk voor school bij haar maken. De laatste tijd zit Co nogal eens 's avonds bij haar boven. Zij is bezig met voorbereidingen voor het zilveren huwelijks- en ambtsfeest van vader en moeder. Co is uniek in het verzen en voordrachten maken. Men zou het ook toneelstukken kunnen noemen, maar dat klinkt zo werelds. Dus liever maar: samenspraken en voordrachten gezegd.
Aanvankelijk kan Co haar twee oudere broers er niet voor warm krijgen, maar zodra het jaar 1917 is begonnen, gaan ook zíj hun schouders ermee onder zetten. 18 Februari zal het de trouwdag zijn en de 28e vaders ambtsfeest.
Moeder Paula, die er wel iets van in de gaten heeft, stopt haar dochters telkens een extra zakcentje toe. IJverig sparen de kinderen van groot tot klein voor het feest.
Trijntje, de naaister, die iedere donderdag komt, naait mooie jurken voor de a.s. zilveren bruid en voor haar vijf dochters. Lichtblauwe viëlla met smockwerk in de taille, bovenaan de hals en aan 't eind van de mouwen. Naar hetzelfde patroon worden er ook witte zijden jurken genaaid. Co en Hanna krijgen geen smockwerk. Dat staat te kinderachtig vindt moeder, maar de drie kleintjes, die altijd eendere jurken dragen, staat het schattig.
De blauwe zijn bestemd voor aantekendag en de bruidsdagen, de witte zijden voor de receptie, de trouwdag en vaders ambtsfeest, dat in de Nieuwe Zuiderkerk gevierd zal worden.

Johannes ziet als een berg tegen al die festiviteiten op. Hij krijgt last van hevige maagpijnen, wat later zenuwpijnen blijken te zijn. Als hij aan tafel zit, begint zijn éne been te trillen, zonder dat hij dit bedwingen kan.
Het irriteert Paula allemaal. Waarom nou dat zenuwengedoe, als je juist eens met je mooie gezin een pracht van een feest zal gaan vieren?
Als cadeau van de kinderen kopen de drie oudsten een staande schemerlamp met bronzen poot en gebloemde zijden kap. Er gaat wel anderhalve liter petroleum in het bekken.
Op de aantekendag worden vader en moeder weggestuurd.
„Hè, nou moet je niet zo lopen te zuchten," snibt Paula, als ze samen over de Scheveningseweg naar „Promenade" lopen, om daar thee te drinken.
Intussen worden er in het Schuytenhuis palmen binnengedragen, een cadeau-tafel in gereedheid gebracht enz. De kleintjes moeten boven bij omoe gaan zitten, tot aan het moment, waarop Willem hen naar beneden zal roepen. Dan zullen Co en Hanna hen hun mooie jurken aantrekken en dan moeten ze nog eens voor 't laatst het door Co gemaakte Welkomstlied zingen èn nog het versje, dat zij met hun drieën zullen zingen, vóór zij naar bed gaan.
Dit laatste ontroert later op de avond het zilveren bruidspaar tot in 't puntje van hun hart. Meermalen verzucht Johannes: „Als de hele bruiloft dát alléén maar was geweest!"
Op de wijs van: „Wie zal mij roven, 't zalige lot", zingen Maud, Klazientje en Paulientje, staande voor hun onder de palmen zittende ouders:

Koud is de winter,
Warm hier in huis.
Oorlog daarginter,
Hier: feestgedruis.
Hard is daar 't lot,
Maar onze God
Maakt ons zo blij
In dit getij.
Vijf-en-twintig jaren
Heeft Hij gespaard,
Wat ons het liefst is
Op deze aard.

Vader daarboven
Kind'ren hoe klein
Mogen U loven,
Wilt U met hen zijn.
Hoor onze beê,
Spaar hen alle twee,
Voor ons met elkaar
Nog menig jaar.
Geef hun gezondheid
Wijsheid en kracht.
Neem hen eens tot U
Als 't werk is volbracht.

Gedurende de bruidsdagen logeert oma van Sytzama bij haar dochter Anna op de Statenlaan. Zondags moeten ter besparing van gas er 's middags in plaats van 's avonds kerkdiensten worden gehouden. Dit is één van de weinige dingen waaraan de feestvierende Van Sytzama's nog merken dat het oorlog is in de omringende landen.
Maar dan komt Willem op zekere dag in opgewonden stemming thuis.
„Ik verrèk het om verder nog mee feest te vieren."
„Hé, hé, - is dát 'n taal, die jij uitslaat?", vermaant zijn moeder.
„O, ik zou nog veel sterker krachttermen willen gebruiken. Ik heb hongeroptochten gezien! De honger op de grijs-blauwe gezichten van mannen, vrouwen en kinderen! Er wordt hónger geleden in ons land, in onze eigen stad! En wij? Wij vreten ons dik aan bruidsuikers!"
Geschrokken kijkt Paula haar zoon aan. De in de kamer aanwezige kinderen kijken met grote angstogen naar hem.
„Ja maar, jóngen, - wíj kunnen die honger toch niet lenigen? Al zouden wij onze kistjes bruidsuikers aan hen geven, wat zouden die duizenden daar aan hebben?"
„Nou, - en ík neem *niet* deel aan het diner bij De Greef."
„Willem! Dát kan je ons niet aandoen. Als onze oudste er niet bij is, is álles voor ons bedorven."
„De hele wereld is één rotte mispel!!"
Met deze woorden gaat Willem de kamer uit en slaat de deur hard achter zich dicht. Even later komt Harmen uit Amsterdam thuis. Hij valt op de canapé neer, slaat z'n handen voor z'n ogen en zegt: „Ik ben er kapót van."
In een angstig voorvoelen van iets dergelijks te horen als zo-even van Willem, vraagt moeder Paula beverig: „Wáárvan?"

„Van de hongeroptochten, die ik in Amsterdam zag."
„'t Zelfde als Willem daarnet zei. En nu wil Willem niet naar 't diner op onze trouwdag."
Harmen ziet de tranen in de ogen van zijn moeder en gaat naar Willems kamer.
Die hele avond wordt er in de huiskamer, tot Paula's ergernis, druk geboomd over het ál of niet mogen feestvieren met recepties en diners, als je medemensen, vlak om je heen honger lijden. Er vallen harde woorden en als vader Johannes van een late kerkeraadsvergadering moe thuiskomt, proeft hij ogenblikkelijk de geladen sfeer.
Met tranen in haar stem zegt zijn vrouw: „Nou, man, we hebben hier het avondje wèl gehad hoor! Ik weet het niet meer. Voor míj is alle aardigheid van die hele bruiloft af. Bársten jullie allemaal maar."
Nu slaat zíj de kamerdeur hard achter zich dicht.
„Wat ís dat hier voor een ellendige stemming?"
Zijn zonen lichten hem in.
Opeens is alle moeheid van vader Johannes afgevallen. Hij legt zijn armen op de tafel en kijkt zijn grote kinderen één voor één aan. „Ik kan jullie gevoelens zó volkomen begrijpen, jongens! Wat dènken jullie? Waarom ik 's nachts uren wakker lig? Alsof ík niet vecht met dat grote probleem van armen, hongerigen, stervenden en gewonden op de slagvelden. Het oorlogsmateriaal wordt steeds duivelser. Ik hoorde juist vanavond, dat ze vanuit de lucht in Duitsland bommen gooien. Dat zijn projectielen, die mensen en huizen bij honderden tegelijk vernietigen.
En *wij* hier? Wij leven vrij en blij en vieren feest. Dachten jullie dat ik die schrille tegenstelling niet ervaar? En jullie moeder evengoed.
Maar lieve kinderen, wat beginnen wij als enkeling? Daarom is het destijds zo'n wijs initiatief van koningin Wilhelmina geweest, om al die verschillende hulp-comité's te verenigen in het éne Koninklijk Nationaal Steuncomité. En ik ben blij Willem, dat jij, nu de bollenhandel stil ligt, bij een onderdeel daarvan (het kleermakersdepot) werkt.
Maar nú ons feest. Laat ik eerst even tussen twee haakjes zeggen, dat ik persoonlijk dólblij zal zijn, als die hele soesa voorbij is. Dat neemt niet weg, dat moeder en ik en jullie allemaal God heel erg dankbaar zijn. Hij heeft ons gespaard en - *rijk* gezegend. Hij geeft ons het financieel vermogen om dit feest te vieren. Daar verdienen anderen óók weer aan. Vergeet dat niet.
Zouden wij nu niet dankbaar van Zijn gaven mogen genieten?

Ik zeg: Ja! Maar op voorwaarde, dat wij niemand te kort doen en naar vermogen alles doen, om de nood van anderen, die God op onze weg brengt, te lenigen.
„Ouwe Bram" heeft een boekje geschreven: „Viert uwe vierdagen". Dat is iets naar moeders hart.
Dus: Willem, Harmen, Co, - zullen wij dit nu ook maar niet doen? Moeder heeft er zich al maanden zó op verheugd."
Zij hebben nog wel hun weerwoord, want niet in álles zijn ze het met vader eens. Maar zijn begripvolle houding, het respect dat hij bij al zijn kinderen afdwingt, overwinnen hun agressiviteit.
Bij moeder wordt de stemming gauw zo vervelend, omdat zij zichzelf zo kan opwinden om een kleinigheid en er dan maar van alles uitgooit.
Moeder is lief, hartelijk, vrolijk en royaal en haar onbeheerste driftbuien waaien gewoonlijk gauw over.
Vader is een man van liefde en vrede en naar het oordeel van zijn kinderen bezit hij een grote wijsheid.
En zo wordt de zilveren bruiloft van Johannes en Paula tot het einde toe blij en dankbaar gevierd.
De twee grootmoeders vieren het feest mee.
De kinderen Van Sytzama zijn blij, dat deftige oma bij tante Anna logeert. Zij moeten altijd zo op hun manieren letten, als oma er is. Toen Hanna eens een jurk met een kort mouwtje droeg en oma haar een tik op haar blote arm gaf met een „Foei! Zo'n blote arm! Dat staat onzedelijk", repliceerde Hanna vinnig: „Wat zijn die Zeeuwse vrouwen dan onzedelijk!"
Later had moeder haar gezegd, dat ze niet zo brutaal tegen oma mocht zijn. Oma was er zó van ontdaan.
„Nou, - laat ze ons eerst maar eens wat meer te eten geven, als we bij haar logeren," snibde Hanna weer.
En moeder had: „Hè kind, schei uit" gezegd op een toon, waaruit Hanna had gehoord, dat moeder haar eigenlijk gelijk moest geven.
't Is toch ook zo? Als ze bij oma in dat deftige huis aan de Beukenlaan in Velp gaan logeren, krijgen ze nooit meer dan drie sneetjes brood en dan zegt oma (heel krengerig): „Er worden geen vreters geboren, maar wèl gemaakt."
Daarom geeft moeder hun altijd geld mee, om bolussen en cocosmacronen van te kopen en die stiekem in de bossen van Velp op te eten.
Nee hoor, dan is arme omoe heel wat royaler. Die stom-vervelende logeerpartijen in Velp! Altijd datzelfde ritje in een rijtuig door de Middachter Allee. Als je nou nog op de bok naast de koetsier

mocht! Maar nee hoor, dat hoorde niet, zei oma en daarom moest je tegenover haar op dat achteruitrijbankje zitten en bekeek je de zwarte bloemen op oma's witte parasol.
Dit alles bedenkt Hanna als ze daar met de hele familie op het versierde podium vóór de preekstoel in de Zuiderkerk zitten. 't Is stampvol. En daar vóóraan op de vierde rij zit Tine Amsingh, precies recht tegenover Willem. Oók afschuwelijk voor hem! Opeens, terwijl er een afgevaardigde uit één van vaders vorige gemeenten staat te spreken, beginnen alle mensen te lachen.
Hanna volgt de richting van hun ogen en ja hoor, daar ziet ze 't al. Hun kleine Paulientje houdt Tolly, haar geliefde beer, die zij dag en nacht bij zich heeft, in de hoogte. Ach, dat kind is ook pas vijf jaar. Een penitentie om zolang stil te zitten in 't gezicht van al die mensen!
Even later krijgt Klazientje de schrik van haar leven, als een volgende spreker, na gezegd te hebben: „Ik ben blij", opeens zijn vinger naar háár uitsteekt en „jíj bent blij" zegt. Zo gaat hij 't hele rijtje af tot en met: „Zij zijn blij", om dan plotseling Paulientjes beer te pakken en tot hilariteit van alle aanwezigen „Hèt is blij" te zeggen.
Typerend voor Johannes is de tekst, waarover hij op 25 februari zijn gedachtenispreek houdt: 1 Corinthe 1 : 23 en 24.
„Doch wij prediken Christus den Gekruisigde, den Joden wel een ergernis en den Grieken een dwaasheid, maar hun die geroepen zijn, beiden Joden en Grieken, (prediken wij) Christus, de kracht Gods en de wijsheid Gods."
De maandagavond daarop komen alle collega's met hun vrouwen. De vier bruidsmeisjes, te weten: tante Anna's dochter Béa (vroeger Berendientje), van wie tot Paula's ergernis zoon Harmen nogal gecharmeerd is, (daar komen toch immers gekke kinderen van?) en drie vriendinnen van Co en Hanna, door moeder Paula uitverkoren, in de hoop dat minstens één van deze vier haar schoondochter zou worden (hetgeen niet mocht gebeuren), zij houden een voordracht van een naaikransje. Co, Hanna en Béa stellen als tableau, gehuld in witte beddelakens: geloof, hoop en liefde voor en Hanna zingt met bibberstem: „Het Angelus klept in de verte".
Willem, die vanwege een steenpuist in zijn nek ongenietbaar is, heeft haar tot het uiterste zenuwachtig gemaakt en snauwt als ze uitgezongen is: „Een kraai zingt nog mooier!" Hierop huilt Hanna bij Saan (afkorting van Bastiaantje) in de keuken van schaamte en van boosheid op dat mispunt van een Willem haar verdriet uit.

Na al deze festiviteiten is zijn verjaardag op 3 maart, de druppel die de emmer voor Johannes doet overlopen. Hij duwt, als hij zich ongezien waant, zijn vuist in zijn maagstreek. In bed trilt zijn hele lichaam van de zenuwen en begint hij met het innemen van slaaptabletten.
„Ik had als boer geboren moeten worden," verzucht hij wel eens. „Dan had ik ergens op een afgelegen boerderij met jullie willen wonen," of: „Ik ben mijn carrière misgelopen. 'k Had machinist op een trein moeten worden."
Hij kan de drie kleintjes èn zichzelf geen groter plezier doen dan zaterdagsmiddags met hen in lijn 10 naar 't Hollandse Spoor te rijden, daar voor alle vier een perronkaartje te kopen, om op het perron naar binnenkomende en wegrijdende treinen te kijken. Zaterdagsavonds zit Johannes met zijn opengeslagen prekenboekje in de hand in de huiskamer. De kleintjes, na door Co en Hanna in bad gestopt te zijn, in kraakwitte, stijf gesteven nachtponnen. Maar zondags gaat Johannes niet naar bed, al wordt het diep in de nacht, vóór hij de tekst gevonden heeft, waarover hij de volgende zondag preken wil. Daar kan hij dan de hele week over denken.
Vrijdags moeten de vrije stof- en de catechismuspreek uitgeschreven zijn. Met rode en blauwe onderstrepingen, waartoe hij rode inkt en een dik blauw potlood gebruikt.
Als bittere pil ná de bruiloft wordt de familie van 't gas afgesloten. Ze hebben te veel gebruikt en moeten het nu met kaarslicht doen.
„Gelukkig!" zegt Maud. „Hoef ik voorlopig niet naar Bontje om een kousje voor de lamp."
„En dat vond je altijd zo fijn, omdat je dan langs Aandewiel kwam, waar de sterren overdag schijnen," plaagt broer Frits.
„Ach jô, hou jij je mond. Dat was toen ik nog piepklein was, net als Paulientje nu."
„Ik bèn niet klein. 'k Ga toch zeker al naar de grote school," protesteert deze vijfjarige.
Tóch is het jammer - peinst Maud - dat die kolenschuur van Aandewiel nu zo gewoon is. Zij heeft er vroeger altijd in verbazing langs gelopen, want al liep zíj in de zon, daar in die hoge schuur twinkelden de sterren, nèt of ze naar haar lachten. Daar werd ze helemaal blij van.
Nu ze groot is, weet ze, dat die donkere schuur met al die kolen erin, een dak heeft met allemaal gaatjes.

De 4e maart 1917 schrijft Co in haar dagboek:

„Willem, die wéér een blauwtje bij Tine heeft gelopen, wil ver weg 't buitenland in. Hij is vandaag op audiëntie bij mijnheer Colijn. Misschien krijgt hij een betrekking bij de Bataafse Petroleummaatschappij in 't buitenland.
Dan zal na dit heerlijke feest van vader en moeder de scheiding komen. Maar dat móét. Eéns op eigen wieken. Harmen en ik bespraken het vanavond. Als Harm zendeling wordt, gaat hij naar Indië.
Hóe onze wegen ook lopen, de maand februari is het slot van een stevige ondergrond, een herinnering aan liefde, aan een ècht Christelijke opvoeding, die ons allen tot zegen móét zijn. Het kán niet anders."

In snel tempo voltrekken zich de veranderingen in het gezin van Johannes en Paula.
Op 30 april ontvangt vader van Sytzama een brief van Kees Hulsma, theologisch student aan de V.U. en vriend van Harmen, waarin Kees om de hand van Co vraagt.
En Co schrijft die avond: „Er is iets wonderlijks. Kees heeft mij lief, mij gevraagd in een brief aan vader. Ik moet hem zoo dalijk nog lezen. Ik zal erover bidden.
Als ik maar zeker weet, dat het Gods wil is en Kees niet ongelukkig door mij wordt."
En 1 mei: „Heerlijk lenteweer. Alles gaat bloeien. De heele wereld is veranderd. Voor mij ook. Vanavond om half 7 kan Kees vaders brief hebben. Ik heb hem zèlf naar de bus gebracht. 2 mei: Kees komt morgen!!!!!!
En 24 mei: Al ben ik zelf mijn eigen heerlijk leven met Kees begonnen, toch wil ik, zoolang het nog kan, mijn dagboek bijhouden."
Eind juni verlaat Willem voorgoed het ouderlijk huis. Die laatste avonden, waarop zij nog spelletjes in de huiselijke kring doen, boerenschroom, 't spel van 16, woorden schaken-woorden maken, - of hij met Harmen een potje schaakt, geniet hij iedere minuut welbewust van de mooie sfeer in zijn ouderlijk huis. Ze zingen met elkaar om het orgel uit de Liederschatz en Liederkranz en wie kan het: „Nach Frankreich zogen zwei Grenadiere" zó uitbrullen als Willem? Meermalen moet moeder haar neus snuiten, of drukt zij in de gang haar gezicht even in de jassen, die aan de portemanteau hangen.
Na afloop van de laatste maaltijd thuis, leest vader Openbaringen 1, waarin ook de belijdenistekst van zijn oudste staat. Dan draagt hij met al de zijnen Willem aan God op, spreekt hem daarna toe,

waarna ze met elkaar zingen: „Want deze God is onze God."
„Dit zal ik nooit vergeten, al word ik honderd jaar," zegt Maud gesmoord, terwijl ze snikkend naar de boven-W.C. loopt.
Harmen, Kees en Co brengen Willem in Rotterdam naar de boot en Co schrijft later: „Ik zie hem nog staan zwaaien met zijn zwarte cape, nog hoor ik Kees en Harmen bulderen van Wil-lem! en voel de rillingen, die er door mij heengingen toen de kolossus „Nieuw Amsterdam" zijn schor getoeter voor 't eerst deed horen. Het langzaam wegvaren van het reuzengevaarte was zoo echt om je het afscheid elke seconde te doen voelen.
Mijn liefste broer voor 5 jaren weg naar Hong-kong, waar hij bij de „Asiatic Petroleum Company" zal werken . . . (Dit op Oudejaarsavond niet voorlezen. Is voor Harmen en Frits niet zoo leuk)."

De eerste zondag na Willems vertrek benauwt moeder Paula voor 't eerst de stilte in de kamer. Altijd heeft ze blij verkondigd: „Als mijn kinderen maar eenmaal lezen kunnen heb ik er geen kind meer aan." Maar dit keer, nu ze zèlf haar aandacht niet kan houden bij „Quo Vadis", roept ze opeens hard: „Hè zeg, wat is het hier dodelijk stil! Wat zijn jullie verdiept. Kunnen we niet wat zingen met elkaar?"
„Vader zit toch boven met z'n catechismuspreek?" Co, die even opgekeken heeft van „De Heilige en haar nar", een verrukkelijk boek, dat ze van Kees heeft gekregen, leest alweer verder.
„Hanna, wat lees jij? Je hebt vuurrode wangen!"
„„De Rozenkrans" van Florence Barclay. Ik wíl het vóór kerktijd nog uit hebben."
„En jij Maud?"
„'k Ben nèt in „Op eigen wieken" begonnen, „Onder Moeders vleugels" heb ik uit."
„O ja, van Louise Alcott. Dat zijn snoezige boeken hoor."
„En Klazientje?"
„'t Mooiste boek wat er bestaat: „Alleen op de wereld"."
„Ja, dat is prachtig."
Paulientje leest de laatste tijd alle door de groten al stukgelezen jaargangen van „Onze oude vriend".
„Wat ik nú lees, is het mooiste verhaal van alles," zegt de benjamin. „ „Niet naar Ommerschans" heet het en je moet er bij huilen."
Paulientje houdt haar vinger nog bij de letters, maar 't kind kon al bijna lezen toen ze vier was en nog niet naar school ging.
„Heb jij „Longfellow" al uit Co?" vraagt Frits.

Hierop keert moeder maar weer terug naar „Quo Vadis" en zegt zuchtend: „Ja, - waar gaan we heen?" en dán: „Jullie vréten hier boeken, maar je moet op z'n tijd óók eens een spelletje doen of wat zingen. Denken jullie nog wel aan Willem? Waar zou die boot nu varen?"
„'Túúrlijk denken we aan Willem en hij vaart op zee," vinnigt Hanna die van haar drie broers het minst met Willem kon opschieten.
Als het tegen zessen loopt, krijgen Co en Hanna ruzie over wie van hen thuisblijft uit de kerk, om op de kleintjes te passen en voor de broodmaaltijd te zorgen.
„Jij bent vorige week thuis gebleven."
„Niet waar! Ik!"
„Bá! Die rót-kerk!" gooit Hanna eruit.
Johannes, die deze avond in de kerk aan de overkant preekt, pakt haar bij haar arm en kijkt haar ernstig aan.
„Dacht je, dat ik zo'n kind in de kerk wou hebben? En dacht jij, dat de Here blij zou zijn, jou daar met zo'n lelijk gezicht te zien zitten? Jij blijft thuis, of 't je beurt is, of niet, - ik wil jou *niet* in de kerk hebben."
Doodse stilte in de kamer.
Dit is nog nooit vertoond.
Als vanzelfsprekend gaat ieder kind vanaf zijn of haar twaalfde jaar tweemaal mee naar de kerk. En nu ineens dít! Hanna, die rót-kerk zei!
Hanna kan haar gedachten niet goed meer bij „De Rozenkrans" houden. Ze hoort de mensen in de kerk zingen: „God heb ik lief".
De kleintjes zijn vervelend. Maud zegt: „Gemeen van jou, Hanna, want jij hebt de vorige week óók op ons gepast en nou moet Co twee weken achter elkaar 's avonds ook naar de kerk."
„Ach, kattekop, hou jij je mond."
Hè, nou eerst de kleintjes uitkleden. Gauw maar naar boven. Wassen doen we maar niet. Dan schiet er helemáál geen tijd meer over voor m'n boek. Die broodtafel is óók altijd nog een heel werk.
„Hoort het Woord des Heeren" staat er aan de overkant over de hele breedte van de kerk in grijze steen gebeiteld. Ja, nou, - eigenlijk had ze beter in de kerk kunnen zitten dan dit gesjouw met die dreinerige kinderen. Tot overmaat van ramp breekt ze ook nog de stok van 't tafelzeil. Zal je moeder horen!
Zou Herman vanavond in de kerk zijn? En Aai Bos?
Zij is blij als ze de laatste psalm hoort zingen en koster Broer de deuren al op een kier ziet zetten.

Volgende week, als Co thuis blijft 's avonds, blijft Kees natuurlijk bij haar. Eénmaal in de twee weken komt hij een zondag. Enig om verloofd te zijn!
O, Mozes-Mina, nou vergeet ik omoe helemaal.
Even om een hoekje kijken.
Verstard van schrik blijft ze staan, als ze omoe lijkbleek in bed ziet liggen, het laken vol bloed. Schoorvoetend komt ze dichter bij het bed.
„Omoe, Oómoe! Hebt u weer bloed gespuugd?"
Even slaat de oude vrouw haar ogen op, om ze dadelijk weer te sluiten.

HOOFDSTUK IV

Steeds onrustbarender worden de berichten uit het buitenland, nijpender de zorgen en armoede in 't binnenland.
Met de broodkaart van 300 gram moet men het sinds 24 maart in plaats van zeven, negen dagen doen. En als in april 1917 de Verenigde Staten van Amerika de oorlog met Duitsland beginnen, wordt de graanvoorziening totaal ontwricht. De aardappelenvoorziening slinkt snel, terwijl de kwaliteit van de distributieaardappel bar slecht is.
In Rusland wordt de Tsaren-familie vermoord en na de bolsjewistische revolutie een streep door alle staatsschulden gehaald.
Daarmee is ook de kans op nog wat geld van opa Oosterhof voorgoed verkeken.
Apathisch luistert de oude Pauline, als haar dochter hierover met haar spreekt. Na haar laatste bloedspuwing is zij er weer zovér bovenop gekomen, dat zij enkele uren per dag aan tafel kan zitten. Zij leest „De Standaard" en „De Nieuwe Haagsche" en ervaart al het wereldwee wat haar daaruit tegenkomt als de voorzegde verschrikkingen van het laatst der dagen.
„'t Is alleen nog niet tot óns genaderd. Maar dat kómt. Wat is het verlies van geld en goed? Wát het verlies van ons leven, m'n kind?" prevelt ze vóór zich heen, terwijl Paula de haarspelden achter in haar dun-geworden, grijze haarknotje steekt.
„Ach Moe, néé, - ik moet er niet aan dénken, dat er hier zúlke vreselijke dingen gebeuren. Voor mezelf nog niet zo, maar als ik het toch ooit zou moeten meemaken, zoals die Tsaar en Tsarina, dat m'n kinderen voor m'n ogen vermoord werden, of dat door een bombardement ons huis boven ons hoofd instortte . . ."
Zij huivert. Maar de oude Paula zegt rustig: „Dan gaan we ten hemel in en erven koninkrijken."
Als Paula daarna beneden komt vindt ze 't opeens niet erg meer, dat het zeegras aan de hoeken van haar stoelen door het rode zeildoek komt, de veren er onderuit hangen, oude kleedjes over de gaten in het karpet liggen.
Zij ziet Co en Hanna, geholpen door Frits bij de kolenschuur in

de tuin bezig met stevige ballen, verpakt in natte kranten, te maken van het kolengruis. Dan hebben ze straks toch nog wát warmte. Die gruisballen liggen lang en vormen een goed ondergrondje voor het beetje eierkolen en bruinkool, dat ze nog hebben.
De veranderingen in haar gezin en in de familie voltrekken zich ook in snel tempo. Verlangend zien zij altijd naar brieven van Willem uit. Na zijn telegram: „Arrived - Vancouver - Canada" hadden zij in zes weken niets van hem gehoord. Er bleken brieven verloren te zijn geraakt. De laatste tijd komen ze weer vrij regelmatig binnen, al zijn ze dan: „opened by censor".
Van Klaas en Pietje niet zulke beste berichten. Die zijn nu onderdehand ook al in de zestig en beiden ziek. Klaas heeft een ernstige leverkwaal en Pietje een veel te hoge bloeddruk, schreef ze. Zij moet alles zoutloos eten, anders zou ze zó weer een beroerte krijgen. Hun kinderen zijn met Amerikanen getrouwd en beiden overgegaan naar de Presbyterian Church, „èn" - schreef Pietje - „gelukkig heeft onze Boote een lieve, gelovige vrouw gekregen en is daardoor zelf óók weer tot de kerk gekomen, al is het dan niet de „Christian Reformed"."
We zullen Klaas en Pietje hier op aarde waarschijnlijk niet meer zien, - peinst Paula. Er is iets heel erg weemoedigs in dat uit elkaar groeien van een gezin. Zou dat nu óók met ónze kinderen zo gaan? Wat zou ik dát èrg vinden! Ze hebben nu nog zo'n mooie band aan elkaar. Tot de kleinste toe schrijven ze allen geregeld naar Willem.
Maar . . . over enkele jaren zal ook Harmen naar 't buitenland gaan. Als zendeling naar Indië. Na dat laatste gesprek met Dr. Adriani is hij er vast toe besloten. Hij heeft vorige week zijn eerste college-preek gehouden en is rector van de senaat, wat veel tijd vergt. Co zal gaan trouwen, daarna komt Frits klaar met z'n studie, Hanna zal ook niet lang alleen blijven . . .
Moeder Paula moet een klein verdriet wegslikken om alles dat voorbijgaat. Moet alles dan zo blijven, als het nu is? Nee, - dat zou ze toch óók niet willen. Je voedt je kinderen niet voor jezelf op. Dat heeft ze altijd goed geweten. Maar . . . als je de één na de ander het nest ziet verlaten, valt het toch niet mee. Gelukkig, dat ze de drie kleintjes nog hebben, dank zij 't wapen van Den Haag! Ze glimlacht even, ziet dan de brief van haar schoonmoeder op 't dressoir liggen, waarin deze voor enkele weken belet vraagt. Zij tobt zo met meiden en is daardoor totaal van streek.
Nu, - Ma is welkom. Juist vallen Kerst en Oud en Nieuw erin. Dat zijn moeilijke dagen voor weduwen en alleenstaanden.

Even probeert zij zich in te denken, dat al haar kinderen getrouwd zijn en zij Johannes zou moeten missen . . .
'k Geloof, dat ik niet meer verder zou kunnen leven.
Op 2 februari 1918 gaat Paula Oosterhof-van Selms na een hartaanval, waarna zij een hele dag bewusteloos lag, nauw merkbaar heen. Haar dochter, schoonzoon en oudste kleindochters staan naast haar bed.
En Co schrijft enkele dagen later: „Wij kleinkinderen blijven omoe in dankbare liefde gedenken, daar zij in haar leven een allerliefste grootmoeder voor ons was."
Aan het eind van de maand gaat moeder van Sytzama voor een paar dagen naar Velp. Daar kermt haar 81-jarige schoonmoeder haar verdriet uit over de meiden en over de distributie.
„Ach, lieve Paula, zou ik in uw huis de plaats van uw moeder niet mogen innemen?"
„Natúúrlijk ma."
En zo neemt de tweede grootmoeder haar intrek in het Schuytenhuis. Haar meubelen slaat zij voor 't grootste deel in Velp op.
„Men kan nooit weten, welke loop het leven nog eens nemen zal, nietwaar?"
En dat heeft Jacoba wel goed bekeken.

Op de 11e april van dat jaar komt Johannes bleek en ontdaan van een kerkeraadsvergadering.
„Alle kinderen thuis?", is zijn eerste vraag.
„Gelukkig. Er is vreselijk oproer in de stad. Onder het gegil en gebrul van „honger!" zijn in de Boekhorststraat bijna alle winkelruiten ingeslagen en de winkels leeggegapt. De hele straat was één gevecht. Ook in de Herderinnestraat en op de Lange Beestenmarkt werd er gevochten. De politie schoot met pistolen in de lucht en zwaaide met blanke sabels. Toen wij in de Herderinnestraat de deur openden, drongen troepen schreiende vrouwen en kinderen naar binnen."
De volgende dag worden in heel de stad de ruiten van levensmiddelenzaken met planken betimmerd. Bij Jamin dringt een mensenmassa, bezeten van opgekropte woede en honger, de winkel binnen. Ze smijten de glazen stolpen met koekjes de lucht in.
Op sensatie beluste Frits gaat die avond toch de stad in en komt met een „jaap" over zijn wang thuis. Met de mensenmenigte meehollend had hij een mep van een blanke sabel gekregen.
„Niks geen medelijden," zegt zijn moeder, „moet je maar niet zo gek zijn, om je tussen dat muitende volk te begeven."
Terwijl legt zij een kompres met arnica op zijn wang, al mop-

perend over de moeilijke plaats voor een verband.
Even later ziet Frits met een grote, witte wafeltjesdoek om zijn hoofd gebonden er potsierlijk uit. En hij zou nog wel naar zijn meisje hebben willen gaan!
„Loontje komt om z'n boontje," zegt Paula. En Frits vindt zijn moeder maar hard.

Enige maanden later, als Frits al verloofd is met z'n knappe Wiesje Rijper, komt hij opgetogen over een preek van straatprediker Baas uit Amsterdam thuis. Wéér heeft hij zich midden onder het volk begeven, dat om de evangelist Baas samendromt.
„Nou, - roept Frits uit - als ik later zó preken kan als díé man, mag 'k de hemel danken. Geweldig! En als u gehoord had vader, wat díé man werd uitgescholden en gevloekt! Maar hij bleef kalm en preekte, ja, - 'k kan niet anders zeggen dan: hij preekte blíj door. Hij zei dat we de schuld wat de oorlog betreft, niet bij anderen moeten zoeken, maar dat het ons áller schuld is, dat het kwaad in het hart van alle mensen zit.
En dán start-ie met Jezus Christus te verkondigen. Naast me stond een man, die siste tussen z'n tanden: „Vuile kapitalist! Hij is door de rijke stinkers omgekocht om ons zoet te houden!" Schandelijke dingen werden hem naar z'n hoofd gegooid. Maar op 't laatst hè, zag ik tóch een vrouw, die een nieuw testamentje van hem kocht en het haastig in haar schortzak stopte."
„Ja jongen, ik heb groot respect voor die Baas. Geloof maar, dat er moed voor nodig is, om in het Amsterdam van nú het evangelie zomaar op straat te gaan verkondigen."
„Eigenlijk moesten alle dominees dat doen," vindt Maud. Ze voegt eraan toe: „Dan zou niemand zich vervelen, zoals wel eens in de kerk en . . . o ja, Paulus preekte toch óók wel op de straat?"
„Ja Maud, maar je vader zou het niet kúnnen. Niet *dúrven* ook. Ik ben maar een armzalig domineetje."
Nu stuift Maud op. Zoals zij zelf tegen haar vriendinnen zegt, is ze stapeldol op haar vader. Er zijn jongere collega's bijgekomen, die zoals vader zegt, veel beter kunnen preken dan hij. Maar als Maud, Klazientje of Paulientje met vader meelopen naar de Oosterkerk en er staat dan drie kwartier vóór de aanvang van de dienst al een rij mensen aan de overkant voor de nog gesloten deuren van de Noorderkerk, kunnen de kleine meisjes dit niet verkroppen. Vader, die steeds meer last krijgt van zenuwpijnen, die z'n preken soms kruipend maakt, preekt toch zeker óók mooi? En dan komen ze onderweg mensen tegen, die in de Ooster hoorden te zijn en nu dat eind naar de Noorder lopen.

Dan kan je aan die mensen zien, dat ze zich een beetje schamen, soms krijgen ze een kleur. Rót-mensen! Zó worden ze door Maud, - zij het inwendig - begroet.
Eens vraagt Klazientje: „Vader, vindt u dat nou niet verdrietig?"
„Verdrietig? Welnee m'n kind. Toen ik nog jong was en hier pas stond, puilden de kerken óók uit. Je moet maar denken: op iedere lege plaats in de kerk zit een engel."
Daar moet Klazientje om lachen en 't wordt door haar gretig verder verteld.
„Ik was omringd door legerscharen van engelen," zegt Hanna eens, als ze met vader uit de Westerkerk komt.
Johannes zèlf? Hij heeft zijn kinderen niet verteld, dat het hem waarlijk wel strijd gekost heeft, om zijn jaloersheid ten aanzien van z'n populaire jongere collega's volkomen te overwinnen. Met Gods hulp heeft hij dat duiveltje eronder gekregen en staat er nú boven. Zegt - en meent dit voor de volle honderd procent: „Als de mensen maar kómen, om naar Gods Woord te luisteren. We kunnen alleen maar dankbaar zijn als God in een tijd, waarin wereldgelijkvormigheid en zedelijke verwildering het jonge geslacht bedreigen, nog zulke begaafde dienstknechten roept om Zijn heil te verkondigen. Evengoed als we op politiek terrein dankbaar mogen zijn voor de grote Christenvoormannen die Hij ons geeft: Kuyper, Idenburg (dat is toch ook zo'n innig-gelovig man), Diepenhorst . . ."
Als ze vader zo horen, vinden de kinderen het maar wát fijn, om gereformeerd en anti-revolutionair te zijn.

In oktober, als van verre de vredesklokken al beginnen te luiden, worden alle vijf de dochteren Van Sytzama door de Spaanse griep aangetast.
Voor 't eerst na de geboorte van de nu zevenjarige Paulientje zal er weer eens een dokter in huis komen. Al de door moeder Paula aangewende druppeltjes en korreltjes uit de bruine flesjes van Voorhoeven's homeopathische apotheek baten ditmaal niet. Haar dochters hebben zulke onnatuurlijk glanzende ogen!
„Fikse koorts," zegt dokter Noë. „Geef de thermometer maar eens."
„De thermometer??"
„Ja! De koortsthermometer."
„O gunst, hèbben we die? Man, heb jij soms een koortsthermometer?"
Gelukkig! Johannes blijkt er in een laatje van zijn bureau één te bezitten.

En ja hoor, dat is bij alle vijf onder de tong gemeten zo om en bij de 39°.
Later brengt Hanna, die ontzettende hoofdpijnen heeft en helemaal in de war is, het tot 40.5°. Voor háár leven wordt gevreesd. Zij het, dat haar zussen veel eerder weer op de been zijn, ook zíj komt er bovenop.
Dat deze ziekte nu juist moest komen, in deze fel bewogen laatste oorlogsweken.
Kees Hulsma heeft zich als vrijwilliger gemeld in dienst van 't vaderland, toen het Duitse leger al strijdende zo vlak langs onze grenzen terugtrok. Op 23 oktober waren alle verloven ingetrokken, wat onmiddellijk een ernstige muiterij van de militairen in de Harskamp ten gevolge had. Men constateerde: mobilisatie-moeheid. De troepen waren vatbaar geworden voor revolutionaire propaganda.
In zijn militaire pakje komt hij bij zijn Co en zijn a.s. schoonzussen kijken.
Harmen heeft zich tot taak gesteld het koortslijstje bij te houden.
5 November krijgt generaal Snijders zijn ontslag.
In de nacht van 10 op 11 november wordt de wapenstilstand getekend en capituleert Duitsland volledig.
De eerste wereldoorlog is ten einde.
Enkele weken later begint de demobilisatie van het Nederlandse leger.
Zaterdag, 23 november vlagt heel Den Haag en velen dragen oranje. In drommen trekken de mensen naar 't Malieveld, waar koningin Wilhelmina gehuldigd zal worden. Uitgezonderd Frits, Hanna en de twee jongsten gaan de jonge Van Sytzama's erheen. Frits, die in Amsterdam bij de burgerwacht dienst doet, kan er dus niet bij zijn. Hanna is na haar zware griepaanval nog te slap en de twee jongsten te klein. Het wordt daar op het Malieveld een ontroerend spontane hulde. De paarden van het koninklijk rijtuig worden uitgespannen en de militairen trekken de koets tot middenop het veld tussen de honderdduizenden.

Een paar dagen later komt Klazientje ontdaan uit school thuis.
„Móé-der!! Waar is moeder?"
„In de keuken. Meid, veeg je voeten! Je zou zó met je vuile poten m'n schone gang weer beklodderen," snauwt Saan, bij wie het zweet nog in straaltjes langs haar voorhoofd loopt, nadat zij op haar knieën met een „wis" de grote wit-marmeren gang geschuurd heeft.
In de keuken staat moeder met haar blauw met witte streepjes

mouwschort voor, pannekoeken te bakken.
Even kijkt Klazientje bewonderend als moeder een pannekoek omhoog gooit en handig weer opvangt.
Maar dán wéét ze 't weer: dat erge. „Moemoe, - er is zoiets ergs. Meneer Vogel is dood."
„Wát zeg je, kind? Jouw onderwijzer?"
„Ze zeggen, - ze zeggen - dat hij longenpest had."
De laatste woorden fluistert het kind.
Paula zet de koekenpan opzij, gaat op de keukenstoel zitten en trekt haar zo gauw tot tranen geroerde dochtertje op haar schoot.
„En hij was de liefste onderwijzer van de hele school."
„Ach Klazientje, wat is dát erg! Wéér een geval van dat vréselijk soort griep dat er heerst. In vaders wijk alleen zijn er deze week vier mensen aan die zogenaamde longenpest gestorven. Ze zijn allemaal maar twee dagen ziek geweest. De dokters denken dat het bacillen - dat zijn onzichtbaar kleine beestjes - zijn, die van de slagvelden komen.
Kom kind, nou niet huilen, hier, - mag jij een pannekoek vooruit eten. En je moet er maar aan denken, dat meneer Vogel nu héél gelukkig is. In de hemel."
„Ja, maar voor z'n kinderen en voor z'n vrouw en voor ons op school is 't toch maar erg."
Hierna vindt Klazientje troost in een pannekoek, dik met basterdsuiker bestrooid.

Twee jaren nadat zij hun zilveren bruiloft gevierd hebben, zitten Johannes en Paula met jassen aan in de kamer naast de koude kachel en bij een brandende kaars.
Ze zijn voor de zoveelste maal van het gas afgesloten en brandstof is er nu in 1919 nog steeds weinig of niet te krijgen. Dit laatste wakkert hun oude antipathie tegen Engeland weer aan. Is het 't kaarslicht of zit het 'm in het zeldzame feit, dat zij weer eens een avond sámen - zonder kinderen - zijn, wat de sfeer zo verinnigt?
Johannes slaat zijn arm om Paula heen en trekt haar tegen zich aan. Ze zijn opeens weer jong. Even al die kinderen met alle aan hen verbonden zorgen vergeten . . .
Boven hun hoofd wordt een stoel verschoven. Voetstappen, heen en weer, heen en weer . . .
Oma van Sytzama. Wèg is dat heel fijne moment weer. Paula maakt zich los uit zijn armen.
„Hoor nou toch ma weer eens aan! Ze heeft het weer op haar heupen hoor! 't Is èrg, maar óveral heeft ze wat op aan te mer-

ken. Heus hoor, ze vindt dat wij ons te weinig met haar bemoeien en tevéel met onze kinderen. Zij is gewoonweg jaloers op Co en Hanna."
Johannes zucht eens. „Ja, - maar je moet wèl bedenken, dat het niet meevalt, daar in je ééntje boven te zitten en al dat rumoer in huis langs je heen te horen en zien gaan. Laten we hopen, dat die samenwoning met nicht Antoinette doorgaat."
„Ja, - dan gaat ze weer naar Velp. Ik hoop het maar."
„Maar nú over Harmen. Heeft hij nu aan Willem geschreven, dat hij Tine Amsingh liefheeft?"
„Ja. Hoe zóú Willem dit opvatten? 't Is me geen ogenblik uit de gedachten."
Johannes staat op, om een gekregen sigaar uit het kistje op de schoorsteen te nemen.
„Ja, - hoe is het in de wereld mogelijk, dat twee zúlke anti-polen als Willem en Harmen zijn, van alle meisjes die zij ontmoeten, van één en dezelfde houden gaan?? Weet Tine wèrkelijk niet, dat Harm van haar houdt?"
„Ach, - ze zal het wel vermoeden. Onder het schaatsenrijden zal ze 't heus wel gemerkt hebben. Maar gevráágd heeft hij haar nog niet. Hij wil éérst Willems reactie afwachten."
„Ten duker vrouw, wat hebben wij toch voor rare kinderen gekregen! Twee zonen, die dezelfde vrouw willen hebben, één wiens eerste meisje door z'n leraar weggepikt werd, een slordige, jongensachtige dochter, die plotseling met een pracht van een kerel verloofd raakt en dochter nummer twee, die het tien keer aan en uitmaakt met een hardnekkige aanbidder. En wat zúllen we nog met de kleintjes beleven? Maud, die met haar elf jaar stijfgearmd met vriendje Adriaan door de Scheveningse bosjes loopt. - "
„En daar met hem kijft over het bestaan van de hel," vult Paula aan.
„Wat zeg je nou?"
„O ja, - gisteren kwam ze diep verontwaardigd naar me toe. Moeder, ik trouw nooit met Adriaan, want hij gelooft niet, dat er een hel bestaat. Hij zegt: God is liefde, en dat Hij dan géén mensen eeuwig zal laten branden in de hel."
Ik vroeg: „Wat heb jij toen gezegd?"
„Nou, dat-ie èrg goddeloos was natuurlijk, want dat er in de bijbel staat, dat er wèl een hel is en dat ik daarom nooit met hem trouwen wil."
Samen lachen zij er hartelijk om. Maar dan wordt Johannes ernstig. „Toch wordt zij nu langzamerhand te groot hoor moeder,

om gearmd met een jongen over de straat te lopen. Jij moet haar dat maar eens zeggen."
„Ja, maar dát kind, daar zullen we nog wat mee beleven, als ze een paar jaren ouder is. Er is een jongen in haar klas, die altijd de appelen, die hij thuis krijgt, voor haar bewaart en weer een andere jongen heeft eens „mijn gouden engel" tegen haar gezegd, op straat zeggen grote kerels soms „Goud Elsje" tegen haar. 't Kind vertelt me in haar naïviteit gelukkig alles nog."
„Ja, wat wil je Paula? Ze lijkt op jou en de jongens hebben ook in deze tijd hun ogen niet in hun zak."
„Ach, ben je mal? 't Kind lijkt sprekend op jóú! En Klazientje hè, dat is nou *precies* mijn zusje Hanna."

Terwijl zo bij het flakkerend kaarslicht al hun kinderen de revue passeren, valt Jacoba van Sytzama-Odelphi op een stoel bij de tafel neer en slaat haar handen voor haar ogen.
„O God, neem me maar weg. Ik ben zo alleen."
Zullen die twee daar beneden, wiens stemmen gedempt tot haar opklinken, ook maar in 't allerminst beseffen hoe bitter eenzaam zij zich voelt?
Vlak om haar heen bruist het volle leven met z'n „ups and downs". Zij heeft er geen deel meer aan. Sinds God haar Boote tot Zich nam staat zij op een zijspoor. De kleinkinderen komen haar plichtsgetrouw haar eten in schaaltjes boven brengen, ze komen haar welterusten zeggen, soms blijft één van de kleine meisjes eens wat langer bij haar zitten, om de portret-albums te bekijken, maar dat is dan ook alles.
En Johannes, haar zoon?
Zijn aandacht geldt voor 99% vrouw, kinderen en gemeente.
Is zij vroeger in liefde tekort geschoten jegens haar kinderen?
Onbarmhartig fel belicht ziet zij plotseling situaties uit vroeger jaren voor zich.
Met Klaas, haar oudste zoon, heeft zij eigenlijk nooit een vertrouwelijk gesprek gehad, zoals zij weet, dat Paula dit met Willem hebben kan.
Ze ziet zichzelf al, schaatsen rijdend met Klaas, zoals Paula dit de vorige winter nog met háár oudste zoon gedaan had! Vrienden van Willem, die hen op de Vliet waren tegengekomen hadden later tegen hem gezegd: „Wat reed jij daar met een knap meisje." Paula groos natuurlijk!
Zij ziet zichzelf tegenover Anna.
Haar enige dochter naar kostschool gestuurd om haar maar af te houden van die George van Pannerden. O mijn God, wat heb

ik gedáán! Als ik nú zie, hóe Johannes en Paula hun kinderen de stem van hun hart laten volgen. Hoe er te allen tijde een welkom onthaal is voor vrienden en vriendinnen van de kinderen.
Anna's leven verwoest . . . Anna, als kind zo lief en aanhankelijk is door mijn schuld, ja, - door míjn schuld, want Boote had het ánders gewild - een verbitterde vrouw met een scherpe tong geworden.
Het beeld verspringt. Zij ziet zich met de nog kleine Johannes naast zich in de bank achter de ouderlingen zitten bij Boote's intree in Oldebroek. Nóg ziet zij die jongenshand uitgestrekt naar de hare, dat blonde hoofd, dat tegen haar schouder wou rusten. Zij had hem zacht, maar beslist van zich afgeduwd, menend dat zij er goed aan deed. Zij vond hem immers te aanhankelijk? Hij moest naar haar idee wat flinker worden.
Heen en weer loopt ze, heen en weer.
Over zichzelf gericht houdend.
Streng en meedogenloos.
Vóór het kastje, waarop haar servies met lange lijzen-koppen van Delfts blauw staat, houdt zij stil en kijkt op naar het grote portret van haar man.
„Vraag of God mij genadig wil zijn."
Fluisterend, hikkend komen de woorden tussen haar bevende lippen uit.
Dan keert zij zich om. Daar hangt in zwarte lijst het schilderij van Golgotha, waarop alleen maar de schaduw van de kruizen te zien is. Hij is een nóg beter pleitbezorger voor mij dan Boote . . .
Huiverend - de laatste turf ligt in haar kacheltje te smeulen - trekt zij de spelden, waarmee het zwart kanten mutsje op haar hoofd vastzit, los. Zij gaat naar bed . . .
Voor de zóveelste maal alléén naar bed . . .
Ik hoop maar, dat het doorgaat met nicht Antoinette. 't Zal beter zijn. Oud bij oud en jong bij jong.
Hier . . . bij dat gelukkige gezin sta ik er tóch naast. En . . . word ik zo geconfronteerd met m'n zonden in het verleden. Vóór zij zich te slapen legt, probeert zij psalm 51 nog op te zoeken in haar bijbel. Maar bij 't licht van het olielampje op het nachtkastje kan zij niet meer lezen. De eerste regels kent zij uit haar hoofd en dáár komt het juist op aan.
Stijf vouwt ze haar handen onder de dekens, haar lippen bewegen. Daarna duwt zij haar gezicht in het kussen.
Vier maanden later verlaat oma van Sytzama het Schuytenhuis. 't Gaat alles in goede verstandhouding. De nu 81-jarige Jacoba

is nog zó vitaal en kán er niet tegen, al dat druk en vrolijk rumoer om zich heen te horen, zonder er deel aan te hebben. In Velp wonen haar vriendinnen en nu zich de mogelijkheid voordoet, om met één van haar meest geliefde nichten te gaan samenwonen in huize „Anajah" aan de Boulevard, zien alle betrokkenen hierin een vingerwijzing van de Allerhoogste.
Antoinette zal beneden in de grote, witte villa wonen en zij boven. Antje Krum, een keurig nette dienstbode zal samen met de tweede meid voor hen beiden zorgen.

In het witte tegen de berg gelegen huis, dat hem, gemeubileerd, door de Company is toegewezen, geeft Willem van Sytzama een diner voor collega's en vrienden, ter gelegenheid van zijn benoeming tot „manager". Na afloop schenkt hij zijn voortreffelijk gemixte cocktails in de herensalon, waarin hij zich met twee Hollandse vrijgezellenvrienden terugtrekt, terwijl de anderen dansen.
Een Chinese bediende komt binnen en zet, diep buigend, op een zilveren blaadje de post naast hem neer. Achteloos bekijkt Willem één voor één de brieven.
Hé, één van Harmen.
„Mág ik even?"
Wat nerveus - Harmen schrijft zelden of nooit - wát kan er zijn? - opent hij de brief. Terwijl hij leest beduidt zijn éne vriend, de ándere, dat deze eens een blik in Willems richting moet werpen. Langzaam zien zij alle kleur uit Willems gezicht wegtrekken.
„Toch niet iets ernstigs?", vragen beiden tegelijk, als Willem met trillende vingers de brief in de enveloppe schuift.
„Eh . . . nee, nee, . . . dat niet."
Geen twee minuten later: „Zeg, willen jullie mij excuseren? Ook bij de anderen? Ik voel me niet goed. Daarnet al niet."
„Kerel, wat beroerd! Wat hèb je? Pijn? Misselijk? Kan ik iets voor je doen?"
„Néé!" 't Komt er als een snauw uit. En even snauwerig er achteraan: „Laat me in godsnaam met rust."
Zijn vrienden zien hem in twee weken niet en worden ook niet bij hem toegelaten. Zij zijn er nooit achter gekomen, wat hem gescheeld en wat er in die brief gestaan had.

Zes weken later komen er enthousiaste brieven in Holland aan. Willem heeft zijn ouders, zijn zus Co èn Harmen en Tine geschreven, ingelukkig te zijn, als Harmen zich met Tine zal verloven. „Maak haar gelukkig!", staat er dik onderstreept in de

brief aan Harmen. Ook stelt hij vóór de volgende advertentie in de Kerkbode van Den Haag te willen zetten:

Verloofd
Mijn broer Harmen
met Tine Amsingh
Hun dankbare broer Willem.

Vanzelfsprekend gaat dit niet door. Wèl verloven Harmen en Tine zich hierna officieel.

„Zie je nu wel Harmen - begint Johannes zijn tweede zoon aan te spreken — zie je nu wel, dat je vader het niet alléén is, die huiverig is voor het lidmaatschap van de N.C.S.V.? Hier!" - hij slaat met de bovenkant van zijn vingers op „De Standaard" - „op de synode wordt het lidmaatschap van deze organisatie ten zeerste ontraden. En je ziet nu maar, hoe ver het met de door jou geadoreerde Netelenbos gekomen is."
„Hij is afgezet hè," zegt Harmen met lage, verdrietige stem.
Vader van Sytzama, geïrriteerd door de ijzige kalmte van zijn zoon, stuift op: „Ja, - wat dacht je anders? Zomaar op z'n eigen houtje in de hervormde kerk gaan preken! Stel je voor, dat we dat allemaal deden."
„'t Zou misschien zo gek niet zijn."
„Harmen!" Moeder Paula blijft geschrokken met de theepot in haar hand staan.
„Mens nog toe, waar gaan we heen?" verzucht Johannes. „Daar hèb je nu al die verderfelijke N.C.S.V.-invloed! 'k Zie jou óók nog eens hervormd worden. Waarvoor denk jij eigenlijk dat je grootvader geworsteld heeft in zijn gebeden met vele andere vrome mannen om de zuivere belijdenis in de hervormde kerk? Met tranen en bloedende harten hebben zij in 1834 en 1886 die kerk om des gewetenswil *moeten* verlaten."
„Ach ja, vader, dat weet ik allemaal wel. Maak u over mij geen zorgen. Ik denk misschien wat minder rechtlijnig dan u."
Driftig neemt Johannes de krant weer op, schuift hem dan zijn zoon toe. „Hier! Lees dat prachtige getuigenis maar eens, wat de synode tot de kerken doet uitgaan."
„O ja, tegen de schandelijke practijken van het Neo-Malthusianisme."
„Dat niet alleen, dat weet je drommels goed."
Die lakonieke toon van Harmen prikkelt hem tot het aannemen van een gereformeerder dan gereformeerde houding.
„Jongen! 't Gaat tegen de zonden van de wereld!"
„Dus ook de onze."

„Zóú je zo'n kerel nou niet?!"
Paula valt haar man bij. „Doe niet zo onnózel jongen! Zie jij soms de gevaren niet van toneel, dans en kaartspel?"
„Nee-e . . . 't is maar hoe we er op reageren. Ons hárt, ons eigen ó zo goed gereformeerde hart kan er zo verrot slecht aan toe zijn."
Stilte. De drift zakt weg.
Johannes staat op, legt zijn hand op de schouder van zijn zoon. „Hierin heb je gelijk. De strijd zal voor iedere generatie weer anders zijn, maar zo hard als de ontwikkelingen op elk levensterrein nú gaan, kan je vader het niet goed meer bij-benen. Ik word oud."

In diezelfde week stormt op een woensdagmorgen na schooltijd zijn dertienjarige Maud de studeerkamer binnen.
„Vader, vader luister es, daar is Jo Navis hè, u weet wel: een schoolvriendin van mij en ze mag omdat ze jarig geweest is, vanmiddag vier vriendinnen meevragen naar de familie-bioscoop in de Prinsenstraat. Daar wordt „De gelaarsde kat" gespeeld zei Jo."
Als vader een minuut zwijgt, gaat Maud, báng, verder:
„Ze zijn wel hervormd bij Navis, maar héél goed Christelijk hoor."
Johannes trekt z'n dochter naar zich toe en schudt verdrietig zijn hoofd.
„Maudje, kind, dat kan ik écht niet toestaan. Ik waarschuw op de preekstoel en op de catechisatie tegen het gevaar van de bioscoop en al is het nou duizendmaal de zogenaamde familiebioscoop, ik kán en mág dit niet goedvinden. Veronderstel dat gemeenteleden jou daar naar binnen zagen gaan!"
Maud barst in tranen uit, stampt met haar voet op de grond: „Oóó! Daar had ik me nou zó op verheugd. Wij vertonen hier thuis op de toverlantaarn óók wel „de gelaarsde kat". Rót, rót, rót, om gereformeerd te zijn! Jo wacht beneden, maar ik zèg het haar niet. Ik schaam me dóód. Nèt of wij beter zijn dan zij. Bá!!"
Ze giert het uit. Vader pakt haar bij een arm en zet haar in een stoel neer.
„Ik zal het Jo wel gaan zeggen. Ik denk, dat zij het beter begrijpen zal, dan jij."
Maud is ontroostbaar.
„Verzin jíj wat leuks voor vanmiddag," heeft Johannes tegen Paula gezegd.
Maar wát moeder ook oppert: poffertjes eten in de stad (uitge-

rekend óók in de Prinsenstraat), of naar Scheveningen gaan en daar in de melksalon van de Sierkan wat drinken, niets kan genade vinden in Mauds ogen. Totdat Klazientje, over wie Maud altijd kattekopt, voorstelt: „Mag ze niet een uur een fiets huren?" En ja! Daar klaart Mauds gezicht bij op. Er bestaat niets heerlijkers dan fietsen.

Niet lang hierna sterft „de grote klokkenist der kleine luyden". Op maandagavond 8 november overlijdt in zijn huis aan de Kanaalstraat, Dr. Abraham Kuyper. De klokken van de rouw luiden in dorpen en steden.
Johannes, die als wijkpredikant zijn grote leermeester de laatste weken meermalen bezocht heeft, wordt verzocht de begrafenis aan huis te leiden.
Op diezelfde dag heeft hij een trouwerij. Eén van Co's vriendinnen trouwt dan met de a.s. predikant van Berlikum.
Het kon niet slèchter treffen.
De zenuwen spelen hem geducht parten.
Paula doet haar best alles wat hem maar enigszins zou kunnen hinderen, vèr van hem te houden. De kinderen zijn óók onder de indruk. Zó'n groot man! De leider van hun anti-revolutionaire partij! Abraham de Geweldige staat er onder een tekening, die nota bene een socialist gemaakt heeft, zoals hun vader hun vertelde.
Een éér hoor, voor vader, dat hij die begrafenis aan huis mag leiden.
Maar als één van de kinderen dit opmerkt, stuift Johannes op. „Eér?! Niets meer eer dan bij een andere begrafenis. Wat is nou éér bij de dood? Mensen-eer: een zeepbel. We moeten alleen God de eer geven èn de dank, dat Hij ons land en volk, onze kerk en onze partij zo'n begaafd man geschonken heeft. Zèlf zou hij de eerste zijn, om te zeggen: „'t Is allemaal *genade*". Hij óók was een zondaar, als ieder ander."
12 november 1920. Duizenden en duizenden mensen staan in Den Haag langs de straten, waar de stoet langs rijdt. Studenten van de Vrije Universiteit dragen de kist naar het graf. Daar wordt gesproken door vele hooggeplaatsten, die allemaal zeggen, - zij het in andere bewoordingen - geen eer aan de overledene - want dat zou hij zelf niet gewild hebben - maar alleen aan God de eer toe te brengen.
Intussen staat Johannes, die hetzelfde een dag tevoren tegen zijn kinderen gezegd had, op de preekstoel in de Noorderkerk ter bevestiging van een huwelijk.

Van vele huizen hangen de vlaggen halfstok. Op hoeken van straten waar de rouwstoet langs trekt wordt bekend gemaakt dat „heden ter ere van de grote dode geen andere dan treurmuziek zou worden gespeeld."
In de Noorderkerk wordt de lofzang uit psalm 103 gezongen. Johannes zit in de armstoel, die op de kansel staat. Een enorm gevoel van opluchting in zijn hart, nu zijn zwaarste opgaaf voor die dag achter de rug is. Ook blij, dat hij niet op dat koude kerkhof hoeft te staan om al die speeches aan te horen. Natuurlijk zal Idenburg, Kuypers intiemste vriend, spreken. En excellentie Heemskerk, Colijn, prof. Woltjer namens de V.U. enz. enz.
Ten duker! Achteraf bezien voor hem een zegen dat dit huwelijk nu juist met die begrafenis samenviel! Hij zou die gedachte niet graag tegenover anderen uitspreken. Alleen Paula zou, hem kennende, dit van hem kunnen begrijpen.
Een week geleden bevestigde hij hier het huwelijk van zijn oudste dochter Co met Kees Hulsma. Zijn Co uit huis. Hij zal zijn vrolijke, intelligente meisje erg missen.
Overmorgen zal hij Kees bevestigen in diens eerste gemeente. Z'n preek over Titus 2 : 15 ligt al klaar. „Spreek dit en vermaan en bestraf met allen ernst. Dat niemand u verachte."
Kees heeft als intree-tekst gekozen: Romeinen 1 vers 7b: „Genade zij u en vrede van God onzen Vader en den Here Jezus Christus."
Paula zit al met Hanna in de Oudegase pastorie. Zij hebben dus de begrafenis en deze trouwerij niet kunnen bijwonen.
't Zal daar zondag een volte worden. Zijn hele gezin erheen! Ja, - nu moet hij opstaan, want het elfde vers van de psalm is bijna uitgezongen. Hij kán tot zijn grote spijt niet zingen.

Nu volgen de gebeurtenissen in het gezin van Johannes en Paula elkaar snel op.
Willem vraagt per telegram een negen jaar jonger Haags meisje aan haar vader ten huwelijk: Hetty van Kasteel. Zij is bevriend met Hanna en had, toen Willem naar China vertrok, hem gevraagd of zij hem wel eens schrijven mocht. „Natúúrlijk, jij bent mijn klein, lief en mooi vriendinnetje," had Willem gezegd.
Nu, na vier jaren genoten te hebben van haar geestige brieven is hij besloten, als haar Pa en Ma het goedvinden, 't volgend jaar, tijdens zijn verlof in Holland, met haar te trouwen.
Intussen is Harmen met Tine Amsingh getrouwd en in een Noordhollandse pastorie, dicht bij Amsterdam getrokken.
Door verschil van mening met de zendingsdeputaten heeft Har-

men, althans voorlopig, zijn plan om in dienst van de zending uit te gaan, opgegeven.
Nog altijd is Johannes wat bezorgd om Harmens geestelijke ligging. Maar schoonzoon Kees stelt hem gerust. „Zó'n fijne, ín-gelovige kerel als Harmen is, vader, - daar kan ík niet aan tippen. Hij werd ook aan de V.U. door al z'n medestuds gerespecteerd. Hij is een „Johannes-figuur" èn - hij lijkt op u."
Daar heeft Johannes een verlegen lachje voor, maar hij is gerustgesteld.
Vader en moeder van Sytzama zijn bijzonder ingenomen met hun a.s. schoondochter: Hetty. Zó'n charmant, intelligent meisje! Behalve dat zij goed Frans en Engels spreekt, is zij ook nog artistiek begaafd. Zij schildert goed, speelt piano en heeft een mooie stem. Paula vooral geniet als Hetty achter het orgel gaat zitten en liederen van Schubert, van Manna de Wijs Mouton, of van die fijne Franse liedjes zingt.
„Dat is nu nèt de vrouw, die onze Willem nodig heeft," zegt ze tegen Johannes. „Een vrouwtje, waarmee hij daarginds in die society-kringen eer kan inleggen. Voor Tine zou dat níéts gedaan geweest zijn, dat vele uitgaan, die fuiven en dan die overplaatsingen. Tine is een door en door huiselijk type. 't Is maar goed dat het zo gelopen is."
„Ja moeder, 't wordt alles zo wijs bestuurd."
Maar als Willem, door Hetty van Rozendaal gehaald, thuiskomt en voor Tine en Harmen komt te staan, wordt hij asgrauw. Eén ogenblik. Dan geeft hij haar een zoen: „Dag Tine" en zijn broer een stevige hand. Moeder Paula had het met opzet zo gearrangeerd, dat hij Tine en Harmen éérst, temidden van de hele familie, in 't ouderlijk huis zou begroeten.
Weken daarna in een vertrouwelijk gesprekje van Paula met haar aanstaande schoondochter, zegt deze: „Ik weet, dat ik altijd de tweede plaats in zijn hart zal blijven innemen, maar daar ben ik tevreden mee."
Kind, wat ben jíj groot! denkt Paula. Opeens bekruipt haar een gevoel van medelijden, van ángst zelfs voor Hetty's levensgeluk. Willem heeft een moeilijk karakter. De band tussen haar en haar oudste is wel zeer hecht, maar - driftkoppen als ze beiden zijn, kunnen ze ook wel tegen elkaar te keer gaan, dat de splinters er af vliegen.
Willem en Hetty trouwen tijdens zijn verlof, om daarna naar het verre Oosten te vertrekken.

Op hun 30-jarige trouwdag wordt in de friese pastorie het eerste kleinkind van Johannes en Paula geboren.
„Een kroonprins Jan, een kroonprins!" telegrafeert de over-gelukkige vader aan één van zijn beste vrienden. Co heeft het zwáár gehad bij deze stuitbevalling. Oma Paula, die er bij is geweest, is er nog dagenlang door van streek.
„Ik heb m'n negen kinderen gemakkelijker gekregen, dan die stakkerd haar eerste."
Kort daarna wordt Kees beroepen in Johannes' vorige gemeente: Schiedam. Uitzonderlijk begaafd als hij is, laten de gemeenten hem niet lang met rust en zo komt Co, na anderhalf jaar in het mooie friese dorp Oudega gewoond te hebben weer in het „zwart" Schiedam terug, waar zij haar kinderjaren sleet.
Na door zijn schoonvader in het ambt bevestigd te zijn, doet Kees daar zijn intree met de tekst uit 2 Korinthe 4: „Maar wij hebben deze schat in aarden vaten, opdat de uitnemendheid der kracht uit God zij en niet uit ons."

Acht maanden later en vier maanden na de geboorte van hun tweede kind, wordt dit „aarden vat" gesloopt.
Kees Hulsma was zelf de enige, die de dood in zijn lichaam wist. Hij besloot te wachten tot na de geboorte van hun tweede kind met het Co en de dokter te vertellen, dat hij een gezwel bovenaan zijn been had. Intussen werkt en preekt en geniet hij van 's levens goede gaven als één die weet, dat dit het laatste traject van zijn aardse reis is.
Hij gaat de fabrieken en de arbeiderswoningen binnen. Communisten komen bij hem in de kerk. Voluit geniet hij met de oude, niet-kerkelijke dokter, van Bach-muziek op het orgel van de grote kerk, dat zij om beurten bespelen. Daar tussendoor spreekt Kees van Christus.
Eéns wordt hij midden in de nacht wakker. 't Is half drie. „Co, ik moet naar de Zandstraat. Dat kind kan niet sterven."
Co, nuchter veronderstellend dat hij droomt, probeert hem tegen te houden.
Hij gaat. En, als bovenaan de trap in het huis aan de Zandstraat de moeder de deur op zijn bellen opentrekt, roept ze uit: „Dominee, u komt als geroepen!"
„Ja?? dat is dan misschien wel zo."
Even een bevreemde blik van de vrouw naar hem, dan: „Ja dominee, dat kind vraagt of ze in de hemel ook speelgoed krijgt. Daar magge wij toch geen já op zegge? We kenne dat kind toch niet met een ingebeelde hemel sterven laten? Zeg u nou zèlf.

Maar ó, ze heb het zo zwaar. De duivel bestrijdt haar zo. 't Is niet om aan te zien. M'n man heb het „Onze Vader" al opgezegd, maar ze blíjft onrustig."
Kees zegt niets. Hij gaat naar binnen en knielt voor het bed neer. „Marietje! Ik kom je een boodschap van de Here Jezus brengen. Luister eens, je krijgt in de hemel het mooiste speelgoed wat je je maar denken kunt. Prachtige poppen en een gouden bal. Dat heeft de Here Jezus allemaal voor jou klaargelegd."
Groot worden de ogen van het kind, ze beginnen te strálen in hun donkere holten. Zij richt zich op, haar gezichtje één lach.
Kees schuift zijn arm onder de schouders van het skeletje.
„Wat is Hij dán lief!"
Voorzichtig legt Kees het hoofd op het kussen, keert zich met betraande ogen om naar de ouders, staat op, pakt de handen van de moeder in de zijne en zegt: „Zij heeft haar speelgoed uit Jezus' hand gekregen. Zij is Thuis."
„Hij is tóch wel een beetje vreemd, die nieuwe dominee van ons," zeggen de ouders naderhand. „Maar, - dat hij ongeroepen juist op dít ogenblik, midden in de nacht kwám, ja, - dat blijft een mirakel."
Een andere keer is het wéér in de nacht, als hij plotseling weg moet. In die en die straat staat een matroos voor een hoerenkast. Daar moet hij heen.
De matroos staat er. Een buitenkerkelijke jongen. Kees neemt hem mee naar zijn studeerkamer. Ook daarná houdt Kees hem vast, correspondeert met hem, als hij weer vaart. Roept hem op de laatste dag van zijn leven nog aan zijn sterfbed, waarbij alle anderen de kamer moeten verlaten. Een jaar later laat de matroos zich dopen, doet belijdenis en nog weer later trouwt hij met een gelovig meisje. Hij brengt het tot kapitein.
Dit alles heeft Kees niet mogen meemaken.
Of wèl? Vanuit de wolk der getuigen?

Na de geboorte van hun dochtertje Ella laat Kees het gezwel weghalen.
Niet lang daarna wordt hij verscheurd door hevige pijnen, die zelfs door de specialist als „zenuwpijnen" worden gekwalificeerd. Dit níet begrepen worden verzwaart zijn lijden nameloos.
Hij kán het preken haast niet volhouden. Duwt, als hij onder het zingen van de gemeente in de stoel zit, zijn vuist in zijn middenrif. Bij thuiskomst moet hij braken.
Co, geïnstrueerd door de dokter en denkend aan de zenuwpijnen van haar vader, probeert hem nú door dit en dan door dát af-

leiding te bezorgen. Zij moet hem 's nachts maar veel dekens en een warme kruik geven.
Dit broeien verergert de pijnen dusdanig, dat men hem voor zenuwoverspannen verklaart. Hij wordt naar een zenuwinrichting gebracht. Daar vertrouwen de psychiaters het niet en laten een bekend internist komen. Deze constateert: dikke knobbels van kanker achter de lever.
Zodra dít vastgesteld is, komt Kees tot rust. Nog een week leeft hij en dicteert aan Co de advertentie, die zij na zijn dood in de krant moet zetten: „In Jezus ontslapen in de volle zekerheid van zijn geloof . . ."
Hij verheugt zich midden in zijn lijden om straks vanuit dit geschonden vlees Gód te aanschouwen. „Denk het je in, Co! Nee, dat kúnnen we hier nog niet."
Op een zondag, twee dagen voor Kees' heengaan ontvangt vader Johannes een telegram van zijn dochter: „Kees aangevochten. Kom."
Dadelijk reist Johannes erheen en vindt zijn schoonzoon in geestelijke benauwdheid.
„Als 't nóú allemaal maar waar is," herhaalt de stervende. Uit Johannes' binnenste een schreeuw om hulp van de heilige Geest. Hij ontvangt die. Zij spreken en bidden samen, de jonge en de oude dienaar des Woords.
Het licht breekt zó alles-overstralend door, dat Johannes op de terugreis naar Den Haag er als 't ware door verblind is.
Thuisgekomen heeft hij nog een half uur vóór hij de preekstoel in de Noorderkerk op moet. Hij sluit zich op in zijn studeerkamer. Paula, beneden, staat duizend angsten uit, maar wordt beurtelings rood en wit in haar gezicht, als hij op de preekstoel meedeelt, dat het hem onmogelijk is, die avond de aan de orde zijnde catechismus te behandelen. Hij heeft zijn preek thuis laten liggen. Die avond preekt Johannes van Sytzama zoals hij nog nooit gepreekt heeft en ook niet meer preken zal. Over Mozes op de berg Nebo. Als de ouderlingen na afloop van de dienst in de consistorie vragen of dominee deze preek alsjeblieft uit wil geven, antwoordt de vrijwel totaal uitgeputte Johannes: „Ik weet niet meer wat ik gezegd heb broeders. Ik heb voor 't eerst van m'n leven uit 't hoofd gepreekt, maar ik zal dit waarschijnlijk nooit meer kunnen."
En later tegen Paula: „Vrouw, vermoei me niet langer. Ik wéét niet wat ik gezegd heb," en zachter: „Het was de Heilige Geest die sprak."
„'t Zou zo'n mooie preek zijn voor „Menigerlei Genade"," zegt Paula wat spijtig.

De slag, die het tot dan toe zo gelukkige gezin der Van Sytzama's treft, komt hard aan.
Moeder Paula worstelt met de „waaroms". Wáárom zo'n buitengewoon begaafde jonge evangelie-dienaar weggenomen?
Dat was er nu eens één, die niet alleen de eigen gemeente stichtte, maar ook buiten de kerk uitging om het verlorene te zoeken. Hij had nog zoveel kunnen doen voor het koninkrijk Gods op aarde. Waarom dan juist zoéén wegnemen, Here? Waarom onze vrolijke Co op haar 26e al weduwe? Met twee baby's eigenlijk nog en een pensioen van elfhonderd gulden per jaar?
Maar Co wordt wonderlijk gesterkt. Zij zal een groot herenhuis huren en daarin pension gaan houden.
Van vader en moeder accepteert zij geen cent. „U hebt zorgen genoeg gehad en nóg."
Op het kerkhof in Schiedam, waar hun kleine Annetje begraven ligt, is het graf van hun schoonzoon vlak naast dat van Paula's beste vriendin: Neeltje Hoek.
De tijd staat ook nú niet stil. Het leven eist hen allen weer voor de volle honderd procent op. Frits komt opgewekt uit Amsterdam thuis, waar hij een goed tentamen in de ethiek bij professor Geesink heeft afgelegd.
„Hij had natuurlijk weer snot op zijn jas en zijn das zat scheef, maar 't is een enige, fijne kerel. Hij zei na afloop nog, dat u het eerst tentamen in de ethiek bij hem had afgelegd vader, maar toen ik hem vroeg wie het nu beter had gemaakt: de vader of de zoon, zei hij: „de andere zoon". Harm natuurlijk."
Harm . . . peinst moeder Paula, ook deze zoon staat op het punt naar Indië te vertrekken. Een schoonzoon en een kind in de hemel, twee zonen met hun vrouwen in 't buitenland. Straks is Frits klaar en zal de pastorie in gaan . . .
Vreemd is het leven. Zó heb je een hele stoet kinderen en zó ben je er doorheen. Als Johannes en ik elkáár dan nog maar lang mogen houden.
Als dat van Johannes maar zenuwpijnen zijn! Als 't óók maar niet die verschrikkelijke ziekte is.
Hij moet toch maar eens ter observatie naar Bronovo.
En ginds in Velp wordt de kerngezonde oma 88 jaar.

HOOFDSTUK VI

Het hele huis heeft op zijn kop gestaan door de aanleg van elektrisch licht.
„Onbegrijpelijk! Je hebt maar aan een knopje te draaien en de lamp gaat aan. Wat de mensen tegenwoordig niet uitvinden!" Moeder Paula is er wèg van. Maar Johannes bromt: „Alles goed en wel, maar tegenover die zogenaamde vooruitgang staat een verschrikkelijke decadentie. Nauwelijks zijn we bekomen van dat „Saul en David"-drama bij de V.U., of daar lees je weer dat de vrouwen hun haren kort laten knippen. Ba! Wat zit jij nou opeens te grinniken? 't Is eerder om te huilen!"
„Och man, nu je het over dat „Saul en David"-toneel had, gingen mijn gedachten terug naar dat stuk „De tante van Charley", wat de studenten toen - was het niet 1920? - opgevoerd hebben en dat Geesink toen totaal onverwachts op De Moor afstevende en zei: „Geen gesodemieter meer, vanmiddag gaat het door"."
„Vind jíj dat nu maar mooi! Dat zijn geen woorden voor een prof aan de V.U. Dat jij in dergelijke dingen altijd zo'n plezier hebt, snap ik niet."
„Nou ja, ik zíé die twee mannen vóór me. Dat verbouwereerde gezicht van de éne tegenover dat triomfantelijke, voor de gek houwende van de ander. Ik kan 't niet helpen Johannes, maar ik vind zulke dingen zó leuk. We missen als gereformeerden maar al te vaak de humor.
Onze kinderen voeren hier thuis charades op, ze stellen in verschillende bedrijven spreekwoorden voor en dan zeggen we trots tegen elkaar: „Wat kán dat kind toneelspelen hè!" En daarom geloof ik, dat dit een talent is, wat God evengoed als andere talenten onder de mensen uitdeelt en waarmee ze dienen te woekeren."
„Vrouw toch!!! De hele wereldse omgeving, de leugenwereld, waarin die mensen leven . . ."
„Nou ja, dat kan je van onze studenten toch niet zeggen."
Johannes zucht eens en Paula is blij als Maud binnenkomt met een een hele stapel verkiezingspamfletten: Stemt H. Colijn. No. 1 van lijst 27.

De meisjes zullen ze gaan rondbrengen en één wordt er dadelijk op 't voorkamerraam geplakt.
In die week wordt er een avond van de anti-revolutionairen in „De Dierentuin" belegd. De Van Sytzama's allen erheen.
Hanna neemt tot ergernis van haar vader een jongeman uit de straat mee, die hervormd van de kouwe grond is.
Als de grote leider der partij de stampvolle zaal binnenkomt, breekt er een orkaan van geluiden los. Handgeklap, gestamp met de voeten, hysterisch hoera-geschreeuw. Met vaderlijk gebaar maant de spreker tot stilte. Het duurt enige minuten eer hij die verkrijgt.
Na afloop huilt Paulientje: „Ik vond er niks aan hoor! Er was niks te zien. En nou heb ik de hele avond niet in „De Bijlhouwer" kunnen lezen."
Paulientje verslindt op haar beurt de door „de groten" stukgelezen boeken van Van Lummel: „De Smidsgezel", „De Bijlhouwer" en „De Hopmansvrouw van Utrecht".
Hanna's buurvriend zegt op de terugweg: „Ik kóts van zo'n verafgoding," waarop Hanna in 't geweer komt voor háár partij en voor de gereformeerden.
Maar laat in de avond, als zij haar ouders welterusten zegt, waagt zij de vraag: „Was dat van vanavond nou eigenlijk niet een beetje verafgoding van een mens?"
„Heeft zeker die Kloris hier uit de straat je aangepraat hè?", snauwt Johannes. „Als je maar weet, dat z'n vader een ras-socialist is, die dweept met Domela Nieuwenhuis."
Hanna doet er het zwijgen aan toe en gaat naar bed.
Steeds sneller volgen de uitvindingen elkaar op. Daar is het wonder van de draadloze telefoon. Colijn heeft een uur voor zo'n gek ding staan te spreken over de slechte financiële toestand van het land en „De Standaard" schrijft: „Het was inderdaad schitterend, zoo goed als wij den spreker hebben verstaan." Colijn stond toen in een kleine kamer in de Nederlandse Seintoestellen Fabriek in Hilversum, terwijl men hem elders in Nederland uit een ontvangtoestel kon horen spreken. Enige maanden tevoren was na een rede van Johannes de Heer, waar Hilversumse diakonessen bij zongen, de Christelijke Vereeniging voor Draadlooze Telefonie, de latere N.C.R.V., opgericht.

Onder alles door woedt in deze jaren in kranten, kerkbladen en brochures een ware oorlog in de gereformeerde kerken.
Nadat op een zondagavond in maart een zekere broeder Marinus in de Schinkelkerk te Amsterdam zich groen en geel had zitten

ergeren aan een preek van Dr. J. G. Geelkerken, waarin deze het in twijfel trok of in Genesis 3 nu wel een èchte slang tot Eva gesproken had, worden de polemieken in de kerkelijke pers steeds feller.
„Zie je nou wel," roept Johannes uit en slaat daarbij met z'n hand op „De Reformatie", „zíe je nou wel, dat die Geelkerken verderfelijke theorieën verkondigt? Dat is nou de man, met wie onze Harm zoveel op heeft. Vrouw, je moet straks dat artikel van Hepp eens lezen. We gaan weer naar het modernisme toe. Naar mijn vader mij vertelde, hield zijn broer Geale er precies zulke opvattingen op na.
Wat móét dat nou in onze kerken? Daar horen zulke lui niet thuis."
„Loochent hij de zondeval?"
„'t Moet er nog bij komen! Alsof dít al niet erg genoeg is, dit tornen aan de Schrift. Ach die vent is al lang mis. Herinner je je nog, hoe met dat toneelstuk van Saul en David, dat Hepp driedubbel walgelijk noemde, Geelkerken daar zogenaamd stom verbaasd tegenin schreef? Ach, - al die lui van „Woord en Geest" zijn van die half zachte N.C.S.V.-ers."
„Nou maar, die Buskes enne die Brussaard, - zit die er óók niet in? - zijn toch ècht warm-gelovige mensen."
„Dat kan best waar zijn, maar als ze het gezag van de Schrift gaan ondermijnen, hebben we op z'n minst een waarschuwende vinger op te heffen. Hier, - lees nou dat stuk van Hepp eens."
Met enige tegenzin pakt Paula „De Reformatie" aan. „Toch vind ik die Hepp een vervelende, harde kerel, fel en scherp."
„Ik mag hem als mens óók niet, maar hij staat pal voor ons beginsel. En met al dat zweverige gedoe van tegenwoordig hebben we tóch behoefte aan mannen, die een positief geluid laten horen."
Als Paula het artikel gelezen heeft, zegt ze:
„Ja, - daar kan Geelkerken het mee doen, maar tóch hè, - tóch vind ik het jammer, dat je „Woord en Geest" hebt opgezegd. We moeten toch altijd naar beide partijen luisteren. En als je nou oom Toon en tante Heintje hoort over die familie Buskes in Utrecht, wat dát een daadwerkelijke Christenen zijn, die dicht-bij de Here leven, dan kan ik dit allemaal toch zo moeilijk begrijpen."
„Ja, - die ouders van deze jonge Jan, maar daarom hoeft hij nog niet zo te zijn. We zien het aan onze Harmen. Die kon inderdaad niet beter doen dan naar Indië te gaan. Als hij hier was gebleven zou hij zich vast en zeker óók aan de zijde van Geelkerken geschaard hebben."

Paula herinnert zich, dat Harmen hen eens een nummer van „Woord en Geest" heeft toegestuurd, waarin hij een enorm uitroepteken bij een artikel van dominee Vermaat uit Makkum had gezet. Zij wil dat nummer nog eens opzoeken in Johannes' hokjeskast, waarin hij dergelijke kranten bewaart. Hij moet het niet merken, want hij windt zich over deze kerkelijke kwestie zó op. Zij herinnert zich alleen, dat zij, toen zij dat aangestreepte stuk las, opeens aan haar moeder had moeten denken. Hoe déze het daar mee eens geweest zou zijn. Destijds was zij enthousiast met de Doleantie meegegaan. Mèt haar vader en schoonvader. Nu er wéér een kerkscheuring dreigt komt meer het beeld van haar moeder uit die tijd naar voren. Moe had *verdriet* om de scheiding van mensen, die zij als broeders en zusters in Christus liefhad. Als 't aan Moe gelegen had, was zij in de hervormde kerk gebleven . . .
Als Johannes de volgende dag op ziekenbezoek is, vindt zij het door Harmen aangestreepte in één van de eerste nummers van „Woord en Geest", waar Ds. Vermaat zijn ernstige bezorgdheid uitspreekt over het gevaar van het starre, alle leven verstikkende confessionalisme in de Gereformeerde kerken.
Moe zou hier „ja" geknikt hebben, maar zij schudt haar hoofd: „Nee, daar heb ik nooit wat van gevoeld."
Driftig opeens om al die kerkelijke heibel stopt ze het blad op een prop tussen oude Bazuinen en Herauten.
Jonge vrienden, die tegenover hen in het vroegere huis van pa en moe wonen zijn ook al zo Geelkerkeriaans. Een alleraardigst echtpaar met drie kleine kinderen. Hanna is het meest met hen bevriend. Hij is leraar aan de Christelijke H.B.S. Zijn zwager, die daar óók leraar is, komt de laatste tijd telkens bij Johannes op de studeerkamer. Ook híj beweert, dat die slang niet ècht hoeft geweest te zijn en dat God met dat paradijsverhaal ons de zondeval op zinnebeeldige wijze duidelijk heeft willen maken. Tenminste, dat is wat zij ervan opgevangen heeft. Die man heeft altijd veel met Johannes op gehad en hem gerespecteerd. Johannes van zijn kant mag hèm graag. En nu is daar opeens door zo'n preek van Geelkerken in Amsterdam een kloof tussen hen.
Na ieder gesprek, dat haar man met hem heeft, is Johannes zwijgzaam en erg moe. Zij heeft het gevoel, dat hij tóch niet tegen die De Pater op kan. Dat is zo'n knappe kop.
Tenslotte zegt Johannes: „Ik wéét het niet meer vrouw, ik weet het niet meer. Ik ben nu wèl van mening, dat dit alles totaal anders is dan destijds in 1834 en 1886. Ik hoop niet, dat we uit elkaar moeten gaan. Alleen al dat geruzie in de pers, waaraan

theologen en leken deelnemen, maakt Christus' kerk tot een aanfluiting voor de wereld."

Die 26e januari 1926 kijkt heel gereformeerd Nederland naar Drentes hoofdstad: Assen.
In de ouderwetse Molenstraatkerk heeft Dr. de Moor de avond tevoren de bidstond geleid. Hij laat zingen: „Och, schonkt Gij mij de hulp van Uwen Geest" en spreekt over: „Wij vermogen niets tegen de waarheid, maar vóór de waarheid".
In vele gereformeerde gezinnen in Nederland wordt die avond meegebeden.
De buitenkerkelijken vermaken zich met de broederoorlog tussen de gereformeerden. „Die gereformeerden, die iets van de roomsen te zeggen hebben, maar onderdehand in de practijk zichzelf de alleenzaligmakende kerk achten met hun wat zij dan noemen: zuivere leer," merkt een werkloze bedelaar aan de deur tegen Paula op.
Heftig gaat zij er tegenin, maar geráákt heeft het haar wél.
't Is me je een wereld! Toenemende armoe en werkloosheid en middenin die haar omringende ellende een kerk, die inderdaad prat gaat op haar zuivere leer, maar in haar boezem door haat en nijd verscheurd wordt. Nee! Nee! Zó is het toch niet, corrigeert zij haar gedachten. Er móet gewaakt worden bij het gezag van de bijbel. Wat wordt er anders van ons? Een stuurloos schip op kokende golven. Zó schrijft zij die avond in het familie-dagboek.
Twee dagen later gaat er een schok door heel gereformeerd Nederland als er bekend wordt dat de voorzitter van de synode aan het einde van die eerste synode-dag nog vóór middernacht aan een beroerte overleden is.
Johannes is er kapot van. De Moor, destijds zijn collega in deze stad, maar tevens zijn beste vriend. De hele familie is bedroefd. Ieder voor zich vraagt zich - zonder dit uit te spreken - af: „Is dit een ingrijpen van God? Zijn toorn over hun geharrewar?", om dan later te konstateren: nee, dat is het toch niet, want de synode gaat dóór, nu onder het presidium van Ds. K. Fernhout. Wèl is er verontwaardiging onder de gereformeerden over enkele tendentieuze aan het lasterlijke grenzende berichten in de niet Christelijke pers.
In „Op den Uitkijk" schrijft Dr. Veldkamp: „De stilheid der ontroering, in wijden kring gewekt door de plotselinge ineenstorting van deze schijnbaar nog zoo krachtige figuur, werd rauw geschonden door de schandelijke lastertaal van een bericht in „Het Han-

delsblad", als zou de slag, die den eik velde, zijn toegebracht door de leden der commissie uit de synode, wier voorzitter hij was, en wier heftigheden hij niet zou hebben kunnen beheerschen."
Door dít en andere protesten daartoe genoopt biedt „Het Handelsblad" zijn excuses aan over het leugenbericht. De synode wordt voortgezet.
„Ba!" - met een driftig gebaar schuift moeder Paula „De Standaard" en „De Heraut" van zich af. „Dat geheimzinnige gedoe van die synode! Alles behandelen ze achter gesloten deuren. Nou weet je nóg niks. Heeft het gewone kerkvolk er soms geen recht op, te weten, wat er gaat gebeuren?"
„Dat zullen we ook wel te weten komen, moeder. Zulke tere zaken, grotendeels met een strikt persoonlijke inslag, in casu: Geelkerken, kán je zo maar niet publiekelijk behandelen.
Ik hoop zo vurig, dat de broeders de wijsheid krijgen voor een oplossing, waardoor Geelkerken en de zijnen in onze kerken kunnen blijven. En dat Geelkerken van zijn kant ook wat begrip toont voor zijn broeders, die - vooral met het oog op de ouderen en behoudende leden der gemeenten - wáken bij het gezag van de bijbel."
Maar - tot waar verdriet van velen en helaas ook leedvermaak van buitenstaanders wordt Dr. Geelkerken, na aanvankelijk voor drie maanden geschorst te zijn op donderdag 18 maart 1926 als dienaar des Woords bij de gereformeerde kerken afgezet.
In Amsterdam-Zuid en elders in den lande hevige verontwaardiging. Tot de kinderen in gereformeerde gezinnen toe vragen wat het woord „schismatiek" toch betekent.
Nog vóór zijn afzetting roept het comité-Geelkerken per advertentie in „De Standaard" de gereformeerden op in het Amsterdamse Concertgebouw te komen.
„Hè Johannes, laten we dáár nu eens heen gaan. Dan horen wij de zaak óók eens van díé mensen," stelde Paula voor.
Maar Johannes was opgestoven. „Mèng je er toch niet in, vrouw. De gemoederen zijn daar vanzelfsprekend verhit. Bovendien heb ik de belijdeniscatechisatie."
Als Paula later leest, hoe daar in het Concertgebouw iemand achterin de zaal het voorstel had gedaan Dr. Geelkerken óók uit te nodigen en hoe, toen deze de ei-volle zaal binnenkwam, hem was toegezongen, zomaar spontaan: „Hij is, al treft u 't felst verdriet, Uw Wachter, die uw voet, voor wankelen behoedt . . .", moet ze tóch even haar bril afzetten, om in haar ogen te kunnen wrijven.
Paula leest óók, dat het Comité Geelkerken alles had gedaan

om de beschuldigingen tegen hem te weerleggen, maar dat deze buitengewone synode in alles buitengewoon deed (Gelach). Protesten van de Kerkeraad, van gemeenteleden en van mannen van wetenschap werden gewoon terzijde gelegd.
Paula zegt maar niets meer. Als zij gesprekken aanhoort van Johannes met synode-leden als b.v. collega Dr. K. Dijk is zij het met hèn eens en hoort of leest zij iets van de Geelkerkianen, dan komt de gedachte in haar op: Zij kunnen eigenlijk best gelijk hebben. Dóét het er per slot van rekening wat toe, of die bomen en die slang er ècht waarneembaar geweest zijn? Of dat het alleen maar de vorm geweest is, waarin God voor Israël destijds en voor de hele mensheid, de zondeval heeft willen duidelijk maken? Mag je daarvoor oprecht gelovige dienaren des Woords de kerk uitzetten?
Zij wacht er zich wel voor, deze gedachten uit te spreken. Johannes windt zich dan zo op en dan loopt hij de kans, om wéér een maagzweer te krijgen en tegenover de kinderen moet zij pal staan voor een absoluut Schriftgezag. Haar man haalt in deze tijd nogal eens de voorbeelden van zijn oom Geale en zijn tante Antje aan. Wat geloven hún kinderen nu nog? Richtje, Murco, Louise? Niets immers? Afgegleden naar 't humanisme. Eerst heetten zij nog: modern-hervormd en nu zijn 't prachtige humanisten, die geen Verlosser nodig menen te hebben, niet van zonde en niet van genade weten, niet in een hiernamaals geloven. Met al hun materiële rijkdom zijn ze zo arm.
Ja, - dat heeft Johannes gezegd en dáárom: géén verwatering. Géén Schriftgedeelten diskutabel stellen. Je brengt er je kinderen mee op een dwaalspoor. En wie weet wat er dan weer van je kleinkinderen terechtkomt. God verhoede het, dat ze hun eenvoudig, kinderlijk geloof kwijtraken! Lees wat er stáát en geloof dat.
„Als 't móét - zegt Johannes - dwars tegen de wetenschapsmensen in. Het is nog altijd zo, dat God het voor wijzen en verstandigen verborgen houdt, maar aan kinderen openbaart."
En zo blijven Johannes en Paula met al hun kinderen in de gereformeerde kerk.
Waarschijnlijk zou Harmen zich, als hij gewoon dominee in Nederland gebleven zou zijn en niet door de gereformeerde kerken uitgezonden naar Indië, zich wel bij het „Hersteld Verband" gevoegd hebben. Nu heeft dit geen zin. In Indië komen deze dingen niet „im Frage". Daar denken ze ruimer. Op de zendingsvelden gaat het erom hen, die in demonische angsten leven, te brengen bij de Heiland der wereld. Daar is geen tijd voor leer-

geschillen. Daar worden doodsgevaren getrotseerd, persoonlijke offers gebracht, en dikwijls een uiterste aan zelfverloochening gevraagd, om aan de laatste opdracht die de Heer op aarde gaf, te voldoen. Zijn Huis moet vól worden.
God wil dat álle mensen behouden worden. Dáártoe zijn zij gedrevenen in dienst van hun Heer en lezen met bevreemding de vaderlandse kerkelijke bladen.

Als moeder Paula in september van dat jaar bij een neef en nicht in Rotterdam logeert, woont zij daar op eigen verzoek een lezing van een „Schismatische" dominee bij. Obstinaat komt zij later in Den Haag terug. „Die vènt, die Van den Brink, belasterde onze kerk, die hij zelf toch óók jarenlang gediend heeft, wel zó erg! Daar zou ik nou met plezier eens tegenin schrijven."
„Nou moeder, doe het," adviseert Johannes, glimlachend om de „heilige" verontwaardiging van zijn vrouw.
En Paula klimt in de pen, stuurt het geschrevene naar „De Reformatie" en ondertekent met: „een predikantsvrouw".
Het wordt geplaatst vlak onder een artikel van de Paula tóch zo onsympathiek zijnde professor Hepp, waarboven deze gezet heeft: „De Schismatieke Vogelaar".
Alle hoofden in het gezin buigen zich die zaterdagavond over moeders ingezonden stuk. Vader en de kinderen zijn trots op moeder de vrouw.
Daarna gaat Maud aan het orgel zitten en zingen ze met elkaar uit de bundel van Johannes de Heer, uit „De Vluchtheuvelzangen" en uit „Kun je nog zingen, zing dan mee".
Als de stemmen hees zijn, wordt het orgel gesloten en „Worps psalmen" weer op de klep gezet. Klazientje is bezig met het borduren van een nieuwe orgelloper. De oude is bijna tot op de draad versleten.
't Is al negen uur, als de groenteboer nog een mand vol bananen komt brengen. Een geschenk voor de dominee van Mejuffrouw H. S. S. Kuyper. Johannes had haar nl. op 't Kuyperhuis geholpen met het rangschikken van de dictaten van haar vader.

Inmiddels komt ook Frits klaar met zijn studie en ontvangt tien beroepen. Er is predikanten-nood in alle kerken. De vierde bruiloft wordt gevierd, waarna Frits met zijn vrolijke Wiesje Rijper naar een gemeente in de Haarlemmermeer-polder vertrekt.
En Hanna gaat zich verloven. Eindelijk zegt ze nú de man gevonden te hebben met wie ze trouwen wil. Hij is gereformeerd, dús: vader en moeder kunnen er niets op tegen hebben.

Ach, - wat zóúden ze? Dat die jongeman van toeten noch blazen weet, kennelijk geen kranten leest, Hanna in 3e rangs café's op koffie of limonade tracteert, hebben ze haar wèl voorgehouden als kenmerkend voor zijn totaal andere instelling dan de hunne. Hanna is gewaarschuwd, maar heeft er geen oren naar. Zij heeft nu al zóveel scharreltjes gehad, maar déze *is* het.
De verloving wordt den volke kenbaar gemaakt en de receptie met veel bloemen en bezoek opgeluisterd.
Drie maanden later logeert Co met haar kindertjes in het Schuytenhuis. De leraar en de lerares, die zij op kamers heeft, zijn met vakantie.
Op een avond loopt zij de donkere zolder op en schrikt: „Is hier iemand?"
Gesnik.
Co draait het licht aan. Daar ontwaart zij zus Hanna in tranen op de wasmand.
„O Co, ik ben zó ongelukkig! Vréselijk! Ik hou niet meer van hem. Wat moet ik beginnen?"
„Het uitmaken. Heel gewoon. Je zegt eerlijk dat je niet van hem houdt."
„Ja maar kind, dat kán toch zo maar niet, als je publiek verloofd bent?! Wat zullen de mensen wel zeggen? Er wordt natuurlijk schande van gesproken in de gemeente. En al die bloemen, die we gehad hebben en . . ."
Co, die eerst met haar arm om Hanna's schouders, náást haar op de wasmand was gaan zitten, toont nú geen medelijden meer. Ze gaat staan en zegt: „Die bloemen zijn al lang verwelkt, de mensen lap je aan je laars en je moet nou eindelijk eens een keer beslist zijn in je leven. Je zegt hem morgen dádelijk, dat je 't uitmaakt, je geeft hem je ring terug en die paar armzalige kadootjes, die je van hem kreeg en maak er alsjeblieft geen drama van. Híj vindt wel weer een ander en jíj ook."
Nadat Hanna met de moed der wanhoop haar verloving verbroken heeft, hebben de drie jongste meisjes 's avonds op de donkere zolder het grootste plezier. Op hun knieën voor het raam kijken ze met schandelijk leedvermaak naar de overkant van de straat, waar onder de lantaren Hanna's ex-verloofde smachtende blikken op hun huis staat te werpen.
„Eer ik toch zo'n „vijg" wou hebben," zegt Maud denkend aan haar geliefde Rob.
„Hij las nooit een krant. Is dát nou een vènt?" meent Klazientje die óók haar ideaal al op het oog heeft, maar waar niemand nog van weet.

„Een poepvent!", bestempelt Paulientje hem kort maar krachtig.

Op een zondagavond na kerktijd bellen er twee dames aan. Hoewel de deur ná kerktijd altijd aan staat, zodat ieder die wil, zó naar binnen kan lopen, hebben zij gebeld. Paulientje doet open. „Zó jongedame, wij zouden je vader en moeder graag eens spreken. Ik ben nog familie van je vader," zegt de dame, die er het liefste uitziet.
Paulien kondigt binnen aan: „Daar zijn twee reuze deftige dames en die éne zegt, dat ze nog familie van vader is."
Het blijken nicht Richtje en haar schoonzuster, de vrouw van één van Geales zonen te zijn.
Als Johannes Richtje ziet, scheelt het niet veel, of hij kleurt nog op z'n oude dag. Zij is weinig veranderd. Wat héέft ze toch 'n lief gezicht. En 't vreemde is: Paula en zij lijken nóg op elkaar, hoewel ze toch in de verste verte geen familie zijn.
Paula, die op de hoogte is van de verliefdheid uit Johannes' jongensjaren, heeft groot plezier. Op slag hebben Richtje en zij contact. Zo aardig als zij Richtje vindt, zo onsympathiek doet diens schoonzuster Marie haar aan.
En Richtje vertelt: „Ja, - wij zijn hier kort geleden komen wonen in de Atjehstraat. We zijn allebei weduwe. Maar nu las ik in „De Haagsche Courant" toevallig de naam Van Sytzama. Onder de predikbeurten. Ik dacht: dat moet mijn neef Johannes zijn. Zo je weet zijn wij niet kerks, maar tóch wou ik „die aardige jongen van vroeger" eens horen preken. En, - zo zijn we dan vanavond bij je in de kerk geweest."
Weh mir!, denkt Johannes, uitgerekend bij een preek over de Drieëenheid!
Paula buigt zich wat naar voren en kijkt Richtje afwachtend aan. „Nou, - en zeg nou eens eerlijk, wat je ervan vond."
Stilte. Om Marie's mond krult een spotlach.
Richtje is verlegen. Johannes helpt haar er overheen. „Zeg nou maar eerlijk Richtje, dat je er niets van gesnapt hebt."
„Gode zij dank niet!", valt Richtje uit en dan: „Johannes, zijn jullie gereformeerden soms bovenmenselijke wezens, dat je de Drieëenheid meent te kunnen verklaren? Die kan je, áls er zo'n God bestaat toch met woorden zelfs niet benaderen? Dat uitrafelen van iets, dat ver, vèr boven je vermogen ligt, vind ik verschrikkelijk! Ja Johannes, het spijt me voor jou, want ik weet dat je een fijne kerel bent en je hebt me zelf gevraagd om eerlijk mijn mening te zeggen, maar weet je: zo erg als jullie het vinden, als wij Gods naam misbruiken, zo erg vind *ik* nu dit preken over de Drieëenheid."

„Voor míj waren het woorden, woorden, woorden, zonder dat er één mij raakte," luidt Marie's ijskoude oordeel.
Johannes kijkt Richtje aan. „Ik begrijp je volkómen Richtje. Als ik over deze catechismuszondag preek heb ik zelf óók altijd het gevoel, dat ik iets voor ons, mensen, ondoorgrondelijks tracht te benaderen. En tóch - tóch, met de open bijbel in de hand en met hulp van de heilige Geest kunnen wij wel iets van die verborgen heerlijkheid opvangen."
De dames schudden haar hoofd en Richtje zegt: „Dat vind ik fijn voor jullie en - dít wil ik je wel zeggen: ik kan jullie wel eens benijden om je váste geloof. Maar doe maar geen moeite om ons te bekeren hoor Johannes."
„Dat zal ik ook niet doen en dat kán ik niet."
„Dat kan er maar Eén," vult Paula aan en wijst éven met haar vinger naar boven.
Als ze ziet, dat zij hiermee Richtje en Marie irriteert, zegt ze gauw: „Wij zèlf zijn er óók nog lang niet hoor. Niet waar we wezen moeten, o heden nee."
Na een ogenblik van stilte, schenkt Paula een tweede kopje koffie in en loopt het gesprek verder over verschillende familieleden, hun kinderen en hun maatschappelijke positie.

Twee maanden na dit bezoek zullen Johannes en Paula er een week tussenuit gaan. Eerst een paar dagen bij ma in Velp logeren en daarna in hotel „De Plasmolen" bij Nijmegen. De tantes met wie de familie, ná hun inval op zondagavond, meer contact gekregen heeft, vragen de twee oudste meisjes: Hanna en Maud, te logeren. Klazientje en Paulientje worden bij vrienden ondergebracht, de meid mag naar huis en het Schuytenhuis staat daar onwennig in zijn verlatenheid.
„Wat is het hier deftig hè. Die prachtige meubelen. Moet je bij ons zien, waar 't zeegras uit de hoeken van de huiskamerstoelen steekt en de veren er onderuit hangen."
Hanna, die naast Maud in het grote logeerbed van de tantes ligt, proeft het vleugje jaloezie bij haar jongere zus.
„Als je maar weet, dat wij rijker zijn dan zíj. Tante Marie mag kletsen wat ze wil."
„Ja meid, eigenlijk hadden wij dat vanmiddag moeten zeggen, toen zij zei, dat wij veel rijker zouden geweest zijn, als onze grootvader niet zo'n fanatieke doordrijver geweest was. Aan hèm zouden we 't te danken hebben, dat we nu tot de arme tak der Van Sytzama's horen. Wat 'n misselijk mens om dat tegen ons te zeggen hè.

Tante Richtje praatte het gauw goed en zei dat wij een schat van een grootvader hadden, voor wie zíj véél respect had vroeger."
„Ja zeg Maud, zouden wij eigenlijk niet hebben moeten weigeren om morgenavond mee te gaan naar de bioscoop?"
„Ben je mál?!", protesteert Maud heftig. Zij verheugt zich zó geweldig op dat uitje.
„'t Is in 't Gebouw van Kunsten en Wetenschappen en dat is dus geen eens een èchte bioscoop," voert ze Jezuïet-achtig aan.
„Ach ja, en zelfs aan de V.U. is „De tante van Charley" eens opgevoerd."
Aldus haar gewetens sussend, vallen de meisjes in slaap.
De volgende avond.
Tussen allemaal - naar hun gevoel - deftige mensen in lopen zij naar het Gebouw van K. en W.
Vader en moeder moesten het eens weten! Ik mocht geeneens met Jo Navis naar de familie-bioscoop, om naar „De gelaarsde kat" te kijken! Als nu maar géén gemeenteleden ons zien! - O wee! Geschrokken kijkt Maud vóór tante Richtje langs naar Hanna en beduidt haar, naar de overkant van de singel te kijken. Daar loopt met zijn handen op zijn rug, vóór de Oosterkerk langs dominee van der Linden op en neer.
Nèt Mozes, denkt Maud, Mozes of Abraham. „Kijk tante, daar aan de overkant loopt dominee van der Linden."
„Met die prachtige baard? Gut kind, je zou zweren, dat Mozes van de berg Sinaï hiernaar toe is afgedaald."
Dit maakt het nóg erger. 't Is als een waarschuwing van de Here. Eigenlijk hóren we bij hèm en bij die kerk daar.
Veronderstel, dat er brand komt in dat gebouw, of dat nú juist de Here Jezus weerkomt . . . O ba! Als we maar dichtbij de uitgang gaan zitten!
Maar de tantes hebben besproken plaatsen midden in de zaal.
Gespannen kijken en luisteren de meisjes.
Er wordt gegierd van 't lachen en natuurlijk lachen ook zíj mee. Maar ze snappen de helft niet van de geestige situaties. 't Gaat allemaal zo vlug. Ook schuift het beeld van de zijn preek overpeinzende dominee van der Linden telkens vóór dat, wat zij zien. Bij brand of bij de wederkomst, die toch als een dief in de nacht zou zijn, zitten ze wel zo ongelukkig mogelijk. Er zijn wel „nooddeuren" maar eer je daar bíj bent!
Intussen lachen ze om wille van de tantes hard en geforceerd mee.
Bij het naar bed gaan bedanken zij hen hartelijk en zeggen voor de zoveelste maal, dat ze 't énig gevonden hebben.

HOOFDSTUK VII

In het huis van haar dochter Béa, aan de Laan van Poot in Den Haag gaat Anna Mouton-van Sytzama het einde van haar zware, aardse loopbaan tegemoet.
Met grote liefde omringt Béa haar.
Iedere morgen mogen de drie kleinkinderen éven bij oma komen. Dan wijst de zieke met haar ogen naar een trommeltje, waar het meisje en de twee kleine jongens een snoepje uit mogen nemen. Vóór Béa hen weer wegneemt van het ziekbed, tilt Anna met moeite haar tot op het bot vermagerde arm op, alsof deze loodzwaar is, om haar hand op die drie jonge hoofden te leggen. Als een zegening, denkt Béa, die als zij die kinderen niet had, wel met haar moeder méé zou willen gaan. De band, die deze twee aan elkaar bindt is door hetzelfde lijden bizonder hecht. Ook Béa's huwelijk is ongelukkig. „l'Histoire se répète", beweren Johannes en Paula. Wat weten zíj daarvan? Kán een mensenleven ooit gelijk worden aan dat van een ander, al is dat dan je vader of moeder. Het ligt bij Béa immers allemaal weer heel anders dan destijds bij haar moeder? Béa's man is haar telkens ontrouw. Dat kan van Henri Mouton niet gezegd worden. Anna had destijds de stem van haar hart niet mogen volgen.
Béa is uit eigen vrije wil met Wim Boonstra getrouwd.
Anna's zoon Boote, die het zeemansleven eraan gegeven heeft en een betrekking aan de wal om wille van zijn vrouw aannam, komt iedere dag bij zijn moeder kijken.
Er is een telegram naar Eduard onderweg, waar nog geen antwoord op ontvangen is.
Op 28 december 1926 gaat in het Schuytenhuis de daar sinds een week aanwezige telefoon. 't Is Béa, die meldt dat de toestand van haar moeder zeer ernstig is en zij ieder ogenblik het ergste vreest.
Johannes en Paula haasten zich erheen. „De Heer is mij tot hulp en sterkte," zegt Johannes, terwijl hij zich over de stervende heenbuigt. Anna slaat haar ogen op en met duidelijke stem, waarin de triomf doorklinkt zegt ze: „Hij is het die mijn heil

bewerkte." Haar ogen vallen weer dicht. Pijnen doortrekken het magere lichaam. Haar geest reageert niet meer op wat er om haar heen gefluisterd wordt. Die is al bezig af te reizen. Aan de avond van de 29e december slaat zij nog éénmaal haar ogen met een laatste blik vol innige liefde naar haar dochter op.
„Maatje, gaat u naar Jezus?", vraagt deze. De stervende antwoordt met een helder „Ja!" en - haar zware strijd is gestreden, dicht achter haar Heer, uit wiens handen zij nu de lauwerkrans ontvangen mag. Alleen Hij heeft haar verdriet, haar verbittering, haar zondige het strijden zo vaak moede hart tot op de bodem gepeild.
Onder grote belangstelling wordt zij de 3e januari van het jaar 1927 begraven. Daar zij gedurende 9½ jaar directrice van het hospitium aan de Vrije Universiteit is geweest, staan rond haar groeve onder meer de directeuren Z. Ex. Idenburg en oud-minister Colijn alsmede veel predikanten en studenten.
Béa vangt flarden op van wat verschillende sprekers zeggen:
„ . . . ze heeft veel gearbeid en veel gediend en daarin te sterven was haar wens. In haar brandde de liefde van het offer . . . ze kende de speciale noden van het studentenleven . . . zij heeft dit grote gezin steeds in materieel èn in geestelijk opzicht niets te kort laten komen . . . Van haar geldt: Niets uit ons, alles uit Hem, zo komen we in Jeruzalem. Uit het oude jaar stapte zij het nieuwe Jeruzalem binnen en ontving haar nieuwe naam . . . Haar liefde voor de V.U. wortelde in haar liefde tot God . . ."
Moedertje . . . kreunt Béa . . . had ik maar íets van jouw groot geloof . . .
De jaren rollen terug en terwijl een dominee uit Hongarije, Ds. Horvath, aan haar graf een goed getuigenis van de overledene geeft, ziet Béa plotseling weer haar vader vóór zich, de scènes ginds in Lochem, haar toen nog zo jonge en mooie moeder, die háár in bed tegen zich aanklemde, omdat zij haar man niet bij zich wou hebben . . .
Hoeveel is er aan je gevijld moeder, in waarheid ben jíj als door vuur gelouterd . . .
Nu spreekt haar broer een dankwoord, mede namens de hoogbejaarde moeder van de overledene.
En dan wèg. Voorbij. Voorgoed.
Maar - níet voor eeuwig! Ik zíe je wéér.

Zich er niet van bewust dat zij gelijk met de Geelkerkianen haar vrome dolerende grootvader in de ban doet, schrijft Maud op 1 februari 1927 in het familie-dagboek:

„J.l. zondag hielden de „Nederlandsch Gereformeerden" hier in Den Haag voor 't eerst hun godsdienstoefeningen. 't Is maar een klein clubje menschen gelukkig en hun gehalte is aan de soepkant. We zullen hopen dat onze Kerk voor verdere scheuring bewaard blijft. Als wij willen reformeren, laten we dat dan *in* de Kerk doen, maar niet van buiten af zoals de schismatieken doen."
Diezelfde avond moet zij er melding van maken, dat er een tweede telegram uit Amerika gekomen is, waarin haar bijna veertigjarige neef Boote meedeelt, dat zijn ouders een dag na elkaar in Jezus ontslapen zijn.
Johannes en Paula zijn zeer geschokt. Na hun vertrek hebben zij zeven jaar geleden Klaas en Pietje nog éénmaal weergezien. Ze waren toen al wat uit elkaar gegroeid. Klaas en Pietje spraken toen al met een amerikaans accent. Tóch, - 't bleef zijn bovenste beste broer, die ginds in de Nieuwe Wereld enorm veel zegenrijk pionierswerk heeft verricht. Later schrijft - nog in tamelijk leesbaar nederlands - Mary, de dochter van Klaas en Pietje - vroeger Marieke genoemd, uitvoerig over het heengaan van haar lieve ouders. Haar vader had verschrikkelijk geleden en op zijn sterfbed ondragelijke jeuk over z'n hele lichaam gehad, maar op het moment van zijn heengaan had hij blij naar zijn kinderen gelachen en met zijn vinger naar boven gewezen. Haar moeder was toen al helemaal buiten kennis en voor een groot deel verlamd. God nam háár de volgende dag weg.
Mary schrijft nog over haar eigen gezin. Zij heeft vier kinderen en is Amerikaanse geworden. Haar broer, die één zoon heeft, had het plan weer naar Holland te komen, om in Amsterdam directeur te worden van een neven-bedrijf van een amerikaans concern.
„Zo, - dan krijgen we neef Boote dus weer hier. Bij welke kerk zou die zich nu aansluiten?"
„De hervormde natuurlijk," meent Paula. „Daar staat de presbyteriaanse toch het dichtst bij? En hij en zijn vrouw zijn toch lid van die kerk?"
„Ja, - maar z'n vader was predikant bij de Christian Reformed Church."
„Dát zegt niets. 't Komt er maar op aan, wat hij zèlf is."
Het irriteert Paula altijd een beetje, als Johannes het zo vanzelfsprekend acht dat kinderen dezelfde kerkelijke paden bewandelen als hun ouders. Als zijn vader dat gedaan had, waren zij nu nog allemaal hervormd geweest.
Zij stappen diezelfde dag nog op de trein naar Velp. Voelt Johannes het verlies van zijn zuster, broer en schoonzuster, zo kort na

elkaar, al pijnlijk, voor zijn oude moeder zijn dit toch wel zeer harde slagen.
Paula zal enkele dagen in Velp blijven. Oma had laatst al gevraagd of Paula eens bij haar kwam, om haar nog veel van haar dochter Anna te vertellen.
Als Paula daarna in haar gezin terugkeert, zegt ze: „Tóch lijkt het, of zulke oude mensen alles niet meer zo scherp *voelen*. Of dat allemaal wat afstompt."
„'t Kan óók zijn, dat ze in het besef leeft, over enkele jaren toch zéker bij hen te zijn."
„Ja, - dat kán, maar laat ze dan eens iets in die richting zèggen."

De één-en-negentigjarige Jacoba van Sytzama-Odelphi draait de sleutel om in haar mahoniehouten bonheur. Onder de stapels flanellen, hemden en hansoppen, nog van wijlen haar man, haalt ze drie grote gele enveloppen vandaan. Eén legt ze terug. Daar staat de naam van Johannes op. Met de andere twee loopt zij naar de tafel. Vlak onder de lamp gaat zij ermee zitten en haalt eerst die van Anna leeg. Vergeelde foto's, briefjes, tekeningen, een geborduurd boekenleggertje, allemaal herinneringen uit Anna's kinderjaren.
Haar hoofd met het altijd daarop vastgespelde kanten mutsje houdt zij voorover gebogen, het vergrootglas in haar licht trillende hand. Haar mond beweegt bij het lezen van briefjes en van door het kind Anna zelfgemaakte versjes. Haar dorre lippen drukt zij op fotootjes. Telkens weer wordt het vergrootglas neergelegd, haar bril afgezet en het kanten, met lavendel besprenkelde zakdoekje uit de zak van haar japon gehaald.
Als zij ná de jeugdherinneringen van Anna, die van Klaas bekeken en gelezen heeft, strekt zij haar armen, strak omsloten door de zwart zijden mouwen, gekruisd vóór zich op tafel uit. Langzaam zakt haar hoofd ertussen.
Here God, neem me weg van deze aarde, neem me wèg! Ik word verteerd van heimwee en ben zo moe, zo vreselijk moe van alles hier.
Alleen Johannes en Paula hebt U mij gelaten, maar zij zijn zo vèr. Zij worden zó in beslag genomen door hun gezin en hun werk, dat er voor mij nauwelijks een plekje in hun hart overblijft. Ik heb het verdiend, want ik ben geen goede moeder voor mijn kinderen geweest. Klaas en voorál Anna . . . wat bèn ik in liefde tegenover hen tekort geschoten . . . Vergeef, o God vergeef.
Zij staat op, sloft naar de schoorsteenmantel en neemt daar de bijbel af, waarvan de bladen gerafeld zijn, alsof de muizen eraan

geknaagd hebben. Wéér bewegen haar lippen als zij de 52e psalm leest.
Was het pas déze morgen, dat Paula afscheid van haar nam? Wat heeft die dag verschrikkelijk lang geduurd!
Paula's bezoek heeft haar zo onbevredigd achtergelaten. Zij had zo graag veel meer van Anna willen weten. Paula en Anna hebben nooit zo bizonder goed met elkaar overweg gekund. Paula kende Anna alleen maar aan de oppervlakte.
En Paula stond altijd zo gauw met haar oordeel klaar. Zij is een vrolijke, gezellige moeder in haar gezin en Johannes is gelukkig met haar. Daar moet ik al dankbaar voor zijn. Van Béa zal ik later méér over Anna horen. Ach Béa, mijn kleindochter . . . Dat kapotte huwelijk! Een man, die schuld op schuld maakt en zich met andere vrouwen afgeeft. Foei nog toe! Wáárom moet ik zó lang leven in deze decadente wereld?
Kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen tot in Amerika toe, maar zij horen bij elkaar en bij hun ouders. Ik, ik hoor bij mijn lieve Boote. Mócht ik toch óók maar gaan . . .

Johannes zit verdiept in het veel omstreden boek van de Duitse geschiedfilosoof Oswald Spengler: „Untergang des Abendlandes". Hij heeft zich tot dusver de tijd niet gegund eraan te beginnen, voelde zelfs een grote tegenzin in zich opkomen, hoewel hij het toch gekocht had. Op aanraden van zijn broer Klaas, die veel meer las dan hij.
Na één van Klaas' laatste brieven nog eens overgelezen te hebben, is hij aan de „turf" begonnen. 't Is geen opwekkende lectuur. Het oude Westen uitgeleefd? De ondergang van hun beschaving aanstaande? En Rusland, jong, primitief en sterk met een kunst die wortelde in de ziel van het volk, Rusland staat klaar om de fakkel over te nemen?
Nee Spengler! Nee, je gaat míj te ver, man. Ik zie heel goed het verval van onze beschaving, de enorme zedelijke gevaren in de steden, het loslaten van vroeger gerespecteerde waarden, maar . . . totale ondergang van onze cultuur? Zoals het verval van het Romeinse Rijk? God verhoede het!
Ons land is nog altijd een Christelijke natie en is het niet het Christendom, dat hier de beschaving heeft gebracht en het overal ter wereld doet?
Diep zuchtend slaat Johannes het boek dicht.
„Eer ik nou toch aan zóiets begon," merkt Paula op.
„Dit is ook geen kost voor jou moeder. Hou jij je maar bij „In 's levens opgang" van je geliefde Seerp Anema."

„Doe niet zo idioot. Dat is een boek voor de meisjes."
Over zijn bril heen lacht Johannes plagerig naar haar. Hij en ook de grote kinderen mogen haar graag eens plagen met haar vriend Seerp, die haar in de kerk knipoogjes geeft, als hij aan de andere kant van het pad, zijn handen op een dikke wandelstok gesteund, op de hoek van de bank zit.
En had hij op hun zilveren bruiloft haar niet een mooi, rood pluche damesstoeltje gegeven? Dat had Johannes destijds wèl een beetje dwars gezeten. Intussen ligt dat zilveren feest alweer tien jaren achter hen en vieren zij in de intieme kring van hun gezin hun vijf-en-dertigjarig huwelijk.
Veel geld voor feesten is er niet. De tijden zijn er allerminst naar. Werkloosheid allerwege. Ook in zijn gemeente. In zijn wijk gelukkig maar een paar gezinnen. Nergens kan Johannes zijn woorden zó moeilijk vinden als bij de tot werkloosheid gedoemden. Hij schaamt zich voor zijn goeie pak, zijn warme ratinée jas met fluwelen kraagje en ervaart alles wat hij zegt als goedkoop. Kom ik hier in waarheid in Christus' naam? Wat zou Hij gezegd, gedaan hebben? „Wie twee jassen heeft, geve er één aan één die niet heeft." Ja, hij zou 't met liefde willen, maar wat heeft zo'n gezin nu aan een jas, een pak? En je zou Paula zien kijken! We zouden allemaal met elkaar als volk deze mensen moeten helpen. Die Nationale Steuncomité's zijn wellicht een begin, maar voor heel de arbeidersbevolking zouden er betere levensvoorwaarden moeten geschapen worden en voor alle ouden van dagen. Zijn gedachten gaan uit naar díe ouden in zijn wijk, die bij getrouwde kinderen inwonen en voor wie in dat jonge gezin maar een miniem plaatsje is ingeruimd. Veelal conflicten, waar generaties botsen . . .
Ach, - hij hoeft maar aan z'n eigen moeder en schoonmoeder terug te denken. Eigenlijk heeft hij er nooit bij stilgestaan terwijl zij bij hen inwoonden, maar . . . wat moeten zowel moe als ma zich toch vaak overbodig en eenzaam gevoeld hebben op die boven-achterkamer . . .
En als je dán denkt aan díé oude vrouwen en mannen, die inwonen bij in krotten huizende kinderen . . .
„Tegen de revolutie, het Evangelie" is nog steeds het devies van de A.R.-partij.
Nu moet hij aan zijn zoon Harmen denken, die eens de opmerking gemaakt had, dat Jezus een revolutionair in „de kerk" van die dagen geweest was. Harmen, die veel ideeën van destijds Domela Nieuwenhuis en van Troelstra onderschrijven kon. Trouwens, zijn zoon Frits dito.

Mens nog toe, waar gaan we heen?
Quo Vadis? Die film. Zijn vrouw is er met de meisjes heen geweest. Ze hadden genóten en waren diep onder de indruk thuisgekomen uit Delft.
Even later had hij hen een stukje van één zijner collega's voorgelezen, die óók die film gezien had en deze op zichzelf wèl had kunnen appreciëren, maar zich geërgerd had aan de komediantentronies. Dat was zíjn wereld *niet*.
Hierop was Maud brutaal en fel uitgevallen: „O nee? Wie z'n wereld dan wèl? Die mensen hebben práchtig gespeeld. Dat is toch zeker óók een gave? Kan je evengoed van gezalfde domineestronies praten."
Hij had haar toen het zwijgen opgelegd. Ach, - die Maud, nu ook alweer verloofd en dan met zo'n halfzachte kunstenaar . . .
Op dit punt met zijn gedachten beland, ontmoet Johannes één van zijn ouderlingen, die hem vertelt: „U weet, dat m'n zoon z'n meesterstitel heeft gehaald? - Nou, - nu staat hij op de tram als bestuurder! Ook wíj voelen aan den lijve, de nood van deze crisis-tijd."
Even later vervolgt Johannes terneergeslagen zijn weg.
We danken voor de beëindiging van de oorlog, maar nu, ruim tien jaren later, waart het spook van de honger rond . . . God, ontferm U!

Inmiddels zit moeder Paula in de serre over haar stopwerk gebogen. Ook zij is wat gedeprimeerd. Zij heeft er zich vroeger zoveel illusies van gevormd van de tijd, als haar kinderen zich levenspartners zouden gaan kiezen. Johannes en zij hebben zich van meet aan voorgenomen, hun kinderen daarin zèlf te laten kiezen. Zij zouden níet in dezelfde fout vervallen als pa en ma van Sytzama, die het levensgeluk van Anna in de weg hadden gestaan. Je kan natuurlijk tips geven en waarschuwen.
Paula bedenkt, dat de meisjes op wie zij destijds haar zonen attent maakte geen van allen door hen begeerd waren.
Zij hebben zich vrouwen gekozen, aan wie zij nooit als eventuele schoondochter gedacht had zelfs. En die aardige vriendinnen van Co en van Hanna, die geregeld bij hen aan huis kwamen, lieten ze lopen.
Co had een man gekregen uit duizend. Na twee en een half jaar huwelijk nam God hem van haar weg. En nu zwoegt die vrolijke, lieve meid ginds dag in, dag uit voor de mensen, die zij in pension heeft.
Wèg man, maar óók: wèg pastorie, wèg meelevende gemeente-

leden. Op een zijspoor van het leven gezet als je 26 jaar bent . . . Hier moet moeder Paula even haar zakdoek onder het kussen van haar stoel weghalen, om haar tranen weg te vegen.
Waarom, *wáár*om, waar*óm* deed God dat nou??
Dan haar charmante, coquette dochter Hanna. Zóveel vrijers achter haar aan gehad en nog steeds haar keus niet kunnen maken. Zij is al enkele jaren op kantoor bij de K.N.A.C. Ze heeft haar diploma's steno en typen gehaald en maakt het op die automobielclub uitstekend. Hoe *is* het mogelijk?! Een dochter van mij op kantoor!! De eerste van haar dochters, die op een morgen met vleeskleurige kousen aan 't ontbijt kwam. Johannes had er naar gespúúgd!! O, o, wat had die man zich daarover opgewonden, nèt als die keer, dat Paulientje met een polka-kopje aan tafel was verschenen. Ook dát had Hanna bewerkstelligd. „Dat kind heeft er nèt een gezicht voor en u zal eens zien, hoe mooi dik dat sluike haar dan wordt." Zó had Hanna gepleit en zij had - hoewel aarzelend - toegegeven. Maar wéér was Johannes furieus geworden. En nú? Hij ziet het al niet eens meer. Nu dragen al hun dochters vleeskleurige kousen en staan dus volgens Jet Kuyper met beide benen op het terrein van de vijand.
Nú waarschuwt deze dochter van „Ouwe Bram" in het laatste nummer van „Timotheüs" weer tegen te korte rokken. Nou, dáár zal zij, als moeder het oog wel op houden. Die korte rokken - sommigen hangen nèt even over de knie - zijn ronduit vies. 't Staat ook lelijk. Nèt kippen op hoge poten zijn die meiden. Zei Maud onlangs niet, dat ze 't leuk en vlot vond staan? . . .
Wéér zucht moeder Paula.
Ja, die Maud! Verloofd met één van 't „Hellend Vlak", oftewel „Hersteld Verband". Een alleraardigste jongen, die Rob van Doren, dát wel. Maar zo artiesterig! Hij geeft tekenlessen op de H.B.S., maar hij ontwerpt en schildert nota bene óók décors voor toneel!
Zo zie je maar: die lui van 't H.V. zijn toch wel aan de lichte kant. Maar Maud is gelukkig met haar Rob. Ze ziet er wel van komen, dat hun Maud met hem meegaat naar 't H.V.
Een klap voor Johannes hoor! En tóch - buiten dat: maar zo'n knappe jonge kunstenaar . . . Als hij maar *trouw* is . . .
Maud en Paulientje helpen haar nog in de huishouding. Aan Paulientje heeft zij 't meest, daar Maud er nog van alles bij doet. Cursussen in Frans en Engels lopen, voor haar zus Co fietst ze de hele stad door tot aan Voorburg en Wassenaar toe met een agentuur van Van Nelle's thee en komt altijd met zakken vol verhalen thuis.

Maud is haar linkerhand in de huishouding en Paulientje haar rechter. 'n Lekkere meid, dat haar „Benjamin" is! Altijd vrolijk, nuchter, handig, wel een beetje slordig, maar dat neemt ze bij dat fijne kind graag voor lief.
Logerend bij broer Frits, ontmoette zij daar al heel jong de man van haar hart. Hij had toen juist zijn eindexamen gym gedaan en ging theologie studeren. Zij en haar Henk Rietdijk zien elkaar maar éénmaal in de twee maanden, daar hij in Utrecht woont en in Amsterdam studeert. Zij mogen zich pas officieel verloven, als hij z'n „propjes" heeft gedaan.
Tussen Maud en Paulientje in, (die twee trekken altijd samen op) zit onze lieve Klazientje. Als kind al zat zij vaak met naald en draad te prutsen, zodat Johannes en zij haar op haar achtste verjaardag een poppen-naaimachientje gegeven hadden.
Nu, na jaren op de Industrie-school geweest te zijn, zit zij voor haar akte N.A. en wil daarna ook nog de akte N.Q. halen.
Zij zal dan lerares aan een huishoudschool worden. Klazientje met haar zachte aard is tussen die twee kattekoppen: Maud en Paulien, altijd rustig haar eigen weg gegaan. Doelbewust. Lang heeft zij met poppen gespeeld. Zij weet goed wat ze wil, huilt gauw, omdat ze zo kwetsbaar is. Ze houdt niet van wild en niet van vis, omdat ze zovéél van die dieren houdt en het vreselijk vindt, dat ze dood gemaakt zijn. Bij de koe en bij het varken schijnt dit niet tot haar door te dringen.
Er is hier in de gemeente een jongen, die in Leiden medicijnen studeert, op wie onze Klazientje, naar ik méén, haar oog heeft laten vallen. Hij ook op haar? Ik weet het niet. Ze hebben elkaar tot nog toe alleen maar van een afstand in de kerk gezien . . .
„Zó moeder, zit je in 't donker kousen te stoppen?"
Paula schrikt op. Johannes al? Dientje zal toch de aardappelen al wel opgezet hebben?
Terwijl ze haastig naar de keuken loopt, verontschuldigt zij zich met een: „'k Zat in gedachten. Alles gaat zo anders dan je denkt, in 't leven."
Even een trieste glimlach om zijn mond en een schudden van zijn hoofd.
Zijn idealistische Paula, die altijd en altijd maar weer haar verwachtingen te hoog spant en even zoveel keren teleurstellingen te verwerken krijgt. -

In haar hoge ledikant woelt Jacoba van Sytzama-Odelphi om en om. De wind fluit en giert om het grote, witte huis, waar zij nu alleen met Antje, de meid is. Haar gouden kooi. - Zij is te stram

geworden om nog te kunnen reizen.
Een tikkeltje jaloers is ze wèl geweest, toen nicht Antoinette onlangs tien dagen bij Johannes en Paula in Den Haag had gelogeerd. Antoinette is ruim twintig jaren jonger dan zij en kan nog goed uit de weg.
Bij haar terugkomst had ze verteld hoe zij door Paula verwend was. Ze hadden koffie gedronken in „Promenade" en aan de boulevard bij Kocaré hadden ze Hollandse wafels met slagroom gegeten. Alsof 't geld niet óp kan in deze dure crisistijd!
Maar ja, - Paula is altijd veel te royaal geweest. Johannes zou haar strakker moeten houden. Van sparen had Paula geen benul. „Leven en láten leven", had ze meermalen overmoedig uitgeroepen, als zij, als schoonmoeder, haar eens op het nút van sparen had gewezen. *Of* ze riep zorgeloos: „Armoe lijden als je 't hebt en armoe lijden als je 't niet hebt, is altíjd armoe lijden."
En Antoinette hééft geld. Geen kinderen gehad. Die twee hadden ginds in de Hofstad de boter er wel uit gebraden.
Goed, goed. Zij had alle verhalen van Antoinette meelevend aangehoord en het jaloersheid-duiveltje de kop ingedrukt. Maar nu - tien dagen later is Antoinette wéér op stap gegaan. Naar Kampen, waar ze de Theologische Hogeschool-dag wil bijwonen. Antoinette heeft een sterke band aan de School, waar wijlen haar man nog curator van was. Pieter was een A-man geweest.
't Is natuurlijk wel te begrijpen, dat Antoinette daarheen is, maar zíj, ze voelt zich zo bitter eenzaam en zo verdrietig. Waaróm dit laatste? Zij zou het niet kunnen zeggen. Zij weet pas wat het geweest is, als de volgende morgen de dominee bij haar komt met de boodschap, die hij telefonisch ontvangen heeft, dat Antoinette op weg naar de bidstond die vorige avond plotseling is overleden.
„De één na de ander gaat mij vóór en God vergéét mij weg te nemen!" klaagt Jacoba.
Na ruim een maand van eenzaam in het grote huis rond te dolen, slaat zij in een slapeloze nacht het dek terug en wil uit bed stappen om wat broom te halen. Zij stapt mis, grijpt zich vast aan het gordijn van een boekenkastje, valt en krijgt de kast op haar heup.
De volgende morgen wordt zij naar 't ziekenhuis gebracht.
Diezelfde avond staan Johannes en Paula, Béa en Boote nog om haar bed.
En dan eindelijk, op zondagavond, 4 augustus 1929 mag de 92-jarige Jacoba Thuis komen.
Is Antoinette bij haar man in Kampen begraven, Jacoba's stoffe-

lijk hulsel wordt bij dat van haar Boote, in Velp, ten grave gedragen.
Als láátste van haar generatie in de families Van Sytzama en Odelphi.

Moeder Paula is weer actief in de gemeente bezig en laat het werk in de huishouding voor 't grootste deel aan de meid en aan haar beide dochters-in-de-huishouding: Maud en Paulien over.
Zij zit praktisch ieder jaar in een bazar-comité voor kerkbouw of voor het Militair Tehuis, is wéér bestuurslid van het Rusthuis voor Ouden van Dagen der gereformeerde kerk en zit als enige vrouw in het bestuur van de bewaarschool „Samuël" aan de Prinsengracht. Voorts heeft zij het initiatief genomen tot maandelijkse bijeenkomsten van alle gereformeerde domineesvrouwen in Den Haag.
Maud en Paulien zitten met een berg verstelgoed in de serre. Nu is er geen werk op aarde wat door Maud zózeer gehaat wordt als verstellen. Kruizen in broeken zetten, knopen en banden aannaaien, kantjes en strikjes vernieuwen, brrr! „En moeder maar weer naar Samuël. Een week geleden moest ik de convocaties posten, nou en toen wist ik alweer hoe laat het was. Een kaartje aan meneer Kerkhof (wat een prachtnaam eigenlijk voor een begrafenisondernemer!), één voor meneer de Vries en één voor die lange Smit. Onze moeder is uithuizig en wij maar saai verstellen. Bá-á-á!"
Dan wordt opeens de familie-psalm geboren, die nog vele jaren door de jonge Van Sytzama's gezongen zal worden.
Maud laat het kapotte goed op haar schoot rusten en zingt met een variatie op psalm 99:

„Ook was Samuël
Op moeders bestel
Weer bijeen gekomen.
Zie ze samen stromen
Kerkhof gaat voorop,
De Vries met een hoge dop
Moeder met meneer Smi--t
En de vergadering zi-i-it."

Paulientje giert het uit. „Die is goed zeg. Schrijf óp, anders vergeet je 't. Maar tóch Maud hè, hebben we een leuke moeder."
„Tuurlijk. Een Toetemerijn, een ramsemedebás is het. 't Lijkt me alleen leuk, om later óók grote dochters dat stink-naaiwerk te laten doen en er zelf fijn op uit te gaan."
En wéér vergoelijkt Paulien: „Nou ja, maar ze gaat veel naar zieken en oude weduwen."
„Nou, - dat is toch zeker enig!! Dat ga ik later ook doen."
„Jij? *Ik!* Ik word, als ik met Henk trouw, domineesvrouw, maar jouw man wordt tekenleraar."
„En mag een vrouw van een tekenleraar dan niet naar zieken en naar weduwen gaan, grote keet hebben in bazar-comité's en in schoolbesturen?"
„Natuurlijk niet. Dat is de taak van de domineesvrouw nu eenmaal."
„Bèn je betoeterd!" Maud schopt de stopmand omver. „Al nèt zo'n idioot idee als dat meisjes geen dominee mogen worden. Ik had zó graag theologie gestudeerd hè, maar nee hoor, Maud is „maar" een meisje en dan mág je geen dominee zijn van de apostel Paulus. Maudje moest drie maanden vóór ze haar Mulodiploma met glans gehaald zou hebben, in de huishouding komen, omdat haar zuster trouwde. Ik vind de huishouding leuk hoor, echt waar, behalve naaien en verstellen. 'k Schuur nog liever op m'n knieën de gang met de marmerwis."
Er wordt gebeld. „Ha! Daar zal je Jetty hebben." Maud rent naar de voordeur om deze voor haar boezemvriendin vanaf de lagere school open te doen. „Ha, die Jet!"
Al gauw verstrijkt er, al pratend, een uur, waarin Maud voor de koffie zorgt.
Paulien verstelt ijverig dóór. Jetty helpt mee en Maud ontspringt de dans. Jetty moet ogenblikkelijk de nieuwste familie-psalm meebrullen. Al een paar maal is er boven hun hoofden op de grond gestampt maar nú komt vader naar beneden.
„Wat maken jullie toch 'n lawaai! Ben ik uitgerekend aan een preek over Samuël bezig en zitten jullie te krijsen van: Ook was Samuël - Op Gods hoog bevel . . . Oneerbiedig gedoe is dat."
Lachend verklaren de meisjes zich nader en zingen hem hun variatie op de echte psalm vóór.
Hij heeft er plezier in, al zegt hij - Jetty is er bij! - dat het tóch wel wat oneerbiedig is. Weer terug in zijn studeerkamer steunt hij aan zijn bureau zijn hoofd in z'n handen. Samuël, de profeet, verdwijnt in het ver verleden. In plaats van aan zijn preek verder te gaan, denkt hij over zijn dochters na.

Ze liggen hem zo ná aan het hart. Hij zou ze altijd wel bij zich willen houden, maar hij ziet ze van zich gaan. Ze hebben allemaal al een vrijer en zijn Co gaat alléén en steeds zelfstandiger haar weg.
Straks hebben ze ons geen van allen meer nodig. Ze gaan hun eigen leven opbouwen in huwelijk en gezin. Kees was een prachtkerel, maar géén van de schoonzonen, die zich nu aan de horizon komen aandienen, is goed genoeg voor zijn dochters.
Jaap Korsten, die om Hanna vrijt, nadat hij eerst een blauwtje bij Klazien gelopen had, is nota bene journalist èn - dichter. Wat *is* dat nou? 'n Hondeleven, dat van een journalist, heeft hij wel eens gehoord. Enfin, - die jongeman is dan tenminste nog gereformeerd en was destijds in Middelburg voorzitter van de jongelingsvereniging.
Die Kloris van Maud is erger. Via 't H.V. hervormd geworden en dan óók nog zo'n klodderaar. Kunstschilder. Gelukkig is hij zo wijs geweest om een opleiding voor tekenleraar te volgen. Hebben ze tenminste later financieel een vaste ondergrond. Want wie van de kunst wil leven, kan met z'n gat op de planken gaan zitten, zou Paula zeggen. Tja, . . . Paula. Eigenlijk haalt géén van z'n dochters helemáál bij haar . . .
Ach Maudje, m'n mooie, levendige dochter, die knul van Van Doren is jou toch niet waard?
Z'n lieve Klazientje zal als doktersvrouw ook geen makkelijk leven krijgen. Die kerels zijn dag en nacht in touw. Maar 't kind heeft wèl geweten wat ze wilde. Alleen maar oog voor die lange slungel van De Graaf. Medisch student in Leiden. Jammer toch, dat we aan de V.U. nog geen medische faculteit hebben. Enfin, - Klazientje houdt nu eenmaal van Jan de Graaf en daar heb je je dan als vader maar weer bij neer te leggen. 't Is een aardige kerel, daar niet van, maar waarom nu dokter worden? Oók alweer een hondebaan. Hij zou 't liefst al z'n dochters in een pastorie gezien hebben. Paula trouwens ook. Hun oudste dochter had er 2½ jaar in gezeten en hun jongste dochter zou zich nu met een jaartje ook wel gaan verloven met een theologisch student. God geve haar een langer pastoorskes leven dan haar zuster . . .
Nog twee jaar. Dan ben ik aan m'n emeritaat toe. Veertig dienstjaren. En hóé! Ontelbaar vele tekortkomingen en zonden.
Hij kijkt op naar het witte Christusbeeld van Thorwaldsen, dat op zijn bureau staat.
„Heer, zo'n onnutte dienstknecht en zó door U gezegend. Overvloedige genade!"
Zijn kaken trillen en terwijl hij zijn stoel achteruit schuift en

opstaat verzucht hij, zoals hij dit vele malen in zijn leven reeds deed: ik, ellendig mens.
Niet in nederige hoogmoed, maar zich zo klein en onwaardig voelend in momenten, waarin de grote liefde van zijn God hem overweldigt.

Frits, die inmiddels met zijn Wiesje en hun vier kinderen in Haarlem, zijn derde gemeente, woont, heeft een benoeming als veldprediker aangenomen. Daar hij een vergadering in de Alexanderkazerne heeft, komt hij 30 juni een dag thuis en Maud schrijft in het familiedagboek:
„In September wordt hij plotseling van dominee tot majoor bevorderd. Of *is* dat geen bevordering? Eigenlijk vind ik het oneerlijk tegenover de gewone soldaten, dat zo'n kerel als onze Frits, die nog nooit in dienst geweest is en nauwelijks weet hoe hij een geweer moet vasthouden, zomaar majoor wordt. Hij mag nota bene op kosten van het Rijk 1e klas reizen."

Op 14 juli zegt moeder Paula aan 't ontbijt: „Man, we zijn vandaag 40 jaar verloofd!"
Olijk kijkt Johannes haar over zijn bril heen aan: „Zo-o, dat is dan niet zo best met al die olijfplanten om onze tafel."
Maar Paulientje staat op en loopt naar de Maranatha-kalender. Ze barst in lachen uit. Nee, díé is goed! Luisteren jullie allemaal, wat er op deze gedenkwaardige dag op de kalender staat: „Tezamen zijn zij stinkende geworden."
Als het lachen bedaard is, begint Johannes opeens ernstig: „Van gedenkwaardige datums gesproken: ik behoud me het recht voor om 12 november niet te jubileren. Het *is* geen verdienste om 25 jaar in een gemeente te staan. 't Kost allemaal maar geld èn -zenuwen; we leven in crisistijd, ik wil géén ge-feest."
De gezichten van zijn vrouw en dochters betrekken. „Nou, - zal je de gemeente horen. Denk nou maar niet, dat je de gemeente daar een plezier mee doet," vindt Paula.
„Ba! En daar had ik me nou al zó op verheugd!"
„Nou, - *ik* ook en moeder weet al, wat ze wil vragen van de gemeente."
Verwoed schudt moeder haar hoofd naar onverstandige Maud. „Wèl ja. Als je maar weet, dat ik niets wil hebben. De mensen hebben 't allemaal even arm."
„Een huiskamerameublement," vult Paulientje haar zus aan. „Ik houd het maar bij Kuypers „Viert uwe vierdagen"," mompelt Paula, terwijl ze de theepot weer op het groen emaille keteltje

zet „Weet je nog méér? 'k Zou een komplete meubilering vragen als ik jou was."
„Hè, staat die ketel weer droog. Hij zit ook vol ketelsteen."
„Dan ook nog maar een nieuwe ketel erbij gevraagd."
„Nou, laten we er nu maar over ophouden," vindt Klazien. „U bent 40 jaar verloofd. Dat is een blij feit en mag ik nu even danken, want ik moet naar school."
„We hebben nog niet gelezen."
„Dat kan echt niet meer vader. 't Is al zó laat."
„Nou, dank dan maar."
Als zij de kamer uitgestormd is, schudt vader bezorgd zijn hoofd. „'t Wordt hoe langer hoe gekker met al dat haasten en jachten tegenwoordig. Dat is maar: éven bidden, éven danken en 't bijbellezen schiet er bij in."
„Ja man, maar wíj hadden vanmorgen óók wat eerder beneden moeten zijn. Scholen en treinen wachten niet."

Op 9 november van dat jaar wordt voor het familie-dagboek de rode inkt weer tevoorschijn gehaald, die alleen wordt gebruikt bij feestelijke gelegenheden van vader en moeder.
Maud schrijft: „Al is de eigenlijke dag nog niet daar, de kerkbode met vaders portret en een mooi geschreven stukje erbij, brengt ons al zoo leuk in de stemming."
De a.s. jubilaris zit met het „Kerkblad van de gereformeerde kerken van 's-Gravenhage" aan zijn bureau. Wat gênant bekijkt hij z'n foto, waaronder staat: „Daar hebt ge hem. Onze jubileerende dominé Johannes van Sytzama. Die a.s. Woensdag, 12 November gedenken mag dat hij vijf-en-twintig jaren de kerk van 's-Gravenhage heeft gediend. En gediend met eere . . ."
Nou ja, de rest gelooft hij wel.
Even glijdt zijn blik nog over de regels: „Dat hij middelijkerwijs veel te danken heeft aan de opgewektheid en trouwe zorg van Mevrouw van Sytzama, weten allen die zijn huiselijk leven van nabij kennen, waarom óók zíj, met de zonen en dochteren in dit jubileum betrokken wordt."
Ja, - hij heeft er niet aan kunnen ontkomen. De gemeente maakt er een groot feest van.
Paula's wens is vervuld. Het zware, donker-eiken huiskamerameublement is vanmorgen binnengebracht en nog een mooie gashaard voor in de voorkamer.
En híér - vetgedrukt onderaan de kerkbode:
„Ds. en Mevrouw van Sytzama zullen gaarne aan allen die hen willen bezoeken, gelegenheid daartoe geven ten hunnen huize op

Donderdag, 13 November, 's morgens van 10-12, 's middags van 3-5 en 's avonds van 8-10."
Paula's initiatief. „De mensen moeten allemaal de gelegenheid hebben het cadeau van de gemeente te zien," had ze gezegd.
Maar, - híerzo - wat er naast dat ophemelende stukje over mij staat, dat is heel wat belangrijker: „Naklanken van het Gouden Feest der V.U."
Hoe hebben Paula en hij met hun dochters Maud en Paulien genóten van dat prachtige feest. Ja, precies man, zó was het, zegt hij al lezend: „Een feest, dat niet alleen blijde deed zijn en vroolijk zingen, maar dat deed zien de bekroning van stoere geloofsmoed . . . Momenten, die je toonden de robuste kracht onzer vaad'ren, als 't er op aankwam hun bolwerk tegen het ongeloof te beschermen in vertrouwen op God alleen, maar ook de kracht van het Gereformeerde volksdeel in onzen tijd . . . oogenblikken, waarin je zoo goed doorvoelde de woorden van een feestganger: Wat ben ik blij, dat ik Gereformeerd ben."
Hier wendt hij zijn hoofd af en staart, een glimlach om zijn mond, naar buiten. Het mopje van zijn aanstaande schoonzoon Rob van Doren schiet hem te binnen. Deze nog steeds hervormde jongeman vertelde: „Er kwamen enkele hervormden en roomsen aan de hemelpoort. Petrus ging hen voor en legde op een gegeven moment zijn vinger tegen zijn lippen: Ssst! Even niet praten. Achter deze muur zitten de gereformeerden. Die denken dat zij alléén in de hemel zijn."
Er zit een goeie waarschuwing aan ons adres in die mop. Wij gereformeerden moeten er voor waken, onszelf niet boven anderen te verheffen met onze zuiverheid van leer.
Nu denkt hij aan het sterfbed van een rooms buurmeisje, met wie Hanna nogal bevriend was. Tot zijn verwondering had Ada, het meisje, dat zich altijd zo werelds opmaakte en kleedde, laten vragen of hij eens bij haar kwam.
Tot in z'n merg had het hem aangegrepen. Dezelfde voortvretende ziekte als destijds bij zijn schoonzoon had ook dit jonge, mooie lichaam gesloopt.
„Vertel me van Jezus."
Hij weet niet meer wat hij toen gezegd heeft. Wèl de liefde, de vrede, de stralende blijdschap, die van háár uitging, waarin zij Christus, haar Verlosser, als 't ware *bezóng*.
De pastoor had haar een dag later het sacrament der stervenden toegediend.
Behalve Kees heeft hij zelden of nooit één van zijn eigen gemeenteleden zó stralend, in al haar helse pijnen, de dood tege-

moet zien gaan. Om jaloers op te worden.
Hoe harteloos kunnen wij, Christenen, elkaar toch veroordelen. Als die roomsen nu eens die Maria- en heiligenverering, die vervloekte aflatenhandel en al die uiterlijke praal overboord gooiden, zouden zij dichter bij ons staan dan de vrijzinnigen, die de Godheid van Christus loochenen . . .
Hij neemt het kerkblad weer op. „. . . de centrale figuur, dat was Colijn. Colijn, die gedoctoreerd werd; Colijn, die de studenten toesprak bij de serenade; Colijn, die als directeur der V.U. het uitbreidingsfonds in handen kreeg . . . Colijn, die overal in 't middelpunt stond der belangstelling, militair-fier in z'n immer rustige houding en z'n grooten eenvoud. Hij, de man, die een accent ook niet noodig heeft, die groot *is,* ondanks alle vorm, groot van karakter, groot ook van daden."
Johannes woelt eens met z'n vingers door zijn grijze haar. Zou hij dit nu zelf lezen? Hoe voelt een mens zich dan? Voor zover hij hem kent - de gevierde woont in zijn wijk - voelt hij zich toch klein voor God. Maar . . . gevaarlijk is zulke bewieroking wèl. Straks, als wij daar weer op dat podium te kijk zitten, wordt míj natuurlijk óók weer allemaal onverdiende lof toegezwaaid. En . . . wat zouden wij zonder Gods hulp ooit presteren? Mens nog toe, ik wou maar dat die hele festiviteit voorbij was . . .
„. . . Is het niet indrukwekkend om een wereld-diplomaat trouw te hooren zweeren aan den God zijns levens en aan de Calvinistische beginselen?"
Ja, dat was het.
Evengoed als die serenade in het Vondelpark.
Wacht eens, hoe beschreef „De Standaard" dat ook weer? Hij rommelt wat tussen de op de grond verspreid liggende kranten. Hier heb ik het. „In de herfstlucht en met de bruine, afgevallen bladeren op den grond, met de millioenen sterren en de feeërieke lichtende flambouwen, werd de serenade, in het Vondelpark aan den Prins, Kuyper en Colijn gebracht, een schilderij van een romantisch meester. En - ongewild een manifestatie."
O ja en hier: „. . . nadat Colijn een beroep op de studenten had gedaan, de Universiteit te blijven geven wat van hen verlangd wordt, klonk spontaan het antwoord uit die jonge kelen: „Met al hun schoone woorden - Met al hun stout geschreeuw - Zij zullen het niet hebben - De goden dezer eeuw . . ." "
Dat was indrukwekkend en zoals de schrijver van dit artikel onze gevoelens hier weergeeft, zó was het: „Op dat oogenblik hebben wij gevoeld den klop van het Geuzenbloed. En toen wisten we het: de eerste palmtakken der victorie zijn allang veroverd door

Bilderdijk en Da Costa, door Groen van Prinsterer en Kuyper; en nu door Colijn, maar anderen wachten . . . De strijd duurt voort, nog loert de vijand op de hechte steunsels van ons nationale volksleven, op onze Universiteit en onze School, op ons geloof en maar al te vaak niet meer met het zwaard, maar in het teeken van sroopkwast of van portemonnaie.
En wij, jonge menschen, moeten pal staan en ziende op het beeld der vaad'ren, vechten voor God, voor Koningin en vaderland, met geestelijke - en als 't moet met ijzeren wapenen."
Ziezo, - dat is tenminste stoere taal.
Zo'n gewezen H.V.-mannetje als Rob van Maud had daar geen notie van. Die had naar Maud vertelde, nota bene aan haar gevraagd: „Wie *is* die vijand dan, die jullie met geestelijke èn ijzeren wapenen te lijf kunnen gaan?"
Zijn Maud had onvervaard geantwoord: „De duivel natuurlijk," waarop Rob weer: „Je kan de duivel toch niet onder mitrailleurvuur nemen? Nee Maudie, zeg het nu maar eerlijk, dat jullie, gereformeerden, met die vijand ons „lochte" hervormden of de roomsen met hun vervloekte paapse mis bedoelen, of, - in 't ergste geval: de socialisten en communisten."
Maud, - kennelijk in de war gebracht - had toen gezegd: „Nou ja, de duivel bestookt je door mensen heen," waarop Rob weer: „En God komt óók door mensen heen tot je."
Ja, die Rob dacht wèl diep op de dingen door, dát moet hij toegeven. Gereformeerd zal hij nooit worden, maar of Maud ooit hervormd wordt, staat ook nog te bezien . . .
Vier en een halve ton gouds aan Colijn aangeboden voor de nieuwe faculteit. Ons gereformeerde volksdeel weet wèl wat offeren is. Dat is ons met de paplepel ingegoten.
„De kroon op 50 jaren arbeid is er en schittert in vollen luister. En ons, jonge menschen - of we nu studeeren of niet, dat doet er niets toe - ons moet die kroon als 't ware een sacrament zijn van de waarheid dat onze God leeft, leeft in onze voormannen, in heel ons volk, leven wil ook in ons reeël en zo concreet mogelijk, als wij maar willen offeren onze eigen wil, ons leven. - Onze tijd, waarin weer de revolutie over de aarde stormt (denk aan China, Rusland, Siberië, Zuid-Amerika) en die zijn hoofdkenmerk schijnt te hebben in opzettelijk vertrappen van alle geboden, trekt al scherper lijnen; misschien pas de zwakke contour van den Anti-Christ?"
Johannes zucht diep. De Anti-Christ . . . God, houd m'n kinderen en kleinkinderen vast.
Het artikel eindigt met een: „Laten wij er toch heel blij om zijn,

dat we jong en *Gereformeerd* zijn, want daardoor is het voor ons (zoo als de binnenlandsche kroniekschrijver van „Op den Uitkijk" opmerkt) in den ontstellenden tijd, dien wij doormaken, een lust om te leven!"
Kennelijk een jongeman, die dit schrijft. Och jongen, moge het altijd zo blijven, dat je 't een lust vindt om te leven, óók als de tijd nóg ontstellender wordt dan hij nu is.

Daar zitten ze dan weer op een met palmen versierd podium, voor 't oog der ganse schare. In het huis aan de overkant zijn de hele dag door taarten, bloemstukken, manden fruit, muizen rookvlees en een pudding binnengedragen, plús huiskamer-ameublement en gashaard.
Er is ook een mooie brief van Willem uit Cebu op de Philippijnen gekomen en uit Indië een telegram van Harmen met de woorden: „Dankbare gelukwenschen Haagsche zilver".
Maud schrijft twee dagen later in het dagboek: „Het moment van binnenkomen in die met palmen en bloemen versierde stampvolle kerk was meer dan zenuwbibberig. Je durft je oogen niet op te slaan terwijl die menschenmassa oprijst en: „Dat 's Heeren zegen op u daal" zingt. Zit je eenmaal en waag je een blik de kerk in, ontmoette ik het éérst tusschen al die menschen de uitlacherige oogen van Rob. Hij kan *niet* begrijpen, dat we zoo'n bejubeling *willen* en ik kon hem niet aan z'n verstand brengen, dat vader wel de láátste is om dit geweldig te vinden, maar dat de *gemeente* het wilde."
Toespraak na toespraak. Tot verrassing van zijn ouders staat zoon Frits als laatste der sprekers op en bedankt namens alle kinderen Van Sytzama de gemeente voor alle van haar ondervonden liefde voor 't hele gezin, in die 25 jaren.
Ontroerd dankt de jubilaris tenslotte, God voor alles de eer gevend.

De volgende dag staat de huisdeur der Van Sytzama's, evenals iedere zondag open, zodat iedereen naar binnen kan lopen.
Moeder Paula heeft voor die dag een enorme pan groentesoep gekookt en de meisjes hebben voor belegde broodjes gezorgd. Ieder die trek heeft, gaat even in de keuken zitten om zijn (haar) maag te vullen. In de serre is een grote tafel met glazen, flessen en schoteltjes neergezet. Schalen met koekjes, zoet en zout, en iedere bezoeker wordt gevraagd, zichzelf maar te bedienen. De dochters moeten de mensen daartoe uitnodigen.
Middenop de avond denkt Maud: „Ik heb geen benen meer.

'k Ga gewoon even op m'n bed liggen. Niemand merkt dat."
Zij loopt zacht de donkere meisjeskamer binnen en valt op haar plaats in het tweepersoonsbed neer. Hé! Daar ligt nota bene Paulientje óók al. En vanuit het andere bed grinnikt Klazien: „Hanna ligt hiernaast óók op haar bed."
Dus: niet één dochter meer beneden.
„Hebben jullie wel gezien, hoe Jet en Jo Kuyper telkens maar weer koekjes namen?"
„Ja, - voorál Jet. Die vrát wat ze krijgen kon."
Inmiddels kijkt moeder speurend rond. Waar zijn haar dochters?? Zij ziet er niet één!
„Waar zijn de meisjes, vader?", fluistert ze nerveus tussen twee feliciterenden door.
„Die zullen doen wat *ik* wenste te doen, op hun bed liggen."
„Zijn ze nou helemáál niet wijs?!"
Daar is alweer een uitgestoken hand.
„Nee moeder, je kan niet weggaan. Kijk, daar komt Hanna alweer binnen."
Als tegen elf uur de laatste gast verdwenen is, de dochters weer beneden zijn, worden in het receptie-album de handtekeningen geteld: méér dan 600 mensen in huis gehad!
Johannes, die over zijn vermoeidheid heen is, zegt: „Ik zou er best nóg 600 kunnen ontvangen."
Wat beschaamd kijkt hij naar het mooie ameublement, naar de meer dan 80 kado's op de kado-tafel, naar de bloemen en zucht. De mensen zijn zo arm, we leven in crisistijd en dan *dít*. *Is* dit nu wel goed?
De avond dáárop komen alle collega's met hun vrouwen, en voeren de dochters met haar verloofden charades op, die à la minute geïmproviseerd worden. In ieder bedrijf komt een lettergreep van het in gedachten genomen woord voor, dat dan door de aanwezigen geraden moet worden. Zo ook het woord: *kerkeraadsvergadering*. Johannes' collega's worden er niet zuinig doorgehaald. Wat kunnen die meiden van hem imiteren! De aanstaande schoonzonen niet minder. De éne collega moet gaan stáán, omdat hij 't anders benauwd krijgt van 't lachen, de vrouw van een andere beweert, dat zij haar man in geen jaren zó heeft zien lachen.
En zó wordt ook dít feest der Van Sytzama's in grote blijdschap gevierd.
Volgt nog de zondag, waarop Johannes zijn gelegenheidspreek houdt over 1 Petrus 1 : 24 en 25 en waarop vrijwel het hele Kerkblad aan hem gewijd is.

In de stilte van zijn studeerkamer leest hij de speeches, waarvan op het moment, dat ze uitgesproken worden, door allerlei afleiding veel verloren gaat, nog eens door. Met name die van collega Los, die namens de gemeente had gesproken en al direkt begonnen was met te zeggen in zíjn geest te zullen spreken.
Nu leest hij over zichzelf: „Wat is die geest? Deze dat over u persoonlijk zoo weinig mogelijk gesproken wordt en dat alle sprekers God zullen danken voor de genade u geschonken in de afgeloopen 25 jaren van uw bediening."
Zich er niet van bewust, knikt Johannes instemmend.
Vlug leest hij verder, waar zijn collega de toestand der gemeente in drie perioden onderscheidt: „De eerste van 1905-1914 was een tijd van consolideering. De ineensmelting van de kerken uit de Scheiding en de Doleantie was eerst kort geleden voltrokken . . . De tweede periode van 1914-1925 stond in het teeken van den grooten oorlog en de armoede die daarvan het gevolg was . . . In de derde periode 1925-1930 valt de kerksplitsing van Oost en West . . . In die dagen was de taktvolle leiding van Ds. van Sytzama velen tot steun en zijn kinderlijk geloofsvertrouwen allen tot bemoediging, die in deze zaak werkten . . ."
Heer, hou me nederig en klein. Als 't U blieft! De Satan loert op me . . . Al die lovende woorden, U weet wel beter . . .
Toch leest hij verder „. . . Eén van onze ontslapen dienaren heeft gezegd: Ds. van Sytzama is een bidder, en dat is waar, want als voorbidder in de gemeente op den rustdag is hij vol des Geestes . . ."
De man aan het bureau zet zijn bril af en drukt zijn vingers tegen zijn ogen. De toppen worden nat.
God, o God, het is niet goed, al dat ge-loof en ge-prijs van een zwak mensenkind. Ik zou strómen van Uw Geest van U willen afbidden . . . Er was en is zoveel van mezelf bij.
De bril wordt weer opgezet. *Ik* zo goed kunnen troosten in droefheid? Man, schei uit! Nooit voel ik me meer onmachtig en onbeholpen dan wanneer ik bij bedroefden kom. Ik ervaar mijn eigen woorden dan als zo goedkoop en zeg dikwijls *niets*. Lees een stukje uit de bijbel. God kan het beter zeggen immers?
Hierzo, dat moest er ook nog bij: „Een schrijver in „De Navorscher" schreef in 1908: „Het geslacht van Sytzama is een priesterlijke familie, omdat sedert 1730 altijd leden daarvan het predikambt bekleedden"."
„Behalve mijn grootvader, de burgerpa, die zijn zoon verstootte, dan," mompelt Johannes. „Maar dat heeft die „Navorscher" kennelijk met de mantel der liefde bedekt."

„Dit geslacht is door God uitverkoren om Hem te dienen in Zijn kerk met een bijna erfelijke opeenvolging . . . De van Sytzama's zijn altijd voorstanders geweest van de waarheid, zelfs met opoffering van hun voordeel." Zou die schrijver hierbij tóch aan mijn vader gedacht hebben?
Johannes leest de verdere toespraken door. Bèste kerels, die collega's van mij, allemaal.
Ja Dijk, wie had kunnen denken, dat ik nog eens in toga preken zou en dat de voorlezers zouden worden afgeschaft.
„De jubilaris heeft de roeping van de kerk van Christus verstaan en gevoeld dat het kerkelijk leven moest beantwoorden aan den eisch des tijds en daarom was splitsing voor hem een noodzakelijk iets."
Natuurlijk. Kleine gemeenten zijn toch voor een goede pastorale bearbeiding noodzakelijk. Wat is nou een kerkeraad van meer dan honderd leden waard?
Scheps eindigt dit lange verslag: „Als de vele bloemen echter verwelkt zijn en het feestgedruisch verstorven is, dan blijft de lieflijke herinnering aan een schoon feest en een blijde stonde nog lange, lange jaren."
Zo *is* het kerel. Het Kerkblad wordt dichtgevouwen en in een la van zijn bureau bewaard voor zijn nageslacht.

Als Harmens schoonmoeder is overleden wordt op zaterdag na de begrafenis de familie Van Sytzama opgebeld door de Rijkstelefoon met het verzoek om maandag kwart over twee aan de Kortenaerkade te willen zijn. Dan zouden Harmen en Tine nl. opbellen vanuit Bandoeng. Ze mogen met vier, hoogstens vijf erbij zijn. Die maandagmiddag zitten vader, moeder, Maud, Klazien en Paulien ieder met een koptelefoon in een kamer aan de Kortenaerkade en vragen zich in nerveuze spanning af, of zij Harmen wel zullen verstaan, nu er zo'n hevig onweer boven de stad woedt. Eerst zijn verschillende stemmen hoorbaar, maar dan opeens glashelder, Harmens stem: „Bent u daar vader? We maken 't allen goed. Tine is heel rustig en nu wilden we even alles weten van moeders ziekte, sterven en begraven. We hebben drie minuten."
Moeder Paula huilt van ontroering, maar vader Johannes heeft op de hem eigen korrekte wijze alles van tevoren opgeschreven en vertelt. Harmen werpt er een vraag tussendoor, vader antwoordt, nog heel even kan moeder iets zeggen, tenslotte de drie zussen nog een: „Dág! Dag Harmen!" en . . . vèr, hèèl ver weg is Harmen weer.

Dit gesprek heeft hem *f* 32,- gekost, maar 't is het waard. Johannes begint die avond zijn gebed aan tafel met aanbidding van Hèm, die deze mogelijkheden in Zijn schepping heeft gelegd en de mensen het vernuft geeft, ze uit te vinden.

In het jaar 1931 zitten er achtereenvolgens drie jonge paartjes bij Johannes en Paula op de studeerkamer. De jongemannen hebben officieel toestemming aan dominee van Sytzama gevraagd, zich met één van diens dochters te mogen verloven. Aan de avond van zo'n dag komt dan de aanstaande schoonfamilie ter kennismaking. Daarna worden er ringen gekocht, kaartjes verzonden en receptie gehouden.
Klazien is inmiddels lerares aan de huishoud- en industrieschool geworden in Rotterdam, Hanna hoopt dit jaar nog met Jaap Korsten te trouwen. Jaap is van een Zeeuws naar een Utrechts blad overgegaan. Zij zullen dus te zijner tijd een huis in Utrecht huren.
„Daar gáán onze meisjes," zegt Paula opgewekt.
„Ach mens, schei uit. Ik moet er niet aan denken."
„Mán toch! Zo is toch 's levens loop? Laten we blij zijn, dat ze allemaal hun geluk gevonden hebben. Als wij elkaar nog maar mogen houden."
„Je hebt gelijk moeder, maar ik moet nog wat aan de gedachte wennen. 't Gaat allemaal zo razend snel."
„Ja, - maar moet je horen wat ik gisteren in 't familie-dagboek las. Ik zag het liggen en keek er eens in. Maud schrijft in verband met de laatst verloofden: „O dagboek, als je toch eens wist, hoe gelukkig je kinderen zijn, maar dat is niet onder woorden te brengen." Nou, - is dat geen zegen?"
„Natuurlijk vrouw, maar . . . ze zijn nog niet getrouwd en de tijden zijn boos . . ."
„Nou, jij bent ook een ras-pessimist hoor."
„Als je de kranten leest, wordt het je ten aanzien van je kinderen ook wel eens benauwd om het hart. Socialisme, communisme, anarchisme en wat er nog meer voor isme's mogen zijn, in ieder geval is de laatst bij-gekomene het fascisme, waarin ik minstens zoveel anti-christelijks bespeur als in het communisme."
„Kom hoor, geen zorgen voor de tijd. Fascisme, wat is dát nou weer? Ik snap er allemaal niets van, maar dat wij onze kinderen niet vrij kunnen houden van moeite en verdriet is iets, wat we toch allebei wel weten. Het is ons óók niet bespaard. Als ze maar dichtbij de Here blijven."
Johannes staat op en slaat zijn arm om haar heen. Zijn witte

hoofd buigt zich over haar grijze. „Als ik jóú toch niet had, meisje." Voor Paula verandert op slag het toneel. Ze loopt weer met hem onder de bomen van de Maliebaan in Utrecht, ziet zich als bruid naast hem in de Oosterkerk.
Toen werd dit geluk als een kostbare schat in hun handen gelegd. En ze hebben het daar door stormen en zorgen heen met Gods hulp gaaf weten te bewaren.
Het jaar, dat nu voor de deur staat, zal een heel bizonder worden. Eerst komen Willem en Hetty met hun vier kinderen met verlof en zullen dus hun veertigjarig huwelijksfeest mee vieren.
„Als het God belieft," zou moe zeggen.
Daarna Johannes' emeritaatsaanvrage.
„Ach jongen, dat het er nu toch 't volgend jaar al voor je óp zit," onderbreekt zij haar gedachtengang.
„Veertig jaar in 't ambt, veertig jaar met zo'n lastige vrouw getrouwd, - 't is héél wat."
„Ach, mispunt."
Heel even is er weer dat speelse, jeugdige kontakt, voortkomend uit een door de jaren heen verdiepte liefde.
Dan neemt Johannes „De Standaard" weer ter hand. „Het ledental van de N.C.R.V. loopt al aardig naar de 150.000. Daar heeft die film van „De klokken luiden" ook aan meegewerkt.
't Is een zegen vrouw, dat wij er met onze Christelijke radio-omroep nog op tijd bij waren. Wat toneel en film betreft: die terreinen hebben onze vaderen èn wij té lang braak laten liggen. Dat halen we nóóit meer in. Nu viert Satan daar zijn triomfen. Maar ja, - wat wil je: wij hadden het té druk en er moest een maximum aan offers gebracht worden voor kerk en school."
„De Standaard" wordt opgevouwen en Johannes neemt het blad van de H.V.-ers: „Woord en Geest" ter hand.
„Nu ben ik het toch volkomen met Buskes eens hoor. Die braller van een Mussolini ginds in Italië en dat schildertje Hitler in Duitsland hangen beiden een Christus-vijandige religie, te weten: het fascisme, aan. Schoon-schijnende leuzen. Alsof de strijd van het nationaal-socialisme alléén tegen het communisme gaat! En die háát tegen de Joden dan? Die „Blut und Bodem"-theorieën in „Mein Kampf"?!"
Nijdig smijt hij alle dag- en weekbladen op de canapé.
„Wind je nou maar niet zo op over die buitenlandse politiek. Wij kunnen daar als enkelingen toch niets tegen doen."
„Ho, ho! We hebben onze verantwoordelijkheid. En alle enkelingen, en dan bedoel ik vooral alle Christenen over de hele wereld, zouden zich gezamenlijk moeten opstellen tegen die Gode

vijandige machten. Maar 't lijkt wel of de mensen stekeblind zijn. Er zijn gereformeerden vrouw, die zich hier in ons land bij Mussert hebben aangesloten."
„Wie is dát nou weer?"
„Een soortement aftrekseltje van Mussolini. In ieder geval: een nationaal-socialist."
Paula is blij, dat door het binnenkomen van Maud en Paulientje dit gesprek wordt onderbroken. Op politiek terrein voelt zij zich niet thuis. Zij houdt het maar bij de A.R. en bij Colijn. En niet te vergeten: Het koningshuis. Zij is een vurige Oranje-klant. Twee vlaggen met oranje wimpels zijn ze rijk. Eén van beiden, (die 't schoonste is) hangt op Oranje-dagen vanuit het zolderraam tot op manshoogte boven de straat.
Een doos vol foto's van de koninklijke familie bezit Paula. Menigmaal zegt ze verlangend: „Hè, ik wou dat Juliana nu maar eens een fijne man kreeg. Zij belooft een beste koningin te worden, want ze heeft een warm-voelend hart."
„Hoezo?" probeert Johannes haar op stang te jagen.
„Hoezó-o? Heb jíj dan niet gelezen, hoe op háár initiatief onlangs het „Nationaal Crisis-Comité" is opgericht voor al die duizenden werklozen?"
Johannes lacht vergoelijkend. „Ja hoor moedertje, toevallig weet je ouwe sok dit."
„Ach gekkerd!"

Op 4 februari 1932 wordt wéér en ditmaal voor 't laatst de rode inkt tevoorschijn gehaald voor het dagboek.
Dit veertigjarig huwelijksfeest wordt in stilte, alleen met het eigen gezin en de naaste familie-leden, gehouden.
En waar nog maar ruim een jaar geleden het 25-jarig Haagse jubileum van Johannes zo luisterrijk gevierd was, heeft deze er op *gestáán* zijn 40-jarige ambtsbediening niet te vieren. Te meer waar daaraan zijn emeritaatsaanvrage verbonden is.
Hoewel vele gemeenteleden hem dringend vragen nog geen emeritaat te nemen en hem bezweren, dat hij nog zo vitaal is, houdt Johannes voet bij stuk.
Ze kunnen wel zèggen, dat hij zo vitaal is, zèlf weet hij wel beter. Zenuwpijnen en slapeloosheid plagen hem méér dan iemand uit de gemeente weet.
Maar 't mooiste is: dat hij zichzèlf kent en zich ervan bewust is, niet meer zó te kunnen preken, dat het bij de jongeren aanslaat. Hij erkent zonder enige jaloersheid de meerdere preek-talenten, die zijn jongere collega's zijn toevertrouwd en zegt: „Ouderen

móéten hun plaats inruimen voor de jongeren, die de kans moeten krijgen, zich te ontplooien zonder het „toezicht" van een oudere generatie."
Zoals hij ook zijn vrouw helpt bij het moeten loslaten van de kinderen, waar zij nu weer meer moeite mee heeft dan hij dit een poosje geleden had.
„Telkens maar weer een stap achteruit moeder. Zodra zij een levenspartner hebben, staat díé op de eerste plaats. Zij zijn getrouwd, gaan hun eigen gezinnen opbouwen, moeten zich een plaats veroveren in de maatschappij en wij, - wij hebben onze tijd gehád."
Samen hebben zij besloten een huis in Zeist te kopen. Het treft bizonder goed, dat Willem nu juist met verlof in 't land is, om hen met zijn zakelijk inzicht terzijde te kunnen staan.
Moeder Paula verheugt er zich op, in de bossen te zullen gaan wonen. Het water en de bossen hebben van jongsaf de liefde van haar hart.
„Zeg vader, - als we dan een mooi huisje voor onze oude dag gevonden hebben, dan zou ik het graag „De Zonnebloem" noemen. Zo heette Pa's fabriek, daar bracht ik m'n jeugdjaren door en nu wil ik die laatste jaren ook graag in „De Zonnebloem" wonen."
„Dat kunnen er anders nog wel ruim veertig zijn, als jij honderd wordt."
„O schei uit, liever niet. Dan zou jij 106 zijn en dat kan niet, dus . . ."
„Dús?"
„Niks."

Weemoed. Telkens weer iets: voor 't laatst.
De laatste groep belijdenis-catechisanten op 17 april, de laatste „belijdenis"-avond aan huis.
24 april: voor 't laatst het Avondmaal bediend in de Noorderkerk. Voor 't laatst dat hij in actieve dienst was. Afscheid van de kerkeraden van Oost en West, van verschillende verenigingen, van het Militair Tehuis, van goede vrienden. Af en aan „een beetje sterven".
Op 18 mei 1932 spreekt Johannes van Sytzama zijn afscheidswoord in de Noorderkerk te Den Haag uit en beëindigt hiermee zijn actieve dienst van ruim 40 jaren. Als tekst heeft hij gekozen: „Ziet, Ik kom haastiglijk; houd wat gij hebt, opdat niemand uw kroon neme", Openbaring 3 : 11.
„. . . En nu, gemeente, Oost en West, dank voor alles wat gij

voor mij en mijn gezin geweest zijt. Ik kan u geen betere wensch geven dan deze, dat gij een Philadelfia moogt zijn; een gemeente, waar de broederliefde woont; waar onderlinge eenheid is; waar het Woord Gods, ook het Woord Zijner *lijdzaamheid* bewaard wordt.
Gedenken wij elkander in de gebeden.
Vaart wèl, gij allen!
Ouden en jongen, mijn beminde catechisanten, zijt gedachtig aan de woorden, namens Christus ook door míjn mond tot u gesproken. En weet het, lééft er allen in: Jezus komt! Hij komt haastiglijk. De dagen zijn boos.
Houdt dan wat gij hebt, opdat niemand uw kroon neme. Amen."

„Feitelijk" - zegt Johannes die avond tegen Paula - „heb ik in al die veertig jaren ten diepste hetzelfde gezegd: „Jezus Christus de gekruisigde, opgestane Heer, onze Verlosser en levende Heer"."
„Ja, - hetzelfde, maar toch telkens weer anders."
„Dat kan alleen het Woord van God."

25 Mei. Afscheid van het oude Schuytenhuis.
Co met haar twee kinderen zal het nu gaan bewonen. Willem, gehecht als ook hij aan dit huis is, kocht het van zijn vader. Hetty en hij zullen hun oudste kinderen aan Co moeten toevertrouwen, daar hij een school-opleiding in Nederland voor hen wenst.
Hanna en Klazien, die nu beiden hun werk in Den Haag hebben, zullen tot aan hun trouwdag nog bij Co in 't oude huis blijven.
Maud en Paulien gaan mee naar Zeist.
Het verlaten van dit nog door opa Oosterhof gekochte huis valt niet mee.
Op de kale trap zit Maud nog met het dagboek op haar schoot. Juist heeft zij geschreven: „Dag lief, oud Schuytstraathuis", als Paulientje van boven komt en in het langs-lopen een prop papier in haar hand stopt.
Maud strijkt de prop glad en leest:

Aan ons ouderlijk huis

Lief huis, dat veilige schutse ons bood,
'k Hoor je trappen kraken, klágen,
Al je holle kamers vragen:
„Wat nu? Zijn herinneringen dood?"

Nee! fijn huis, - want juist heden
nu wij je verlaten gaan,
luistren wij naar 't schoon verleden,
't Kijkt ons uit al je hoeken aan.

Je hooge muren weerkaatsten bijna iedren dag
Blijde, onbezorgde kinderlach
Mèt het gefluister van verloofden
beschermden zij studeerende hoofden.
Twee werden er binnen die muren geboren.
Vier oudsten gingen er na elkaar uit
en stapten in de huwelijks-schuit.

Een kwart eeuw huis, hou jij besloten
Vol tinteling van bloeiend leven
Jij schouwde de zegen die God wou geven
aan vader, moeder, „de kleintjes" en „de grooten".

Vaarwel! jij lief, mooi Schuytenhuis
Hou nu even zo de wacht
over een volgend geslacht.
De kinderen van Wim en Co
Zullen straks binnen je muren wonen.
Moge God hen met zóóveel zegen kronen,
onder dat vierkante platte dak
als Hij ons achten wilde schenken.
Dag huis! - steeds zullen wij gedenken,
de zonnige jeugd in jou doorgebracht.
En, nu in Zeist een gloednieuw huis ons wacht,
Danken wij Hem, die overal met ons gaat,
voor ons aller blij leven in d'eerste Schuytstraat.

„Die Paulientje! Kennelijk geneert zij zich voor dit spontaan uit haar hart gekomen lied. Zij is in geen velden of wegen meer te zien. Maar ik zal dan toch de vrijheid nemen, om dit lied van onze Benjamin als laatste regels in ons familie-dagboek op te nemen.
Mèt het oude huis breng ik hierbij óók het dagboek mijn eere-saluut!"

HOOFDSTUK IX

't Is voorjaar 1935. Drie jaren leven Johannes en Paula nu in „De Zonnebloem" te Zeist.
Hun kinderen zijn allen getrouwd en wonen in andere plaatsen. Jetty, Mauds vriendin, is na de laatste trouwerij bij hen gekomen. Voorlopig althans. Zij heeft haar diploma huishoudkundige en gaat zich daarmee binnenkort een positie in de maatschappij proberen te veroveren.
„'k Ben blij, dat je weer thuis bent, moeder," zegt Johannes en schuift met een vermoeid gebaar zijn kranten opzij.
„Ik ook." Méér wil ze momenteel niet zeggen, verdiept als zij is in een haar toesprekend stukje van Dr. Gunning in „Pniël".
Luisteren naar Johannes de Heer, als deze zijn liederen-uurtje door de radio heeft en het lezen van Gunnings artikelen ontroeren Paula altijd weer tot tranen. Hóé de kinderen haar ook plagen en overdreven Johannes de Heer ná-galmen, ze legt het rustig naast zich neer met woorden als: „Jullie kunnen zeggen wat je wilt, maar ik voel me dichtbij de hemel als ik hem hoor zingen," of - spinnig -: „Jullie zullen nog wel eens anders piepen, als het leven moeilijk voor je wordt."
Dit laatste zegt ze niet vaak meer, omdat zij door alles wat ze leest en hoort in de naaste toekomst de dreiging van naderend onheil ervaart. Johannes en zij hebben hun leven voor 't grootste deel achter de rug en er was overwegend zon in, maar wat, ja, - wat voor vreselijke dingen staan hun kinderen te wachten? Zouden zij nu in de voorzegde grote verdrukking komen te leven? Zijn er in Duitsland niet pas enkele predikanten in een concentratie-kamp opgesloten? Zo'n fijne kerel als Niemöller... Zij heeft eerst aan Johannes moeten vragen wat nu eigenlijk een concentratiekamp is. Hij heeft haar vreselijke dingen ervan verteld. In Dachau is zo'n kamp. Ja, en feitelijk hebben de Engelsen 't éérst zulke kampen ingericht, in Zuid-Afrika destijds.
Alsof Johannes haar gedachtengang gevolgd heeft, begint hij: „Ik word oud. Ik kan het allemaal niet meer volgen. Je weet wat er daar in Duitsland allemaal gebeurt en nu lees ik daarnet in

„De Nieuwe Haagsche" dat men in Christelijke, let wel: Christelijke kringen in Duitsland die Hitler als een Godsgeschenk betitelt. En dominees, die hun getuigenis durven laten horen worden opgesloten. Karl Barth verloor z'n positie als prof en is door Hitler naar Bazel verjaagd, tégen de zin van de kerken heeft Hitler de legerpredikant Müller tot Rijksbisschop verheven, - en dat noemen ze dan een Godsgeschenk. Zijn die Christenen daar stekeblind, of hoe zit dat? En nu hier in een Christelijk dagblad óók al goeie dingen over de „Duitse Christenen". Dat *Duits* moet er voorál bij. Zien al die lui nou niet" - hier slaat Johannes met z'n vuist op tafel - „hoe de kerk dienstbaar gemaakt wordt aan de Staat? Mens nog toe, 't zelfde wat we vroeger hier hadden. En dan wat er in onze kerken woelt en gist. Jij bent nou pas bij Frits geweest. Wat zei *hij* nu van dit alles?"
„Och, - Frits betreurt het, dat wij, gereformeerden, ons zo isoleren. Hij voelt veel voor de oecumenische beweging. Maar verder hebben we in die twee dagen niet veel over politiek en kerk gepraat. Frits heeft het druk in de gemeente. Die loopt zich nog eens over de kop en Wiesje heeft met die zes kleine kinderen ook haar handen vol. Johannes?"
„Ja?"
„Nu ben ik bij Frits en bij Hanna, Maud en Klazien geweest, maar . . . hebben wij nou óók zoveel ruzie gemaakt?"
„Ja, - dat hoort er wel bij," oordeelt haar man nuchter.
„Nou, - dat is maar onzin hoor. Als wij ruzie hadden, was het altijd om het geld, maar dat vochten we op de studeerkamer samen uit. Jij vond mij te royaal en ik jou te krenterig, maar nóóit waar de kinderen bij waren. Hoewel . . ."
„Wát, hoewel?"
„Nou, - toen ik het er eens met Co over had, zei ze: Nou moet u niet nèt doen, of u nooit ruzie met vader had. We hebben u meer dan eens met een behuild gezicht uit de studeer- of slaapkamer zien komen en dat maakte ons zó kriebelig. *Ik* tenminste. 'k Was woest op u èn vader. Uw boze stemmen hoorden we óók en wachtten er al op, dat vader even later weg zou gaan en de buitendeur zó hard achter zich dichtsloeg, dat de kalk in de gang uit de muren vloog."
„Ja vrouw, ze heeft gelijk."
„Maar wat die kinderen dan toch opmerken hè? Frits en Wies kijven waar de kinderen bij zijn en als Hansje en Anne-Mieke dan tranen in Wiesjes ogen zien, schreeuwen ze: gemene pappa! Rót-pappa!, waarop ze een pets in hun gezicht krijgen. Och, en dan die rooie wangetjes . . . Ik moest me tot het uiterste beheer-

sen om Frits niet bij zijn arm heen en weer te schudden en hem eens goed op z'n nummer te zetten."
„Dat heb je toch niet gedaan, hoop ik? Denk er alsjeblieft om, dat je je er nóóit in mengt. Ieder moet z'n eigen huwelijk opbouwen en er met Gods hulp iets moois van proberen te maken. En - meisje-lief, wij hebben toch zèlf ervaren, hoeveel zelfverloochening en pijn ons dat allebei gekost heeft. Ik heb in m'n gemeentes al zóveel ellende gezien van ouders, die zich mengden in de huwelijksmoeilijkheden van hun kinderen. Laten we ons daaraan alsjeblieft niet bezondigen. Ze moeten hun eigen boontjes nu maar doppen. Wij hebben ons portie gehad."
„Ja maar, zo'n Maud en Rob nou hè. Pas getrouwd, 't eerste kindje op komst en ze kunnen elkaar afblaffen dat 't niet mooi meer is. Die schoonzonen van ons kunnen echt wel eens heel ruw of cynisch tegen hun vrouwen uitvallen."
„Moedertje, pas op! Neem het nooit voor je eigen kinderen op tegen de ander. Onze dochters zijn óók kattekoppen (zachter: hebben ze van niemand vreemd)."
Paula staat op. „Daar komt Jetty uit het dorp terug. Ik zal gauw koffie zetten. Ik heb haar wat lekkers mee laten brengen, uit blijdschap dat ik weer thuis ben. Je kinderen mogen nóg zo lief zijn, m'n eigen home met jou erin, gaat me boven alles."
Zij kan het blijde oplichten van Johannes' ogen niet zien, maar als ze even later de koffiepot op 't lichtje zet, moet haar tóch nog even van het hart, dat ze blij is, al zóver door het leven heen te zijn, omdat ze de wereld er niet leuker op vindt worden. Tot Jetty's verbazing reageert moeder van Sytzama, terwijl ze de slagroomtaartjes uit de doos haalt, met een plechtig: „Ik wens geen stap terug te treden, Op d'afgelegde levensbaan."
„Wat zegt u nóú toch?"
„Ach ja, kind, - dit is nog een uitloper van een gesprek, dat we zo-even hadden."
„Een nachtschuit hoor! Kom nou maar met je koffie voor de dag."
„Voor jou: Ovomaltine."
„O ja, ik kreeg per telefoon een preekverzoek van Dordrecht. Voor half december. Dan ben ik het hele jaar iedere zondag alweer bezet."
„Hè, dat had ik nu maar niet gedaan, als ik jou was. Wie weet hoe koud het dan is. Heus man, je bent zo vatbaar en je bent 68, je stem wordt minder, je slaapt slecht in een vreemd bed, je moest er toch heus zo langzamerhand mee ophouden."
„Als ik niet meer preken kan, ga ik liever meteen dood. Preken

is m'n enige „hobby", om dat vreemde woord te gebruiken."
Paula doet er het zwijgen aan toe, wetend, dat het vechten tegen de bierkaai is.

Vier jaar later.
Mevrouw van Sytzama-Oosterhof staat achterin haar tuin. Even strijkt haar hand liefkozend over de zacht-bewegende korenaren van het veld, dat blond tegen de donkere dennen daarachter afsteekt. Straks worden jullie afgemaaid en omgezaagd. Voorgoed. Er komen huizen te staan. Aan de voorkant, tegenover hun huis gaat het Sanatoriumbos tegen de vlakte. Daar zullen honderden huizen en flats gebouwd worden. „Alles wat mooi is, gaat wèg van deze wereld," zegt ze zacht voor zich heen. Ze huilt een beetje. Niet alleen om het toekomstig sterven van korenveld en bossen, maar om de seniele aftakeling van haar eens zo vitale man. Dat verkalkingsproces gaat opeens zo snel. Hij vergeet veel, 't preken gáát niet meer, omdat zijn stem te zwak geworden is, maar wat het ergste is: hij kan soms zulke vreemde, kinderachtige dingen zeggen. En dan inééns zijn z'n gedachten weer bizonder helder.
Intussen maakt hij maar preken. Telkens nieuwe, hoewel hij ze nooit uit zal spreken. Ze krijgt hem nergens meer naar toe. Zij had zo graag Karl Barth eens willen horen, toen deze in Utrecht sprak over: „De Souvereiniteit van het Woord Gods in de beslissing des geloofs".
Maar, kan je denken. Johannes wilde niet. Hij had haar zelfs aangekeken of ze gèk was, toen ze hem zei die Barth wel eens te willen horen. „Vrouw, jij bent toch óók een warhoofd. Wij kunnen als gereformeerden toch niet meegaan met die theologie van Barth."
„Weet ik wel" - had ze tegengeworpen - „maar herinner je je nog dat Boote van Klaas zei, dat wij ons deerlijk in deze man vergist hadden, we zouden een caricatuur van hem gemaakt hebben."
„Ja, - dank je de deksel - Boote! Een na-loper van Miskotte en Buskes, die dwepen met die Barthiaanse theologie."
„Nou ja, - maar onlangs had Frits een hervormde collega gesproken - die in Utrecht Barth's colleges over de apostolische geloofsbelijdenis gevolgd had en er enorm veel van had opgestoken."
„Ach mens, waar heb je zin in. Al dat geharrewar in de theologie. *Ik* kan het niet meer volgen. M'n hersens willen niet meer. Blijf maar bij je ouwetje."

Dat laatste kwam er zo triest uit, wat haar spontaan deed zeggen: „Ach ja, wij hebben onze tijd gehad. Dit moeten de jongere theologen nou maar uitzoeken. Maar ja, weet je Johannes - ik wil nog graag zovéél mogelijk „bij" blijven."
Hij had toen lief, maar droevig naar haar geglimlacht.
Was Jetty nu nog bij hen, dan was ze misschien nog met háár gegaan, maar *die* lieve meid is hoofd van de keuken geworden in 't ziekenhuis.
Al een paar dagen geleden heeft ze hem gezegd:
„Denk je er aan, dat de 22e Colijn 70 jaar wordt en dat Dijk dan ook jarig is? Allebei gelijk met onze Co."
Maar hij had nóg niet geschreven.
Zij zou alleen naar Co gaan. Co, die de laatste tijd nogal eens met haar zoon en dochter naar de hervormde dominee Straatsma gaat . . .
Hun zonen en dochters beleven hun geloof zo ánders dan zij. Ze gaan allemaal naar de bioscoop, ze fietsen op zondag en Maud is na de geboorte van haar eerste kind al hervormd geworden. Dit zouden onze ouders eens moeten weten!
Schoonzoon Rob sleept haar helemaal mee in die wereld van toneel en dat is dan maar 's avonds ná de bioscoop op terrasjes zitten, al hebben ze dan de volgende avond geen gulden meer in huis voor de lichtmeter. Hoe kaler, hoe royaler.
Daar heb je dan Klaziens man: de charmante dokter, aanbeden door tal van hysterische juffrouwen. Dominees en dokters! Men moet háár wat vertellen! Ettelijke pantoffels en bijbel-leggers hebben ze voor Johannes geborduurd in zijn jonge jaren! Nú „hoort" ze opeens zoon Harmen, de zendeling, preken: „Moeder, u moet daar niet zo hard over oordelen. Hebt u er ooit wel bij stilgestaan, hoe er een groot deel van het leven aan die meisjes voorbijgaat en hóé zij verlangen kunnen, om óók voor één man op aarde de liefste te zijn?"
„Natuurlijk heb ik daar wel aan gedacht, maar laten ze dan op vrijgezellen uitgaan, maar niet op getrouwde mannen."
Ze had toen gevoeld, hoe zwak haar weerwoord klonk en achteraf heeft ze meermalen moeten erkennen, dat Harmen haar, misschien onbewust, op een lelijke, egoïstische karaktertrek gewezen had. Zíj, een *zó* door het leven bevoorrechte kán zich nauwelijks de eenzaamheid indenken van mede-mensen, die door weinig of geen liefde omringd worden. Ja, die Harmen is een èchte zielszorger. Frits is er één voor de massa. Nu in Amsterdam trekt hij stampvolle kerken. Harmen voelt meer voor persoonlijke zielszorg. Jammer toch, dat Tine en hij geen kinderen

hebben. Maar Tine gaat nu ook helemaal op in het zendingswerk en geeft les aan een zendingsschool.

Enkele weken later staren Johannes en Paula elkaar geschrokken aan, als zij door de radio vernemen, dat de vóórmobilisatie is afgekondigd.
„Dus tóch. Dan had Jaap tóch gelijk."
„Welzeker. Die journalisten zijn van alles het eerst op de hoogte."
„Ja, - behalve dat ze de laatste weken in de dag- en weekbladen om 't hardst riepen: „Vrede, vrede en geen gevaar." Tot aan de regering toe. Die vierdaagse wandeltocht, hoe lang is dat geleden? Hooguit drie weken. En weet je nog, hoe ze toen in „De Stuwdam" die Hitler-jeugd ophemelden?"
Zij zal juist in de lectuurbak een oud nummer van „De Stuwdam" opzoeken, als door de achterdeur dochter Hanna binnenkomt.
(Ze gaat hoe langer hoe meer op mijn moeder lijken, constateert Paula in stilte).
„U hebt het natuurlijk al gehoord? Jaap is naar de grens gestuurd. Wie weet hoe lang hij wegblijft. O, ik ben zó bang. Er komt vást oorlog."
Zij valt op een stoel bij de tafel neer.
„Ach kind, nou moet je niet direct het ergste denken," sust moeder, „je bent zó nerveus en dat is helemaal niet goed, nu je in verwachting bent."
„O, maar, - u weet niet hálf hoe duivels die nazi's zijn! Jaap zei mij vanmorgen nog door de telefoon, dat de wanhoop in de ogen van al die door *onze* regering teruggestuurde Joodse vluchtelingen hem z'n leven lang bij zou blijven."
„Ja, - dat *is* ook een hemeltergend kwaad," geeft moeder toe. „Mijn pédicure hè, is ook een duitse jodin. De laatste keer, dat ik bij haar was, vroeg ze mij onverwachts: „Uw schoonzoon, de journalist, denkt hij dat er kans bestaat, dat de Duitsers hier komen?" Toen zag ik opééns een wilde angst in haar ogen en ik stelde haar gerust met te zeggen, dat ze daar wèrkelijk niet bang voor hoefde te zijn. „En" - zei ik nog - „veronderstel, dát die Duitsers hier zouden komen, dan zullen ze ú toch zo maar niet wèghalen." Toen zei ze alleen heel zacht: „U kènt ze niet. Ze weten iedere jood te vinden en willen ons van de aardbodem verdelgen, maar zowaar er een God in de hemel is, zal dit hen nooit lukken."
„N-h-ou, zíét u nou wel? Wát heb ik u gezegd? Jaap mag nog

de hemel danken, dat hij zo blond is. Een Arisch uiterlijk noemen ze dat. Om te kotsen. Mooie regering hoor, die Christelijke van ons! Weet u, dat al die joden in kamp Buchenwald verbrand worden?"
Nu komt Johannes tussenbeiden.
„Luisteren jullie nu eens goed: dit is allemaal verschrikkelijk, ja: duivels. Maar ons land heeft het vorige jaar zevenduizend joodse vluchtelingen toegelaten, staat er in „De Standaard". En dít jaar óók nog enkele honderden. Maar méér kán de regering er in dit kleine land niet toelaten. 't Zijn allemaal totaal berooide mensen. Waar moeten wij er hier mee heen? Ze moeten toch gehuisvest, gekleed en gevoed worden? In Westerbork zit het al vol. Herinner je je nog hoe Colijn door de radio een oproep tot ons volk richtte om daarvoor te offeren?
Dat is allemaal gebeurd. Méér kán niet."
Hanna is daar nog niet zo van overtuigd. „En *dús* die mannen, vrouwen en kinderen maar de dood injagen. 'k Dacht altijd dat de joden het uitverkoren volk van God waren, maar Jaap zegt óók al, dat je daar de eeuwen door niets van merkt. Altijd weer moeten zíj het ontgelden."
„Ja kind, ééns hebben zij geroepen: „Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen". Zij hebben hun Messias verworpen."
„Revius zegt het anders en - volgens mij: beter," werpt Hanna haar moeder tegen.
„O, je bedoelt met dat gedicht: 't en zijn de joden niet, Heer Jesu, die U kruisten . . . maar, ík . . ."
„Jaap schrijft de laatste tijd véél over de joden. Zómaar, in proza en poëzie. Ze boeien hem, juist in verband met de profetieën in het oude Testament, bovenmate."
„Ja, - en tóch hebben die joden vervelende eigenschappen. Je moet ze áltijd in de gaten houden. Ze kunnen liegen en bedriegen en worden al sjaggerend rijk."
Nu kijkt Johannes op. „Dat kon vader Jacob óók en tóch was hij Gods uitverkorene."
„Onbegrijpelijk" - oordeelt Hanna - „de dominees kunnen erover preken wat ze willen, maar ik vind Ezau 'n veel fijnere kerel. Moeder, geef me nu maar een bakkie thee, want nu komen we op het terrein van de uitverkiezing, waar tóch nooit een sterveling uitkomt."

Maandag, 28 augustus, luistert heel het volk door de radio naar de diep-ernstige rede van koningin Wilhelmina. De volgende dag: algemene mobilisatie.

Dominee Frits van Sytzama, die in Sneek de zitting van de 18e gereformeerde synode had willen bijwonen is ook gemobiliseerd en ligt in de Peel. Hij heeft zojuist in een verplichte kantonnementsgodsdienstoefening gepreekt over „Hetzij dan, dat wij leven, hetzij dat wij sterven, wij zijn des Heren."
Aan het einde van de dienst zingen de honderden jongemannen, wèl ontroerd, maar vastberaden:

Al zie ik zelfs een leger mij omringen,
Nog vrees ik niet; 'k verlaat mij op den Heer;
Al wil men mij door enen oorlog dwingen,
'k Leg mij gerust, hierop vertrouwend neer,
Deez' éne zaak heb ik begeerd van God,
Daar zoek ik naar; dit zij mijn zaligst lot:
Dat ik, zolang mij 't levenslicht bescheen,
In 's Heren huis mocht wonen hier beneên.

De rillingen lopen Frits langs de rug. God, bewaar ons voor een oorlog! Laten zij allemaal nog vele jaren in dít leven mogen blijven voor hun ouders, vrouwen en meisjes. Ze hebben zo-even wel gezongen: „Want na de dood is 't leven mij bereid, God neemt mij op in Zijne heerlijkheid", maar ach, Here God, we hebben het leven op deze aarde, ondanks alles, toch nog zo lief. Hij denkt aan z'n eigen jongens, van wie de oudste bijna tien jaar is . . .
Opgeschrikt uit zijn gepeins staat hij op en spreekt de zegen over de aanwezigen uit: „. . . en geve u *vrede*."
Na afloop van de dienst lopen twee jongemannen met hem mee. Zij hadden voor 't eerst van hun leven een kerkdienst meegemaakt. „Majoor, mogen wij voortaan 's zondags ook komen luisteren?"
Het gesprek is geopend en duurt tot laat in de avond. Wat een kansen voor het evangelie! Hoe vèr is de synode met al haar gemieter over Verbond en Doop! Over promotie-recht in Kampen! Al dat gepolemiseer in de kerkbladen.
Felle fanatieke artikelen in De Reformatie en in andere kerkelijke bladen.
Wat lijkt dat nu allemaal 'n klein gedoe!! Als het gaat om leven of dood, wie staat er dan nog bij leergeschillen stil?
Had men in de Duitsland omringende landen, in betrekkelijke onwetendheid over de helse macht in een moderne oorlogsvoering nog „gebouwd" op de door God zelf geschapen Maginot-linie wat Polen betreft, op 5 oktober neemt een triomfantelijk schreeuwende Hitler in Warschau de overwinningsparade af.

Tot geruststelling der overige landen verklaart hij op 6 oktober dat Duitsland, behalve koloniën, nu geen territoriale eisen meer heeft.
Johannes en Paula zitten op het terrasje in de achtertuin te genieten van het glorieuze Mei-feest daarbuiten. Nooit is hun tuin mooier dan in de bruidstooi van mei.
Ofschoon deze veelbezongen maand dikwijls nog koud en regenachtig kan zijn, dít jaar: 1940 doet zij wel zó stralend haar intree als zelden tevoren.
„Moet je toch die groengele blaadjes aan de populieren daar achterin zien. Ze dánsen in de zon."
„Ja moeder, die schepping, dat zich telkens weer vernieuwen, 't spreekt allemaal van Gods grootheid en van Christus' triomf over de dood."
Dan wordt het stil tussen hen beiden.
Diep ademen zij de geuren van moeder aarde in en kijken geamuseerd naar drukdoenerige spreeuwen op het grasveld.
„'t Was in de blijde mei, ei, ei," neuriet Paula. Je móét wel zingen op zo'n feestelijke morgen.
Johannes pakt een boekje op, dat neef Boote, zoon van zijn broer Klaas, de vorige dag bij hen achtergelaten had. 't Is de prekenbundel van Dr. Miskotte: „De Vreemde Vrijheid".
„Je vader moest het eens weten, dat zijn kleinzoon en naamgenoot hervormd is geworden."
„En z'n kleindochter: onze Maud."
Johannes staart nadenkend voor zich uit, zegt dan: „Tja, wèl zei mijn vader destijds, dat, zodra de hervormde kerk weer belijeniskerk zou worden, hij één van de eersten zou zijn, die weer in haar schoot terugkeerde. Maar zover zijn we nog niet. De vrijzinnigen mogen daar nog steeds de Godheid van Christus loochenen op de preekstoel. Maar . . . dit zijn goeie preken hoor!"
„Boote dweept tenminste met hem. Dat kon je wel merken."
Johannes bladert verder. „Hier heeft hij het over de joden en zegt dat wij, mensen, voor zover we niet geloven, allemaal antisemiet zijn."
„Je zou het wel geloven - als je zo eens leest hoe ze er in andere landen over denken. Die Dr. Verwoerd wil ook al geen jood meer in Zuid-Afrika toelaten hè?"
Johannes zucht eens. „Ja, - je vraagt je af: waar moeten die mensen blijven? Hierzo: moet je horen wat Miskotte verder schrijft: „Mijn beste mensen en mede-heidenen" („mede-heidenen? Zei hij dat in een préék?!" werpt Paula ertussen).
„Mijn beste mensen en mede-heidenen" - begint Johannes weer - „schrikt niet al te zeer, wanneer ik zeg: in den jodenhaat gispt

een heel stuk Godshaat. In den diepsten grond is voor het bestaan van den God, dien de kerk belijdt, geen ander natuurlijk „bewijs" dan juist het bestaan van Israël in ons midden."
Ten duker, wat is dat diep doordacht! Hij heeft gelijk. Och moeder, wat ben ik toch maar een armzalig domineetje bij zúlke „kerels" vergeleken."
„Onzin, hoor ouwetje. Toen jij zo jong was trok je nogal geen volle kerken. Ieder op z'n tijd." Liefkozend strijkt zij hem over z'n witte kuif. „'t Is nèt zilver in de zon."
Johannes lacht vergenoegd en schudt zijn hoofd in een vergevend onderkennen van haar goedkope troost: de trots van een vrouw, die meent haar uil een valk te zijn.
Paula staat op en loopt met haar handen op haar rug de tuin in, telkens een vreugderoep uitend bij het vinden van ontbloeiende schoonheid daarbuiten. Blijdschap en dank in haar hart omdat Johannes' geest de laatste dagen weer zo bijzonder helder is.
Als ze bij hem terugkomt, legt hij juist „De Reformatie" neer. „Ik ga een preek maken over psalm 139."
„Hoezo?"
„Nou, - dat verketteren wat ze elkaar in onze kerkelijke pers de laatste tijd doen, van beide kanten onder het mom van een ijveren voor de Here, . . . nee vrouw, ik geloof niet dat dit uit de Heilige Geest is.
Al lezend moest ik opeens denken aan David, die op een gegeven moment uitriep: „Zou ik niet haten, die U haten?" maar er toen gelijk op liet volgen: „Here, Gij doorgrondt en kent mij . . . Zie of bij mij een schadelijke weg is en leid mij op de eeuwige weg". Zie je, dát mis ik bij deze broeders. Die partijdigheid, dat fanatisme is zo vléselijk. Dat heeft toch niets te maken met profetische gehoorzaamheid en priesterlijke zelfverloochening?
David had tenminste nog behoefte om te bidden: ontdek mij aan mijzelf. Hij vroeg zich af: doe ik het wel goed? Maar déze lui" - hard slaat hij met de bovenkant van zijn vingers op de kerkelijke bladen - „deze lui vragen zich - ieder voor zich - geen moment af, of hun fanatiek ijveren voor de zuiverheid van de Verbondsleer door God wel gewaardeerd zal worden. *Ik* kan het er tenminste niet in ontdekken en zoek tevergeefs naar een sprankje ootmoed, - *wat* zeg ik? - naar liefde!
Nee vrouw, hóé mooi het buiten ook is, ik móét die preek over psalm 139 schrijven. Alleen om mezelf te bevrijden, om boven de ellende van die kerkelijke polemiek uit te komen, want - uitspreken zal ik haar wel nooit meer."
Het komt er zo triest achteraan.

Met grote liefde beziet Paula haar „man des vredes", die de naam van de apostel der liefde zo'n eer aandoet. Vooral de laatste jaren. Soms wordt ze er wel eens bang van. Als hij „heldere" dagen heeft, is hij zó lief, dat het haar het gevoel geeft: wat leeft hij dicht bij de hemel. Daarentegen kan hij op dagen, waarop hij zijn geheugen voor een goed deel kwijt is, zo nijdig, kribbig en geïrriteerd uitvallen.
„Zeg, zouden Hanna en Jaap vandaag niet met die speciale journalistentrein naar de Overijsselse Achterhoek gaan? Dan treffen ze óók mooi weer! Ja, - 's kijken - 't is 9 mei. Dan hebben de Spoorwegen en de V.V.V. hun gisteren dat diner in Scheveningen aangeboden en hebben ze vandaag dat uitje naar 't Oosten van 't land.
Leuk hoor, dat de vrouwen van de journalisten óók mee uitgenodigd zijn, want die moeten heel wat gezelligheid missen. Die mannen zijn bijna dag en nacht in de weer voor „de koningin der aarde". Leuk voor Hanna. Dan hebben zij vannacht in 't Palace-hotel aan de Boulevard gelogeerd. Sjiek hoor!"
Intussen schenkt Paula zich een derde kopje koffie in en neemt daarna haar breiwerk: het zoveelste slobpak met muts voor één van haar kleinzoontjes ter hand.
Johannes' pen krast driftig over het papier, in de kamer achter haar. Nu is hij in zijn element.
En *ik* ook, hier buiten. „Fijn weer hè," roept ze naar haar hulp, die op het balkon extra lang haar stofdoek uitslaat. Het leven is *goed* zo.

Tegen de avond komt onverwachts Hanna binnen. Zij ziet er vreemd uit. Ontsteld, - geschrokken - bezorgd.
„Wat zullen we nou hebben? We dachten jou lekker dinerend in de Achterhoek," begroet moeder haar.
„J-ja, dat zou ook zo geweest zijn, als we niet door de regeringspersdienst onverwijld teruggeroepen waren. Er komt oorlog."
Zij ploft op een stoel neer.
„Jaap is doorgegaan naar Amersfoort, om zijn ouders te groeten en ik ben hier dan."
„Oórlog?!"
„Oórlog?!" echoot Johannes zijn vrouw na.
„Ja, - lieve schatten. Ieder ogenblik kan hij uitbreken, hoe ongelooflijk het ook schijnt. Anders waren we zeker niet teruggeroepen. Ons diner was al besteld, maar we moesten ogenblikkelijk terug. We hadden vanmiddag in Ruurlo nog zo'n vrolijke, heerlijke lunch en in die trein, speciaal voor de journalisten, was de

stemming zo blij. De heren kregen sigaren en sigaretten en wij bonbons. En ons land is zo wéérgaloos mooi momenteel. 't Enige wat ons aan een mogelijke oorlog herinnerde waren de versperringen, die ons leger had aangebracht. Zogenaamde aspergepunten en pakjes ontplofbare rommel aan de bomen. Eén druk op een knop ergens in een loopgraaf en die bomen vallen dwars over de weg. *Als* die moffen komen, wat we nu wel geloven moeten, zijn ze er zó nog maar niet hoor. We zijn prachtig versterkt. Maar ik keek er gauw van weg naar de bloeiende boomgaarden en al dat frisse, jonge groen aan bomen en struiken."
„Ach kind, was dit nu geen loos alarm? Gisteren nog stond er zo'n geruststellend artikel van Colijn in „De Standaard". Ik kan het niet geloven, dat de Duitsers zomaar ons land zullen binnenvallen," zegt Johannes, terwijl hij zijn hoofd mismoedig op zijn borst laat zakken.
„Nou, - had u vanmiddag bij ons op de grens moeten staan. Met verrekijkers keken we Duitsland in. Maar . . . *niets* van troepenbewegingen of zo. Geen mannetje te zien. Alleen maar door de zon beschenen land. Naast mij stond een journalist van de Residentie-bode. Ik kende hem een beetje en zei: „Je moet er toch niet aan denken hè, dat de Duitsers ooit dat mooie land van ons komen binnenvallen."
Toen keek hij mij met zó'n èng, vreemd lachje aan en zei: „Nee?"
O bá, ik voelde me opeens zó ongelukkig en ging naar Jaap, die mij toen vertelde, dat die engerd, naar hij en zijn collega's sterk vermoedden, een N.S.B,-er was.
Verschillenden van ons zijn op de terugweg uitgestapt om ouders of familie te groeten, want ja, . . . je weet maar niet, of je elkaar ooit weerziet."
Moeder huivert even. In verslagenheid zwijgen ze, tot Johannes zijn handen vouwt. Hij smeekt om afwending van dit naderend onheil.

Vroeg in de morgen van de 10e mei stoot Maud, wakker geschrokken, haar man aan.
„Rób! Ró-ób!! Hóór toch eens jóh! Ró-ób! Oórlog!"
Rob schiet overeind. „Bèn je be . . . !"
Knallen, het gerèttetèttèt van afweergeschut doet hem zijn mond dichtklappen.
Tegelijk staan ze voor het raam en schuiven de gordijnen opzij.
Boenk! Boenk!
Ze zien een vliegtuig brandend neerstorten. D-d-d-dit-is-dus-oorlog.
„W-wat moeten we dóén?!" Maud loopt van 't bed naar 't raam,

haalt volkomen onzinnig een kam door haar haar, gooit 'm neer, zegt: „De kinderen!"
„Aankleden!" commandeert Rob, die z'n onderbroek al optrekt. Dan: „Blijf van dat raam weg! De kogels fluiten door de straat." Maud loopt toch vóór ze zich aankleedt naar de kinderkamer. „Maak die kinderen nou niet wakker!" Toch loopt hij, druk bezig met z'n bretels, achter haar aan.
Beschaamd blijven zij op de drempel staan. Hun oudste zoontje is bij de tweede in bed gestapt en ligt op zijn knieën. Zij verstaan nog: „. . . en lieve Here, wees met alle soldaten die geschoten worden."
Wild trekt Maud het kind in haar armen. „Lieve, lieve schat van mamma!"
Rob, met hun tweede zoontje op zijn arm, buigt zich over het kinderledikantje heen, waarin hun acht maanden oude dochtertje juist wakker wordt.
„Wíj waren in paniek en die kinderen deden dát, wat wij eerst hadden moeten doen," zeggen ze naderhand tot elkaar.
Rob draait aan de knop van de radio. Niets. Hij hoort stemmen op straat. Buren. Ze praten met elkaar, wijzen naar boven, waar de ene formatie Junkers na de andere overvliegt. Zo vlug ze kan, kleedt Maud de kinderen aan. Zij ziet Rob op straat met buren praten, die ze nauwelijks kennen. Zij neemt de baby op haar arm en loopt, met de jongetjes achter haar aan ook naar buiten. „Kijk! Dáár! Parachutisten!!' roept een haar onbekende man van een paar huizen verder. Ja, zij zien het. De vijand valt uit de lucht, over alle door het leger aangebrachte versperringen heen. „Mensen! De radio doet het!" schreeuwt iemand door een open raam.
Allen vliegen naar binnen. En já - de zo vertrouwde stem van de omroeper bevestigt dàt wat ze al weten: het is oorlog.
Terwijl ze, met een ellendig gevoel van onmacht, in een stoel neergeploft zijn en met kinderen op hun schoot luisteren naar het éérste, met nerveuze stem aangekondigde: „Hier bericht luchtwachtdienst: Zes Messerschmitts boven Gorkum vliegende in de richting Oost-West," breekt daar buiten een oorverdovend lawaai los van 't afweergeschut in het Haagse Bos. Maud rent naar buiten, waar nog méér mensen staan. Tot nu toe hebben ze elkaar alleen maar vaag gegroet, maar in dit verschrikkelijk gebeuren voelen zij zich opeens één grote familie. Maud heeft er behoefte aan met hen te praten. Maar Rob trekt haar naar binnen.
„Mensen, blijf toch binnen en vèr van je ramen, ze gooien granaten en . . ."

Hij is nog niet uitgesproken, of aan de overkant vliegt een kogel door de ruiten. Rakelings over de wieg, waarin de baby slaapt, dringt hij in de muur.
Daar zitten ze dan weer, allemaal bij hun radiotoestel. De straten liggen verlaten. Men wordt ook door de radio gewaarschuwd, binnen te blijven.
't Is, of de handen en voeten verlamd zijn. Niemand doet iets. En het gáát maar dóór. Eindeloos: Hier bericht luchtwachtdienst . . . tien, vijftien, twintig Messerschmitts boven Amersfoort (Klazien en Jan! vader en moeder!), Breda, Tilburg . . . richting Oost-West . . . Noord-Zuid . . . lúcht-wácht-diénst! . . . Heinkels boven Tiel . . . vliegend in de richting Oost-West . . .
„Ik word er gèk van!"
Maud loopt van bik- naar bakboord in haar huis.
Het dagmeisje verschijnt natuurlijk niet.

In Amersfoort klemt Klazien haar handen om de arm van haar man.
„Jan, je mág toch de straat niet op? Doe het *niet* Jan! Zo'n vrouw kan ook zonder jou wel bevallen."
„Déze niet. Dit wordt een stuitbevalling. Ik moet erheen. En Klazientje, ik moet vanmorgen ook naar m'n ernstigste patiënten. Geen honderd Messerschmitts houden mij daarvan terug."
„Maar als je nou getroffen wordt!" huilt Klazien, „en - ik ben zo báng alleen."
„Liefje, wees nou flink. Als 't m'n tijd niet is, gá ik niet. Dat weet je ook wel. Probeer jij nu de aandacht van de kindertjes wat af te leiden. Toe, wees in Gods Naam flink. 't Is al erg genoeg dat die kleintjes deze hel beleven moeten.
Wij moeten vóór alles onze angst niet laten blijken. 't Zou schade voor hun hele verdere leven kunnen aanrichten. De nú opgedane indrukken zijn van 't grootste belang . . . „hier bericht luchtwachtdienst". . ."
Zacht sluit zij de deur achter hem.
Hij heeft met zijn zakdoek haar tranen weggeveegd, maar er komen weer nieuwe.
Tóch, - hij heeft gelijk wat de kinderen betreft. God bewaar hem en help mij. Het gelukt haar. Al spelend met de kinderen vangt zij, uiterlijk onbewogen, door de radio de verschrikkingen van wat daar buiten gebeurt, op.
Hanna en Paulien houden haar mannen óók niet thuis.
De journalist holt naar zijn krant, dominee Henk Rietdijk naar een doodziek kind in zijn gemeente. Maar zowel dokter Jan de

Graaf, als Jaap Korsten, de journalist, en Henk Rietdijk, de dominee, keren zo vlug mogelijk naar huis terug, omdat zij door de radio het best op de hoogte blijven en óók instructies ontvangen van wat hen te doen staat. Ja, - wat *dóén*!
Moet je deze weergaloze grens-schending als gezonde, jonge kerels maar werkeloos aanzien?
De haat wordt geboren tegen al wat Duitser is.
Vuisten worden gebald, nagels in handpalmen gedrukt, tanden in lippen gezet en tranen geschreid als door de radio wordt meegedeeld, hoe de vijand gevangen genomen Nederlandse soldaten als schild voor zich uitdrijft, zodat onze kogels de eigen jongens treffen.

Geslagen zitten Johannes en Paula bij hun radio. In de vroege morgen óók wakker gemaakt door 't oorlogsgeweld zijn ze naast elkaar voor hun bed neergeknield en hebben in angst en nood hun God aangeroepen, hun kinderen en kleinkinderen, de koningin en haar Huis, het hele volk Hem opgedragen.
Verstomd luisteren ze naar de vreselijke berichten door de radio, zien een aangeschoten vliegtuig neerstorten, de vijandelijke vliegtuigen scheren bij tientallen met donderend geluid laag over hun huis. Naar Soesterberg?
Er vallen bommen, er fluiten kogels, afweergeschut dreunt en ratelt. Apocalyptische geluiden.
„Here Jezus, kom nu maar," bidt Paula.
Johannes balt z'n vuist: „Ik háát ze, die moffen."
„En . . . en je preek over psalm 139 dan?" waagt Paula te vragen.
Johannes - in de war gebracht - stottert: „Ja, m-maar d-dit is de hel . . . de-de duivel zèlf . . . die-die Hitler."
„Onze Frits!" roept Paula geschrokken uit. „O vader, zou hij nu óók moeten vechten?"
„In ieder geval zal hij de stervenden en gewonden op het slagveld moeten bijstaan. Ook zijn leven is in Gods hand."
„En die arme Wiesje zit daar in Amsterdam alleen met haar kinderen. Zouden we nu nóg niet kunnen telefoneren naar de kinderen?"
„Onze Co zit óók alleen."
„Dat is zo," geeft Paula toe, „maar, ja - erg eigenlijk - daar ben je al zo aan gewènd hè, èn - haar kinderen zijn al groter dan die van de anderen èn ze heeft haar pensiongasten."

De uren, de dagen, zij kruipen.
En de zon blijft maar schijnen, de Betuwe staat in volle bloei,

dwars door zwarte rookwolken heen zenden de bloemen haar geuren uit, koeien vreten rustig van het jonge, frisse gras en draaien verwonderd hun koppen om, als door sirene-geloei opgeschrikte mensen en kinderen langs rennen om een schuilplaats te zoeken.
Wat is dit voor een vreemde wereld opeens? Een wereld, een land waarin tussen een half uur na zonsondergang en een half uur vóór zonsopgang geen licht meer ontstoken mag worden. Een land, waarin de scholen tot nader order gesloten worden, alsook de beurzen.
Er wordt gevloekt, gescholden, vuisten ballen zich telkens en telkens weer, er worden jonge levens bij honderden weggemaaid - in dit land, dat alleen maar van horen en zeggen wist wat oorlog was.
Er worden óók in vele huizen de woorden gelezen en aangehoord: „Die in de schuilplaats des Allerhoogsten is gezeten, die zal vernachten in de schaduw des Almachtigen. Ik zal tot den Here zeggen: Mijn Toevlucht en mijn Burcht! Mijn God op welken ik vertrouw."
Van over eeuwen heen klinkt zacht een stem in veler harten door: „Uw hart worde niet ontroerd . . . deze dingen móéten alzo geschieden maar nóg is het het einde niet." . . .
Woorden, als dorre doodsbeenderen begraven onder het stof van gezapige, lauwe verstardheid, komen tot leven.
Men staart naar de lucht. Komen onze bondgenoten nog niet? Waar blijven onze helpers nu?
Elf mei leest Johannes in „De Standaard" dat president Roosevelt, hoewel vol sympathie met de proclamatie van koningin Wilhelmina, toch van oordeel is, „dat de mogelijkheden voor de Vereenigde Staten om buiten den oorlog te blijven niet gewijzigd waren, ondanks de laatste gebeurtenissen in Europa."
„Ze laten ons allemaal in de steek moeder. Zo zie je maar weer: Vest op prinsen geen betrouwen."
Weinig dagen later zal hij met grote verbittering en diep teleurgesteld, dezelfde psalmregel citeren ten aanzien van hun eigen, door hen zo geliefde en gerespecteerde koningin Wilhelmina, die met prinses Juliana, de twee prinsesjes en enkele ministers het land uit gevlucht is naar Engeland.
Hoe kán ze? Is dát nu een Landsmoeder?
In Rotterdam heeft Hanna op de morgen van de 14 mei de radio aangezet. Zij wil - ondanks het druk rumoer van de kleintjes, naar de morgenwijding van de N.C.R.V. luisteren.
Door het huilen van de baby vangt zij er niet veel van op. Zij

hoort nog iets van wat Ds. van den Bosch zegt, maar daarna spitst zij haar oren. Na enkele minuten zou Dr. Colijn spreken. Maar . . . even later wordt gezegd, dat dit niet doorging. Ba! Ze heeft er juist zo'n behoefte aan, de vaderlijke stem van die man te horen. - Jaap is de stad alweer in. Kom, ze gaat straks ook met de kinderen naar buiten. 't Is zo alleen in huis niet uit te houden en 't is heerlijk weer. Eerst nog even bij „opa", haar zieke buurman, kijken. Zij schrikt, als zij de oude man ziet. Wat is hij in die paar dagen achteruit gegaan! Diep in hun kassen glanzen zijn ogen. Hij lacht! „Dag Hanna, . . . je schrikt van mijn uiterlijke gedaante hè kind? Ik zie het aan je. Maar ik ben zo blij, zó blij! M'n reis hier op aarde zal nog maar heel kort zijn en dán begint het, dan begint Hét! . . . Met Christus te zijn is verre het beste . . ." Hanna knikt ontroerd. En tóch - denkt ze, als ze op straat loopt - tóch verlang ik daar nog niet naar. Hóé verschrikkelijk de wereld er ook uitziet op 't ogenblik. Misschien bèn ik geen ècht kind van God, want ik verlang - zèlfs nu - nog helemaal niet naar de wederkomst.

Ze zal proberen wat levensmiddelen in te slaan. Van haar láátste centen. Ze heeft al een aardig voorraadje, maar je weet nooit . . . Wat staan die winkels vol! Ginds, onder de bomen allemaal militaire wagens, met groene takken en raar beschilderd. Ze lacht honend. Wat dóé je daarmee, als de vijand er uit de lucht bovenop springt?

Ze wandelt nog even langs de Maas en haast zich dan naar huis. Half één al!

Nauwelijks thuis - Jaap is natuurlijk in geen velden of wegen te zien - journalist? Een hóndebaan! - schrikt ze op van het luchtalarm. Heel luguber, lang en dreigend klinkt het ditmaal.

Ze pakt haar kinderen. „Nee, *niet* eerst eten! Wacht, ik pak wel een stuk brood mee en nu maar gauw naar de kelder van de benedenburen!"

Zij kan zich nauwelijks meer verstaanbaar maken door het dreunend motorgeronk van vliegtuigen vlak boven de huizen.

Horen en zien vergáát je! Met op iedere arm een kind rènt ze de trappen af, naar buiten en bij de benedenburen binnen.

De kelder is vol als boven hun hoofden de hel losbarst. Schouder aan schouder staan ze, oud en jong, kinderen huilen. Dat is alleen maar te zien, want alle geluid wordt overstemd door het dreunend, gierend geluid daar buiten. 't Is of de muren bewegen, de grond golft!

„We moeten hier uit!!", schreeuwt een man. „Straks worden we onder alle drie verdiepingen bedolven!! Weg! Wég!"

Ze dringen zich als één brok verpersoonlijkte angst de trap op. Waarhéén? Wáárhéén?!! Jaap, waar bèn je? Jááp!!
Zij zit, de kinderen stijf in haar armen geklemd weer in haar huis op de derde etage. Een knal, die het hele huis doet schudden. God, o God!! ... een vuurzee ziet ze door de kieren van de door haar gesloten gordijnen langs varen.
Het laatste Oordeel?! „Gena God, gena!!", kermt ze. Jaap! Waar is Jaap?! De kinderlijfjes in haar armen trillen.
Hóúdt het niet op? Het ronkt en giert, knalt en dreunt maar door! Bommen, bommen en granaten! We vergaan in vuur! Het duurt zo lang, zo eeuwig lang! Ik leef nog, nú nog ... Zou opa hiernaast nog leven? Hij was niet in de kelder ... Here, Here, Here, ... is dit de hel?
... Dan opeens dringen woorden haar hart binnen, die haar middenin deze hel een diepe vrede brengen.
„God is ons een Toevlucht en Sterkte .. Hij is krachtiglijk bevonden een Hulp in benauwdheden. ... Gij zult niet vrezen, ook al veranderde de aarde haar plaats ... aan uw hand zullen er duizend vallen en tienduizend aan uw rechterzijde, tot u zal het niet genaken ..."
Het is goed Heer. Wát er ook gebeurt.
Met even een trieste glimlach kijkt ze naar hun vluchtkoffertje, waarin ze, op advies van de regering het nodigste gepakt hadden voor 't geval dat zij zouden moeten vluchten. Vluchten! Waarhéén?! Heer, wat kan me al die spullen schelen? Bewaar ons *leven!* Uw vleugelen over ons allemaal als 't U blieft! Jaap, vader en moeder, broers en zussen. Liever allemaal tegelijk de hemel in, dan dat er enkelen hier op deze helse aarde moeten achterblijven.
Na uren, of - waren het dagen? ... verstommen de helse geluiden. Stilte. Een *niet* te vertrouwen stilte. Dóóds-stilte.
Eerst durft zij zich niet te verroeren. Als er weer stemmen op straat klinken, gaat ze naar buiten en ziet daar huizen, die haar uit lege, holle oogkassen aanstaren, geraamten van huizen, bergen van puin op de hoek van hun straat, waar doden en verminkten uitgehaald en weggevoerd worden. Zij heeft het gevoel te moeten overgeven. Op dat moment slaan Jaaps armen zich om haar heen. Hij draagt haar naar binnen, zet haar behoedzaam op de trap neer, gaat naast haar zitten, slaat zijn éne arm om zijn oudste dochtertje heen. De baby is boven in haar wieg in slaap gevallen.
„Huil maar, ... toe, huil maar," zegt hij zacht.
Een verlossende huilbui is haar antwoord.

„Zeg, - is het nu opeens lelijk weer? Vanmorgen scheen de zon

in volle glorie en moet je eens zien Rob, nèt of er nu een nevel voor hangt."
Ze staan voor het raam. Nog steeds is het lucht-alarm, dat hen binnenhoudt, niet opgeheven. Bombardementsvliegtuigen gaan dreunend over.
„Het is de rook van Rotterdam, die je voor de zon ziet." Hij perst zijn lippen in verbeten woede opeen.
„Rób!!!"
„Ja. Rotterdam brandt. Kijk maar naar de lucht, ginds in 't Zuiden. Je hoofd naar rechts draaien."
Maud ziet aan de zuidelijke horizon de lucht vuil oranje gekleurd.
„O Rob! Hanna en Jaap!! Bidden Rob, *bidden* moeten we!"
„De duivels! De duivels!", sist hij tussen z'n tanden. „Een stad met weerloze burgers te bombarderen. Satanswerk!"
Hierna vouwt hij zijn handen om die van Maud heen.

In Rotterdam: talloze doden en verminkten. Kilometers in het rond een woestenij van puinhopen, rokende, walmende en nog steeds brandende gebouwen.
Gebalde vuisten - gevouwen handen.
Gevloek en dure eden zweren - gebed èn helpende handen.
Rotterdam mag niet ondergaan. Eenzelfde oordeel als háár getroffen heeft hangt als angst-aanjagend dreigement boven Den Haag - Utrecht - Amsterdam.
Generaal Winkelmans besluit tot overgave en zegt door de radio: „We hebben de wapenen moeten neerleggen, omdat het niet anders kon. Allen waren vastbesloten ons vaderland te verdedigen tot het uiterste. Welnu ik, die als Opperbevelhebber van land- en zeemacht alle berichten ontving, ik wist met volstrekte zekerheid, dat dit uiterste vandaag was bereikt . . ."
„Nee! Nooit! Wij *willen* geen overgave. Wij vechten dóór," roepen overal in het land jonge militairen.
Als Maud langs een gebouwtje loopt, waarin een grote groep militairen bijeen is, staat ze als aan de grond genageld stil. Zij zingen! Zij *zingen,* die jongens! En wàt!!

„Mijn Schild en de Betrouwen
Zijt Gij, o God, mijn Heer!"

Een snik breekt uit haar keel los. Zij zou ze allemaal wel alsof ze hun moeder was, in haar armen willen sluiten.
Overgave! Het is voor de meesten zwaarder te verwerken dan

het uitbreken van de oorlog. Die machteloosheid! Te moeten buigen onder zó'n bezetter!
Buigen?? Nooit! Nooit en in der eeuwigheid niet!!
Het verzet is geboren.

Klazien gaat in Amersfoort haar geld van de spaarbank halen. Ze staan in een lange rij voor de gesloten deur van het hulppostkantoor. Vlak bij de deur staat een militair. Met een onbewogen gezicht hoort hij het gepraat der wachtenden aan.
Plotseling: motorgeronk!
De militair verbleekt. Zijn kaken bewegen. Duitse militairen in gecamoufleerde pakken stappen van de motor en uit het zijspan. De eerste stoottroepen. Doodse stilte onder de wachtenden.
Tastbare haat.
Nu staan de twee duitse officieren tegenover de Hollandse soldaat. Zij snauwen iets. Traag, héél langzaam gaat de hand van de Hollander in een licht saluerend gebaar naar zijn voorhoofd: de overwonnene tegenover zijn overwinnaar. Hij overhandigt hen de sleutel van de deur en volgt hen naar binnen.
Dat zal ik mijn leven lang niet vergeten, denkt Klazien, zelfs de rug van die jongen is moedeloosheid en machteloosheid. Ze worden even later naar huis gestuurd met de boodschap, dat zij de volgende dag hun geld kunnen komen halen.
Dat moet je nou maar geloven.
„Wat moet je nu geloven?" Deze vraag zal in de komende maanden en jaren in velerlei nuances door 't hele land herhaald worden, ingesponnen als men wordt in een warnet van leugens en mooie beloften.
In enkele weken is het land door duitse „Wehrmacht", „grüne Polizei" en S.S.-ers overstroomd. Ze lopen met hoge stapels dozen bonbons de winkels uit. In een mum van tijd zijn levensmiddelenzaken en kledingmagazijnen leeg-„gekocht".

In diepe verslagenheid zitten Johannes en Paula bijeen. Wèl hebben zij eerst God gedankt, dat al hun kinderen - en dan met name Hanna en Jaap - in deze helse verschrikking gespaard zijn gebleven. Johannes heeft dit allemaal niet meer kunnen verwerken. Hij is ingeploft en wordt met de dag depressiever. Af en toe huilt hij. Iets wat Paula ontstelt. Johannes en - huilen! Zij heeft het hem zelden of nooit zien doen.
Maar als hij „De Reformatie" van 7 juni in handen krijgt, waarin de vraag gesteld wordt of de gereformeerde kerken in de gegeven omstandigheden haar synodaal program van 1939 nog van

a tot z willen afwerken - en hij in het antwoord van prof. Schilder leest: „. . . wat mij betreft, zou ik zeggen: begraaf zoo spoedig mogelijk heel de materie", breekt even weer de blijdschap bij hem door. Misschien is dáár de oorlog goed voor geweest, dat op het kerkelijk erf de broeders elkaar tenminste niet meer verbijten en vereten.
Die kerken, ze liggen hem zo ná aan het hart. Geen macht der hel mag haar ooit overweldigen en zál dat ook niet.
„De gemeente van Jezus Christus, Zijn bruid roept nú uit de diepte om de komst van haar Bruidegom," komt hij in de keuken tegen Paula zeggen. „De grote morgen is niet ver meer, vrouw."
Zij zit hem 's avonds dikwijls ongemerkt te bezien. Soms deelt hij zijn gedachten hardop mee en vangt ze woorden op als: „alle dingen nieuw . . . vrede - gerechtigheid - o, ik ellendig mens! . . "
Maar zodra zij over de Duitse bezetting begint als hij zijn kranten leest, waaruit niet alles meer tot hem doordringt, kan hij furieus worden. Scheldwoorden aan 't adres van de „moffen", lelijke verwensingen. Zó kent zij haar Johannes niet. Wat kan er allemaal opborrelen uit het onderbewustzijn van een mens? Dan kan hij zó angstig, zo verwilderd kijken. Paula is blij, dat Roelie, haar huishoudelijke hulp, nu voor dag en nacht bij hen is. Wat voelt hij toch, als hij zo in elkaar krimpend zijn ogen sluit en zijn mond vertrekt, alsof die wil schreeuwen van pijn?
„Verkalking van de hersenen," zegt de dokter.
Maar niemand dan Johannes alleen, ziet die grote, zwarte, ijzeren schuifdeur aankomen, die langzaam over het hele land schuift. Zó laag, steeds lager, steeds zwarter en zwaarder over hen allen heen. Ze zullen eronder stikken en verpletterd worden. En wáár is God?
Wáár, . . . wáár is Hij toch??
Johannes huilt.
Paula staat op, gaat op de leuning van zijn stoel zitten en trekt zijn hoofd tegen zich aan. „Wat *is* er dan toch, ouwegie? Waarom huil je nou?"
„Om dat monster."
„Wèlk monster?"
„Ach, - je begrijpt het niet."
Ze strijkt eens door zijn haar, staat op en zegt luchtig: „Kom, ik zal eens een kopje Ovo voor je maken. Er is nergens een monster hoor! Die duitsers zijn hier gauw genoeg weg. Er komen zúlke goede berichten door. Iedereen zegt: binnen het jaar zijn ze weg."
„Ja, ja."

HOOFDSTUK X

„Is 't geen schande, om in zo'n onmenselijke koude met een baby op reis te gaan?"
't Wordt nog nèt hard genoeg gezegd, dat de ge-adresseerde moeder het kan verstaan. 't Is half januari 1942. De temperatuur buiten is tot 20° onder nul gedaald en de trein is nauwelijks verwarmd. Maud van Doren drukt haar in twee wollen capes gewikkelde baby vaster tegen zich aan en wendt even haar hoofd in de richting van de vrouw aan de overkant van het pad.
Zonder iets te zeggen weerstaat ze het minachtende verwijt in die ogen. Pas als deze aantijgster haar blik naar buiten richt, zegt ze zacht tegen de naast haar zittende vrouw: „Mijn vader is overleden. Ik moet naar moeder en zíj" - wijzend op de baby - „zit rondom in de wol gepakt."
Eindeloos duurt die rit van Den Haag naar Utrecht. Stopt-ie ook nog in Woerden! Straks die bus naar Zeist nog, waar ze dan eerst haar kleine Barbara naar een bevriende familie moet brengen, bij wie zij logeren zal. Pas als ze 't kind gevoed heeft, zal ze naar moeder kunnen.
Moeder, die de laatste twee jaren bóven haar krachten vader verzorgd heeft. Eigenlijk was hij een ziekenhuispatient geweest, maar moeder had dit niet gewild. Hij had buien, waarin hij zó kwaadaardig kon zijn. Als moeder dan tegen hem zei: „Hoor eens eventjes, als je *zó* lelijk tegen me doet, kan ik het *niet* meer aan hoor, dan moet je maar naar 't ziekenhuis," klèmde hij zich aan haar vast en huilde: „Néé, néé!, lieve Paula, ik wil bij jóú blijven."
Vreemd, dat hij haar, als zijn geest erg verward was, weer bij haar meisjesnaam noemde. Ze hebben hem nooit anders dan „vrouw" of: „moeder" tegen haar horen zeggen. Gek eigenlijk dat die ouwe mensen elkaar niet meer bij de naam noemen!
Moeder schreef in haar vóórlaatste brief: „Vader leeft helemaal in zijn jeugd terug, houdt hele verhalen over Oldebroek en Doornspijk en vroeg daarnet voor de zoveelste keer waar Johannes Brants nu bleef. Hij zou toch bij de boerderij van Van der

Maaten op hem wachten? Tegen Frits, die hier gisteren was, zei hij: Klaas, en praatte tegen hem alsof hij z'n broer was.
„Vader, ik ben Frits, uw zoon, u kènt me toch wel?", vroeg Frits. Hij keek Frits verwezen aan, bracht zijn vingers naar z'n voorhoofd en toen begon z'n mond te beven . . ."
Maud schudt het van zich af. Zó wil ze niet meer aan haar fijne vader denken. Ze wil altijd zijn beeld voor zich houden, zoals hij tot voor ongeveer drie jaar was. Vader van vóór de oorlog.

Ruim een uur later legt zij, na haar gevoed te hebben, de baby in het wasmandje, dat op twee stoelen staat in de ijskoude kamer. Huiverend knoopt ze haar jurk dicht. Nu nog gauw even m'n bonnen beneden afgeven, dan hèbben ze die alvast en dan naar moeder en de anderen.
Zo hard ze kan loopt ze op haar oude, uitgelopen schoenen over de bevroren sneeuw naar 't ouderlijk huis, waar ze in Paula's armen vliegt. „Moedertje!"
Meer kan ze niet zeggen. Ze zoent haar zussen, broer en zwager Henk. Dan is moeders arm om haar schouders en gaan ze samen naar de achterkamer, zijn „studeer".
Het is niet naar. Hij ziet er zo ontspannen en jong uit, dat de woorden: „hij is verlost, God heeft hem wèlgedaan", vanzelf over haar lippen komen.
Paulientje heeft ook haar baby bij zich. Daar die nog bijna twee maanden jonger is dan Mauds Barbara, slaapt die in moeders tot wieg gepromoveerde krantenbak. Paulientje en Henk zijn met een auto van een gemeentelid helemaal uit Friesland gekomen.
Vóór de 4-uur voeding gaat Maud naar haar baby terug en belooft, die avond weer te komen.
„Kindje, dat kán toch niet. Je mag na spertijd niet meer buiten."
„Ze kunnen me nog méér vertellen, die rot-moffen. Ik kom tóch."
„Gevaarlijk hoor, Maud. Ze schieten op je, als ze je zien."
„Kan me niet schelen. Ik wil 's avonds hier zijn."
Die avond loopt ze door een onwezenlijke wereld, waarin zij de alleen nog levende schijnt te zijn.
Huizen, waaruit geen straaltje licht naar buiten komt. Met zwart papier dichtgeplakte huizen. Dode huizen.
Af en toe glijdt ze uit over de bevroren bonkige sneeuw. Een ijskoude maansikkel is haar enige verlichting. Luisterend en gespannen naar links, rechts en vooruit kijkend, vervolgt zij haar eenzame weg.

Af en toe staat ze opeens geschrokken stil. Staat daar iemand? Ze zag iets bewegen. Hóórt ze daar wat? Het is de schaduw van een boom, een krakende tak.
Zó lopen we nu door ons *eigen* land! Ze balt haar vuisten in machteloze woede. Denkt aan Hanna's Jaap, die al een half jaar ondergedoken zit. Zou hij 't wagen, om op de begrafenis te komen?
Het is tien uur in de avond, als zij dezelfde lugubere weg terugloopt.
Zij ligt die nacht rillend van kou, uren wakker.
De volgende avond gaat ze weer. Wéér die doodse stilte, tot ze opeens aanzwellend motorgeronk hoort. Vliegtuigen. Duitse? Engelse? Amerikaanse??
Géén Duitse, weet ze een ogenblik later. Luchtalarm. Horen en zien vergaat haar. Zij drukt zich tegen een heg, die óók al knettert. Een verschrikkelijke knal boven haar hoofd. Ze krimpt ineen. Vuur. Vuur in de lucht. Vuur en rook! Een vliegtuig stort brandend neer. God! God! Verberg me in het verborgene van Uw tent. Waar *is* die tent?!
Tsjiess!! Tsjiesss!! Kogels, granaten, wat *is* het voor oorlogstuig, dat langs en over haar heen fluit??
Bewaar me Heer! Vergeef me, dat ik tóch gegaan ben. Rob, m'n kinderen . . .
Waar moet ze heen? Ze is het dichtst bij moeders huis. Het luchtgevecht bedaart. Hoeveel doden weer? Was 't boven Soesterberg? Huilend, over al haar leden bevend, schuifelt ze verder. Een kogel fluit rakelings langs haar hoofd. Na een eeuwigheid van angst drukt ze op de bel van Moeders huis en wordt ontvangen met een: „Maud!! Ben je nou hele*maal* gek?"
Moeder trekt haar naar zich toe. „Kom maar kind, huil eerst maar eens goed uit."
„Ik moet ook nog terug!"
„Dan breng *ik* je wel," biedt zwager Henk aan. Maud protesteert hevig. „Dat wil ik persé niet. Dan lopen er *twee* gevaar."
't Einde van het lied is, dat ze alleen teruggaat.
In ijzige koude, 24 graden onder nul, in diepe stilte.
Zij hoort Barbara al huilen, als ze nog enkele huizen van haar logies verwijderd is.
Mevrouw Lagendijk heeft het kind zorgzaam in de huiskamer naast de kachel neergezet, maar - zei ze - ze heeft bijna de hele avond gehuild.
Ook haar gastvrouw en gastheer hebben in grote zorg over haar gezeten.

„Nou ja," - zegt Maud - „dit was de laatste avond. Morgen ga ik direct na de begrafenis naar huis."
„Geen druppel," constateert zij ontsteld, als zij het huilende kind van haar borst neemt. „Ik heb opeens geen druppel voeding meer."
Een zuigfles is er óók niet in huis. In normale tijden zou je nog bij apotheek of drogist aan kunnen bellen. Ook dát gaat nu niet. Met een theelepeltje krijgt ze er nog wat in.
De in bittere koude doorwaakte nacht, die hierop volgt, zal haar heugen. Ze heeft het kind bij zich in bed genomen, om zo elkáár nog wat te warmen. De baby valt uiteindelijk van vermoeidheid in slaap, maar zij durft niet te gaan slapen, denkend aan de twee vrouwen, die bij koning Salomo kwamen . . .

Johannes van Sytzama wordt in het familie-graf van de Oosterhofs in Utrecht begraven.
De barre koude heeft velen ervan weerhouden, deze teraardbestelling bij te wonen. Kleumend staan zij om de groeve: de afgevaardigden van de kerkeraden 's-Gravenhage Oost en West, enkele vrienden, zijn weduwe en zijn kinderen. Er worden goede woorden door de afgevaardigden aan zijn nagedachtenis gewijd. Paula's gedachten zwerven uit over zee en oceanen heen naar haar twee oudste zonen, om dan plotseling terug te gaan naar pa, moe, zusje Hanna, pa en ma van Sytzama, Johannes . . . de Maliebaan, Oosterkerk . . .
Staat zij hier nu in ditzelfde Utrecht aan zijn graf?? Johannes! . . .
„. . . wordt gedacht aan de vriendelijke verschijning van wijlen Ds. van Sytzama, aan zijn onvergetelijke trouw in zijn werk en aan het Woord, zijn trouw aan den oppersten Herder der zielen . . .", zegt Dr. Bouma.
Ja, - *trouw,* dat was je . . .
„Ik roem in God, ik prijs 't onfeilbaar Woord, was de grondtoon van zijn prediking en al zijn arbeid."
Ja, - dat was het. Nú heeft de spreker het over de wetenschap, dat eens een weerzien zal zijn hierboven . . .
Als ik dát niet wist, zou ik niet verder kunnen leven.
Nu komt Frits naar voren om een dankwoord te spreken, Frits op wie de Duitsers ook al loeren. Dat Jaap uit zijn schuilplaats tevoorschijn is gekomen, is gevaarlijk! Alweer een bestiering dat er door dat koude weer zo weinig mensen zijn. Tegenwoordig kunnen er verraders onder je kennissen zitten . . .
Frits zegt: „. . . Als kinderen danken wij God voor hetgeen ons in zulk een man als onzen vader is geschonken. Hij was een man

van wijsheid, doch van weinig woorden, een man van vrede en grote liefde, maar bovenal een man des geloofs. Christus zij daarvoor de eer."
„Amen," zegt Paula zacht.
De plaatselijke predikant bidt het „Onze Vader". IJl klinkt nog het „zingen" van „Want deze God is onze God". Asem stijgt uit de monden op in de koude lucht.
Voorbij!
Johannes is bij zijn vaderen ter ruste gelegd.

In „De Standaard" wordt de volgende dag naast het verslag van deze plechtigheid, een nieuwe samenstelling van het broodmeel aangekondigd, alsook dat het gezamenlijk personeel van het Departement van bijzondere economische aangelegenheden te 's-Gravenhage een deel van het maandsalaris in december als gift aan Winterhulp Nederland ter beschikking heeft gesteld.
„De schurken!", sist Hanna's man tussen zijn tanden.
„Maak jij nu maar dat je uit de handen van die schurken blijft, Jaap," maant zijn schoonmoeder.
„Kon ik maar met hem mee," snikte Hanna. „Geen vader meer, straks misschien ook geen man meer. En onze kinderen? Wat staat hen te wachten in deze verschrikkelijke wereld? Straks worden we allemaal nog naar Polen geëvacueerd, zal je zien."
„Hanna, Hanna, - zó mag het niet, hoor je? Waar is je vertrouwen op God?"
En zodra Jaap even de kamer uit is, vervolgt moeder Paula: „Jij moet je man *steunen*, in plaats van over jezelf en over je kinderen te jeremiëren. Jaap heeft door zijn werk in de ondergrondse al mensen van de dood gered. Moet jíj hem dan nog eens gaan bezwaren met je gejammer?"
Hanna zwijgt beschaamd. Ze loopt Jaap in de gang na, slaat haar armen om zijn hals. „Ik meende het niet zo, Jaap. Ik sloeg door."
Als zij weer samen binnenkomen, leest Henk in „De Standaard" uit een daarin aangehaald citaat van prof. H. Bavinck voor:
„. . . Wie zijn vader heeft léeren eeren, eerbiedigt later ook het gezag van hen, door wie het God belieft hem te regeeren. Wie zijne moeder waarlijk heeft liefgehad, kan zich niet vergrijpen aan de eer der vrouw. Wie zijn dienstboden als zijne huisgenoten beschouwt, kan geen tiran voor zijne dienstknechten zijn."
„Zo is het," beaamt moeder.
Nóg zijn ze bij haar: Co, Hanna en Jaap, Frits (Wiesje is weer naar de kinderen in Amsterdam gegaan), Klazien (haar Jan is

ook alweer naar Amersfoort), Paulientje en Henk. Maar morgen . . .
De één na de ander heeft haar gevraagd met hen mee te gaan. Ze heeft geweigerd. „Later graag hoor! Ik moet hier eerst nog van alles uitzoeken en - Roelie is bij me om mij te verzorgen, heus - ik blijf liever eerst nog een poosje hier thuis."
„Die hele „Standaard" is overigens één brok farizeese schijnheiligheid geworden. Bá-á!!, wat een strooplikkerij van de Nazi's. Lafbekken!" Met deze woorden schrikt Frits haar op uit haar gepeins, terwijl hij de krant ver van zich in een hoek smijt.

Dat ik je zó missen zou, Johannes. Je verpleging viel me de laatste jaren zwaar, zó zwaar, dat ik wel eens gedacht heb: het zou beter zijn voor hèm, maar ook voor míj, dat God hem maar wegnam. Dat laatste is niet waar. Ik ben in waarheid maar een hálf mens zonder jou. En wat er allemaal in ons land gebeurt, be-angst me zó! Er zitten zelfs verraders in onze kerken. Ik was er kapot van toen ik hoorde, dat Ds. Overduin van Arnhem naar het kamp Dachau weggevoerd is. Frits is gisteren even bij me geweest en die wist mij precies te vertellen, hoe dat allemaal gegaan is.
't Ging wéér, nèt als in onze jonge jaren om de vrijheid en het eigen karakter van onze Christelijke scholen.
Frits liet mij een nummer van „Vrij Nederland" lezen, waarin stond, dat de strijd om de vrije school opnieuw was losgebarsten en dat ze hoopten, dat de Nazi's zouden merken, dat ze nog steeds met hetzelfde ras te doen hadden: koppig en standvastig als het om onze heiligste goederen gaat.
Ach ja, Johannes, wat hebben onze ouders en wij geofferd voor het Christelijk onderwijs! Mógen en kúnnen offeren: inspanning, zelfverloochening, geld . . .
In Arnhem is er al maanden een felle strijd geweest in een school ('k ben de naam vergeten), waar één van de onderwijzers nota bene een N.S.B.-er was. Toen hebben ze die school gesloten en toen die weer openging, was de klas van die N.S.B.-er verdeeld over de andere klassen. (Sic!) Twee bestuursleden zijn door de moffen gevangen gezet.
En nou heeft dominee Overduin zondag voor een week zó moedig getuigd en de ouders op hun ja-woord bij de doop gewezen, hoewel hij *wist,* dat er twee verraders achterin de kerk zaten. Nederlanders, die voor de Gestapo werken! Nou, - en toen was het mis hè. Die tóch al zo zwakke man weggevoerd!
Duivels, Johannes, duivels! 'k Heb tegen Frits gezegd: „We

moeten allemaal dag en nacht voor die man en voor al die andere weggevoerden, ook voor de joden, bidden. God is toch machtiger dan Satan?"
Het lijkt de laatste tijd, als ik van al die gruwelen hoor, wel of Satan de baas is. 't Is allemaal zo onbegrijpelijk. Kan jíj nu Gods wegen wèl nagaan?
Zo voert ze hele éénstemmige „gesprekken" met Johannes.
Maar krijgt geen antwoord.

HOOFDSTUK XI

Eind mei 1943. 't Is zaterdag.
Roelie, de huishoudelijke hulp van mevrouw van Sytzama komt met een bedremmeld gezicht de kamer binnen.
Vóór zij een woord gesproken heeft, weet Paula al, wèlk bericht zij zo-even van haar ouders ontvangen heeft.
Zij moet thuiskomen. Haar ouders wonen buiten, in Overijssel en aan díé kant van de IJssel is het wat de voedselvoorziening betreft, altijd nog beter dan in het midden van het land. Bovendien in deze verschrikkelijke tijd van oorlogsgeweld en onderdrukking, willen ouders hun kinderen zoveel mogelijk bij zich hebben. En . . . Zeist ligt zo angstig dicht bij Soesterberg . . .
„Je ouders hebben groot gelijk, Roelie. Ik heb het tóch al bizonder gewaardeerd, dat je nog zó lang bij me mocht blijven."
„En ú dan?"
„Ik ben bij al m'n kinderen van harte welkom. Ze hebben het er allemaal al met me over gehad, omdat we dat wel aan zagen komen."

Een maand later heeft Paula haar meubelen in Zeist opgeslagen en neemt voor tijdelijk haar intrek bij Klazien en Jan in Amersfoort. Ze hebben in hun grote huis op „De Berg" hun eigen slaapkamer met balkon, op de eerste étage, voor haar ontruimd en slapen zèlf nu op de tweede étage, waar ook hun kinderen liggen. Aan Paula's kamer grenst Jans spreek- en dáárnaast zijn wachtkamer.
Hoe de houding van haar schoonzoon in deze tijd is, weet ze niet. Zit hij in 't verzet? In de ondergrondse? Zij komt er niet achter. En dat is maar goed ook. Het is zelfs gebóden. 't Enige wat ze van Jan, met zijn gesloten karakter, te weten is gekomen (via Maud, die flap-uit) is: dat hij eens pertinent geweigerd had een jood, die met een arische getrouwd was, te steriliseren.
Vanmorgen aan 't ontbijt haalde hij een brief uit z'n binnenzak en gaf die aan haar.
„Wat is dat, Jan?"

„Die protestbrief van de classis Utrecht."
Verrast had zij de brief aangenomen. Die boodschap was vanaf de preekstoel in de Bergwegkerk vóórgelezen op de zondag, ná die zaterdag, waarop Roelie het bericht van haar ouders ontvangen had. Wat hád het beluisteren van die classicale brief haar góéd gedaan. Er zat dus tóch nog moed en durf in de kerk. Zij had al zo dikwijls gedacht: dat we als kerken toch niet krachtiger protesteren tegen al dat ten hemel schreiend kwaad en onrecht. Zijn we met ons allen *zó* bang ons leven te verliezen? Het ontbreekt ons aan kerels zoals mijn vader en schoonvader waren! Maar toen was dan die brief voorgelezen en ze had er diezelfde zondagavond nog aan Klazien en Jan over geschreven.
Nu leest zij voor de zoveelste keer nog eens:
„. . . de classis Utrecht van de Gereformeerde Kerken geeft hierbij uiting aan haar bezorgdheid over de weinig bevredigende houding van de Kerk van Christus in ons Vaderland, zowel in ambtelijken dienst, als in geloofstrouw van velen van haar leden. . . . te weifelend en zwak wordt opgetreden" -
Paula knikt instemmend, schudt even later afkeurend haar hoofd als ze leest, dat „de meeste christenouders en daaronder nota bene predikanten, ouderlingen en diakenen, hun kinderen zenden naar de Arbeidsdienst, welke zichzelf aandiende als nationaal-socialistisch opvoedingsinstituut . . .
dat tal van christen politie-ambtenaren ontrouw zijn aan hun hemelschen Koning door gewillig uit te voeren de hemeltergende maatregelen tegen het Jodenvolk en de vrijheidsberooving van duizenden onschuldige gijzelaars . . .
en dat vele ambtenaren meewerken aan de weder-rechtelijke menschonteerende deportaties van arbeiders,
dat er zoo weinig ernstige bezinning is over de vraag of men zijn diensten wel ooit mag geven aan den opbouw van een wereld, die de onze niet kan zijn . . . vraagt zich af of hier wel de ernstige geloofsbezinning is, die van de belijders van Christus kan worden verwacht."
Hè, - eindelijk eens een profetisch getuigenis, verzucht Paula. Dat is betere koek dan al dat geharrewar in onze kerk over de leer. Leergeschillen over verbond en doop. Dat gáát maar dóór! Hoe *is* het in de wereld mógelijk?
Moet je toch eens lezen! Driehonderdduizend Nederlandse arbeiders werken er nu al in Duitsland. Dát is God-geklaagd! *Erger* dan wanneer Jantje zús of Pietje zó over de doop denkt. Ze kan daar zó kriebelig om worden. Maar daar moet ze niet bij Jan en Klazien mee aankomen. Die zijn het in alles roerend met

professor Schilder eens. Nu moet ze toegeven, dat ze preken van die man gehoord heeft, die ze haar leven lang niet zal vergeten. Dat is een schatgraver in de bijbel hoor. Die preek over: „Vader in Uwe handen beveel ik mijnen geest"!! Ze had toen het gevoel of ze in de poort van de hemel stond!
Anderzijds herinnert zij zich óók nog wel dat Johannes, als hij van een classisvergadering thuiskwam, wel eens zei: „Die Schilder! Dat is toch zo'n fanatieke vechtersbaas!" Schilder was toen nog dominee in Delft.

Tóch valt het haar in dat drukke doktersgezin op den duur niet mee. Zij logeert nú eens bij Wiesje wier Frits zelden of nooit thuis is en óók respectievelijk bij Co, Hanna, Maud en Paulien. Maar bij wèlk van haar kinderen zij ook is, ze voelt zich nergens helemaal thuis. Zij hebben het allen zo druk met de zorg voor eigen gezinnen, het aanslepen van eten, úren in de rij staan voor een onnozel beetje schelvis en allen schijnen voortdurend onder hoogspanning te leven.
Ach, - zij zèlf immers óók? Je bent 's morgens er lang niet zeker van, of je 's avonds nog leven zal, met al die overvliegende monsters V-1's. Alléén al dat *luisteren,* of zo'n ding wel dóórvliegt. O wee!, als het geluid plotseling verstilt, dan zie je even een oranje-rood oplichten van de lucht en dán: een enorme explosie. Dood en verwoesting brengend is hij ergens neergestort. Zat ze maar in haar eigen huisje, in „De Zonnebloem", met al haar eigen spulletjes weer om zich heen . . .
Onzin natuurlijk! Zij is nu bijna zeventig en zou daar toch niet in haar ééntje kunnen rondtobben? Ze zou van angst geen nacht slapen alléén in dat huis, met al die apocalyptische geluiden boven haar hoofd van duizenden overtrekkende Engelse of Amerikaanse bommenwerpers, het lugubere geluid van de loeiende sirene en dáár natuurlijk evengoed V-1's en V-2's.
Heer, méér dan ooit voel ik me een vreemdeling, een zwerfster hier beneên. Indië is nu ook in oorlog met Japan. Harmen en Tine zitten - ieder in een ander - Jappenkamp.

Na van het éne naar het andere kind gezworven te hebben, neemt zij in 1944 tenslotte haar intrek bij Co, wier pensiongasten vrijwel allen verdwenen zijn.
Eigenlijk had het 't meest voor de hand gelegen, dat zij direkt na Roelies vertrek bij Co gekomen zou zijn. Haar oudste dochter, die óók weduwe is.
Zij moet het zichzelf eerlijk bekennen, dat zij dit aanvankelijk

niet aangedurfd heeft. Co is sinds vele jaren haar „oude" vrolijke Co niet meer. Zo verschrikkelijk zelfstandig en eigenwijs, ook dikwijls zo hard in haar oordeel en zo bar egoïstisch.
Precies mijn schoonzus Anna, moet Paula wel eens denken.
Dan vraagt zij zich iets af, wat zij ten aanzien van Anna nooit gedaan heeft: zou verdriet in plaats van te louteren, een mens ook hard en zelfzuchtig kunnen maken?

Hier zit zij dan in de op het noorden liggende voorkamer van het huis, dat haar vader eens voor hen kocht en waarin zij gedurende 27 jaren zo gelukkig, zo volop in de zon met Johannes en hun kinderen geleefd heeft.
Dat lijkt een vóór-bestaan!
Zij heeft Johannes' bureau uit de boedel in Zeist laten komen. Dat staat nu tussen het raam en de schoorsteenmantel, waar het de eerste jaren, toen zij hier woonden, óók gestaan heeft. In dat grote, notenhouten karkas kan zij nu al haar dierbare brieven, krantenknipsels, foto's en dagboeken bewaren.
Geen mens zal ooit weten, hoe bitter eenzaam zij zich op deze kille kamer voelt. Ze kijkt tegen de huizen van de overkant aan, maar ziet geen blaadje groen. Alleen een karig stukje lucht tussen de huizen in. Kijkt ze schuin opzij, dan ziet zij de Noorderkerk: „Hoort het Woord des Heeren". In de consistorie hangt het geschilderde portret van Johannes. Toen één van haar kleinzoons daar op catechisatie zat, had een andere jongen aan hem gevraagd: „Zeg, wie *is* die lelijke vent op dat portret toch?"
„Mijn opa."
Tableau!
Zij bezit gelukkig nog genoeg humor om daar smakelijk om te kunnen lachen.
Co kwam het haar vertellen.
Gelukkig duren de dagen maar kort. „Om der uitverkorenen wil zullen de dagen verkort worden". Dikwijls denkt zij aan die woorden, die Jezus gesproken had. Maar ja, dat ging toen over de zwaarste aller verdrukkingen in het laatste der dagen. Zóver is het nu voor háár nog niet. Maar . . . de mensen in de concentratiekampen. Heeft ze onlangs niet van gruwelen daar bedreven, vernomen, die alleen maar uit Satans brein kunnen voortkomen? Een duits, satanisch wijf, die lampekappen zou maken van mensenhuiden? In kampen als Dachau en Buchenwald worden de vreselijkste martelingen bedreven. En dan ginds de Jappenkampen. Ze kan niet genoeg bidden voor Harmen en Tine en voor álle gevangenen. Voor hèn, ja voor hèn *is* die zwaarste aller

verdrukkingen er nu eigenlijk al. Wat een geluk, dat Willem en Hetty nog in Hong-kong zitten! Zij hoort nu óók niets meer van hèn.

„Snápt u dat nou?! Hoe kúnnen ze! Hoe dúrven ze!? Dat noemt zich nu kerk van Jezus Christus!"
Met deze woorden legt Co enkele pamfletten en een brochure voor haar moeder neer. „26 Juli hebben ze die ouwe prof. uit Kampen, Greijdanus, geschorst en 3 augustus is professor Schilder definitief afgezet. Scheuring! Scheuring in déze verschrikkelijke tijd, nu we met z'n allen, ín en buiten de kerk, op de grens van leven en dood staan. Iedere dag! Als de geallieerde troepen vanuit Frankrijk niet héél gauw doorstoten, sterven we hier in 't Westen allemaal van de honger. Als rátten, moeder, als rátten! O, en m'n kinderen! Zèlf kan 't me niets schelen. Ik zou het zelfs heerlijk vinden te mogen sterven, maar . . ."
„Co! Co! Dat mag je niet zeggen. Je kinderen en die van Willem en Hetty kunnen jou nog niet missen."
„Straks sterven ze alle vier van de honger. En iedere dag die spanning van zich verborgen te moeten houden voor die moffen. Nog geen twee weken geleden hebt u 't zèlf gehoord, hoe Ruud door die „grüne Polizei"-duivel geslagen werd, totdat hij de schuilplaats van z'n broer zou verraden hebben."
Moeder Paula rilt nog van afgrijzen. Zij hóórt die zwiepende slagen nóg, op de rug van haar kleinzoon, terwijl Co en zíj door andere kerels vastgehouden werden. Ze hoort óók nog Co's gillend: „God!! God!! Hèlp dat kind!!"
Zij had het mee„gebeden" en haar vingers tenslotte in haar oren gestopt.
Ruud zèlf had geen kik gegeven, laat staan: zijn broer verraden. Toen de kerels verdwenen waren, hadden ze hem krimpend van pijn, met een bebloede rug als de verpersoonlijkte ellende op de grond van de kleine achterkamer op de eerste étage gevonden. God zij gedankt, dat Willem en Hetty hier geen weet van hadden. Co en zij hadden hem samen op bed gelegd, z'n striemen voorzichtig met zalf bestreken. Nóg is de jongen er niet bovenop. 't Mag een wonder heten, dat ze hem niet meegenomen hadden.
„En in zó'n tijd, nu allen, die zich Christen noemen, zich aaneen moesten sluiten, gaat onze gereformeerde kerk scheuren. Voor de zóveelste maal scheuren. Afscheiding - Doleantie - Hersteld Verband - Vrijmaking. Bá!!"
„Nee, nee, Co, - je mag dit niet vergelijken met Afscheiding en Doleantie. Toen ging het om veel ernstiger zaken."

„Nou, voor míj is het allemaal gelijk. Verbrokkeling, versplintering van wat bij elkaar hoort te blijven. Moet u vragen, hoe de wereld buiten de kerk hier tegenaan kijkt!"
„Ja kind, ik geloof ook, dat de naam van Christus hierdoor smaad wordt aangedaan."
„Nou, - en als u dit allemaal gelezen hebt, weet u nóg niet, waar het nu eigenlijk om gaat."
Inderdaad begrijpt Paula het niet. En als zij een week later aan haar wijkpredikant, die doctor in de theologie is, vraagt: „Is dit nu zó'n belangrijk leergeschil, dat er een scheuring van moest komen," antwoordt hij: „Als mijn zoontje later aan mij vraagt: „Vader waar ging het toen om?", vrees ik, dat ik hem géén zinnig antwoord kan geven."
De gereformeerde kerken zijn in hevige beroering.
In Co's naaste kennissenkring raken gezinnen verdeeld. Ouders, die met de vrijmaking meegaan en kinderen, die om man of verloofde gereformeerd blijven.
In de stilte van haar kamer leest Paula er zoveel over als ze maar bemachtigen kan. Dan volgen er uren, waarin ze bij het schamele licht van een drijvertje op olie het gelezene of de laatst gehoorde preken overdenkt.
Soms, - opeens beweegt zij haar lippen en vullen haar fluisteringen de kamer: „Johannes, Schilder en de zijnen misten de dynamiek, het profetisch getuigenis in onze kerken. Dat kan ik hen navoelen, maar moesten ze er daarom uitgaan? . . .
Ik kan nu mijn moeders gevoelens tijdens de Doleantie veel beter begrijpen dan destijds. Hadden wij wel móéten doleren?? Is er juist daarna in de hervormde kerk geen opleving gekomen?
We houden nu, in deze bange tijd gezamenlijke bidstonden. Dat zijn fijne diensten, hoor.
En nu geloof ik, dat wij door deze scheuring, ondanks de smart, die wij er om voelen, toch weer wakker geschud zijn.
De dominee legde ons zondag de brandende vraag ná aan het hart: „hoe wordt onze kerk weer tot een gemeenschap met Christus? Een gemeenschap waardoor wij allen uit liefde tot Hem weer helemaal voor God en voor onze medemensen gaan leven?"
Johannes?? Haar lippen beven. Ik voel me zo oud. Ik kan het allemaal niet goed meer volgen. Was ik maar bij je.
Nou schud je je hoofd hè? Ik moet naar Jezus verlangen. Ja, ja, - dat is ook zo. „'k Zal aan 't stof der aard ontvliên en dan eeuwig Jezus zien." Eén van mijn zo dierbare gezangen . . ."

4 september 1944. Co komt in een dermate opgewonden toestand

van de bakker, bij wie ze altijd naar radio Oranje luistert, terug, dat het Paula te moede is, alsof er plotseling een twintig jaar jongere Co voor haar staat.
„Moeder!! Ze komen! Gerbrandy zei het! Breda is al bevrijd. Moedertje! Ze zitten al in Brabant! Morgen, morgen zijn ze er zéker hier! Ik ga de vlag en alle oranjestrikjes te voorschijn halen."
Tranen van blijdschap glijden over Co's wangen.
„Weet je 't zeker kind?"
„Ja, já moeder."
De volgende morgen al vroeg, komt Maud met het houten sportkarretje waarin de kleine Barbara zit, helemaal uit Voorburg gelopen.
„Jongens, jongens, 't is om gèk te worden van blijdschap! De Amerikanen rukken al op van Dordrecht naar Rotterdam. Vanmiddag kunnen ze hier zijn. Ik heb al een klein vlaggetje uit een zolderraam zien steken en op de Rijswijkse weg hè, staan duizenden mensen met bloemen de Amerikanen op te wachten! O zeg en Rob hoorde, dat ze de rechterkant van de weg vrij houden voor de Amerikanen en de linkerkant hebben bezaaid met punaises en kopspijkers. Daar mogen de vertrekkende duitsers straks overheen rijden. En de N.S.B.-ers doen het in hun broek van angst! Gisteren heeft er zich één opgehangen, in z'n huis aan de Mariannelaan."
Het spuit eruit. Nèt als gisteren bij Co.
Maud pakt haar moeder beet en danst met haar in 't rond.
„'t Is bijna níet te geloven," stamelt moeder Paula. Als zij naar buiten kijkt, ziet zij mensen staan, die zij al weggevoerd naar Duitsland had gewaand. Ieder is blij - opgewonden. Men kijkt naar de lucht. Komen er nog geen vliegtuigen, die de Amerikaanse troepen begeleiden?
Uur na uur verstrijkt in top-spanning. De atmosfeer in- en buitenshuis is geladen.
Maud rent naar huis terug, waar haar Rob sinds gisteren weer is. Wekenlang was hij ondergedoken in het Zusterhuis van 't gemeenteziekenhuis, waar geen man ooit mag komen, maar waar zijn zus, die daar verpleegster is, hem heeft binnengesmokkeld. Sinds gisteren durft hij zich, zoals veel ondergedoken mannen, weer overdag op straat te vertonen.
Het karretje met houten banden trekkend gaat Maud, vaderlandse liederen neuriënd, over de straten van Den Haag. Thuisgekomen vindt zij een briefje van Rob. Hij heeft de jongens bij de buren gebracht en is zèlf naar de Rijswijkse weg gegaan.

Het gespannen wachten is op de geallieerde legers. De kerkstrijd is even op de achtergrond geraakt.
De middag vordert. Als het schemerdonker is wéten ze het: de geallieerden komen *niet*. Ze zijn nog niet eens in Brabant, laat staan in Rotterdam . . .
Alles en iedereen ploft in.
Angst en radeloosheid overal.
Na de slag om Arnhem is het of een zwarte nacht van honger en dood over Westelijk Nederland valt.

Op 1e Kerstdag 1944 schrijft Maud in haar in de hongerwinter begonnen „dagboek van zegeningen": „Vanmorgen weer met een hete kruik waar ik m'n voeten zachtkens op vlijde, naar de kerk gegaan en een fijne preek gehoord, die ons even boven alle donkerheid uithief. De gaarkeuken bracht vandaag als „Kerstverrassing" akelig bleeke, gestoomde ballen gehakt en een pan aardappelensoep.
En daar hebben we nu onze vleeschbonnen voor moeten geven en de heele vorige week tulpenbollensoep als uitgewrongen dweilwater moeten slikken.
Gisteren (zondag) gaven ze een droge koude prak van aardappelen met suikerbieten. We moesten soms wel héél erg ons best doen, om onze aversie voor de kinderen te verbergen en ook dát eten nog dankbaar als een gave van God te aanvaarden. Hebben we wel ooit op één Kerstfeest in ons leven zóó dicht bij de kribbe gestaan als nú? Dit Feest om de geboorte van onzen Zaligmaker kan geen macht ter wereld ons rooven.
Hebben wij wel ooit zóveel met onze kinderen gezongen als nú? Dan staan we om de piano te zingen en ieder van ons hóórt de V-1, die dichtbij ons afgeschoten wordt, maar . . . we zingen dóór: „. . . en wij, wij zijn in 't Vaderland" en je voelt een zóó diepe vrede en wonderlijke rust in je hart.
Als die V-1 neervalt en ons huis wordt getroffen, zijn wij allemaal tegelijk Thuis."

Oudejaarsavond 1944. Co met haar eigen zoon en dochter en de kinderen van Willem zitten bij een gekregen kaars, een beetje èchte thee, 3 bouillonblokjes en 16 wafeltjes Oudejaar te vieren. Oma is die avond al vroeg naar bed gegaan. Zij ligt nog wèl wakker. Denkt aan vroeger tijden in een vèr, vèr verleden. Dat het leven óóit zó ondragelijk kon worden. Waar zitten m'n kinderen? Leven ze allemaal nog? Willem en Hetty, Harmen en Tine, Frits en Wiesje? Hanna en Jaap zijn ná Dolle Dinsdag uit

Delft, waar zij na het bombardement van Rotterdam waren neergestreken, met hun kinderen naar familie van Jaap in Friesland vertrokken. Díé zouden het allicht beter hebben dan zíj hier. Hoewel: Jaap werkte in 't verzet. Als hij maar niet gepakt was! Van Klazientje en Jan ook in weken niets gehoord. Er rijden geen treinen meer.
Paulientje en Henk zijn kort geleden nog hier geweest. Op fietsen met houten banden! Die lieverds hadden nog allerlei levensmiddelen meegesjouwd en waren wonder boven wonder aan duitse contrôle ontsnapt.
Wat gaan ze nu beneden laat naar bed! Meestal kruipen ze er om acht uur allemaal in, vanwege de honger, de kou en de duisternis. Om tien uur hoort zij het hele stel dan toch naar boven komen. Stakkerds! Een Oudejaarsavond zonder oliebol of appelbeignet, zónder chocolademelk en warme wijn . . .
In ditzelfde huis heeft zij de eerste wereldoorlog meegemaakt. Dat was *niets* bij déze ellende vergeleken. Tóen was de oorlog ook buiten de grenzen gebleven. Toen wist ze niet wat *honger* was.
Nú wèl . . .
Twaalf uur. Een oorverdovende knal! Mitrailleurvuur! Kogels ketsen tegen de straten, granaten ontploffen in de lucht.
Trillend op haar benen loopt Paula naar de achterkamer, waar Co ligt te klappertanden in haar bed. De kinderen komen huilend binnen. Co blíjft rillen en klappertanden. Een zenuwrilling.
Oorlog! Middenin onze stad!! Hebben de geallieerden parachutisten neergelaten? Was die knal een neerstortend vliegtuig, waaruit de bemanning gesprongen is, waarop nú geschoten wordt?? Zij verdiepen zich in allerlei gissingen.
De volgende dag komen zij te weten dat de moffen met „scherp" het Oude jaar hebben weggeschoten. Het sein voor dit „feest" zou gegeven worden door het oplaten van een vliegende bom, maar deze was gelukkig direkt na het afschieten ontploft.

Half januari 1945.
Rob van Doren, die een hevige aanval van dysenterie nog maar nauwelijks te boven is, en zich bovendien niet zonder het gevaar van „opgepakt" te worden, op straat kan begeven, maakt vroeg in de morgen drie sneetjes klef brood voor zijn vrouw klaar. Zij zal naar 't andere eind van de stad, ergens tegen Kijkduin aan lopen, waar een bevriend echtpaar via de ondergrondse wat bonnen en levensmiddelen voor hen heeft. Rob zal op de kinderen passen.

't Is koud. Grauw en verlaten zijn de straten.
Op de Rijswijkseweg aangekomen, moet zij in een portiek schuilen. Lucht-alarm. Een vliegtuig stort neer, wat geschiet en 't wordt alweer „veilig" geblazen. Maar . . . wijd spert Maud haar ogen open . . . dáár . . . enkele meters vóór haar liggen een man en een meisje op de weg. Er lopen al mannen op af.
„Dood," hoort ze zeggen.
Een vrachtwagen, waar de lichamen op gelegd worden. Een vrouw spoelt met een emmer water het bloed weg.
Maud staat nog steeds als een paal.
Zij heeft het gevoel te moeten overgeven, maar er zit niets in haar maag, dus dat kan niet.
Als zij haar weg door de stad vervolgt, ziet zij mensen, als geraamtes langs zich gaan. Grijs-bleke, wandelende skeletten.
Hoeveel honderden sterven er hier, alleen in deze stad, ook per dag?
Opgelucht haalt zij adem in het laantje, dat evenwijdig aan de Groot Hertoginnelaan, langs de vijvers van park „Sorghvliet" loopt. 't Is dan wel winter, maar tóch . . . ja, ze dènkt: toch „ruik" je hier de dood niet.
Een vrouw, het hoofd wat gebogen, komt haar tegemoet. Heel langzaam loopt ze. Ze is ook al oud.
Dichterbij gekomen herkent Maud met een schok haar moeder. Gelijktijdig ziet déze haar dochter, naar wie ze haar betraande gezicht opheft: „Kind! Jíj hier?!"
„Moeder! Waarom huilt u?"
Nog meer tranen. Maud slaat haar arm om moeder heen. „Toe moedertje, zèg het me dan!"
Hortend komt het er uit: „Ik heb zo'n honger."
Het snijdt Maud door het hart. Moeder, die het hun allemaal altijd zo goed gegeven heeft, dit te horen zeggen is vreselijk.
„Maar u krijgt toch wel eten van Co?"
„. . . eh . . . j-ja-a." Weer huilen.
Dan: „Ach, - weet je: Co heeft natuurlijk wel gelijk hoor. Háár kinderen en die van Willem hebben hun leven nog grotendeels vóór zich, naar we hopen, - ik heb m'n tijd gehád."
„Alles goed en wel, maar ú moet óók in leven blijven. We kunnen u geen van allen nog missen. Als u dát maar weet! Hoe gáát dat dan precies aan tafel bij Co?"
„Ik zal het je zeggen Maud, maar ik bid je, laat het haar nóóit merken, want het is zo te begrijpen. Ze bakt bijvoorbeeld koekjes van roggemeel met water en dan krijgen de kinderen er vier, zèlf neemt ze er twee, en ik krijg er één. Ze heeft van iemand nog

wat suiker gekregen en dat krijg *ik* alleen dan *niet* op m'n koekjes. O! en suiker! Ik *voel* dat ik dat nodig heb."
Maud ploft. „Nou, ik vind dat schoftig van Co!"
Geschrokken grijpt moeder haar bij haar pols. „Nee kind, nee! Begrijp het toch! Jóúw kinderen zijn nog klein, maar die van háár zijn 14, 15 en 16 jaar! Op die leeftijd *áten* jullie niet, maar vráten! Ik kookte de boerenkool met een flink stuk spek erin en dan kregen jullie er nog van die héérlijke gelderse worst bij. Mmmm!"
Ze duwt haar vuist in haar maag. „Dat doet pijn als ik aan die worst denk. En een moeder, die dit *niet* aan haar opgroeiende kinderen kan geven, nou Maud, - ik geloof dat ik gèk zou worden van verdriet."
„Alles goed en wel, maar . . . ," mompelt Maud.
„Nee Maudje, heus, - ík heb zoveel niet meer nodig."
Niettegenstaande de kou gaan ze dicht tegen elkaar op een bank zitten.
Tenslotte móét Maud verder.
„Kind, ik dank God, die me jou deed ontmoeten. Ik ben er helemaal door opgekikkerd."
Als Maud al enkele stappen van haar verwijderd is, klinkt hoog als die van een vogel haar stem:
„Maud! Vergeet je niet om veel voor Frits, voor Harmen en voor Tine te bidden?"
„Nee-e lieverdje."
Huilend vervolgt zij haar weg. Eén brok opstand van binnen. „God! als U bestaat, wáárom laat U de duivel dan zó zijn gang gaan? Waaróm moet Frits, vader van zes kinderen, opgepakt worden? Waaróm moet moeder, die ál het geld van opa en van oom Toon besteed heeft voor haar kinderen, die nóóit eens iets duurs voor zichzèlf kocht, waarom moet zíj nu honger lijden en zo vreselijk eenzaam zijn in ons eigen Schuytenhuis? Waaróm, waaróm, waaróm?? U bent toch machtiger dan de duivel? Die concentratie-kampen is toch de hel op aarde? De joden, - ééns - of nóg?? - uw uitverkoren volk, bij duizenden, misschien wel millioenen worden zij vergast of verbrand, gemarteld . . . Is dat nou alléén omdat die paar joden toen geroepen hebben: „Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen?" Dat kan ik toch ècht niet van U geloven, U, die zegt dat U Liefde bent . . ."
Het donderend geluid van een vliegende bom onderbreekt haar gedachten. Zij is net in de bloemenbuurt, vliegt een portiek in. In een fractie van een seconde staat zij in een verblindend licht, een hel van geluiden. Met haar handen houdt ze haar

hoofd omvat. Is dit de wederkomst? God vergeef me, God . . . God . . . Here Jezus . . . De muur waartegen zij leunt, wankelt, een lawine van stenen en glasscherven valt als een berg vóór haar neer.
Heeft zij, gelijk met de flitsende constatering: „levend begraven" haar bewustzijn verloren? Zij heeft dit nooit geweten.
Ze moet iets geschreeuwd hebben, want op het geluid van haar stem kwamen er handen, die glas en stenen weghaalden en haar er bovenuit trokken. Vreemde ogen staren haar aan.
„Bent u getroffen? Hebt u niks?", vraagt een man.
„Nee, - maar ik gaf het brood, dat ik bij me had aan een joggie, dat bijna een geraamte was en toen had ik voor mijn moeder niks."
De mannen kijken elkaar aan. Eén tikt veelbetekenend tegen zijn voorhoofd, waarop zij plotseling tot zichzelf komend schreeuwt: „Ik bèn niet gek hoor! Ik weet alleen niet meer waar ik bèn."
„In wat een kwartier geleden nog de Indigostraat was. Er is zo'n vervloekt rot-ding neergestort."
In een nog overeind staand huis wordt ze met een kopje surrogaatthee wat op haar verhaal gebracht. En langzaam keert haar geheugen terug.
Een uur later zit zij bij haar vrienden en krijgt daar vóór-oorlogse aardappelen met worteltjes en een runderlapje te eten.
Ze *schrókt* het naar binnen. Voelt nú pas, hóé de honger in haar knaagt. Ze heeft het gevoel nog wel tienmaal zoveel op te kunnen. Tot aan haar dood toe, zal het overdadigste diner - als zoiets nog ooit in Nederland bereid zou worden - haar níet lekkerder smaken dan dit.
Ze zou ook wel úren kunnen slapen. De vrienden bieden het haar aan. Maar door al het oponthoud is het al zó laat geworden, dat ze toch al hard zal moeten lopen, om vóór achten binnen te zijn. Trams rijden er al lang niet meer.
Haar terugweg is voorspoediger. Na haar bagage van: bloem, roggevlokken, spijs-olie en een stuk spek op tafel uitgestald te hebben, valt ze doodmoe tegen Rob aan.
Ze wil vertellen, maar begint te huilen. Zorgzaam ontdoet hij haar van haar dunne, versleten mantel en brengt haar naar bed.
Pas de volgende morgen wordt hij uit haar verwarde verhalen van de vorige avond wijs. Dan knielt hij bij het bed neer, roept de kinderen erbij en samen danken zij God, die moeder zo wonderlijk bewaard heeft. Zij bidden voor oma, voor tante Co, oom Harmen, tante Tine en oom Frits en voor alle mensen, die lijden. Zij besluiten oma bij zich in huis te nemen.

Het *is* immers zo, dat hun kinderen nog klein zijn en dat ze wel eens eten mogen bij een bevriende slager of bij de dominee, als die iets uit z'n eerste gemeente gekregen heeft.
En komen er niet bijna dagelijks onverwachte „Zegeningen" bij hen binnen?
Maud gaat naar Co.
Twee dagen later brengt deze haar moeder bij Maud en Rob.
Moeder Paula, die nooit met lege handen bij haar kinderen is gekomen, verontschuldigt zich nu tegenover Maud: „Kind, nou heb ik niets anders voor je mee kunnen brengen dan een zakje tulpenbollen."
„O, nou maar, die zullen we lekker bakken op het majokacheltje," doet Maud opgewekt.

Als op 3 maart „bij vergissing" het Bezuidenhout gebombardeerd wordt, belt een joods echtpaar, dat vroeger naast hen woonde, bij hen aan en smeekt om onderdak. De man heeft de Davidsster aan de binnenkant van zijn revers zitten. Ze zijn álles kwijt door dat bombardement.
Stromen vluchtelingen gaan nog steeds langs hun huis, onderdak zoeken.
Moeten zíj uitgerekend joden herbergen, wat levensgevaar voor hen inhoudt?
Even kijken Rob en Maud elkaar aan. Rob vouwt zijn handen. Maud, hem begrijpend, doet het hem na.
Zij staan de beneden-achterkamer aan het joodse echtpaar af, op voorwaarde, dat deze zich geen van beiden ooit op straat zullen vertonen, zolang de bezetter hier nog is.
Na een week houdt het echtpaar zich hier al niet meer aan. Zij eten aan tafel met het gezin mee. De laatste erwt en de laatste boon.
Er is iets geheimzinnigs om deze gasten. Zij kunnen enorm opscheppen over hun vrienden: baron van Zus tot Zo of jonkheer die en die en ze blijven er ondanks het minimaal beetje eten zo bizonder goed en welgedaan uitzien.
Na zes weken wordt dit raadsel opgelost, als Maud onverwachts en zonder kloppen bij hen de kamer binnenkomt.
Zij zijn bezig met een héél brood aan te snijden! Ze geven er het kleine kefhondje, dat ze bij zich hebben, van.
Rob komt eraan te pas. Blijkt dat de echtelieden niets van hun bezit kwijt zijn. Hun huis staat nog ongeschonden in de Adelheidstraat. Meneer heeft op 3 maart, in de verwarring van het ogenblik, nieuwe stamkaarten aangevraagd in Den Haag, Voorburg en Rijswijk. „Je moet maar link zijn!"

Beleefd verzoekt Rob hen, hun biezen te pakken, weer in de Adelheidstraat te gaan wonen of om onderdak te vragen bij jonkheer of baron.
Als furies, wijzend en roepend: „Dat zijn nou Christenen! Zetten ons op straat!", vertrekken zij.

Op een fiets met houten banden komt Paulientje begin april uit Alphen nog eens bij haar moeder kijken. Zij heeft gedroogde appeltjes, een pakje vet en een flesje spijs-olie bij zich.
Zij schrikt van het vermagerde uiterlijk van haar moeder, zuster en zwager, zonder te beseffen, dat dezen van hún kant, háár zo mager vinden. Zij heeft nog geen twee maanden geleden haar vierde kind gekregen en was toen door een bíj-komende long-ontsteking ná aan de dood geweest.
Als zij van Maud hoort, dat er bij de kerk rode kool te halen is, biedt zij aan, die te gaan halen, daar Maud met een zwerende teen zit en Rob de straat niet op mag.
Zij gaat lopend. Op het Westeinde aangekomen, blijft ze geschrokken staan en staart bewogen naar de tientallen duitse soldaten, die daar zomaar op de stoep liggen te slapen. Hun legerwagens vullen de hele rijweg. Hun helmen liggen naast hen.
Zij loopt door, moet over de slapenden heenstappen. Zij bukt zich. Ach Here, wat 'n jonge jongens! Niet ouder dan zestien jaar! Eén heeft last van een lok haar, die over zijn voorhoofd hangt. Zij veegt zacht het haar naar achteren. „Kind, wat ben je dóód-moe."
„Mutti," mompelt de jongen in zijn slaap.
Een snik breekt los uit haar keel. Zij zou ze allemaal wel in haar armen willen nemen en verzorgen. Ergens in Duitsland leven of sterven hun moeders. Of - bidden voor ze.
Dit zijn geen vijanden. In de verste verte niet. Dit zijn nog niet eens volwassen mede-mensen.
Wij haten júllie niet, maar wèl dat nationaal-socialistische beginsel, die rassenhaat, de wreedheid, de leugens en de hoogmoed van jullie Führer en z'n aanhang.
Over de slapenden heenstappend vervolgt zij haar weg, ontmoet nog enkele vrouwen, die met betraande ogen medelijdend haar hoofd schudden.
„Krankzinnig, die oorlog! Stapelgèk zijn de mensen! Moet je nou die stakkerds zien. Kinderen nog. Die vent, die Hitler, moesten ze levend villen!"
Met twee rode kolen in haar tas teruglopend denkt Paulientje nog eens over de uitlatingen van deze vrouw en mompelt:

„Gèk zijn we allemaal. Levend villen van een medemens, al is het nóg zo'n duivel, nee! God, doet *U* maar wat met die ellendeling."

Half april 1945.
„Kind, heb je nog niet een stukje brood voor me?"
„Ach lieverd, vraag me dat nou niet. Dan heb ik morgenochtend niets voor je."
„Ach ja, - vergeef het me maar."
„Kom moedertje, laten we maar naar bed gaan, dan voelen we de honger niet zo, hè?"
„'t Is pas zeven uur, maar ja, - je hebt gelijk. 't Is het beste in bed nu."
„Rob en ik gaan zometeen ook. De kinderen liggen er al in."
Voor Maud haar slaapkamer binnengaat kijkt ze nog even bij oma om het hoekje. Het beeld dat zij nú ziet, zal haar haar leven lang bij-blijven.
Moeder ligt geknield voor het opklapbed, waarop een waxinelichtje (van de domineesvrouw gekregen) brandt. De rose flanellen nachtpon hangt in wijde plooien om haar heen, een dun grijs vlechtje op haar rug, maar - ónder die nachtpon uit: benen als messenheften! O lieve Heer, is moeder zó mager?
„. . . en als ze veel lijden moeten, ach Here, neem ze dan maar bij U als 't U blieft . . ."
Zacht sluit Maud de deur, vliegt de slaapkamer binnen, valt op haar bed neer en verbergt haar gezicht in het kussen.
Schokschouderend treft Rob haar aan, gaat naast haar zitten en legt zijn hand op haar hoofd. Zij richt zich op, wrijft met vuile handen (wat is zeep?) de tranen over haar gezicht.
„Onze gezellig-dikke moeder is een skelèt geworden! Eéns woog ze 166 pond, nú vast geen honderd, misschien geen tachtig meer! Ik kan dit leven niet meer áán!"
„Heb je niets eetbaars meer in huis, absoluut niets buiten dat beetje brood voor morgenochtend?"
Wanhopig kijkt ze hem aan. „Niets Rob. O ja, alleen nog een fles jenever. Róh!! Zit daar geen graan in??"
„Ja. Weet je wat? We drinken hier in bed, ieder een groot glas jenever leeg. Dan slapen we meteen. En goed láng ook."
De volgende morgen staan de kinderen om 't hardst hun ouders te roepen.
„Laat ons nou nog even s-slapen," knort Rob.
„Maar 't is al héél laat!"
„Kleden jullie je m-maar vast aan."

„Oma is ook al op."
„G-ga dan m-maar naar . . . o-ma."
Als deze een uur later, ongerust geworden, bij hun bed komt kijken, ziet ze de lege jeneverfles en de leeggedronken limonadeglazen. Hoofdschuddend gaat ze de kamer uit.
Het loopt al tegen de middag als Maud ziek als een kat beneden komt.
En het wordt middag eer oma met de kleine Barbara naar het bankje aan de Vliet kan. Dat zijn haar gelukkigste ogenblikken. Zij leert het kind versjes, vertelt haar van vroeger, toen oma ook aan het water woonde, waarover zij als er ijs lag, met haar zusje in een arreslee naar school gereden werd. Een arreslee met paarden ervoor, paarden met pluimen op hun kop en bellen aan hun hals.
„Zal oma daar eens een versje van zingen?"
Dan volgt het: Tsjing, tsjing, tsjing, tsjing, tsjingelinge, tsjingeting van Anna de Wijs-Mouton. Steevast moet ze daarná weer het versje opzeggen van het mannetje van suiker, met z'n neus, die een soes was.
Maar . . . lang zal ze de wandeling naar het bankje niet meer volhouden. Ze heeft nú al het gevoel, of haar benen onder haar weg zullen zakken.
De volgende avond schrijft Maud in haar dagboek: „Deze dagen zijn voor ons, in het Westen, haast niet om door te komen. Iedere dag is er één teveel. Er zitten weer veel duitschers hier. Ook Rauter, dat beestmens en Seyss-Inquart, de ellendeling. Vandaag worden er in Den Haag weer mannen gefusilleerd.
O God, komt er dan nooit een eind aan? Per week hebben we nu 300 gram brood = één sneetje per dag. Gelukkig zorgt het Zweedse roode kruis nog voor ons. Vandaag kregen we weer 4 witte brooden, 1 pond rijst en 1 pond havermout. De kinderen krijgen sinds een week ook weer volle melk!! Ieder ruim een kwart liter per dag. Dat is een bizondere uitkomst."

29 april. Paula van Sytzama voelt zich te ziek en te zwak om op te staan. Zij heeft pijn in haar buik en kan tóch niet naar de W.C. zegt ze. Maud staat bedroefd naast haar bed.
„Moedertje dan toch! Houdt u góed hoor, want over een paar dagen zijn we bevrijd."
„Je moet eens kijken Maud, ik heb zo'n vreemde bult opzij van m'n buik zitten."
Maud kan haar ontroering nauwelijks verbergen als ze het uitgemergelde lichaam van haar moeder ziet. Haar ribben zijn te

tellen en inderdaad, steekt daar een vreemde bult naar voren.
„Zal ik de dokter roepen?"
„Welnee kind. Ik heb er geen pijn aan. Laat dus maar zitten. 't Is zondag en dan moet die man ook z'n rust hebben."
Uit de kerk komend gaat als een blijde mare het bericht, dat Hitler stervende is en dat op diens bevel Göring was gefusilleerd. Na dit „verheugende" nieuws eten zij met nieuwe moed hun gaarkeukensoep.
Nauwelijks zijn de borden leeg of - zij spitsen met een verwachtingsvolle uitdrukking op hun gezichten, hun oren.
Bommenwerpers! Machtige, engelse of amerikaanse bommenwerpers!! Laag, héél laag vliegen ze. Maud, Rob en de jongens rennen met alle buren naar buiten, naar de rand van het dorp: de Overburgkade. Niemand schaamt zich voor zijn of haar tranen, terwijl ze met hoofddoeken en zakdoeken naar de zegenbrengende machines zwaaien. Geen bommen, maar voedsel laten ze zomaar vallen.
Kijk! Nu zijn ze boven 't Malieveld! Boven Duinsigt in Wassenaar! Boven Ypenburg!
Hele pakketten gooien ze naar beneden! Eten, éten voor de hongerenden!
Nu scheren ze over het veld vlak bij hen. Maud ziet haar oudste jongen over een sloot springen. Hij laat zich bovenop een grote zak vallen. Anderen proberen die van hem weg te trekken, maar de dominee roept: „Nee! Nee! Die zak is voor die jongen! Er valt nog véél meer!!"
Dol van vreugde springen mensen over hekken en sloten. Met vereende kracht wordt de zak met de prachtige, witte tarwebloem naar huis gesjouwd.
Eerst naar oma!
„Kinderen, dit is het manna, dat regelrecht voor jullie uit de hemel komt. Dank er God voor en - deel er van uit. Ik zal er niet meer van eten."
„Kom nou, moeder, niet zo somber hoor!"
Na er, allen geknield voor oma's bed, God voor gedankt te hebben, vult Rob verschillende papieren zakken met bloem, die de kinderen mogen rondbrengen bij de naaste buren en kennissen in de laan.
„Het is vrede! Het is nu heus vréde!", wordt overal geroepen.
Onrustig beweegt oma zich in haar bed heen en weer. Zij voelt zich dóódmoe en ziek. Beluistert alle klanken, die van buiten tot haar doordringen, als van heel ver komend.
30 April zakt de stemming weer in. Duitsland heeft nog niet gecapituleerd.

2 Mei: Vóór Maud haar slaapkamer verlaat, gaat ze als gewoonlijk nog even bij oma kijken. Geschrokken staart ze naar het bruine vocht in de kom van de wastafel.
„Dat heb ik overgegeven Maud. Het spijt me zo, dat ik het zèlf niet weg kan gooien."
„Onzin! Dit mág niet weggegooid! Rob zal dirèkt de dokter halen."
Deze constateert: „darmbreuk. Door ontstellende vermagering," en bitter voegt hij er aan toe: „'t Zoveelste slacht-offer van de honger."
„M-maar dokter, kan moeder . . ."
„In ieder geval moet ze direct geopereerd."
Rob waarschuwt Co, maar deze ligt met een maagbloeding in bed. De anderen kan hij niet bereiken.

Op een bakfiets met houten banden ligt ze. In dekens gerold en een zwart zeildoek over haar heen. Hobbel-de-bobbel . . .
„Dit is het dal van de schaduwen des doods . . . maar *U* bent bij me Heer . . . mijn Herder . . . Uw stok en Uw staf die vertroosten mij . . ."
„Gáát het moeder?!" schreeuwt Maud, die op een gammele fiets naast haar rijdt.
Dat is nou moeder, moeder, die in kerken op versierde podiums naast vader zat, moeder, die het ons allemaal zo royaal gaf, die zoveel gezelligheid en blijdschap uitstraalde! - Op een bakfiets met houten banden, een fluitende jongen op het zadel . . .
„Ligt u wel góéd?!"
Geen antwoord. Paula's stem is te zwak ervoor. Ze „praat" op deze reis, die een eeuwigheid duurt, maar wat met haar Heer.

„De operatie is gelukt. U kunt gerust naar huis gaan, Mevrouw van Doren."
Even kijkt ze nog bij moeder. 't Is net of ze al dood is, maar de doktoren zeggen dat dit altijd zo lijkt na een operatie.

„Mevrouw, u moet uw handen onder de dekens houden hoor. Anders vat u kou en krijgt u longontsteking," waarschuwt de nachtzuster, die bij het bed van mevrouw van Sytzama waakt.
„Nee zuster. Láát me. Ik moet ze vouwen. Bidden voor m'n kinderen, die ik in zo'n verschrikkelijke wereld achterlaat. -
Dank U Vader, dat ik nu bij U mag komen."
De zuster neemt papier en potlood en schrijft alles op, wat ze die nacht hoort.

Paula noemt de namen van haar kinderen. Hoewel zij de familie zelfs vanuit de verte niet kent, heeft de jonge zuster de gehoorde namen goed opgeschreven en óók: „Johannes, nu kom ik bij je. Nu hoeven wij nooit meer te scheiden."

De volgende morgen om 7 uur belt de dokter bij Maud. „Uw moeder is stervende."
Als Rob en zij de ziekenkamer binnenkomen, zijn moeders al brekende ogen op een hoek van de kamer gericht. Een rilling gaat door haar lichaam, zij vertrekt haar mond in een vreemde grimas, waarna alles zich ontspant. De zuster sluit haar ogen.
Rob slaat zijn arm om Maud heen.
„De anderen! De anderen moeten komen!" snikt zij.
De zuster zegt zacht: „Mevrouw, ik heb nog nooit zó'n heerlijk sterven meegemaakt" en geeft haar het briefje.
Samen, diep ontroerd lezen Rob en zij wat moeder voor hen allen gebeden heeft, vóór zij deze aarde verliet.
Opeens . . . Mauds vinger glijdt langs de regels:
„Zuster! Heeft moeder niet voor *Frits* gebeden?" en meer tot zichzelf: „Wèl voor Wiesje, wat vreemd."
„Nee mevrouw, ik weet het héél zeker. Ik heb haar de naam Frits niet horen noemen."

Maanden later vernemen de Van Sytzama's dat hun man, vader en broer op 5 april al was heengegaan. Onderweg met honderden andere skeletten naar Bergen-Belsen was hij als een hond neergeschoten, toen hij om z'n rantsoen brood vroeg.
Dit kon zijn moeder toch niet weten?
Hoe zit dat dan??

Rob loopt de hele stad door om een houten kist te krijgen. De doden worden al maandenlang in kartonnen kisten begraven. Maar zijn schoonmoeder moet later overgebracht worden naar Utrecht en bij haar man en haar ouders begraven worden.
Hij móét en zál een houten kist hebben. Voor achthonderd gulden bemachtigt hij er tenslotte één.
Briefjes voor Hanna en Jaap, voor Wiesje, voor Klazien en Jan en voor Paulien en Henk worden met koeriers meegegeven.
Alleen Paulientje, Henk, Hanna en Klazien kunnen nog tijdig voor de begrafenis zijn.
Uit alle huizen wappert de driekleur. Gejuich op straat, getoeter van kinderen. 't Is féést! We zijn vrij!! Er is *vrede*! Geen bezetters meer!!

„Mamma, steken wij de vlag niet uit?"
„Nee joggie, dat kan nu ècht nog niet. Direkt na de begrafenis hoor, dan steekt pappa de vlag uit."

De Canadezen komen binnenrijden!
Iedereen gaat de straat op. Met vlaggen en met toeters.
Hossend in lange rijen over de hele breedte van de straat.
Plotseling, op het Westeinde in Voorburg - wijken de mensen uiteen. Een begrafenis!!
„Ja, - dat gaat natuurlijk óók door."
Een rouwkoets en daarachter lopend: enkele vrouwen en een paar mannen.
Ook zíj zijn blij en dankbaar om de uiteindelijke bevrijding. Maar zij dragen hun moeder, honger-slachtoffer zóveel, één dag vóór de bevrijding overleden, ten grave.
„Is het tóch niet in moeders geest?" vraagt Paulien zacht aan Hanna. „Ze hield zo van feesten."
En later tot Maud: „Nu moeten jullie vanmiddag tóch de vlag nog uitsteken hoor! Moeder zou niet anders gewild hebben."

Zo wordt temidden van een uitbundig feestend volk het stoffelijk hulsel van Paula van Sytzama-Oosterhof in de aarde neergelaten.
Een eilandje van stilte.
Evenals drie jaar tevoren bij Johannes, staan er om háár graf slechts enkelen geschaard.
Schoonzoon Henk, die een bizondere band aan haar had, spreekt zó, als Paula's eigen zonen het hem niet hadden kunnen verbeteren. Hoe heeft hij haar gekend en liefgehad!

Die middag storten haar kleinkinderen zich dansend in de dolle vreugde van het bevrijde volk. Eindelijk, eindelijk kán het. Voorbij zijn oorlog en bezetting.
Vrij! We zijn vrij!

De wereld is anders geworden.

Derde deel

HET LATE NAGESLACHT 1945-1969

STROOMVERSNELLING

HOOFDSTUK I

„Trees heeft een Canadees,
O, wat is dat meisje in haar sá-á-á-s."
Mevrouw Louise van Sytzama-Rijper springt geschrokken van haar stoel voor het raam in de Verhulststraat op.
Zij loopt naar de deur en roept op de gang naar het galmende meisje, dat een etage hoger zit: „Anne-Mie-k!!"
Als bovenaan de trap haar veertienjarige dochter verschijnt, vraagt ze dringend: „Wil je er goed aan denken, dat je dit *niet* zingt, als tante Co hier is?"
„O, waarom . . . o ja, I understand."
Wiesje neemt haar plaats bij het raam weer in. Een jaar geleden zat ze hier dag in, dag uit in haast ondragelijke gespannenheid. Zij verwachtte toen tegen alle beter weten in, ieder ogenblik nog Frits de straat in te zien komen. Hij kwam niet en zál hier op aarde nooit meer bij haar komen.
In een Duits concentratie-kamp hebben ze hem na vreselijk lijden, als een hond neergeschoten.
Zij zal haar drie zonen en drie dochters verder alléén moeten begeleiden en opvoeden.
En wat brengt zij ervan terecht? *Niets* tot nog toe.
Na de bevrijding is er een geest in die kinderen gevaren van zich te willen uitleven naar alle kanten, alsof ze uit het leven willen halen, wat er nog uit te halen valt.
Begrijpelijk. Té lang hebben zij in hun kinderjaren gekluisterd moeten leven. 's Avonds na achten niet meer buiten, weinig of geen kontakt met leeftijdsgenoten, doodsangsten voor het verderf dat vanuit de lucht verwoestte, angsten om hun vader, gebalde vuisten en tranen toen deze gevangen genomen en weggevoerd werd, bidden en bidden en bidden om zijn behouden terugkeer. Hij kwam *niet* terug.
Maandenlang hebben ze tegen een moeder aangekeken, die - alsof zíj nauwelijks bestonden - maar op haar man zat te wachten, terwijl zij allang via het Rode Kruis vernomen hadden, dat hij niet meer in leven was . . .

Iedereen verwacht, dat de vrede niet van lange duur zal zijn. Binnen enkele jaren misschien oorlog met Rusland?
Ook díé geruchten gaan aan de jeugd niet voorbij. De bom op Hirosjima heeft een tijdperk ingeluid, waarin het de mensheid mogelijk zal zijn, zichzelf te vernietigen.
En ik sta er dan nu alléén voor.
Wiesje verbergt haar gezicht in haar handen.
Ik weet wel, dat U er bent om me te helpen Heer, maar mijn geloof is maar zo'n walmend pitje. Ik had Frits met zijn vást en blijmoedig geloof, met zijn wijs inzicht in veel dingen, zo nodig.
Zij staat op, als zij haar twee oudste zonen de straat in ziet komen.
Gauw theezetten.

Anne-Mieke zit met haar hoofd in haar handen op haar divanbed. Zij denkt aan haar tien jaar oudere nichtje Ella, die een kind heeft gekregen van een Canadees. De kerel had gedaan, alsof hij met haar trouwen wilde. Later, toen hij plotseling weer naar Canada vertrokken was, en tante Co navraag naar hem had gedaan, bleek hij getrouwd te zijn en twee kinderen te hebben.
Anne-Miek balt haar vuisten.
Rót-kerels! Niet alleen de duitsers, maar ook de canadezen, óók de vuile hollandse N.S.B.-ers, allemaal, de hele wereld één rotte zooi.
Zij schopt verwoed tegen een stoelpoot.
Dat had me een opschudding in de familie gegeven: Ella, die een kind moest krijgen van een Canadees.
Nou ja, - 't was niet half zo'n schandaal natuurlijk als die hollandse meiden, die kinderen van de moffen kregen. Daar waren er heel wat van kaal geknipt na de oorlog.
Wel gezellig, dat tante Co nu een week-end komt logeren.
Voor 't laatst in dit huis. Moeder kan deze hoge huur niet meer opbrengen, pension houden, zoals tante Co vroeger gedaan heeft, gaat met zo'n groot gezin als het hunne, óók niet.
Nog twee weken en dan verhuizen ze naar een bovenhuis aan de Radioweg in Oost. Gelukkig toch nog in Amsterdam. 'n Móórdstad!

De vrouw van dokter de Graaf staat in Amersfoort op het perron te wachten op de trein, die haar naar Utrecht zal brengen, waar Hanna en Jaap nog maar net wonen.
Wèl rijden de treinen weer, maar vraag niet: hóé. Met dichtgespijkerde raampjes, gammele houten banken, zelfs in de 2e

klas en wie 3e klas reist moet veelal genoegen nemen met een plaatsje in een volle bagage-wagen. Op tijd rijden ze ook nog lang niet.
't Materiaal is allemaal even slecht, gebroken leidingen, ja, - wááraan is er momenteel nog steeds géén gebrek?
Je had allemaal min of meer een heilstaat verwacht na de oorlog, maar hoe bitter tegengevallen is alles.
Zij wil zó graag eens naar haar zus Hanna, die kort geleden van Delft naar Utrecht verhuisd is. Je hebt er na al die jaren zo'n behoefte aan, weer eens van hart tot hart met elkaar te praten.
Zij had willen liften, maar Jan had haar dit streng verboden, gedachtig aan wat Maud 't vorige jaar overkomen was. Klazien moet nóg lachen, nu zij het door Maud verhaalde vóór zich ziet. Maud, die na láng in de regen gestaan te hebben, uiteindelijk in een hoge canadese leger-auto was gestapt. Toen ze een eindje op weg waren, had die canadese officier zijn arm om haar heen geslagen en om „love and kisses" gevraagd.
Of Maud al beweerde een man en vijf kinderen te hebben, had er niets toe gedaan. Uiteindelijk had hij haar voor de keuze gesteld: „Ten minutes much love" en dan zou hij haar naar Utrecht brengen, zo niet, dan moest zij midden op de weg uitstappen. Nog vóór Maud voor het laatste gekozen had, begon die kerel haar al achteruit in de laadbak te trekken. Als een wilde kat moet zij hem in z'n gezicht gekrabd hebben, waarop hij er haar uitgegooid had.
„Mevrouw heb een binnenpretje," zegt een eenvoudige man naast Klazien, „en kijk! uw lachen heb geholpen, want daar komp die ouwe sukkel an. En nóú maar sien da we d'r in komme!"
Klazien, opgeschrikt uit haar dromerij over Mauds avontuurlijke belevenis, ziet de afgeladen trein voorrijden. In de eerste en tweede klas wagons zitten en staan de mensen opeen geperst. Er stappen er ook wel uit, maar honderden dringen en vechten zich naar voren, om hun plaatsen in te nemen.
Klazien wordt mee opgeduwd naar de bagage-wagen. Een man met een vrouw en een kind naast haar proberen erin te komen. Ze worden weggestompt. Alleen de man kan terug in de wagen klimmen, waarin een andere kerel hem begint te stompen. Sláán, trappen, vloeken, móórdlust in beider ogen. Als de trein zich in beweging zet, wordt de man eruit gesmeten, waarop zijn gillende vrouw flauw valt. Het kind huilt.
Mensen, die evenmin als zij een plaats in de trein hadden kunnen bemachtigen, schieten toe.
Klazien staat een moment roerloos, haar armen slap langs haar

lijf hangend. Zij doet geen moeite haar tranen weg te vegen. De haat, de duivelse haat in de ogen van die mannen!
Zijn dít Hollanders??!
Pas uit honger en onderdrukking bevrijde mensen?
God, Uw mensen zijn erger dan de beesten geworden, of ze nu Duitser, Hollander, Amerikaan, of van wèlk volk ook zijn.
Met een gevoel of zij moet overgeven keert zij zich om. Naar huis! Naar Jan en de kinderen!
Maar buiten het station gekomen, bedenkt zij zich. Jan is zijn patiënten langs, dan volgt het spreek-uur en daarna wéér weg. Hanna en Jaap hebben op haar gerekend.
Zij gaat tóch liften.

Een uur later stapt zij bij Hanna de kamer in en treft daar tot haar verrassing ook haar zussen Maud en Paulien.
„Meid, Paulien, durf jij nog zo'n reis te maken?! Wanneer kómt dat kind?!" valt ze verrast uit.
„Morgen of overmorgen, misschien volgende week," vertelt deze, rustig doorbreiend aan een das voor één van haar kinderen. Opkijkend in de verbaasde ogen van haar oudere zus, barst ze in lachen uit.
„Meid, jij staat me aan te gapen, alsof je ieder ogenblik verwacht, dat kind van mij te zien verschijnen. 't Is m'n vijfde hoor en dacht je nou heus, dat ik me de gelegenheid zou laten ontglippen om m'n zussen weer eens te zien? Ik vond het zo'n enig plannetje van Hanna, om zonder dat jij het wist, Maud en mij óók op te trommelen.
Maar, - nou moet ik erbij zeggen, dat ik met een auto van een gemeente-lid mee kon rijden."
„O hoor, daar hèb je 't weer. Als jíj je gatje weer niet in een auto kon draaien," roept Maud uit. „Die dominees weten het altijd wel met een praatje hier en een bezoekje daar te fiksen. Die wol heb je zeker ook weer van de één of ander zonder punten gekregen?"
„Ook dat," geeft Paulientje vrolijk toe.
„'t Is toch eigenlijk idioot, dat we nog steeds textielpunten, versnaperingsbonnen, tabaksbonnen en zo voort moeten hebben en dat nu ruim een jaar na de oorlog alles nog zo schaars is."
„Ja, - maar 't zal nu met de hulp van Amerika langzamerhand wel beter worden. Dat Marshall-plan is fantastisch, zegt Jaap."
„O ja, Jaap! Zien wij hem vandaag nog?"
„Dat kan je met een journalist nooit zeggen. - Een hónde-baan," voegt Hanna er zuchtend aan toe.

Nadat zij Klazien haar oude en bewerkelijke bovenhuis in de Van Hogendorpstraat heeft laten zien, schenkt Hanna opnieuw koffie in. *Echte* koffie. Nog steeds een feest om die te drinken, na de jaren, waarin zij het met steeds slechter wordend surrogaat hadden moeten doen.
Het gesprek komt al gauw op hun oudste zus en haar bedrogen dochter.
„Wat heeft Co toch eigenlijk een verschrikkelijk zwaar leven. Moet je zo'n fijne man gehad hebben en dan na twee jaar al weduwe zijn! Ik moet er niet aan dénken," zegt Hanna bewogen.
„En dan dat gesjouw voor die vreemden in haar huis, tóén de twee jongens van Willem er nog bij, ik zèg je, dat het een té zware opgaaf voor een vrouw-alleen is, om met vier veertien- tot achttienjarigen de oorlog door te komen. En dan nu als klap op de vuurpijl dit met Ella."
„Ja, hebben jullie dat kindje al gezien? Co is er gèk op."
„Ja, - en ze leeft ook weer helemaal op, bij de gedachte aan Willems terugkeer. 't Is toch zéker een prachtige oplossing, dat die twee straks met hun zes kinderen en Co's kleinkind in Wassenaar gaan wonen?"
„Willem laat daar een prachthuis bouwen hè. Die heeft ze goed verdiend in de olie."
„Heerlijk, dat we díé broer tenminste nog hebben."
„Onze familie is wel zwaar getroffen in de oorlog. En allemaal in de laatste maanden. Harmen en Tine in twee verschillende Jappenkampen, Frits in een Duits kamp omgekomen, onze moeder van honger en intussen was, zonder dat wij het wisten, Hetty van Willem al een half jaar tevoren overleden en in Cebu op de Philippijnen begraven."
Het binnenkomen van Hanna's drie dochters doorbreekt de vertrouwelijkheid van hun gesprekken.
Jurken worden door de tantes bewonderd, er wordt naar hun scholen geïnformeerd en met enige voldoening konstateren Maud en Paulien, dat de vocabulaire van Hanna's kinderen niet verschilt van die van de hare.
Tante Klazien laat zich een „hé, hé" ontvallen, als Hanna's Lientje haar leraar een pestvent noemt.
Later op straat merkt Lientje tegen haar zusje op: „Je kan wel merken jô, dat tante Klazien van artikel één-en-dertig is, want die zijn nog veel strenger dan wij. Zag je niet hoe ze keek, toen ik „pestvent" zei?"
„Nou, - óns 'n zorg. Ze moest ons op school eens onder elkaar horen. Maar weet je, wat ik van tante Maud hoorde? Die ver-

telde zachtjes aan tante Paulien, dat haar dochtertje, Eva, - weet je wel? - nou, dat die op *ballet*-les gaat!"
„Hè-è?? O ja, maar tante Maud en oom Rob zijn immers hervormd? Die mogen veel meer dan wij."
„Voor mijn part waren wij óók hervormd. Bá, al die kerken en kerkjes, wat hèb je er an? Als je maar Christelijk bent en dat zijn tante Maud en oom Rob héus wel hoor."
„Nou maar zeg, gereformeerd of niet, maar wij móéten nu we op 't lyceum zijn, leren dansen. Je schaamt je dood op feestjes. Achterlijke, gereformeerde trullen, dáár kijken ze ons op aan."

Die avond op de slaapkamer zegt Klazien tegen Jan: „Moet je verbeelden zeg, die kinderen van Maud en Rob leren dánsen. Hun Eva is nota bene op ballet-les met haar zes jaar! Je kan tóch wel merken, dat ze afglijden nu ze hervormd zijn."
Hervormd?! Jan lacht schamper. „Moet je over een paar jaar die synodaal gereformeerden eens zien! Ze praten over oecumene, over éénheid, maar wat heb je aan een *valse* eenheid?
Verwatering Klazien. Dat krijg je als je aan Schrift en Verbond gaat tornen en . . ."
De telefoon onderbreekt hem. Een voortijdige bevalling.
„Verdikkeme! Heb ik nèt m'n pyama aan!"
„Zou je wel „verdikkeme" zeggen?"
„Hhh?" Hij haalt zijn schouders op, tikt even tegen zijn voorhoofd en zegt: „Ga jij nou maar je bed in. Je bent weer hélemaal onder de invloed van je zussen."
„Ja, - 't was een fijne dag."
Met deze woorden rolt zij zich in haar dekens.
Zodra zij de huisdeur heeft horen dichtslaan en Jans auto gestart is, slaat zij het dek van zich af, trekt het licht aan en gaat, haar hoofd in haar handen gesteund, op de rand van het bed zitten. Zij ziet het toneel van die vechtende mannen in de trein weer voor zich. De haat in hun ogen. En eenzèlfde haat ervaart zij tussen Christenen onderling. Zij is destijds werkelijk uit overtuiging met Jan méé uitgetreden uit de synodaal gereformeerde kerk, hoe vreselijk het ook geweest was, dat dit tijdens de oorlog moest gebeuren (wat had moeder daar nog 'n verdriet van gehad en het onbegrijpelijk gevonden), maar Jan is zo fanatiek en professor Schilder was een vriend van zijn ouders.
Zij beweegt haar hoofd heen en weer.
De synodaal gereformeerde kerk, de *válse* kerk?
Nee. Ze denkt aan haar vader, die volgens moeder vást niet met de vrijgemaakten zou zijn meegegaan.

Ze denkt aan wat Maud die middag opmerkte: „We hadden destijds met de afscheiding en met de doleantie niet uit de hervormde kerk moeten gaan. Heus, - of ik nu een orthodox hervormde of een gereformeerde hoor preken, ik merk absoluut geen verschil."
En toen Hanna: „Herinneren jullie je nog, dat moeder van háár moeder, van omoe Oosterhof vertelde, dat die toen in 1886 eigenlijk liever wat haarzèlf betreft, níét met de Doleantie zou zijn meegegaan?"
Paulien en zij hadden toen gezegd: „Dat kan jíj, die zo op omoe lijkt, natuurlijk wel meevoelen."
En tóén was het gebeurd. Paulientje had opeens gevraagd: „Klazien, denk jij nu óók, dat wij de valse kerk zijn? Geloof je werkelijk, dat de Here Jezus ons óók als zodanig ziet? Geloof jij niet, dat wij Hem met al ons bekvechten in de kerkelijke pers groot verdriet doen?"
Daarop had Maud zacht een gedicht van Elisabeth Cheixaou opgezegd dat begon met het lachen van God om Zijn schepping en dat eindigde met dat Hij zag, hoe ze daar beneden om Zijn gebouwen vochten. Huilt God? Ja, - zó eindigde het. „Huilt God?"
Dieper verbergt Klazien haar gezicht in haar handen. Ik huil méé God. Het *is* een aanfluiting, dat wij vechten om kerkgebouwen. Zij had dit vanmiddag ook toegegeven. Ach, zij waren er met elkaar niet uitgekomen. Hoe zouden ze ook? Er zijn na de oorlog opeens zo ontzettend veel problemen op allerlei gebied.
Dankbaar, óók met weemoed hadden zij herinneringen uit hun buitengewoon zonnige, onbezorgde jeugd opgehaald. Alle vier ervan overtuigd, dat hún kinderen zwaarder stormen zouden te verduren hebben. Nú al stapelen de problemen zich rond hen op. Overal staking in het land. Voorlopig geen suiker te krijgen. Zal het communisme ons overspoelen? Gaan wij de grote verdrukking vóór Jezus' wederkomst tegemoet?
Alles gaat zo anders dan wij verwacht hebben. Op politiek terrein ook. Schamper lachend denkt zij terug aan waar zij het die middag met elkaar nog over hadden, over die middagen vroeger in de stampvolle zaal van de Dierentuin in Den Haag, als Colijn zou spreken. Het handgeklap en voetgetrappel, extatische verering in mensenogen bij zijn binnenkomst.
En nú? Moet je zijn „Op de grens van twee werelden" lezen! Maar ja, ook „grote" mannen kunnen zich vergissen. „Vest op prinsen geen betrouwen". En tóch: hij was een man van formaat en díe missen wij tot nu toe. De oorlog is voorbij, maar...

rúzie overal, tot in de kerken toe. Ruzie: oorlog in het klein. In wat voor wereld komen onze zeven kinderen terecht? Zeven? Ik geloof, dat ik de achtste verwacht . . . O God, en de wereld is een gekkenhuis!

Maud treft bij haar thuiskomst haar man in een onbeschrijfelijke rommel aan.
„Bah Rob, wat 'n bende!", valt ze uit, waarop hij nijdig reageert met een: „Leuk kom jij thuis hoor! Een décor voor een toneel schilderen géeft nou eenmaal rommel en ik doe dat voor m'n broodje, voor jouw en mijn broodje en voor de kinderen."
„Alles goed en wel, maar dit doe je toch altijd in de school? Hoe heb je in vredesnaam dit gevaarte hier binnen gekregen?"
„Met m'n handen en op een bakfiets. En als Mevrouw uit is, moet Meneer thuis zijn, om op de kinderen te passen hè?"
„Ja, - die nú nog boven aan 't keet schoppen zijn."
Maud rent de trap op.
Beneden schudt vader Rob zijn hoofd, als hij haar driftig te keer hoort gaan. Hij zucht schuldbewust. Ik had ze moeten verbieden, maar hemel nog toe, als ik bezig ben . . . 't ging zo lekker . . . Hij gooit z'n penseel neer, veegt z'n handen aan een vuile doek af, kijkt om zich heen en strijkt, de rommel overziende, nerveus door z'n haren. Begint dan alles in een hoek van de kamer te schuiven. Dat is nou 't voordeel van op een gebeitste planken vloer met een schunnig vóór-oorlogs karpet te huizen. Hij lacht grimmig. 't Was geen prettige thuiskomst voor haar. Dat is een feit. Wat zal hij doen om 't een beetje goed te maken? Er is geen thee gezet, geen koffie . . . , maar wácht: hij heeft dat goeie bericht van die kleren in Rotterdam voor haar.
Maud, die intussen bezig is dochter Eva, die zij een te harde klap had toegediend, tot bedaren te brengen, komt opeens tot zichzelf als zij in de kamer ernaast haar tweede zoon hoort zeggen:
„Moeder slaat Assepoester en jij bent haar prins, nou moet jíj moeder slaan."
„Nee, - want dan groeien m'n nagels boven m'n doodkist uit."
Maud schiet in de lach en laat zich rustig vertellen, hoe de kinderen met elkaar toneel hadden gespeeld. Als zij het bed, waarin haar twee zoons liggen nadert, ziet zij aan hun gezichten en aan de tot hun kin stijf opgetrokken dekens, dat zij daaronder iets te verbergen hebben. En ja hoor, Hans ligt met háár Zondagse jurk aan in bed. Hij was immers één van de zusters van Assepoes? Barbara was de andere.
Maud is totaal ontwapend. Na haar „Zondagse" (wie lacht daar?

De rafels hangen erbij!) jurk op een stokje (die dingen zijn ook nog niet te krijgen!) gehangen te hebben, zoent ze haar vijftal langs en gaat naar beneden.
„Zeg Maudje, - je moet morgen weer op reis. Naar Rotterdam. Kleren en schoenen halen. Neem maar een grote koffer mee."
„Kóffer, zeg je? Die rieten reismand met die kapotte hoeken dan. Maar wat *is* dat opeens? 't Klinkt als een sprookje."
„Nou, collega Harmsen is, zoals je weet, lid van de Vergadering der gelovigen of Derbisten, zoals we vroeger zeiden en nu is er in Rotterdam een enorme hoeveelheid kleren, schoenen en weet ik veel uit Amerika aangekomen, om uit te delen onder leden van de Pinkstergemeente en die van de Vergadering."
„O, - nou dan krijgen wíj, als hervormden, natuurlijk niets."
„Harmsen zegt van wèl. Hier zijn formulieren, die we in duplo moeten invullen."
„Christelijke Gemeente Gods - Afd. Voorziening Kleeding, Dekking en schoeisel", staat er boven. Daaronder moeten namen, adres en geboorte-datum ingevuld worden van hen voor wie kleren aangevraagd worden.
Maud leest verder: „Deze aanvraag is bedoeld voor die goederen, welke *dringend noodig* zijn . . ."
„Nou, *dát* is het bij ons," mompelt ze, „maar Rob, laten we er maar niet teveel van verwachten.
Enfin, 'k zal deze twee formulieren in ieder geval maar invullen. Heb je 'n potlood? Hierzo: Overjas: - één. Die heb jij allereerst nodig.
Jasjes: drie - voor de jongens en twee manteltjes voor de meisjes.
Vest: één.
Overhemd: één.
We moeten niet te hebberig doen natuurlijk. Ondertussen lijkt het mij toch allemaal te mooi om waar te zijn.
Schoeisel: ja, - wat moet je dáár nou achter zetten? Zeven paar?
Mantel: één. Voor mij. Japon: één. Ook voor mij.
O gunst en op dat mannen-formulier staat óók nog een costuum. Invullen Rob? Weet jíj nog, hoe een kompleet costuum eruit ziet? Maar nóg eens, je zal het zien: ik kom met een lege reismand thuis."
„'t Is in ieder geval te proberen. En vertel me nou maar eens hoe je 't gehad hebt. 'n Mooi huis, dat van Hanna en Jaap?"
„Nou, oud en erg bewerkelijk hoor, maar ja, ze zijn blij dat ze wat hebben. Ze zitten er overigens wat vloerbedekking betreft, mooier bij dan wij."
„Gekregen na het bombardement van Rotterdam. Met de onze

speelt na onze evacuatie nu een familie ergens in Duitsland mooi weer."
„Ja. Ik moet er *niet* meer aan denken, wat we toen allemaal moesten laten liggen en hangen. Weet je nog, dat controlerende snot-N.S.B.-ertje?"

Beladen met kleren, schoenen en dekens komt Maud die volgende dag uit Rotterdam thuis. Met de rug van haar hand veegt ze langs haar neus en in haar ogen als ze vertelt, hoe iedereen daar „broeder en zuster" tegen elkaar zei en zíj óók echt lief als Zuster was aangesproken.
„Geweldig Rob! Dat zíjn we toch ook van elkaar? Die wármte, dat spontaan hartelijke, dát mis ik nou in onze kerken."
Gedragen, maar nog heel goede kleren uit Amerika, worden door vader, moeder en kinderen gepast. Feest is het, gróót feest!
In de zak van een teddy-mantel voor Maud, vindt zij een briefje. Uit Lynchburg, Virginia:
„Dear Neighbour and Friend.
Here is so I hope some one can get some good out of this coat. I wore it myself. I know it is warm. Best wishes. Mrs. T. L. Stenson."
Ontroerd vouwt Maud het briefje dicht.
„Ik ga haar direkt schrijven."

In de auto van het gemeente-lid op weg naar huis wordt Paulientje tot haar schrik het bekende weëe gevoel in haar rug gewaar.
„Wilt u misschien nog wat harder rijden, als het kan?", vraagt ze timide.
„O Mevrouw, is het al zover? Nog éven wachten hoor! Over een goed kwartier bent u thuis."
Hij vermeerdert zijn vaart tot 80, soms tot 100 km ziet Paulientje, die stijf haar armen onder haar buik houdt.
Twintig minuten later draagt dominee Henk Rietdijk zijn vrouw de trap op en fungeert als vroed-man bij de voorspoedige geboorte van zijn vijfde kind.
Op de trap heeft hij nog naar het dienstmeisje gebruld: „Anjáááá! Bel dokter Kóóistra!!"
Het zweet gutst in straaltjes langs zijn gezicht. Daar ligt zijn tweede dochter nu. Het frommelige gezichtje loopt blauw aan en - ze huilt niet! Angstig, gespannen handelt hij bliksemsnel en intuïtief goed. Met z'n wijsvinger haalt hij slijm uit het mondje en ja hoor, Goddank!, ze huilt.

„Nou kan ik het verder niet meer," verzucht hij, wijzend op de navelstreng.
„Wacht maar, dokter komt zó, weer een meisje hè? Leg even die baddoek over haar heen."
Na dit gedaan te hebben, sluit hij de ogen van zijn dappere vrouw met een kus.
„Je hebt 't hem weer enórm flink geleverd, Pautje. Drie zonen en twee dochters, - nou is 't welletjes hè?"
„Je veegt met mijn positie-japon je zweet af," klinkt het nuchter.
Hij kijkt beteuterd naar de lap, waarmee hij z'n gezicht aan 't betten was, - haar vale positie-japon! Nou, die heeft ze tóch niet meer nodig en zéker dit vod niet.
Hij smijt de jurk in een hoek.
Op dat moment komt dokter Kooistra binnen.

Willem van Sytzama en Co Hulsma-van Sytzama zitten in gebogen houding, de handen slap tussen hun knieën hangend bij het open haardvuur.
Met een verbeten uitdrukking op zijn gezicht knipt Willem de punt van zijn sigaar af.
Co snuit haar neus, neemt met haar linkerhand de bril eraf, om met de rug van haar rechterhand in haar ogen te kunnen wrijven.
„Tja, dat is de lieve jeugd van tegenwoordig", - begint Willem, grimmig de kat, die op zijn stoelleuning sprong, wegslaand - „dankbaarheid? Dat is blijkbaar een achterhaald begrip. Hoe fantastisch en met hoe grote liefde heb jij dat kind niet opgevangen, toen ze zwanger was van die Canadees. Jij verzorgde hoofdzakelijk haar kindje . . ."
„Nou ja, zij had iedere dag haar werk op de A.N.W.B. en kwam 's avonds moe thuis."
„Goed, goed. De jongedame krijgt weer een vriend, gaat avond aan avond met hem uit, laat haar moeder, die als weduwe haar portie aan verdriet en moeite waarachtig wel te dragen had, alleen en moet potverdikkeme wéér trouwen. Moeder zorgt voor een feestelijke trouwdag, de bruid gaat nog in 't wit óók (wie lacht daar?), meneer en mevrouw gaan op huwelijksreis, moeder Co zorgt wéér twee weken alleen voor Jacobientje en . . . en nu komt ze dat kind van je weghalen met een kort „dank u wel hoor" en een ellenlang relaas over haar reis. Geen notie dat ze dat kleintje als 't ware van je afscheurt."
„Ach, - je stelt het nu wel èrg scherp. In haar hart is ze heus wel dankbaar, maar ze kan het zo moeilijk uiten."
„Nonsens! Je reinste flauwe kul!" briest broer Willem.
„Laten we er nu maar over ophouden. Inderdaad mis ik m'n Jacobientje heel erg. Ik ben me té veel aan 't kind gaan hechten. Mogelijk zit dat Ella ook een beetje dwars, dat Jacobientje altijd liever bij mij zat dan bij haar. Ella heeft in haar drie-en-twintig jarig leventje al heel wat te verwerken gehad.
Ik denk vaak hoe heel anders het met mijn kinderen gegaan zou

zijn, als Kees was blijven leven."
„Ja kind, dat is altijd nog één van de grootste raadsels in mijn leven, dat God zo'n begaafde man als die van jou, die zóveel betekende voor Zijn kerk hier, zomaar ineens wegnam.
Maar ja, - denk eens aan Auschwitz, aan al die concentratiekampen, waarom moesten onze broers op zo'n wrede manier gedood worden, onze moeder van honger sterven? Denk eens aan de duizenden ginds in Hirosjima, die nu door de nawerking van die bom vreselijk lijden en misschien pas na jaren eindelijk sterven mogen? Waaróm, waaróm, waaróm?"
Hij springt op, ijsbeert de kamer door.
„Door een spiegel in duistere rede, - maar die rede wordt steeds donkerder."
Hij bijt de woorden tussen zijn tanden.
Co gooit een blok hout op het vuur. „Kom nou maar zitten. Ik word moe van dat heen en weer geloop."
Starend naar het waaieren van de vlammen veegt zij haastig de tranen, die zij opeens niet meer binnen kan houden, van haar wangen.
Maar hij heeft het gezien.
„Waarom zit je nou in 's hemelsnaam te janken? Huilende vrouwen maken me gèk, dat weet je."
„'t Is al over."
Hij komt tegenover haar zitten en vaderlijk zijn hoofd schuddend, vraagt hij: „Cootje, denk je nog wel eens aan de Tuinsingel in Schiedam, aan onze jeugdjaren in 't Schuytenhuis in Den Haag? 't Lijkt prae-historie, een zon-overgoten prae-historie. Als wij onszelf destijds eens hadden kunnen zien, zoals wij nú hier zitten, zouden we er niets van gesnapt hebben. Wat hadden we een pracht stel ouders èn - grootouders niet te vergeten. Als ik de gezinnen van hun nageslacht nu zo eens bekijk, vind ik maar één woord: *degeneratie*. Maar - Jacoba, vertel me nou eens waarom je sjimpte. Om 't gemis van Jacobientje?"
„Nee. Om m'n dochter. Ik weet niet of ze wel echt gelukkig is. Toon is zoveel ouder en zo'n star gereformeerde."
„Nóu moet je ophouden zeg! Hij is dan toch niet zó star gereformeerd - of misschien hoort dat er juist wèl bij - om vóór zij getrouwd waren nou ja en de rest. Maar zusje, je weet evengoed als ik, dat ook zij haar huwelijksgeluk in jaren zal moeten bevechten. Dat moet je nu loslaten. Och Heer, waarom krijgt een mens kinderen?"
Deze verzuchting doet Co weer lachen.
Dan is 't een tijdlang stil tussen hen.

Als Co een kop zwarte koffie voor hem heeft neergezet, zegt ze zacht: „Je had het over degeneratie en ik zie dat óók wel, maar tóch . . . ach, in mijn eenzame dagen en nachten heb ik mij op veel kunnen bezinnen - toch geloof ik, dat God met een ontzag'lijk ziftingsproces bezig is. En onze kinderen zitten daar middenin. Let maar eens op, hoe uitdagend zij ons, ouderen, tot volstrekte eerlijkheid dwingen. Op kerkelijk, sociaal en politiek terrein en niet te vergeten: in de cultuur."
„Ja, ja, - ons ouderen brutaalweg ter verantwoording roepen. Alsof wij en onze ouders met z'n allen een stelletje huichelaars of debielen geweest zijn. Máár . . . Cootje, je bent een fijn wijf, want je hebt het goed gezien. Inderdaad, - de wereld is vol onwaarachtigheid. En dat ze daartegenaan schoppen is goed, máár . . . de manier waaróp! Die zint me niet.
Behalve m'n eigen zonen en dochters en die van jou, ook nog dat voogdschap over de kinderen van Frits . . . Dat weegt me wel zwaar hoor. Als ik dat stelletje daar bij Wiesje zo eens aanzie en beluister, dan voel ik me opeens een „ouwe man", hoewel ik heel wat meer van de wereld heb gezien dan die snot-apen."
„Denk je er wèrkelijk niet over, om nog eens te trouwen? Je bent pas zeven-en-vijftig."
„Nee!"
„Nou, je hoeft niet zo te bijten."
„Nou moet je eens goed luisteren - en hierna wil ik er dan ook *niet* meer over praten. Jij hebt eenmaal van je leven een man onzinnig lief gehad. Een man, in wiens schaduw de twee anderen die jou ten huwelijk vroegen, in de verste verte niet konden staan. Hoewel je bij Bert lang geaarzeld hebt, ben je tóch zo wijs geweest, het niet te doen. Dat was een enorme geestelijke prestatie van je. Want zodra je, bij een eventueel tweede huwelijk begint met te vergelijken, wat dan in 't nadeel van de tweede uitvalt nog vóór je getrouwd bent, begin er dan maar *niet* aan.
Zó verstandig ben jij geweest.
Maar nou: ik. Je weet er alles van. Tine: mijn eerste grote liefde. Hoewel zij Harmens vrouw werd, behield zij de eerste plaats in mijn hart. Hetty: de tweede. En nu wéér aan een huwelijk beginnen? Ik denk er niet over.
Co, jij en ik zullen als oudsten van de familie Van Sytzama proberen, onze taak ten opzichte van de jonge generatie zo goed mogelijk te blijven vervullen. Af en toe zit ik een paar weken in Londen voor de maatschappij, jij gaat eens met me mee, we maken ieder jaar samen of met een stel kinderen een reis naar Zwitserland, Italië, of wat je maar wilt en zo moeten we als

broer en zus nog wat van ons leven zien te maken."
„Je moest eens weten Willem, hoe ik ópleef nu jij er bent. Ik leefde gewoon naar m'n dood toe de laatste jaren. 't Kon me hier allemaal niets meer schelen, - zonder Kees.
Wat de Van Sytzama's betreft, heb je niet aan neef Boote gedacht. Hij is de oudste van ons *geslacht*."
„Dat is waar. Ik moet die kerel nodig eens spreken. Hij is hervormd hè. Zijn zoon Klaas staat als dominee in Leeuwarden. Heeft z'n Friese bakermat weer opgezocht.
't Verdriet mij nog steeds, dat mijn zonen geen van beiden dominee willen worden. Ik zou Ruud er meer geschikt voor achten dan Johannes, maar ja, de heren voelen er niet voor. Die oudste van Frits is nu afgestudeerd hé. Wéér een dominee Johannes van Sytzama. Tóch fijn. We stammen uit een oud priesterlijk geslacht Jacoba, dat vanaf plus minus 1700 dominees heeft voortgebracht!"
„Behalve dan die rare sinjeur, die overgrootvader van ons."
„Ja, - die sprong er tussenuit. Ik had die kerel wel eens willen kennen. 'k Ben bij mezelf meermalen iets van zijn „wilde haren" gewaar geworden. En 't ziet er naar uit, dat óns nakroost met hun agressiviteit, hun loslaten van vele normen, hun affectie voor „wijntje en Trijntje", „waardige" nazaten van dát heerschap zijn. 's Kijken . . . tot in het derde en vierde geslacht . . . Verrèk zeg, zij zijn het vierde geslacht!"
Lachend zegt Co: „Nou, kijk nu eens naar buiten, hoe fantastisch dat vierde geslacht daar aan 't tennissen is."
Met trots kijkt Willem naar zijn dochters. Mooie, slanke meiden. Carla, de jongste, tennist met Co's zoon Walter. Uiterlijk sprekend zijn vader, maar innerlijk niet aan hem kunnende tippen. Studeert psychologie, maar . . . is hij zèlf psychisch wel honderd procent? Hij zal deze gedachte tegenover Co nooit uitspreken. Zij is dol op Walter, die haar tijdens de oorlog tot grote steun geweest is en van wie zij meer liefde ontvangt dan van haar dochter. Ja, - eigenlijk is die Ella óók 'n vreemd kind. Tot tweemaal toe moeten trouwen. Kees en Co . . . allebei hyper intelligent . . .
Onlangs hoorde hij nog van kinderen van zeer begaafde ouders, die in dat instituut van Waterink zaten . . .
Hé, loopt Paulien daar zo intiem weg met die Roomse buurjongen? De vent slaat waarachtig z'n arm om haar heen, hoofden buigen zich naar elkaar toe, de vlerk!
Driftig gooit hij de tuindeuren open.
„Paulien!"
Zijn oudste dochter trekt zich even uit de arm van de jongen los,

draait haar hoofd om en roept: „Ja paps, wat *is* er?"
„Kom eens hier."
„Ja, nou, wat *is* er dan?"
„Kom hier! En schreeuw niet zo."
„'k Weet niet wie er harder schreeuwt, u of ik."
Sloffend komt ze naderbij, pink aan pink met Dolf Raasveld.
„Jij alléén! 'k Heb met hem niks te maken!"
Achter zijn rug waarschuwt Co zacht:
„Beheers je. Maak geen brokken als 't niet nodig is."
„Ach, dat slappe vrouwen-gedoe!"
Wat lijkt ze op Hetty. Even charmant en koket. 't Doet een beetje pijn van binnen. Schuldgevoel ten opzichte van Hetty, die hij in liefde tekort gedaan heeft.
„Hè, pappie, waarom roept u me nou? 'k Had nèt zo'n fijn gesprek met Dolf."
„O. En kan je dan niet gewoon naast elkaar lopen? Moet je je dan aanstellen, alsof je verloofd bent met je zeventien jaar? Je wilt er wel aan denken, dat die jongen Rooms is en dat hier dus nooit iets van komen kan en in de tweede plaats is z'n vader een grote prol."
Paulien legt haar mooie, door de zon gebruinde armen om zijn hals. En daarmee is hij al verloren.
Als ze 'm dan nog, haar koppie schuin en éven hem in z'n neus knijpend vraagt: „Maar wat heb ik nou met die prollerige Pa te maken? Geef míj m'n eigen brombeer maar", is hij helemaal wèg en baat geen wenkbrauw-fronsen meer.
„Bovendien, vader, als je bevriend bent, mag je toch rustig eens gezellig met je armen om elkaar heen lopen en elkaar eens een kusje geven? Dan hoef je toch niet direkt aan verloven en trouwen te denken? Daar denken oudere mensen dan meteen aan. Tante Wiesje ook. Toen Anne-Mieke hier logeerde, vertelde ze me, dat haar moeder als een viswijf tegen haar was uitgevaren, nota bene omdat ze met een vriendje naar de bioscoop gegaan was. Die bioscoop was voor een gereformeerde domineesdochter blijkbaar het voorportaal van de hel. En wát hadden ze gezien? „Jody en het hertenjong". Nou vráág ik u! En dat ze met een jongen hand in hand gezeten had - dat had de één of andere gereformeerde „taart" aan tante Wiesje verklikt - nou - dat was het voorspel van wat Ella was overkomen.
Nou vráág ik u, vader, Anne-Mieke is een kind van amper vijftien! Zo'n mens hè, met 'r uitgestreken, gezalfde gereformeerde gezicht, die zoiets aan tante Wies overbrengt, nou reken maar dat dát wijf een vies hartje heeft."

Weggedoken in een fauteuil achterin de kamer barst Co in lachen uit.
„Hé, zit tante Cootje daar? Sorry hoor, als ik dat geweten had, zou ik dat van Ella niet gezegd hebben."
„O kind, dat geeft niets. Ik vind je kostelijk. Alleen moet je in verband met wat je vader éérst zei, altijd wèl de spreuk in gedachten houden: „Twee geloven op één kussen, daar komt de duivel tussen"."
„Nou, 'k hóór het alweer." Willem duwt zijn dochter zacht naar buiten. „Als vrouwen het voor elkaar opnemen, kan een man z'n matjes wel oprollen. Tante Co ondermijnt mijn gezag.
Hoepel maar óp met die vrijer van je, maar ik sla je benen onder je achterste weg, als je me ooit met een Roomse jongen aan komt zetten!"
„Dag liefje! Hier, zoen op je neus."

Willem keert zich hoofdschuddend naar zijn zuster om. „Daar stá je nou als vader. Niks meer te vertellen.
Wíj hadden eens zo tegenover onze ouders moeten staan. Onvoor-stel-baar!"
„En tóch hè Willem, toen wij zo oud of liever: zo jong waren, maakten wij stiekem onze slippertjes met een vriendje of vriendinnetje naar de Scheveningse Bosjes en dan jokten we naderhand vader en moeder maar wat voor."
„Toegegeven, maar met al dat vriendjes- en vriendinnetjes-gedoe van tegenwoordig hebben ze wel bizonder veel vrijheid. Kunnen ze die aan?"
„Jij denkt natuurlijk aan mijn Ella. Maar dat was ánders dan dit. Zo vlak na die oorlog waren de Canadezen onze hèlden, die ons bevrijd hadden. En ja, - 't was een knappe kerel, 't kind had zó lang vast gezeten . . .
Ik vertel je Willem, dat ze er kapót van was, toen de vent getrouwd bleek te zijn in Canada. Ik kan je nooit precies vertellen, wat ik tóén met haar doorgemaakt heb. Zij zou zichzelf wat hebben aangedaan als ik haar niet voortdurend in de gaten had gehouden. Zij was opeens veel ouder geworden. En - verbitterd. Toen kwam Toon. Precies het tegenovergestelde type van die Canadees. Gereformeerd, uit een degelijk gezin, boekhouder in een grote zaak, 'n baan met een vast inkomen dus, hij vond geen enkel bezwaar in haar kindje" . . . „maar wilde er gelijk maar één van hemzelf bij hebben," vult Willem aan.
„Ja, ik moet je zeggen, dat ik dit nooit van dít type man verwacht zou hebben. *Ik* ken hem niet anders dan als een stille, tamelijk saaie figuur."

„Bij wie nu iets van de diepe grond onder dat stille water boven is gekomen."
Co zucht. „Dat is nou juist wat mij benauwt. Die jongen heeft iets ondoorgrondelijks, wat míj bang maakt. O, - en dag en nacht bid ik voor 't geluk van dat kind," voegt ze er hartstochtelijk aan toe, om dan op te springen en op luchtige toon aan te kondigen, eens naar de keuken te gaan, om met de hulp in de huishouding 't één en ander over 't eten te bespreken.
Als zij de kamer weer binnenkomt, vindt ze haar broer bezig een glaasje cognac voor zichzelf in te schenken.
Een brief van Hanna, die zij die morgen ontvangen hadden, ligt opengeslagen op de grond. En Willem bromt: „Alle kerkbesef is weg."
Spotlachend kijkt Co hem aan. „Omdat die dochter van Hanna en Jaap zich met een hervormde jongen gaat verloven?"
„Hervormd? Zeg maar gerust: vrijzinnig."
„Ik snap jou niet, Willem. Jij, die zóveel van de wereld hebt gezien, jij bent wel zó doorgedraaid gereformeerd! Wie heeft het nou over kerkbesef! Dat vind ik een . . . ja, een eigengerechtigd woord. Daar kom je de hemel zéker niet mee binnen. Zo'n kosmopoliet als jij bent, die zegt in Hong-Kong zulke fijne diensten meegemaakt te hebben in de Presbyterian Church, die zich maar iedere dag een cognacje of een whisky inschenkt (aan zó'n luxe moet *ik* nog wennen) en die momenteel - ook tegen je kinderen - kan praten alsof alleen de gereformeerde kerk goed is.
Je bent overigens ook zo'n draaibord hè, want éérst vertel je me, dat je tien jaar geleden al tegen vader gezegd had, dat je de dood in de pot zag bij de gereformeerden."
„Ja! Een domineeskerk vol kudde-dieren zag ik. Inderdaad heb ik toen al tegen vader gezegd, dat de gemeente-leden ge-activeerd moesten worden. Tweemaal naar de kerk op zondag, maar in de week geen poot uitsteken voor de Here God, in casu dan voor hun medemens. Stekeblind voor de ellende van millioenen over de hele wereld. Voor ten hemel schreiend onrecht buiten de kerkmuren."
„Nu vráág ik je toch! Nu zeg jíj precies hetzelfde wat onze kinderen en onze neven en nichten beweren. Ik hoor je zó toch liever, dan als je zo star gereformeerd praat. Hetty zal het met jou vaak knap moeilijk gehad hebben."
„Dát hééft ze."
„Zij was ruim in haar denken en ze had een warm gelovig hart."
Enige ogenblikken is het stil.
„Ik heb haar vaak miskend. Jij bent maar twee jaar getrouwd

geweest, maar 't is een moeilijke opgaaf, je huwelijk door de jaren heen mooi te houden, de ander kans te geven zich tenvolle naast je te kunnen ontplooien. Ik heb daarin met mijn heerszuchtige aard gefaald."
Co gooit een nieuw houtblok op het vuur. Wat hóúdt ze van deze broer, die altijd zo met zichzelf overhoop ligt, die in vuur en vlam stond voor de kerk, die hij vanuit de verte zo liefhad en - idealiseerde. En dan Hetty met haar artistieke aanleg, haar charmes, waarmee zij de mannen zo behagen kon en Willem tot giftige jaloersheid prikkelen. Haar volslagen negeren van kerkelijke grenzen, maar... zéker een burgeres van het Koninkrijk, met een diepe liefde voor haar Heiland en Heer. Haar dochters lijken op haar. De zonen meer op hem.
„Weet je Co, waarom ik altijd de gereformeerde kerken zo door dik en dun verdedigd heb?"
Zacht opeens, - nog met zijn gedachten bij Hetty - klinkt zijn stem.
„Omdat ik haar prachtige belijdenis zo van harte onderschrijf, omdat ik haar geschiedenis bestudeerd heb en daaraan altijd de figuren van vader en grootvader verbond.
Zoals je weet heb ik in Manilla en in Cebu met mijn buitenkerkelijke vrienden de hele Institutie van Calvijn doorgenomen."
„Zaten die kerels zich niet stierlijk te vervelen?"
„Nee, - we kregen pracht-discussies."
„En onderwijl gaf Hetty Zondagschool-les?"
„Ja. In 't Engels en in 't Frans."
„Wat was ze toch begaafd."
„Ja. - 'k Hèb wel eens gedacht, dat ik m'n carrière misgelopen was en dominee had moeten worden. Toch is 't maar goed, dat ik achter m'n olie-karretje ben blijven lopen, anders was er nog meer ruzie in de kerk geweest."
Wat lijk je toch op opa Oosterhof, denkt Co. Emotioneel, driftig, een bruut, een doordraver aan de buitenkant, maar innerlijk een gevoelig kind.

Na door de radio die avond naar de nieuwsberichten geluisterd te hebben, zegt Co: „Ik kan maar niet aan die naam Indonesië wennen hè. Ik zeg altijd nog Indië."
„Nou, - Indië of Indonesië," valt opeens Paulien uit, „'t is allemaal maar rottigheid daar. Dolfs broer zit daar nou in die politionele aktie. Dan denk je: ziezo, die oorlog is voorbij en dan kan je dáár nog eens gaan vechten.
En - tegen wié eigenlijk? De Jappen zijn daar al lang weg. Een

vriend van Dolfs broer is daar door een republikein *vermóórd*!"
Tante Co mompelt iets over communisten, die daar zitten en dat ze te doen heeft met Juliaantje, die haar regering maar direct kon beginnen met de overdracht van Indië. Vreselijk! Dat volk kán nog niet zelfstandig zijn. En wat hèbben wij er niet een zégen gebracht!
„Daarom snap ik onze zendingsmensen niet hè, die er zo hevig vóór schijnen te zijn, dat wij ons daar terugtrekken. Wat moet dat nou met die jonge kerken daar?
Hoe kúnnen die zendelingen het nu in vredesnaam met een vent als Soekarno eens zijn?"
Willem, die al die tijd gezwegen heeft en geamuseerd naar zijn zuster en z'n dochters luisterde, wordt door dochter Carla tenslotte tot spreken gedwongen.
„Pappie, zeg ú nou eens wat. U bent het wèl met de zendelingen eens hè. Ja heus hoor, tante Co, die vader van ons denkt er anders over dan de meeste mensen hier."
„Hoe weet jij dat, kleintje?"
„Uw gróte dochter luisterde toen u het er met Johannes en Ruud over had."
„Zo, zo, - een klein potje met grote oren dus. Nou maar kinderen, een gefundeerd oordeel over één en ander kan ik mij nog niet vormen. Daarvoor is de situatie nog te chaotisch. Vergeet niet, dat we op de grens staan van een nieuw tijdperk. En zéker wat Indonesië betreft. Er zullen vele jaren overheen moeten gaan eer de orde daar hersteld is, de economie, de binnen- en buitenlandse politiek, de hele structuur van hun maatschappij.
In ieder geval ben ik falikant tegen die politionele akties. Joost mag weten wat die Westerling daar precies heeft uitgevreten op Celebes. Overigens: die Sharir is een fijne kerel.
Ik geloof, dat onze zendingsmensen, die daar jaren en jaren gewerkt hebben, die de bevolking kènnen, het goed zien.
Niemand kan nog met zekerheid voorspellen, óf en hóé uit deze verschrikkelijke chaos een geordende maatschappij zal opbloeien. Maar wij moeten daar wèg. Wij hebben daar het evangelie mogen brengen, ziekenhuizen en scholen opgericht, maar we hebben ook uitermate dik aan dat land en volk verdiend.
En nóóit gezien - ik óók niet hoor - hoe ón-evangelisch de inlanders dikwijls door ons behandeld werden.
En nu zegt God: „Ziezo jongens, nou is 't genoeg. *Eruit* jullie. Voor mijn kinderen daar zal Ik verder wel zorgen."
Kijk, - ik hèb zo 't gevoel, dat de gedachten van onze zendingsmensen in díé richting gaan."

Co blijft tegensputteren. Ze weet, dat ze daarbij haar hele familie, vrienden- en kennissenkring achter zich heeft en mèt hen de zendingsmensen van communistische sympathieën verdenkt.
Als Paulien naar boven gaat, keert zij zich bij de deur nog even naar tante Co om.
„Weet u wat er volgens mijn geliefde broeder Ruud en mijn nóg lievere neef Hans uit Amsterdam achter zit? Angst om onze centjes. Doodsbenauwd, dat we zonder het rijke Indonesië straatarm zullen worden. En daar moeten onze jongens zich daarginds nou voor dood-vechten. Tabé hoor liefjes, maf ze."
„Nou, - je hoort het - neven en nichten van nog geen twintig discussiëren blijkbaar al hevig over de politiek," merkt Co op.
„Ja, - en wij, oudjes, zullen alle zeilen bij moeten zetten, om in deze snel veranderende wereld op alle gebied bij te blijven."

Anne-Mieke van Sytzama steekt haar hoofd om de even geopende kamerdeur.
„Nou moeder, ik gá hoor. Mag ik de huissleutel?"
Mevrouw van Sytzama legt haar breiwerk neer en staat op. „De huissleutel? Waarvóór? Ik wacht wel op je."
Inmiddels is de deur van de huiskamer dichtgetrokken en trekt Anne-Mieke pijlsnel een lange regenmantel aan. Het helpt niet. Met opgetrokken wenkbrauwen neemt haar moeder haar van boven tot onder op en vraagt met een vies gezicht: „Heb jij een spijkerbroek aan?!"
„Ja. Jans blue yean. Met m'n plooirok er overheen. Als we gaan dansen, doen wij, de meisjes dan, die spijkerbroeken uit."
„En . . . en die afschuwelijke slobbertrui? Ben je nou helemáál gek? Wou je nu werkelijk zó, als een nozem uitgedost, naar een feest gaan?"
Driftig opeens pakt ze haar dochter bij de arm. „Alsjeblieft! Náár boven. Je trekt je blauwe jurk aan."
„Nee moeder, lúíster nou eens even! Jakkes, dat gezeur ook altijd hier. We hebben afgesproken allemaal in slobbertrui en spijkerbroek te komen. En omdat ik wist, dat u een meisje in een spijkerbroek een soortement gruwel voor Gods aangezicht vindt . . ."
„Hé, hé, schaam je wat!" . . .
„Nou ja, - daarom heb ik er geen gekocht, maar die van Jan gejat. Waar broers al niet goed voor zijn."
„Nou ja, als ze zich allemáál zo aanstellen, kan jij geen buitenbeen zijn, dát snap ik óók wel. Maar de huissleutel krijg je niet. Ik *eis* - hoor je me goed? - ik eis van je, dat je uiterlijk om twaalf uur thuis bent."
„Belachelijk!" Zij spuugt het woord haar moeder in 't gezicht.
„Belachelijk? Wij moesten vroeger uiterlijk half elf thuis zijn."
„Dáár heb je dat gezegende „vroeger" weer. Geef míj vandaag en morgen maar."
De lach springt in Wiesjes ogen en om haar mond. Zij legt haar hand op de arm van haar recalcitrante dochter en zegt,

zachter opeens: „Vader zou jou óók geen sleutel gegeven hebben. Héus niet. Ik wacht op je en dan kan je me nog gezellig vertellen, hoe je 't gehad hebt."

In nonchalante houdingen zitten, liggen of hangen ze op de grond en in stoelen: de leerlingen uit de vierde klas van het Christelijk lyceum. Monique Verhagen is jarig geweest.
Er is een felle diskussie tussen Monique en haar ouders aan deze avond voorafgegaan. Vader en moeder Verhagen hadden er nota bene bíj willen blijven!
„Dat is idioot, dat kán niet, dat doen andere ouders óók niet, dan wil ik géén feest."
„Dus je zou je ouders de deur uit willen bonsjoeren?"
„Ja. Of, desnoods gaat u boven zitten. En u mag natuurlijk best eens even komen kijken."
„O, - wat fíjn zeg. Dank je wèl hoor! Kostelijk, om in je eigen huis eens even om een hoekje te mogen kijken," had vader Verhagen gesneerd.
„Nou, - en we mogen in de voorkamer toch wel dansen zeker? Ik zal morgen zèlf 't parket wel weer opwrijven."
Zuchtend hadden de ouders tenslotte toegegeven.
„'t Is nu eenmaal de geest van de tijd man, je doet er niets aan. Wij houden dat tóch niet tegen."
„Alles goed en wel, maar als die jongemensen hun avonden niet meer inhoud kunnen geven dan dat stomme ge-dans, dan pleit dat niet voor hun geest. Maar dít wil ik je wel vertellen: ik ga níet m'n huis uit. We zullen ons dan maar boven op de slaapkamer installeren, maar ik laat me niet door die snotneuzen de straat opjagen."
Aldus had pa gesproken en zo zit hij dan nu met moe op de slaapkamer, waar zij een blaadje met thee en kopjes en ook twee gebakjes heeft neergezet met een: „Zo Floor, we zullen het ons dan maar zo gezellig mogelijk maken."
Een neus-ophalen, gepaard aan een luide snurk van pa Floris.
„Je hebt ze toch geen sterke drank gegeven daar beneden hè?"
„Ben je nou helemáál? Alleen cola en perl."

Intussen heeft één jongen, een aanstaand theoloog, zoon van een gereformeerde ouderling, een half flesje jenever uit de kelder van zijn vader meegenomen. Vrolijk giet hij in ieder glas cola een scheutje.
„Moet je 's proeven jongens, hoe lekker dát smaakt. Cola met een tic."

Een paar meisjes trekken haar neuzen op, maar de overigen vinden het lekker. De rook van hun sigaretten is weldra te snijden. Eén jongen heeft een pick-up met platen meegenomen. Hij woont dan ook in de Apollo-buurt. Een pick-up met platen is vooralsnog een luxe, die zo'n vijf jaren na de oorlog niet velen zich kunnen veroorloven. Al gauw worden tafel en vloerkleed opzij geschoven. Heerlijk, dat ritme, waaraan je lichaam zich vanzelf overgeeft! Je voelt je los en vrij van alle problemen worden, je bent jong en je vindt elkaar lief. Je kan zèlfs nog wel eens een ernstig gesprek onder het dansen hebben.
Piet Gunning, vriend en nu dan danspartner van Anne-Mieke van Sytzama vraagt: „Zeg, die broer van jou, die eigenlijk klaar is voor dominee, staat die in Zaandam in een fabriek?"
„Ja. Vind je 't gek?", vraagt zij zacht.
„Gèk? Moorddádig vind ik dat. Zoiets moesten die kerels allemaal doen vóór ze de preekstoel opgingen. Om de mensen te kunnen begrijpen is 't goed om eens een poosje ècht in hun schoenen te gaan staan. Hij is zeker nèt zo'n mieterse vent als zijn zusje een mieterse meid is."
Hij trekt haar even dichter naar zich toe en geeft haar een vluchtige kus op haar voorhoofd, wat de anderen een: hé, hé! ontlokt, met wéér als gevolg dat de andere jongens zich die vrijheid óók permitteren.
Als Boudewijn Bergsma ánders kust en dol gaat doen, wordt er geprotesteerd met een: „Hé nee, jongens, nou niet rot gaan doen. Dat gelik dat doen jullie maar in 't bos."
Hilariteit.
Ze gaan weer zitten, schenken de glazen nog eens vol en steken een sigaret op.
„Zeg Henk, heb je nog ander soort platen bij je dan Elvis Presley, Dave Brubeck en zo? Ik bedoel: geen jazz, maar iets klassieks."
„Ja, - ééntje. Van Bach, een goeie hoor! Effe stil luisteren."
„Eigenlijk is 't idioot hè om in slobbertruien te dansen."
„Nou, - wie is er op dat waanzinnige idee gekomen? Ik voel óók liever een paar mooie blote armen, dan die proppen wol."
„Bij 't volgende feestje, dat we gaan bouwen, komen de dames mouwloos en met een behoorlijk decolleté."
„Afgesproken. Maar lui, nou eens wat anders hè," - begint Piet Gunning: „Weten jullie, dat die oudste broer van Anne-Mieke, die klaar is voor dominee, gewoon tussen de arbeiders in de fabriek is gaan staan?"
„Voorgóed? - Werkt-ie zelf méé, of staat-ie daar alleen maar te evangeliseren, zoals dat heet?"

Anne-Mieke veert op. „Welnee, hij werkt gewoon drie maanden met ze mee en hij is bij een communist in huis. Gewoon, om die mensen en hun ideeën eens te leren kennen, om zelf te ervaren, wat het *is*: fabrieksarbeider te zijn."
„Machtig! Dát is het nou hè."
Hierop volgt een levendige discussie over geloof en kerk, over Rooms en Protestant, over het communisme en nazisme. Meningen botsen. Sigaretten worden driftig uitgedrukt. Zij schreeuwen elkaar toe. Kreten gaan heen en weer als: „Nou zeg, 'n mooie wereld, die dat voorgeslacht ons heeft nagelaten!" - „Ach tjasses, jullie gereformeerden denken dat jullie alléén in de hemel komen!" - „En de vrijzinnigen in jullie kerk geloven dat Jezus alleen maar een goed mens is geweest" - „Zijn ze bij jou thuis zo streng kerks?" - „Ba, al die begrafenisgezichten. Moet je de mensen naar 't Avondmaal zien gaan! - Die Roomsen zijn zo gek nog niet, - nou ja, die Maria- en heiligenverering is natuurlijk niks hè, maar ze zijn veel vrolijker dan de protestanten. Moet je ze zien carnaval vieren. Nou zeg, - leve de lol!"
Een zeventienjarig meisje, dat een poosje, haar kin in haar hand gesteund, nadenkend voor zich uit heeft zitten staren, zegt opeens: „Als je 't goed beschouwt, was Jezus eigenlijk óók een communist."
Stilte.
Dit is iets, dat even verwerkt moet worden. Ze denken aan hun ouders, die zo'n opmerking op z'n minst godslasterlijk zouden vinden.
Ze denken over Jezus. En langzaam beginnen enkele hoofden instemmend te knikken.
„Ja, - eigenlijk wèl. Maar dan een goeie en *niet* zo als de communisten in hun daden nu zijn."
„Kom lui, wat zijn we ernstig opeens. Henk, zet een lekker dansplaatje op. Waar zijn Willie en Tom?"
„Zitten op de trap te vrijen."
Monique springt op.
„Potver-hier en gunter, 'k heb m'n ouders een kwartier geleden weg zien gaan. Straks komen ze thuis, vinden dat stel en dan is de boot helemaal aan."
De overtreders worden binnen geroepen.
Geen vijf minuten later kijken vader en moeder Verhagen door een kier van het gordijn hun voorkamer in, waar de jongelui aan 't dansen zijn. Zij hadden een eindje gewandeld en hebben er nu een beetje spijt van dat de kier tussen de gordijnen niet groter is. Zij hadden op sluiting van de gordijnen gestaan. Veronderstel,

dat andere gereformeerden zouden langs lopen en zien, dat er bij hen in huis gedanst werd!
„Tóch is het leuk om te zien Floor," fluisterde Rita Verhagen-Bot vertederd.
Hij pakte haar bij haar arm. „Kom, zullen wij er tussenin gaan?"
„Ach joh, wij kunnen er immers *niets* van. Toch jammer hè, dat wij 't nooit geleerd hebben."
„Ach, wat, kwatsch!" Grommend vanuit een achtergrond van jaloersheid op de jeugd, steekt Floris Verhagen de sleutel in het voordeur-slot.

Johannes van Sytzama ijsbeert met gebalde vuisten door de kamer van zijn meisje, blijft tenslotte voor het raam staan en vloekt.
„Háns!"
Hij draait zich om, trekt haar uit het rotan stoeltje, gaat er zelf in zitten met haar stijf in z'n armen gedrukt.
Hij verbergt zijn gezicht in haar donkere krullen.
„'t Is allemaal zo rot Lia, zó rot! Ze accepteren me niet. Ik erger me dood aan hun lijntrekkerij en zij vinden mij een uitslover. Al loop ik in eenzelfde over-all, al doe ik hetzelfde werk, probeer hun taal te spreken."
„Ja, - dat merkte ik!"
„Ach ja, sorry hoor, die vloek, maar als je die meesmuilende gezichten zag Lia! Hoe ze naar mijn gladde handen kijken. In het gezin van kameraad Jansen word ik óók niet geaccepteerd. Ze blíjven je het gestudeerde kapitalistje vinden. En dat is allemaal niet erg, het gaat per saldo niet om mij, maar . . ."
Hij duwt haar weg en hervat zijn heen en weer geloop. „'t Gaat er mij en 't moet er al onze kerkmensen om gaan: „Hoe bereik je ze dán met het evangelie?" Over de politiek heb ik hele gesprekken met Jansen en heus, er is veel in het communisme, in hun ideologie dan, wat - hoe gek het ook klinken mag - aan 't Christendom verwant is. Ik probeer daar dan óns „communisme", dat van de eerste Christengemeente bijvoorbeeld, tegenover te stellen, maar ze némen dat niet, omdat de kerken zo honds veel te kort zijn geschoten in sociale gerechtigheid. Had je Jansen gisteren moeten horen: „Ach jongetje, 't is goed bedoeld van je hoor, daar niet van, dat je ook 's een keer een werkmanspakkie heb angetrokke, maar wat weet jij ervan, een wijf en een hok vol kinderen te vreten te motte geve van die enkele onnozele guldens? Maar wacht maar, onze tijd komt wel en gauw ook, dank zij mannen als Drees, die uit een ander vaatje tapt als vroeger

die Colijn van jullie. De man leg nou onder de groene zooien en da's maar goed ook. (God hebbe z'n ziel.)"
„Ja, - die héèft Hij wel," zei ik toen.
En hij weer: „Nou, dan zal onze lieve Heer zoals de roomsen Hem noemen, hem eerstens wel gevraagd hebben waarom ie die duizenden werklozen heb late krepere."
Enfin, - zó kiften we dan maar door. Ik ben er te jong voor. Ik kan daar niet tegenop. Ik had het me anders voorgesteld. En nóg hè, nog vóel ik zo voor die hele arbeiderswereld. We móéten als kerken erin duiken, dat vervloekte isolement doorbreken, meevechten, onszelf veel willen ontzeggen, opdat állen een menswaardig bestaan hebben. Zó alleen vertegenwoordigen we Jezus Christus in de wereld. Weet je Lia, wat het hele eieren eten is? Ze verwáchten het verlossende woord niet meer van ons.
Zijn wij zout der aarde? Licht der wereld? Kóm nou!"
„Nou moet je niet doorslaan Hans. Wij, gereformeerden, weten toch wel van géven voor de armen. Onze diakonie komt nooit te kort."
„Ja, ja, ja . . . het is een bedélen van de minderbedeelden, een stukje philanthropie. We geven wat we missen willen."
„Nou ja, we hebben toch ook ons Christelijk Nationaal Vakverbond?"
„Goed, goed, - dat staat inderdaad vooraan in onze Christelijke actie. En niet te vergeten: het Leger des Heils. Wat wij als kerken niet kunnen, namelijk: mensen van allerlei slag eenvoudig en zonder omhaal aan te spreken, ze zinvol in onze gemeenschap op te nemen, vermogen zíj wel.
Ik voel me eerlijk gezegd dood-ongelukkig in die fabriek.
Niet om het lopende bandwerk natuurlijk, maar omdat ik een buitenbeen ben en blijf in hun ogen. De Christen-arbeider zèlf is de aangewezene om aan zijn kameraden iets van het beeld van zijn Heer te vertonen."
„Doen die dan óók mee aan die lijntrekkerij?"
„Dat weet ik niet. Ik heb ze nog niet ontdekt. Er heeft me ook nog niet één aangesproken. Ik heb me intussen aan hun werktempo aangepast. Ja, - 'k ga me daar demonstratief de uitslover uithangen! Weet je Lia, - ik denk wel eens: er zouden door onze kerken speciale dominees voor de fabrieken moeten worden aangewezen, die een soortement team vormden mèt de Christenarbeiders. Maar ze zouden toch minstens veertig jaar moeten zijn en wat ervaring in de gemeenten hebben opgedaan. Gisteren hoorde ik achter mij zeggen: „Ach, dat melkmuiltje meent het wel goed, maar hij moet eerst maar eens een jaar of twintig met

z'n kop in de stront gezeten hebben en dán eens met ons komen praten."
Een ander zei toen: „Wat dacht je? Dat joch draait z'n gat straks in een mooie pastorie en z'n gemeenteleden verwennen hem wel, als 't ie ze zondags de hemel belooft."
Ze zeiden het met opzet zo hard, dat ik het horen kon.
Wat moest ik? Kon ik daar wat tegenin brengen?"
„Nou," - meent Lia - „ik zou me omgedraaid hebben en lachend gezegd: maar dat doe ik niet hoor, ze de hemel beloven. Mogelijk krijgen jullie daar eerder een plaats in."
Lachend neemt hij haar in zijn armen: „Je bent toch zo'n dondersteen jij, hè, - ik maak m'n drie maanden nog vol en dan trouwen we als de bliksem. Eerst m'n peremptoir nog en dan naar een durrepie. Dit weet ik wel: als je een goed minderwaardigheidsgevoel wil krijgen, moet je, zoals ik nu, tussen de arbeiders gaan staan. - Nou betaal ik daar bij de Jansens toch goed kostgeld hè, maar als ze na 't warme eten aan ieder een appel geven, krijg ik er geen."
„Wát zeg je daar?!" Ontsteld staart Lia hem aan. „Maar dat is . . . dat is schoftig. Zèg je daar dan niets van?"
„Welnee. Ik zíé ze denken: jij hebt van je leven genoeg fruit gevreten. Ik dacht wèl even: wat zou Jezus in zo'n geval doen. En toen heb ik de volgende dag 2 kilo appels gekocht en ze op de keukentafel gelegd. Niemand heeft er iets van gezegd. Alleen kreeg ik er de volgende dag wèl een."
„En je hebt die gewoon met een „dank u wel" geaccepteerd?"
„Ja, logisch."
Lia zucht eens, kijkt dan op haar horloge.
„O ja, je bent in de wacht hè? Nou, kom hier, laten we geen tijd meer met praten verdoen."
Een half uur later lopen ze stijf gearmd naar het Juliana-ziekenhuis.

Ruim drie maanden later heeft Johannes van Sytzama de roeping naar een dorp op het eiland Schouwen aanvaard.
Met Lia van Oosten, zijn bruid, is hij een dag en een nacht te gast bij zijn oom Willem en tante Co.
De neven en nichten daar zijn ook present. Tot Ella met haar man Toon toe.
In een grote kring drinken zij op deze lente-, tevens koninginnedag koffie met elkaar in de tuin.
Geld brengt geen geluk, maar 't is toch wel leuk als je er een goeie portie van hebt, zoals oom Willem, denken de jongeren. Wát een tuin! En wát een huis! Toch is oom Willem allerminst

een prol en deelt van zijn met hard werken verkregen bezit royaal uit. Dat hebben ze allemaal wel eens ondervonden.
Ze weten ook, dat hij enkele begaafde jongens uit arbeidersgezinnen laat studeren. Waar wèrkelijk nood is, zal er nooit vergeefs een beroep op oom Willem gedaan worden. Alle neven en nichten komen graag bij tante Co en hem.
Was oom Willem maar dominee, dan zou ik ons huwelijk en mij in het ambt heel wat liever door hèm, of anders door neef Klaas van Sytzama laten bevestigen, maar die is nu eenmaal hervormd, denkt Hans. Of anders door oom Henk, maar die is nu net met tante Paulien naar Canada geëmigreerd.
Terwijl tante Co, geholpen door haar dochter en nichten de koffie en de door haar zelf gebakken kruidkoek ronddeelt, loopt oom Willem naar binnen en komt met een boek in zijn hand terug.
„Hè?! - „Gereformeerden waarheen?" Hebt u dat óók?" roept Hans verrast uit.
Fijntjes lachend, even z'n pijp uit zijn mond nemend, lacht Willem hem toe.
„Verschrikkelijk! Eén en al opruiing!" roept Ella's man Toon uit. „'t Lijken wel socialisten, om niet te zeggen: communisten, die Thijs Booy en die Bouwman. Dat zo'n kerel als die Thijs Booy nou bij prinses Wilhelmina in dienst is. Snapt u dat nou, oom Willem?"
Met hoog opgetrokken wenkbrauwen kijkt Willem het hem onsympathieke heerschap aan. „Ik begrijp niet, wat de báán van Thijs Booy met dit boek te maken heeft. Nee, - ik kan je niet volgen. Las jij het al Hans?"
„Wij lazen het allebei hè Lia en - ja, . . . hoe zal ik het zeggen, maar . . . ja, ik moet zo oppassen hè, als kersvers domineetje in de gereformeerde kerken, - maar de hartekreet van deze mensen schreeuw ik met heel m'n ziel en zinnen mee. Ik heb het gelezen en ik lees er telkens wéér in. De droom, die zij dromen aan 't eind van dit boek is ook mijn droom."
Na dit hartstochtelijk pleidooi strekken verschillende jonge handen zich naar het boek uit. Maar Willem houdt het stevig vast, valt er mee in een lage stoel neer.
Als hij zijn hoofd weer opricht en zijn neef Hans aankijkt, is dat met vochtige ogen. „Dit is de droom, die ik twintig jaar geleden al droomde en die mijn vrouw haar hele leven gedroomd heeft. Op dit boek heb ik jaren gewacht. In de hoop, dat één van mijn leeftijdsgenoten dit eens aan de gereformeerde kerken zou voorhouden. Altijd gedacht dat een theoloog dit zou moeten doen. Domineeskerk, die we zijn!

Maar zie: de Geest waait waarheen Hij wil. Twee tamelijk jonge kerels, *niet*-theologen, roepen uit de bewogenheid van hun hart en uit liefde voor hun kerk haar tot bezinning! Of nee: eigenlijk is het een inleiding tot een gesprek.
Maar . . . wat *ik* jullie brom, het gros van de gereformeerden zal er niets mee *doen*. Of: zoals Toon, loze kreten slaken, ach en wee roepen. Damned!!"
Toon haalt verongelijkt zijn schouders op. Als oom Willem zó doorslaat kan hij maar beter z'n mond houden. Wat weet zo'n man, die de grootste helft van z'n leven in het buitenland gezeten heeft, nou van de gereformeerde kerken af?
Willem haalt hem de gedachte uit de mond. „Dat denk jij, is 't niet Toon?"
„Eerlijk gezegd: ja, oom."
„Nou jongen, laat ik je dan mogen vertellen, dat ik daarginds achter m'n olie-karretje van de Asiatic Petroleum Company al die jaren van harte meegeleefd heb met het wel en wee van de gereformeerde kerken. Toen jij nog niet bestond heb ik met mijn vader een intense briefwisseling daarover onderhouden. Ik las „De Standaard", „De Heraut", „De Reformatie", en zo voort, zoals je weet heb ik een uitgebreide theologische bibliotheek, waar menige dominee jaloers op zou zijn.
Ik sprak van „wel en wee". Toen ik ná de oorlogen, die ik van dichtbij heb meegemaakt, hier kwam, vond ik in onze kerken *te*veel een verméénd „wèl" - ondanks de scheuring in vier-en-veertig - en een *te* gauw vergeten „wee"."
„Zeg oom," vraagt Lia, „u hebt toch helemáál geen oorlog van dichtbij meegemaakt?"
Willem kijkt zijn tweede zoon: Ruud aan. Diens oudere broer: Johannes, die een jaar tevoren getrouwd is, zit in Amerika.
„Ruud, herinner jij het je nog, dat ik met Johannes en jou op die heuvel bij Kongmoon stond en dat de Jappen toen bommen gooiden vlakbij het ziekenhuis, waar moeder lag?"
„Nou, of ik me dat nog herinner. Ik heb er nóg wel eens angstdromen van."
„Ik óók, jongen. Ja, kinderen, - dat was de oorlog tussen China en Japan.
Volgde de tweede wereldoorlog. Al zat ik zèlf op de Philippijnen, vergeet niet, dat onze twee jongens toen hier bij tante Co zaten, dat ik m'n ouders, broer en zussen hier wist en dat álle kontakt verbroken was. Later werd Indonesië (toen nog Indië) erbij betrokken. Daar wist ik mijn broer Harmen en - Tine. De Jappen kennende, vreesde ik voor hen het ergste."

Zuchtend er achteraan: „Wat dan ook bewaarheid is, en intussen stierf mijn vrouw. Ver van haar zonen, haar familie . . . En nu weer een eindeloos schijnende oorlog in Korea, wat in feite tussen Amerika en Rusland gaat."
„De mensen schijnen niet buiten oorlog te kúnnen," merkt Carla, de jongste van het gezelschap op.
„Och kind, 't draait allemaal om het gèld. Heus - dát regeert de wereld."
Vader Willem knikt zijn oudste dochter, die deze opmerking maakte, toe en verzucht: „De Mammon - Geld en macht."
Een tijdlang is het stil in de tuin.
De jongeren bekruipt een huiver voor een wereld, waarin zij hun leven nog maar zo pas begonnen zijn.
„Vader, bijt de stéél niet van uw pijp!" waarschuwt zijn dochter Carla.
„Ach hèl!" - gromt hij - „ik weet precies hoe 't gaan zal met dit boek van Thijs Booy. Enkele belangstellenden, die nog een beetje wakker zijn, zullen het lezen. De helft zal het er roerend mee eens zijn en de andere helft zal er net als Toon tegenaan schoppen. Maar . . . iets dóén? Je isolement doorbreken? Je apostolische roeping verstaan? In liefde uitgaan tot de wereld om je heen? Naar atheïsten, naar roomsen en vrijzinnigen? Bèn je mal? Je mocht er je hachie, of je baantje eens bij verliezen!"
„Ho!" roept Co opeens bezwerend.
„Zeg je tegen een paard," repliceert broer Willem.
„Nou, dan ben jij een Arabische hengst." En dan zachter:
„Willem, nou moet je je eens niet zo opwinden en een beetje om je hart denken. Laat ieder nou z'n mening, die eventueel later *altijd* nog te herzien valt, hè. Je móét met deze dingen niet zo hard van stapel lopen.
Deze mensen, die Bouwman en Booy, hebben nu, gedreven door de Geest mogen we wel zeggen, het zaad tot vernieuwing gestrooid. Nou wil jij hoepla-hee maar ineens een boom zien staan. Maar dit moet *groeien*. Zulke dingen, die de kern van je bestaan raken . . ."
„De kèrn van je bestaan?" valt Willem haar in de rede. „Ben je mal meid. De kèrn is Jezus Christus. Je geloof in Hèm. En daaromheen zit de kerk. Of dacht jij, dat er buiten de kerk geen gelovigen waren?"
„Natuurlijk wel . . ."
Met plezier luisteren de neven en nichten naar het geharrewar van oom en tante, die nu alweer over de Wereldraad van Kerken en de I.C.C.C. bezig zijn.

Toon en Hans beginnen daar samen een gesprek over. Van de jongeren is Toon de enige, die vóór de I.C.C.C. pleit. De anderen, de jonge dominee Van Sytzama incluis, betreuren het, dat de gereformeerde kerken zich niet bij de Wereldraad hebben aangesloten, tot tenslotte Willems oudste dochter het gesprek een wending geeft.
„Nou moeten jullie eindelijk eens ophouden met dat theologische gedebatteer. 't Lijkt wel of dat een besmettelijke ziekte van de gereformeerden is. Onder al dat gezwam heeft niemand van jullie naar die zingende merel in de berkenboom geluisterd en niemand ziet die crocussen, die narcissen en hoe prachtig groen het gras is."
En dan zachter tot haar neef Hans: „Laten we dáár liever eens een psalm over maken voor onze lieve Heer."
Haar laatste woorden zijn door haar vader opgevangen. Geirriteerd kijkt hij haar aan: „Die roomse benaming van God laat je maar achterwege hoor. Je ziet het alweer: waar je mee omgaat, word je mee besmet."
Paulien loopt boos weg, maar Hans gaat zijn nichtje achterna.
„Heb je soms een rooms vriendje, Paulien?"
„Ja, - een buurjongen. Mág het, *dominee?*"
„Ach meid, voor mij mag alles. Kom, we gaan weer in de kring zitten en niet meer zo zwaar bomen."
Als zij weer bij de anderen komen, krijgt ze toch weer een lief knipoogje van haar vader.
Ze hebben het nu over de andere ooms en tantes, neven en nichten, over de jeugdbeweging in de verschillende kerken.
Hans is verrast als hij hoort, dat zijn nichtje Carla in de „Youth for Christ"-beweging meewerkt, terwijl haar zus Paulien een ijverig secretaresse is van de gereformeerde jeugdvereniging. Op enkele uitzonderingen na zijn de meisjes- en de jongelingsverenigingen samen uitgegroeid tot gereformeerde jeugdverenigingen. De zonen en dochters van Maud en Rob werken mee in de „Jonge Kerk", de jeugdbeweging van de hervormden.
„Ja, en ik geloof dat die oudste dochter van Hanna en Jaap in „Jeugd en Evangelie" meewerkt," merkt tante Co op.
„Nou mensen," vraagt oom Willem ernstig - „zolang jullie je nog zo met liefde geven aan deze jeugdbeweging (mooi woord - ze moet dan ook in beweging blijven) in allerlei vorm, aan acties tot verbreiding van het evangelie, kunnen wij, ouwetjes, straks de fakkel met een rustig hart aan jullie overdragen. *Omdat,* alléén omdat ik onze levende Heer zèlf achter dit alles zie staan."
„We zitten wéér middenin de theologie," verzucht nu Carla en

rekt zich met opgestoken armen uit. „Tante Co, zal ik helpen met het opruimen van de kopjes?"
Hilariteit. „Hoor die kleine meid," - plaagt neef Hans - „ze heeft zin in een borrel!"
„Die ze niet krijgt. Bij koele, niet alcoholische dranken blijven we gezonder."
„Bent u lid van de „blauwe knoop", tante Co?"
„Dát nu niet bepaald. De mannen kunnen als ze er zin in hebben, bier krijgen en ik heb verder heerlijke zelfgemaakte bowl."

De jonge Johannes van Sytzama praat die avond nog tot diep in de nacht met zijn oom Willem.
Een gesprek, dat hem in zijn ambtelijke loopbaan altijd bij zal blijven.

HOOFDSTUK IV

Dominee Hans van Sytzama zit, zijn hoofd in zijn rechterhand leunend, aan zijn bureau. Hij kijkt uit over de toch alweer groen wordende velden, waarover twee jaar tevoren het dood en onheil brengende zeewater klotste.
Hij ziet zichzelf weer samen met de burgemeester mensen, die hun boerderijen en huizen niet verlaten wilden, er met geweld uitsleuren.
Op de laatste wagen, die uit het dorp vertrok, hadden de burgemeester, zijn hervormde collega en hijzelf gezeten. Op 't nippertje waren zij in Renesse aangekomen, waar Lia, die daar al eerder was, hun eerste kind gekregen had.
Nu staat de tweede, Frits' zusje: Corina alweer in de box.
Een vierde deel van het dorp was door het zeewater verzwolgen, bomen en velden en de nog overeind staande huizen waren aangevreten door het zoute water. In vergelijk met andere dorpen op het eiland Schouwen Duiveland was het hunne er nog goed afgekomen. Er waren er immers, die voorgoed van de landkaart zijn verdwenen? En de vele, vele doden . . . Hóé had hij gehoopt, dat dit verschrikkelijk torment veel „dorre doodsbeenderen" tot leven gerammeld zou hebben. Het was níet gebeurd. Eenmaal weer goed en wel in hun behuizingen teruggekeerd bleken de vetes nog stevig verankerd in harde, koppige harten te zitten.
Hoe had hem dit in de eerste jaren verbijsterd. Mensen, die zondag aan zondag naar de kerk sloften, daar zaten te slapen of lodderig rond te kijken en die om één of andere onnozele reden (meestal draaide het om geld) in vijandschap met een familie- of mede-kerklid leefden.
Hij had gepraat en gepraat, gewaarschuwd, met liefde geprobeerd te overreden, - maar had gestaan voor een muur, welhaast harder dan beton.
Zoals Kieuwert, die nooit aan 't Avondmaal kwam, omdat Lodders, voor wie hij een dodelijke haat koesterde daaraan wèl deelnam. Lodders kwam in de vloed om. Hij had daarna Kieuwert eens opgezocht.

„Nou Kieuwert, hoe zit dat nou met jou, is mèt Lodders' leven nu ook jouw haat dood?" -
Een haast onmerkbaar knikken van het grote, doorgroefde hoofd.
„Nú kan je toch wel aan 't Avondmaal komen?"
„Jaewel."
Maar hij kwam niet. Hij haatte de dode nog!
Hóé zwaar was hem in die eerste jaren het opboksen tegen déze mentaliteit gevallen! Moeilijk het preken met zoveel ogen, die levenloos schenen, voor zich . . .
Als zeker een derde deel van zijn gemeente niet ànders, warm en springlevend zou zijn, was hij in staat geweest zijn ambt neer te leggen.
Vol idealen was hij hier gekomen. Hij denkt aan het gesprek met oom Willem en aan zijn tien jaar oudere neef Klaas van Sytzama, de hervormde ambtscollega, bij wie Lia en hij destijds daar in Leeuwarden zo fijn gelogeerd hadden. Aan de studievriend van zijn vader, die met de tekst, waarmee hij hem in 't ambt bevestigde zeker een profetische blik heeft gehad. Richteren 6 vers 14. De nadruk op de laatste woorden van die tekst: „Ik zend u immers?" Dikwijls had hij zich in de voorbije vier jaar aan deze woorden opgetrokken! In buien van moedeloosheid.
Hoe hadden ze hem voortge*dreven* naar iemand, naar wie hij beslist géén zin had om heen te gaan!
„Ik zend u immers?"
't Was dezelfde tekst, waarmee zijn grootvader destijds zijn vader in diens eerste gemeente bevestigd had.
Sympathiek van zijn bevestiger. Nog sympathieker was het van neef Klaas geweest, een vrije zondag te benutten om zijn bevestiging en intree vanuit het hoge noorden hier te komen bijwonen. Hij herinnert zich nog haast woordelijk het gesprek, dat hij hier in deze kamer tot ver na middernacht met z'n bijna dertig jaar oudere collega en met Klaas had.
Niet zonder pijn had hij een generatie-verschil ervaren, woorden van de oudste, die niet meer overkwamen, maar zèlfs met neef Klaas bekroop hem dat gevoel van enige vervreemding, dat hem in gesprekken met tien jaar ouderen dikwijls bekruipt. Evengoed ervaart hij hetzelfde met tien jaar jongeren. Neem nu zijn jongste broer: Eric, over wie zijn moeder in de brief, die voor hem ligt, haar grote bezorgdheid uitspreekt.
Hij neemt de brief op, zijn ogen glijden over de eerste regels heen, totdat hij met aandacht leest: „ . . . Je weet niet half Hans, wat hij mij allemaal in m'n gezicht durft te schreeuwen. Jullie ouderen waren óók niet makkelijk in je puberteit, maar zoals híj te

keer kan gaan. Ik weet, dat ik hem verwend heb als jongste, die zijn vader al zo vroeg moest missen, maar Hans, daarom kan ik toch maar niet alles over m'n kant laten gaan? Gisteren liep ik hem in de Kalverstraat tegen 't lijf en schaamde me zó vreselijk voor mevrouw Groenewoud met wie ik aan 't winkelen was. Hij liep met een nozem-meid (ja, ik noem dat maar een *meid*) die een pet met een klep schuin op d'r hoofd met vieze lange haren had staan. Allebei in slobbertrui en spijkerbroek, de armen om elkaar heen. En moet je weten, dat die wurmen van zestien jaar dan samen hadden willen kamperen. Gelukkig heeft haar vader, die gescheiden is van haar moeder, daar een stokje voor gestoken. Die man is hervormd. De kinderen zijn hèm toegewezen. Zij is er met een Braziliaan vandoor.
Vréselijk is toch de wereld, waarin wij leven! Eric wil ook zondags niet meer naar de kerk. O Hans, als vader het wist! Wat moet ik er toch aan doen? Kan jij niet nog eens met hem praten? Oom Willem wil ik er nog niet in moeien. Ik denk ook, dat jij als broer hem beter bereiken kan . . ."
Hans zucht. Ach moedertje, je tilt er mijns inziens veel te zwaar aan. En *ik* als broer? Als ik maar geen dominee was! Van een dominee kan je niet anders dan gepreek verwachten, denkt zo'n jong natuurlijk. M'n broer Jan, de verzekeringsman, kan beter eens met hem praten. Van hèm en schoonzus Corrie zal Eric de dingen veel eerder aannemen dan van z'n broer, de dominee. Evengoed hebben ouders van pubers het moeilijk tegenwoordig. En zeker een moeder, zoals de zijne, die er alleen voor staat. Ik zou veel meer voor haar moeten zijn. Maar . . . de tijd, de tijd, die me ten enenmale ontbreekt!
Met vertedering leest hij de laatste regels van haar brief: „. . . . Ik verheug me al zó op september en oktober. Eerst in september jouw afscheid en daarna je intree in je tweede gemeente en dan in oktober het 75-jarig bestaan van de V.U. Daar hoop ik de meeste leden van de familie Van Sytzama te ontmoeten.
Geweldig hè, dat we nu ook een medische faculteit hebben! En dat onze V.U.-busjes daaraan mochten meehelpen."
Hans glimlacht. Ondanks haar drukke gezin had zijn moeder wat afgesjouwd voor Vrouwen V.U.-hulp. De *liefde,* die de oudere generatie voor de V.U. heeft! Bij alle ooms en tantes stond een V.U.-busje, ze waren lid van *hún* universiteit . . .
Mooi ja, heel mooi, maar de V.U. is niet meer alléén van hen. Kán ook niet. Zonder Rijks steun zou zij nooit tot een volwaardige universiteit hebben kunnen uitgroeien.
Weer de brief van zijn moeder: „Nu kan Eric straks aan onze

eigen universiteit studeren. Zou die nozem wel ooit dokter worden, denk je?
En Hans, - de vraag, die mij het meest benauwt: zou hij nog wel gelóven?"
Moeder, bid maar voor hem, praat maar veel met God over hem, maar *niet* met hem over God. Die raad, die Ambrosius eens aan Augustinus' moeder gaf, zal hij haar doorgeven.
Hij trekt een la van zijn bureau open en schrijft een lange brief aan zijn moeder.
Met zijn vrouw spreekt hij af, Eric eens te logeren te vragen en er bíj te zetten, dat eventueel een vriend of vriendinnetje van hem óók hartelijk welkom is. Dat kan dan nog nét, voor zij aan hun afscheidsbezoeken beginnen.
Zoals moeder óók al schreef, zal dit laatste hen niet meevallen. En inderdaad: er zijn hier banden gelegd. Het afscheid zal zéker zwaar vallen.
En dan? Wat wacht ons in de tweede gemeente, een kleine fabriksstad? 't Is wel héél wat anders, we zullen met totaal andere problemen geconfronteerd worden dan hier. Maar: „Ik zend u immers?"

't Is al bij middernacht als Hans met een „M'n catechismuspreek voor zondag!", de stilte verbreekt.
„Ik schrik me wild!", zegt Lia en laat het boek van Harry Mulisch op haar schoot zakken. „Wat hèb jij opeens? Zit ik me daar eindelijk eens rustig te lezen en daar explodeer jij."
Hans zwaait met „Jeugd en Evangelie". „Fantastisch! Dit mèt die brief van moeder over Eric en ik, die zondag over het vijfde gebod moet preken."
„Wat is dan dat „dit"?"
„Nou, moet je horen. Je weet dat ik onlangs dat boek „Die Skeptische Generation" gekocht heb. Over de nozems in Duitsland, daar Halb-starken genoemd. Daarvan is het laatste hoofdstuk een gedicht van zo'n „halb-starke".
Nu heeft „Jeugd en Evangelie" dat uitstekend vertaald. Er zíjn coupletten bij, die ik zondag gewoon zal oplezen. Je weet, hóé laatdunkend en minachtend vele ouders ook hier zich over de jeugd uitlaten en met opperste verbazing hun bloedeigen kinderen zich óók als nozems aan zien stellen. Ná zondag zal ik het uitgeknipt aan moeder toesturen. Of nee, - dat is te hard. Ik kan het haar beter eens laten lezen bij gelegenheid. Want kei-hard zijn ze in hun „Aanklacht". Weet je Lia, ik *hou* van die nozems. Ze spúgen op alle onwaarachtigheid en zelfverzekerdheid. Ach, -

ik schreef het moeder óók al: 't Is een periode, die voorbijgaat." Lia staart nadenkend voor zich uit. „Niet altijd," zegt ze zacht, in antwoord op zijn laatste woorden. „Die jeugdcriminaliteit is toch wel verontrustend. Als je dan leest, dat van die jonge gangsterbenden in Amerika de leden gemiddeld zestien jaar zijn . . . En als je die „Rock and Roll" dansen ziet, dan denk ik ècht wel eens: gaan we terug naar de primitieven, gaat onze westerse cultuur haar ondergang tegemoet?"
't Is enige ogenblikken stil tussen hen. Zijn reactie: „Dat geloof ik zeker", weegt als een steen op haar hart, dat zich naar God keert. „Houd onze kinderen vast!"

Zondagmiddag in de doezelige stilte van de volle dorpskerk, waar velen slapen en waar bij een temperatuur van dertig graden een penetrante zweetlucht hangt, schreeuwt dominee Johannes van Sytzama de schreeuw om tucht in de Aanklacht van de nozems, zijn hoorders of niet-hoorders in 't gezicht:

Omdat gij zwak zijt hebt gij ons half-
sterken genoemd; en daarmee verdoemt gij een
generatie tegen wie gij gezondigd hebt,
omdat gij zwak zijt.

Wij gaven jullie twintig jaar de tijd om
ons sterk te maken, sterk in de liefde,
sterk in goede wil,
maar gij hebt ons halfsterk gemaakt,
omdat gij zwak zijt.

Uw voze „Neen" stond scheefgezakt
voor de verboden dingen,
en we hoefden maar even te schreeuwen
dan namen jullie dat „Neen" weg en zeiden „Ja",
om jullie zwakke zenuwen te sparen.
En dat noemden jullie „Liefde".

Wij zijn halfsterk, en onze zielen
zijn niet half zo oud als wij,
en wij maken herrie, omdat wij niet
willen huilen - na alle dingen
die gij ons *niet* geleerd hebt.

Wij kunnen rekenen en lezen en men
vertelde ons hoeveel meeldraden het
bos-anemoontje telt.
Wij hebben geleerd hoe vossen leven,
en kennen de bouw van de akkerpaardestaart.
Wij hebben geleerd stil te zitten en de
vinger op te steken om dat van de vos
en de bos-anemoon op te zeggen.
Maar in de stad vind je geen vossen
en geen bos-anemonen.
En hoe je het leven tegemoet treedt
hebt gij ons niet geleerd.
Wij zouden zelfs aan God willen geloven
aan een oneindig sterke, die alles
begrijpt en één die wil dat wij goed zijn.
Maar toon nu eens voor elk van ons die
herrie maakt,
één van U, die in 't verborgene goed is.
Stuur, in plaats van te dreigen met de gummistok,
mannen op ons af die ons de weg wijzen,
niet met woorden, maar met hun leven.

Maar gij zijt zwak.
De sterken gaan het oerwoud in en
maken negers gezond
omdat zij u verachten,
zoals wij.

Want gij zijt zwak
En wij zijn halfzwak

Moeder, probeer te bidden
want die zwakkelingen hebben pistolen.
Amen.

Wie wordt erdoor aangeraakt?
„'t Is gien dominee voor een dorp. Laet 'm maer naer de stad gaen. 't Liekt ommers zelf wel zo ene nozem met die bruine blazer en lichte boks an?"

Eric van Sytzama bedankt voor de „eer" om bij zijn broer en schoonzus te komen logeren. Hij kijkt wel link uit! Alsof hij niet dóór heeft, dat z'n moeder daar achter zit en dat broer de

dominee en schoonzus eens een ernstig woordje met hem moeten wisselen. Dat Hans een vriend of vriendin erbij uitnodigde moest natuurlijk als trekpleister dienen.
Míj niet gezien. Hans is een geschikte kerel, daar niet van, maar wát weet hij van zíjn leven en dat van z'n vrienden en vriendinnen af?
Naar Hans' intree in diens tweede gemeente gaat hij wel mee. Met zijn zus Anne-Miek en haar vriend gaat hij achterin de kerk zitten. Zijn moeder, Jan, Corrie, de twee andere zusjes en natuurlijk Lia zitten achter de ouderlingen in een voor hen gereserveerde bank. Ondanks zichzelf luistert hij naar de preek. Er trilt iets van binnen, 't doet een beetje pijn. Is die kerel met die verrèkt goeie preek z'n broer? Eigenlijk, al *is* hij dan dominee, denkt hij moderner dan Jan, de verzekeringsinspecteur. Die is zo geheid gereformeerd!

Woensdag, 19 oktober 1955, ontmoeten vele leden van de familie Van Sytzama elkaar op de jubileumvergadering van „hun" 75-jarige universiteit, die in het R.A.I.-gebouw te Amsterdam gehouden wordt. Ze zijn al vroeg aanwezig. Om kwart voor twee moet ieder op zijn of haar plaats zitten, omdat deze vergadering door de radio uitgezonden wordt.
De één voor de ander denkt: als vader, nee, als grootvader van Sytzama dít toch nog eens had mogen beleven. Hun universiteit nu met zes faculteiten!
Een ere-comité, waarin naast Prins Bernhard o.m. ook zitting hebben de minister-president Dr. Drees (een „rode" minister!), minister Cals (een Roomse!) en nog vele andere „groten in den lande".
De V.U. zo klein, maar in zo groot en sterk geloof begonnen wordt nu als volwaardige universiteit erkend.
„Zonder ons erop te verheffen, mogen we toch wel dankbaar vaststellen, dat de gereformeerden van „offeren" weten, zegt Co tegen de naast haar zittende Wiesje.
Toch bekruipt velen, naast intense blijdschap ook een gevoel van angst, van een: zal bij deze enorme uitbreiding, het gereformeerd beginsel nog wel gehandhaafd blijven? Houden onze proffen het nog wel in de hand? Zal de boel niet verwateren? Er zijn al geruchten van studenten, die atheïst of existentialist, Sartriaans zijn . . .
Met intense belangstelling worden de redevoeringen van dr. Jan Schouten, prof. Anema, prof. Zijlstra en anderen aangehoord. Als mr. Grosheide de opbrengst van de millioenenactie „De Mei-

boom in de kap" aanbiedt, barst een daverend applaus en voetgestamp los, dat herhaald wordt bij de aanbieding door mevrouw Verdam-Okma van de opbrengst der extra spaaractie „Vrouwen V.U.-hulp".
„Nou, wat zéí ik je?" Met tranen in haar ogen keert Co zich tot Wiesje.
Deze knikt ontroerd. „Ja meid, - 't is geweldig!"
Tijdens de ontmoetingsavond in de Pniëlkerk, waar vrienden uit het hele land elkaar blij begroeten, kunnen vele ouders van grote kinderen de bezorgdheid van hun hart ten aanzien van die pubers eens aan elkaar kwijt.
„Zijn jóúw kinderen óok zo? Dat troost me weer een beetje. Ik dacht dat de onze alléén zo recalcitrant waren en zo gek deden."
„Hoe doen jullie het toch met je zondagen? Mogen ze bij jullie naar 't voetballen gaan kijken?"
„Laten jullie ze zeilen op zondag?"
„Hebben jullie dat boek van professor Schippers over de gereformeerde zede al gelezen?"
„O, de jouwe dansen toch óók. Ach ja, dat hou je niet meer tegen."
„Duren bij jullie die fuiven op de middelbare school óók tot over twaalven?"
„O kind, 't klinkt wel niet aardig, maar wil je wel geloven, dat ik blij ben, niet alleen zulke moeilijke probleem-kinderen te hebben?"
„Ja. Ik vraag mij af, wat de kerken gaan doen, om ze vast te houden. De preken ráken hen meestal niet meer. 't Is voor óns tenminste moeilijk die groten tweemaal mee te krijgen. Dwingen wil je ze óók niet. Je weet veel te goed, dat dat averechts werkt. Je geeft zélf het voorbeeld van trouw te gaan en verbergt je tegenzin, die je toch óók wel eens hebt."
„O, - jij toch ook Klazien?"
„Ja, - wat dacht je? Dat ik huppelend van vreugde naar een preek over de vervloekte paapse mis ga?"
„Nou ja, - neem me dan ook niet kwalijk, maar dan is het toch ook voor de jongeren niet te vergen, dat ze dat een feest vinden."
„Feestjes bouwen ze in de week genoeg," gromt Rob van Doren.
Klaas en Willem van Sytzama staan in een hoek van één der bijlokalen met gedempte stemmen te spreken over de door en door moeilijke vragen, die zich aan de professoren in de faculteit van de Wis- en Natuurkunde èn in die der medicijnen zullen voordoen.
„Zíj hebben ons gebed om verlichting van de heilige Geest wel

bizonder nodig Willem," zegt dominee Klaas en legt daarbij even zijn hand op de schouder van zijn neef.

Hoe graag hij gewild zou hebben, Johannes van Sytzama is niet op de ontmoetingsavond van de jubilerende V.U. aanwezig. Zijn vrouw en zijn moeder vinden het maar moeilijk op alle hun gestelde, verwonderde vragen een aannemelijk antwoord te geven. Als Lia haar schoonmoeder zonder blikken of blozen hoort beweren, dat Hans zo'n barstende hoofdpijn had, schudt ze lachend haar hoofd en beweegt haar wijsvinger bestraffend heen en weer. „Wat kan *ú* met een stalen gezicht jokken," plaagt ze.
Wiesje zucht. „Ja kind, het moge me vergeven worden. Maar ik kan toch moeilijk zeggen Lia, dat ik zo'n vreselijke ruzie met Eric had en dat die jongen met een dolle kop is weggelopen. Ik zit er onder alles door tóch al genoeg over in. Geloof dát maar."

Intussen is Johannes, die het helemaal niet met zijn moeder eens was, de stad ingelopen. Bij de Munt herkent hij in de jongen, die over de brugleuning gebogen in het water van het Singel kijkt, zijn broer.
Als door een projectiel aangeraakt schudt Eric de hand van zijn schouder.
„Kom jíj doen? Jij hoort toch bij die blatende kudde-dieren op dat V.U.-feest te zitten?"
„Daar had ik nu eens géén zin in."
„Wat kan jíj liegen zęg! Gut-e-gut . . . de dominee, die het dwalende schaap op gaat zoeken! Iets voor de Maranatha-kalender."
„Doe niet zo rot joh! Weet je een gezellige tent? Ik ben nou alweer zólang Amsterdam uit, dat ik het niet meer zo weet. En nu ik er tóch ben, wil ik er wel eens van genieten, en met jou in één of andere goeie kroeg een biertje drinken."
„O ja, - en dan zitten we eenmaal en dan gaat dominee aan z'n preek beginnen van dat een zoon niet zo'n grote bek aan z'n moeder mag geven. Ik kèn dat. Had je Jan onlangs tegen me te keer moeten horen gaan! Zo'n vuile farizeeër! Om te kotsen!"
„Jan is geen farizeeër."
„O née? Op z'n centen zitten, almaar méér willen verdienen, een D.K.W. kopen, maar schèlden op arme, rooie sloebers. En dan zondags in de kerk met een wagenwijd open smoelwerk meegalmen, zodat je van z'n stinkende asem genieten kan."
Al pratend loopt Eric met z'n broer mee in de richting van het Rembrandtplein.
„Nou, - híér dan - dit zijstraatje in. Een dominee verkiest natuur-

lijk de rechte paden, maar laat je broertje je daar nou eens afhelpen."
„Graag kerel. Ik voel wel voor een zijpaadje. Maar . . . 'k ga geen tent met naakte meiden binnen. Dat moet ik er wel even bij zeggen."
„Ben je belazerd."
De „tent" waar Eric hem binnenbrengt valt hem honderd procent mee. Ze vinden een rustig hoekje.
Eric wil een cola met een tic. Johannes bestelt bier. Hij presenteert Eric een sigaret, steekt z'n pijp aan en houdt deze, zijn ellebogen op het houten tafeltje gesteund, met beide handen vast.
Stilte.
Terwijl hij, nerveus een bierviltje in 't rond draaiend, om zich heen kijkt, voelt Eric de ogen van zijn broer, waarvan hij weet, dat ze hem met warmte aankijken.
„Weet je Eric, dat jij bizonder veel op vader lijkt?"
Met een ruk draait de jongen zijn hoofd naar hem toe. Hij lacht kort en schamper.
„Uiterlijk misschien, maar innerlijk toch zeker niet?"
„Ik geloof allebei. Jij herinnert je zeker niet zoveel meer van hem?"
„Ja, - toch wel. Ik was zeven en . . . ik adoreerde hem. In mijn gedachten is hij altijd nog een god van een kerel."
Johannes houdt een aanmerking op deze wonderlijke benaming zonder moeite in. *Te* veel ontroert hem het nerveus bewegende gezicht van zijn broer. Hij voelt de juiste snaar geraakt te hebben. Is er dankbaar voor.
„Vader heeft in z'n jonge jaren daar in Den Haag óók 't één en ander uitgevreten hoor. Daar kan tante Co je heel wat van vertellen. Maar Eric, hij was een kerel, aan wie wij, als zoons, geen van drieën tippen kunnen. En moeder heeft een enorm goeie invloed op hem gehad. Ze waren héél gelukkig, die twee."
„Nou, - ik herinner me anders best, dat ze wel eens ruzie hadden - gek joh, dan stond ik, als snotjong toch altijd aan *moeders* kant, terwijl ik hèm zo adoreerde."
„We zijn gecompliceerde wezens Eric. Overigens logisch, dat ze wel eens ruzie hadden. Anders zou 't niet normaal geweest zijn."
„Als hij was blijven leven, zou ik niet zo'n stuk ongeluk voor moeder geworden zijn."
„Hé, hé! Jij bent óók hartstikke blind zeg, om niet te zien, hoe gek ze op je is. Logisch! Zij ziet in jou zoveel van vader terug. Wij moeten als kinderen haar verdriet en eenzaamheid niet onderschatten. 't Spijt mij méér dan ik zeggen kan, dat ik zo weinig

voor haar doen kan. Een weduwe uit m'n vorige gemeente zei eens: „Iemand die zijn of haar wederhelft nog wèl heeft, kan onmogelijk weten, hóé het voelt, als de helft van je is afgescheurd." Moeder slaat er zich toch enorm dapper doorheen."
Bij het zien van de trillende mond in het jonge gezicht tegenover hem, voelt Johannes zijn keel dik worden. Met veel bombarie klopt hij zijn nog niet half leeggerookte pijp uit, bestelt nog wat, vraagt er een portie bitterballen bij en gooit daarna het gesprek over een andere boeg.
„'t Is wèl mieters joh, dat jij zo'n koppie-koppie hebt gekregen. Dat heb je voor je doktersstudie wel nodig."
„M'n ideaal is: chirurg. Maar weet je, wat het rotte is? Dat die kerels allemaal zo stinkend rijk worden. Ik *wil* niet rijk zijn, of . . . we moeten het over de hele wereld allemáál zijn."
„Zo'n wereld heeft God nog voor ons in petto. Dat neemt niet weg, dat we allemaal eraan méé moeten werken, aan gerechtigheid en vrede voor allen. Maar daar zijn we nog ver vandaan."
„Zolang de kerkmensen zo kiften onder elkaar en zolang ze ons, nozems, aankijken, of we voorbestemd zijn voor het hellevuur, zie ik er nog niet veel van komen."
„Ik ook niet. Laten we beginnen ieder op onze eigen plaats zoveel mogelijk voor onze medemens proberen te zijn. Te beginnen in je naaste omgeving. Dat is het moeilijkste. Maar daar moeten we tóch beginnen . . ."
't Is al bij half één als moeder Wiesje die nacht haar zonen hoort thuiskomen. Zij hoort Johannes naar de logeerkamer gaan.
„Maf ze," zegt hij tegen Eric, die de zoldertrap opklimt.
Maar Eric loopt niet dóór. Hij komt terug, opent de deur van haar slaapkamer op een kier.
„Bent u nog wakker?"
„Ja." Zij trekt aan het lichtkoord.
Twee stevige handen op haar schouders. Vochtige jongensogen vlak boven de hare. „'t Spijt me van vanmiddag. Hans is een moordkerel. Verdomd, als 't niet waar is."
„Hé, hé, lieverd."
„O ja, - dat mag ik niet zeggen hè, maar 't is zo'n lekker woord, als je iets benadrukken wilt. Hans is nèt vader."
„Hans èn jij lijken allebei op hem."
Hij bukt zich en zoent haar op beide wangen.
Alleen in 't donker dankt Wiesje uit de grond van haar hart Hèm, naar wiens voorbeeld Johannes z'n vrienden op de voor hem toch zo aanlokkelijke ontmoetingsavond in de steek liet, om die éne te zoeken.

HOOFDSTUK V

Boote, de oudste der Van Sytzama's weet, na een behandeling in het ziekenhuis, dat zijn dagen op deze aarde geteld zijn. Zijn vrouw is hem een jaar geleden voorgegaan. Hij vindt het goed zo. Zijn zoon en schoondochter uit Leeuwarden blijven nu bij hem, totdat zijn Heer hem roept. Opmerkelijk helder is zijn geest, constateert zijn zoon Klaas. Hij wil nog alles horen wat kranten en weekbladen melden, hij vraagt geïnteresseerd naar alle familieleden, van wie Klaas er verschillende niet of nauwelijks bij name kent. Een paar dagen geleden vroeg hij opeens naar Ella van tante Co. Zij was dadelijk gekomen, had langer dan een uur naast zijn bed gezeten en was bij Klaas en Ali in de huiskamer in een onbedaarlijk huilen uitgebarsten.
„Ik had het gevoel of ik van glas was, doorzichtig glas. Hij weet nu méér van me, dan mijn moeder. En als ik hem viermaal in mijn leven ontmoet heb, zal 't veel zijn. Maar wat héèft het me opgelucht."
Zij hadden niet verder gevraagd, hoewel het hen allemaal zeer bevreemdde. Mensen, aan wie zij nooit gedacht zouden hebben, liet hij bij zijn bed komen.
Intussen namen zijn krachten snel af. Langer dan drie maanden geeft de dokter hem niet meer.
„Mijn neef Willem - als laatste - dan niemand meer," had hij vanmorgen gezegd.

Die middag zit Willem van Sytzama naast het bed van zijn neef. Minuten vol van een onhoorbaar spreken worden afgewisseld door enkele uitgesproken woorden.
„Brochure „Met al de heiligen" gelezen?"
Willem knikt toestemmend.
„Praten, praten over oecumene, leergeschillen, modaliteiten, *niet* aansluiten bij de Wereldraad, wèl bij de I.C.C.C. of geen van beiden . . ."
Stilte. Even later met verheffing van stem: „Let op de jonge generatie, Willem! Naar . . . de bliksem . . . explosie van onge-

loof? . . . of . . . alles nieuw? . . . vrede . . . gerechtigheid . . . Ik hunker . . . Praat met Ella van Co . . . vóór het te laat is."
Weer een lange stilte, waarna Boote op een acte-tas wijst.
„Neem die mee. Dagboeken en brieven van onze grootvader. Lezen . . . vooral briefwisseling met Felix . . . geef ze later aan Johannes van Sytzama. Ze moeten in ons geslacht bewaard blijven. Klaas heeft zo je weet geen kinderen."
Stilte. Langdurig. Boote's ogen zijn gesloten, maar zijn mond beweegt. Willem staat op, loopt dichter naar hem toe, steekt zijn hand uit.
Een gele, benige hand wordt in de zijne gelegd. Ogen, die al in een andere wereld schouwen, een lach die opkomt over het vleesloze gezicht. Een stem als van ver, die zegt: „Nog even . . . een andere werkelijkheid in deze tijd . . . vlakbij . . . Tot ziens . . . Willem. Tot - *morgen*."
De volgende dag is Boote van Sytzama bij zijn vaderen aangekomen in die vlakbije werkelijkheid waar zij deelnemen aan de bruiloft van het Lam en roepen om de grote morgen.

Thuisgekomen van de begrafenis van neef Boote, loopt Ella van Perken-Hulsma regelrecht door naar haar slaapkamer, waar zij zich voorover op het bed laat vallen. Roerloos ligt ze.
Neef Boote heeft haar geheim van haar ongelukkige huwelijk en van haar zondige liefde mee in 't graf genomen.
In 't graf? Die man is in de hemel, die hij de andere werkelijkheid vlakbij genoemd had, zoals oom Willem vertelde.
Ze hadden dat allemaal zo vreemd gevonden. Alleen haar broer Walter en neef Hans hadden blij en heftig van ja geknikt. Bij dat sterfbed van neef Boote was haar vader, die zij nooit gekend had, zo dichtbij geweest.
Vader, die zo bizonder begaafd was, die zomaar in z'n slaap boodschappen van God kreeg. Iets wat nooit en te nimmer meer voorkomt. Nèt of God heel ver weggegaan is. En ik? Ik wil daar óók heen. Wèg van die grijze schaduw die m'n man is!
Ze zwaait haar benen buiten bed, trekt het laatje van het aangebouwde kastje open en haalt er een tube slaaptabletten uit. Vol is-ie nog. Even een glas water . . . Een vreemde gloed in haar ogen, haar hand beeft . . .
„Waar is mijn mamse-depams, die gekke, lieve moeder van mij?" De vrolijke stem van Jacobien beneden in de gang.
Het water klotst over de rand van het glas. Bliksemsnel leegt ze 't in de wasbak, zit tóch nog met de tube in haar hand als Jacobien binnenstormt.

„Ik ben de éérste bij 't volley-baltournooi, de éérste mam!"
Plotseling is dat blijde, jonge gezicht bewolkt. Zij rukt de tube uit de hand van haar moeder, loopt er verwoed de kamer mee uit.
Ella hoort haar de W.C. doortrekken.
„Ziezo, - dát is verdwenen en *voorgoed* verdwenen mammie, begrijpt u me? Voorgoed hoor! Voorgoed!"
Ze nestelt zich dicht tegen haar moeder aan. Ella slaat haar armen om haar heen. „Daar zitten we nou allebei te snotteren en ik was nogal zo blij."
Ze gaat vóór haar moeder staan, legt haar handen op die neerhangende schouders en vraagt: „Moeder, was je nou echt dit vreselijke van plan?"
Ella knikt.
„En . . . en wat zou *ik* dan moeten zonder jou op deze aarde? En Joke en Trudy?"
„Daar zouden de ouders van je tweede vader zich graag over ontfermen. Dan waren ze er tenminste zeker van, dat hun kleinkinderen degelijk en goed gereformeerd werden opgevoed."
„Je stem is harder dan een keisteen mam en je hebt het over je bloedeigen kinderen. Ik vind zonde een rot-woord, maar dit, ja dít is nu helemaal *zonde,* omdat je alleen maar aan jezèlf gedacht hebt. Rót-egoïsme! Jij lekker inslapen hè en wij hier maar doorvechten en rondploeteren. Gemeen, gemeen, geméén!! Denk maar niet dat je in de hemel zou gekomen zijn!"
Páts! Haar magere, gebruinde hand slaat raak. Huilend is ze met twee stappen de kamer uit.
„Dat had ik nodig, dat en nog veel meer heb ik verdiend," mompelt Ella. M'n dochter van vijftien jaar als rechter tegenover me. Wat leek ze op haar vader. Temperament. Iets wat Toon ten enenmale mist. Ach Johnnie! En waarom moest ik nou juist een buurman krijgen, die zo op jou lijkt en die zo duvels gezellig met me flirt? Hij heeft een saaie vrouw en drie kinderen en ik een nóg saaiere man en drie kinderen. Jacobien, die van jou, Johnnie, is, dan meegerekend. Wat doet ze daar nou, boven op haar kamertje?
Zij gaat naar boven. De twee kleintjes laat ze nog even bij de buren.
Bij haar binnenkomst ziet zij, dat Jacobien een brief onder een boek schuift.
„Ja, - nou je 't tóch ziet" - begint deze - „ik heb oma geschreven. Die lieve schat moet maar eens met je praten. Ik ben tenslotte je dochter maar en 't spijt me van die klap."

„Jacobien, luister eens: ik ben je dankbaar voor die klap. Die had ik verdiend. En meisje, ik beloof je, ik belóóf het je met heel mijn hart, dat ik nooit meer zoiets zal doen. Het was inderdaad ontzettend egoïstisch. Maar alsjeblieft, laat oma hier niets van weten. Het leven is voor haar al zwaar genoeg geweest. En als ze nou nog plezier beleefde aan haar twee kinderen, maar . . . (een diepe zucht) . . . 't is met de één nogal erger gesteld dan met de ander."
„Ja, - dat is zo," zegt Jacobien zacht.
„Wat weet jij dan van oom Walter?", vraagt haar moeder met een tikkeltje ongezonde nieuwsgierigheid.
„Nou, - dat hij een homo is."
Geschrokken kijkt Ella haar dochter aan. „Hoe weet jíj nou wat een homo is?"
„Hè moeder, doe niet zo eiïg! Ik ben toch niet op m'n achterhoofd gevallen! Bij mij in de klas zitten er ook twee. Die liepen op de Mulo al met de armen om elkaar heen."
„Kind, toen jij allang geboren was, wist ik nog niet wat dat was. En tóen ik ervan hoorde grilde ik ervan."
„Arme oom Walter. Kan hij het helpen, dat hij zo geboren is? Ik vind er ook iets engs in, maar heb tegelijk medelijden, omdat die arme mensen wel verrekt eenzaam moeten zijn. Alle heterogenen walgen van ze."
Nog steeds niet van haar verbazing over zóveel wereldwijsheid van haar dochter bekomen, vraagt ze: „Hoe wéét jij al deze dingen?"
„Mámmie! Waarom zou ik ze niet mogen weten? We lézen toch? We praten er met onze vrienden en vriendinnen over. Heel gewoon hoor. Daar komt geen schunnigheid aan te pas, als je dat soms denken mocht."
Ella zucht. „Tja, 't is allemaal wel heel anders dan vroeger. Die boeken, die jullie lezen, staan van de eerste tot de laatste bladzij vol sex. Moet je oma over horen! Die walgt ervan."
„Nou ja, gut mam, die is twee generaties ouder. Wat *wou* je nou? Maar mammie, ik wou je toch eens even wat zeggen. Ik weet dat je niet gelukkig bent met deze pappie. Stom van je, om met zo'n saaie egoïst te trouwen. En nou ben je natuurlijk bezig, mijn vader te idealiseren. Maar hij heeft jou in 1945 dan toch maar gemeen bedonderd. En nou gaat die meneer van Slingeland hiernaast hetzèlfde met zijn vrouw doen."
Opeens stokt haar stem. Zij slaat haar armen om de hals van haar totaal verbouwereerde moeder.
„Mammie, ik sméék je, schei ermee uit met dat geflirt. Het is

zo rot, zó rot voor je kinderen. En voor de zijne. En voor zijn vrouw. En voor deze pappie. Probeer er met hem nog wat van te máken. Toe nou-ou."
Haar hoofd op haar moeders schouder brult ze het uit.
Trillend op haar benen slaat Ella haar arm om haar dochter heen en huilt mee. Dan, - resoluut opeens zegt ze: „Jacobien, je hoeft niet bang meer te zijn. Ik ben nu wel bizonder ernstig gewaarschuwd door twee mensen, van wie ik dit 't allerminst verwacht zou hebben."
Na allebei een sigaret aangestoken te hebben, gaat Ella verder: „Zo je weet, liet oom Boote mij bij zich komen. Wat *kènde* ik die man nou? Nauwelijks. Een neef van mijn moeder. Maar hij had iets gehoord van zijn schoondochter, die familie is van mevrouw van Slingeland. Die oom Boote, zal 'k maar zeggen, heeft mij gewoon binnenste buiten gekeerd. Ik móést hem alles, alles wel vertellen."
Even is het stil.
„En nu kom jíj en - kind, ik ben met stomheid geslagen. De rollen waren zo-even omgekeerd hè. Zo zie je maar... God stoort zich niet aan leeftijden, als Hij een mens tot bezinning wil roepen.
Ik wil me niet verontschuldigen met jou te vertellen, dat Bert van Slingeland zo op jouw vader lijkt."
„Nee!"
Ella schrikt van het harde, onverbiddelijke in die jonge stem. Denkt óók even: 't Kind weet wel véél met haar scherpe intuïtie maar niet alles. Dat het samenleven met de saaie, plichtsgetrouwe boekhouder voor haar een kwelling is, omdat hij dan verandert in een gruwelijke sadist. Moet zij dit tot haar dood toe blijven verdragen? Er eens met haar huisarts, of met de dominee over praten, maar in ieder geval volkomen stoppen met die verhouding met Bert. Dat had oom Boote geadviseerd.
„Ik zal van pappie proberen gedaan te krijgen, dat we gaan verhuizen," zegt ze tegen haar dochter.

Als de zeven-en-zestigjarige Willem van Sytzama de volgende dag, na bij zijn nicht Ella geweest te zijn, in zijn Mercedes naar huis rijdt, stopt hij onderweg bij een restaurant.
Vóór hij bij Co komt, moet hij hier in een rustig hoekje zijn gedachten ordenen. Voor de zoveelste keer in zijn toch al lange leven ligt hij met het Godsbestuur overhoop.
Walter en Ella: kinderen van zo'n stel pracht-mensen als Kees en Co waren, waarom moeten die nou beiden zo'n immens zwaar

kruis te dragen hebben?
En wat voor vreemde generatie groeit er nú weer op? vraagt hij zich af, terugdenkend aan wat Ella hem over Jacobientje verteld had. Vijftien jaar en dan al zó door ouderen héén zien, dan al zó van 's levens rottigheid op de hoogte zijn. Op wat voor mensenras loopt dit uit, als dit zo doorgaat?
Gedachteloos pakt hij een krant, die een heer op het tafeltje naast het zijne heeft laten liggen. Hierzo: 't verslag van een rechtszitting met „ladies gangsters" als gedaagden.
Hij begint middenin, waar met vetgedrukte letters „Bal na" boven staat.
„Het waren om zo te zeggen inbraken met bal na. Om hun successen te vieren en de gevarieerde buit gezellig te verteren, richtten de bendeleden met hun jeugdige vriendinnetjes partijtjes in kelders en tuinhuisjes aan, soms, in afwezigheid van de ouders, ook thuis.
Over het karakter hiervan liet de officier geen twijfel bestaan. Hij sprak van „bed- en kelderfeesten" en zei onomwonden: „In veel gevallen misbruikten zij de ouderlijke slaapkamers voor seksuele uitspattingen."
De vertegenwoordiger van het O.M. verweet de ouders, dat zij óf te goedgelovig waren, óf geen interesse hadden getoond inzake de vraag, wat zoon- of dochterlief avond aan avond buitenshuis uitvoerden.
„En het ergste is nog," zo vervolgde hij, „dat sommige ouders eerder nog wrok en wrevel jegens politie en justitie koesteren wegens hun hardhandig ingrijpen."
„Damned!" vloekt Willem van Sytzama op z'n Engels. Zulke ouders zou hij met graagte in de allereerste plaats laten opsluiten. Zíj zijn de hoofdschuldigen!
Hij leest nog even het slot: „Dat was het lange, schokkende verhaal van de „ladies gang".
Gezegd moet worden dat de „ladies" zich althans op de zitting als mannen gedroegen. Zij lieten geen traan en geen klacht, maar bekenden kort en krachtig.
Of zij mèt hun lange haren ook hun streken verloren zullen hebben?"
Zuchtend legt Willem de krant weg.
Tussen dít geslacht groeien de kinderen des Koninkrijks op. Is het wonder, dat zij eerlijk èn - hárd worden? Hoe beschermd zijn zijn broers en zusters en hijzèlf opgevoed. Nú komt met radio en televisie de hele wereld in huis.
Co en hij hebben als eersten in de familie een televisietoestel ge-

kocht. Ach ja, zij zijn oud en wijs genoeg om te onderscheiden. Er zijn geen schoolgaande kinderen meer.

Zijn gedachten gaan naar zijn dochters: Paulien en Carla, die nu in Amsterdam op kamers wonen. Zij doen in wereldwijsheid voor hun nichtje Jacobien niet onder. Over een half jaar ongeveer zal Paulien gaan trouwen. Met een socioloog. Een flinke, gereformeerde kerel.

Over Carla maakt hij zich zorgen. Vrienden bij de vleet en ook zij zal ginds in Mokum wel de nodige feestjes bouwen. God zij dank is er tot nog toe een grote openheid tussen hem en zijn dochters, zoals vroeger ook tussen hem en zijn nu getrouwde zonen.

Vier kleinkinderen heeft hij nu al.

Maar kom, hij was hier gaan zitten om zich eens rustig te bezinnen op het gesprek, dat hij straks met Co over haar ongelukkige dochter Ella zal hebben. In ieder geval moet ze daar weg en een goed eind uit de buurt van die Van Slingeland. Maar die kerel, die Toon van Perken! Hij zal niet rusten, vóór hij díe bij een psychiater heeft gebracht. Alles aan de buitenkant zo burgerlijk-braaf, zo degelijk, maar in z'n intieme huwelijksleven een sadist.

Hier breekt Willem de steel van zijn pijp. Hij weet niet met wie hij liever te doen heeft, met die gangsters of met die glad-aal van 'n Toon.

Hij zal nu maar opstappen. Zo'n gesprek kan je tóch van tevoren niet bedenken.

„'t Gaat zo 't gaat" is een slagzin, die Co zelf van jongsaf op luide, luchthartige toon in de familiekring had uitgeroepen.

En Co weet alles.

Zonder dat iemand haar er ooit over gesproken heeft.

Met haar scherpe intuïtie heeft zij dit sadisme in Toon van 't begin af aangevoeld. Nadat zij op Ella's verjaardag deze éven een blik heeft zien wisselen met die buurman Van Slingeland is ook dát voor haar tot een S.O.S. geworden.

„Maar . . . wat dóé je als moeder van een haast vijf-en-dertigjarige dochter in zo'n geval? Hinderlijke vragen stellen? Een: „mens, waar bemoei je je mee?" riskeren? Niet dat Ella dit nu zo gauw zou zeggen, maar tóch Willem, voelde ik niet anders te kunnen doen dan geduldig te wachten tot zíj sprak en haar èn haar man en kinderen intussen voortdurend aan God op te dragen. Ik weet niet of verhuizen helpen zal. Die Van Slingeland weet haar tóch wel te vinden."

„Als zíj van háár kant haar belofte aan Jacobien nu maar houdt," gromt Willem.
Co staat op, haalt uit de lange rij gedichtenbundels in de boekenkast het bundeltje: „Een hemel op aarde" van Michel van der Plas.
„Dit kreeg ik immers op m'n laatste verjaardag van Ella. Moet je dat gedicht van „De overspelige vrouw" eens lezen en let dan op de minimaal kleine streepjes, die Ella bij enkele regels gezet heeft. Tóén al wist ik genoeg. En ik ben bang, èrg bang zelfs, dat het houden van haar belofte haar zéér, zo niet *te* zwaar zal vallen."
Intussen leest Willem het gedicht en perst zijn lippen in ontroering steeds vaster opeen.
„Je moet niet vergeten: die overspelige vrouw keek in de ogen van Jezus, zó dat ze moest smeken: dus spaar me uw ogen," zegt Co nog.
Willem leest het aangestreepte:

„Ik ben niet veroordeeld. De zondagen zijn het ergst, Heer,
Dan kan ik het best in mijn nieuwe trouw geloven
Dan zie ik het vaakst de bleke vrouw in de spiegel,
en dat is het ergst, Heer. De vlam zien beven van vrees
dat haar eind nabij is; de bleekheid zien slapen waarin
ik mijn nederlaag lees."

Het couplet dat hieraan vooraf gaat, leest hij nog eens over:

„Ik klaag niet. Ik heb een haard. Daar recht zich de schaduw,
zo net en precies als de cijfers onder zijn handen.
En zo rustig, alleen maar een kuchje af en toe. Ik heb nog
een hond die ik 's avonds kan uitlaten, biddend om wind.
En heb nog een bed waar ik rust en mij recht als de voornacht
weer snurkend begint."

„Wat heb je daar doorgeschrapt, Co?"
„Daar had ze haast onleesbaar klein achter geschreven: „Maar daarvóór Heer"!"
Na een lange stilte buigt Willem zich naar haar over.
„Jezus kan Ella door Jacobiens ogen heen aangekeken hebben."
De klank van zijn stem is zó gelijk aan die van hun vader, als deze haar troostte in kinderverdriet waarvan zij nú nog wel eens droomt.

HOOFDSTUK VI

De vensters naar de wereld worden opengeslagen. Ook bij de Van Sytzama's.
Stond vroeger de kerk in 't middelpunt van hun bestaan, met name de jongere leden van de familie zijn er zich zeer wel van bewust, dat dit niet meer kán en niet meer mág. Het gaat God om de hele wereld. Daartoe moet er veel in de kerkelijke structuren veranderd worden.
Het is nu al elf jaar geleden, dat de heren Bouman en Booy hun hartekreet „Gereformeerden waarheen?" publiceerden. Hun stem scheen die van een roepende in de woestijn. Tóch blijken ook hier Gods molens langzaam gemalen te hebben, maar malen *déden* ze.
Tot „de Achttien", die er diep van doordrongen zijn dat, willen kerkmuren geslecht worden, dit van onderop moet beginnen, behoort ook dominee Johannes van Sytzama. Zijn ooms en tantes hebben vrijwel allen adhesie betuigd met hun streven. Behalve natuurlijk tante Klazien en oom Jan, die nog steeds vrijgemaakt zijn.
Zijn tien jaar oudere neef Klaas distancieert zich vooralsnog. Wil kennelijk eerst de kat eens uit de boom kijken. Toch heeft Hans ook hem een persoonlijke uitnodiging gestuurd om op 26 mei het Hervormd-Gereformeerd Congres: „Van Kerken tot Kerk", dat in de Beatrix-Irene Hal te Utrecht zal plaats vinden, te komen bijwonen.
Hans loopt de 25e mei met de nieuwe rooms-katholieke vertaling van het Nieuwe Testament in zijn actetas, in Utrecht onder de Domtoren door. Hij steekt het Domplein over en gaat in de Kloosterkerk op een laag muurtje zitten. Tot barstens toe vol gedachten.
Hier zit hij nu, onder tegen de Domkerk aan, waar eens zijn overgrootvader vanaf de preekstoel zijn afzettingsbul voorlas.
Nog niet zo lang geleden heeft hij diens nagelaten papieren gelezen. Met grote interesse èn - verwondering. Verwondering over het feit, dat zijn overgrootvader, wat de tegenwoordige oecu-

menische gezindheid betreft, dichter bij hen zou staan dan zijn groovader naar wie hij vernoemd is. En zijn vader? Hij zou er zéker blij mee geweest zijn. Even weer dat weeë gevoel van het té vroege gemis . . .
Hij haalt de R.K. vertaling van het Nieuwe Testament uit zijn tas en bladert erin. 'n Pracht vertaling. Morgen zal een gemeentelid eruit voorlezen op het Congres.
„Opdat zij allen één zijn". Vader verhoor toch door ons heen dit gebed van Uw Zoon! Er is gerommel, beweging van de Geest niet alleen in de Reformatorische kerken, maar ook in de roomskatholieke kerk. Hij heeft ook de in een brochure samengevatte „richtlijnen, aanvaard door de generale synode der Nederlandse Hervormde Kerk" bij zich: „De Reformatorische houding jegens de Rooms-Katholieke kerk en haar leden".
Hij glimlacht bij de gedachte aan het gesprek dat hij de vorige week met zijn nichtje Paulien, dochter van oom Willem, had. Ook zíj heeft alweer twee kinderen. En nog altijd even knap. Dat is nou wat je noemt een „beauty". Zo'n vrouw, die haar charme tot in hoge ouderdom zal blijven houden.
Ze hadden elkaar hier in Utrecht ontmoet en in 't Jaarbeursrestaurant een kopje koffie gedronken.
„Moet je verbeelden Hans," - had ze gezegd - „nu gaat Carla zich de volgende week verloven met een roomse jongen en vader is er dolblij mee. Nou vráág ik je! Toen ik vier jaar geleden alleen maar bevriend was met m'n buurjongen: Dolf Raasveld, schreeuwde pappie moord en brand. Ik moest het *niet* wagen, ooit met een roomse kerel aan te komen zetten, want dan zou hij enzovoort enzovoort. Nu is het wèl een ècht gelovige jongen hoor, die van Carla. Zij zegt dat ze precies hetzelfde geloven en dat ze er veel samen over praten, over de bijbel en zo."
„Wordt Carla rooms-katholiek?" had hij gevraagd en toen zij hierop ontkennend haar hoofd geschud had: „Wordt hij dan gereformeerd?"
„Ook niet. Maar neem me niet kwalijk Hans, wat zègt dat nou, als je allebei van de Here Jezus houdt?"
De gedachte: waren we állemaal maar zo, dan zouden we eindelijk aan de éne universele kerk van Jezus Christus op aarde toe zijn, had hij niet uitgesproken. *Dít* ideaal bewaart hij vooralsnog voor zichzelf. *Nóg* is het zo, dat je als dominee voorzichtig moet zijn met ál te revolutionaire uitspraken. Helaas. -
Toch is er ook een andere kant aan. Die van het geduld met de in dogma's vastgeroesten. Je moet ze *allen* meekrijgen. Maar dat moet de Geest doen. Alsjeblieft niet nóg meer schisma's.

Wat is hij moe! De voorbereidingen voor dit Congres hebben hem en vele anderen heel wat dagen en halve nachten gekost.
Hij steekt zijn hand uit naar de rondtrippelende duiven. Heeft hij niets eetbaars voor die dieren in z'n zakken? Hij gooit een dropje weg, dat ze natuurlijk laten liggen.
Hé, geliefde voorvader Boote van Sytzama, zie je je achterkleinzoon hier nu zitten? Verwonder je je erover, dat wij nog niet in de oude vaderlandse kerk terug zijn, nu deze toch Belijdeniskerk geworden is? Weet je, dat er een belangrijke kentering bij de vrijzinnigen gaande is? En weet je óók, dat er gereformeerde theologen zijn, die - al maken ze dit niet openbaar - in hun zienswijze wat de historiciteit van het paradijsverhaal betreft dichtbij jouw broer Geale staan?
Wolk van getuigen . . . wat is dat? Hoe noemde oom Boote dat ook weer voor hij stierf? Die andere werkelijkheid in de tijd. Vlakbij. Kom, - hij moet hier weg. Geen gefilosofeer. 't Is allemaal toch nog als door een spiegel in donkerheid. De hand aan de ploeg. Er is genoeg te doen.

Op het Janskerkhof stopt een auto naast hem. Oom Willem. „Stap in kerel," noodt deze hartelijk. „Zeker druk voor 't Congres?"
„Ja. Lekker in de Kloosterhof over uw grootvader zitten denken."
Verrast kijkt Willem zijn jonge neef van opzij aan.
„Dat valt me van je mee, jongen. Zoveel jongeren zie ik tegenwoordig koortsachtig bezig aan een nieuwe toekomst te bouwen, maar dan lós van hun voorgeslacht, want die hebben tóch alles fout gedaan."
't Klinkt bitter.
„Nou oom, zó erg is 't niet. Weet u, ik kwam daar in die Kloosterhof juist tot de verbazingwekkende ontdekking, dat véél van wat er geweest is, weer terugkomt."
„Ach welja, kerel, er is niets nieuws onder de zon, - hoewèl . . . heb je ook gehoord, dat de Russen een tweede Spoetnik 't heelal insturen?"
„De ruimte," verbetert Hans zachtjes.
Maar Willem heeft het gehoord. „Wou je je ouwe oom weer verbeteren? Heelal of ruimte, 't is maar hoe je 't noemen wilt. Je bent al even stinkend eigenwijs als alle Van Sytzama's. Maar om op dat heelal terug te komen: de mensen willen naar de maan. (Dat gaan we tóch met z'n allen.) Maar . . . dat zint me niet. We moeten van die hemellichamen áf blijven. God gaf ons de aarde, om te bewonen. Straks maken de mensen zèlf nog dat de maan

in bloed verandert, eer dat de grote en doorluchtige Dag des Heren komt."
„Ik vind het machtig, dat God de mens zóveel vernuft gegeven heeft. Ongeloof'lijk boeiend! Ik wed, dat u zelf vroeger de boeken van Jules Verne geboeid gelezen hebt. Als we wèrkelijk ooit nog eens op de maan komen, heeft die kerel toch een profetische geest gehad."
„Wélja, wéér een profeet erbij. Toe maar. Ik kan dat allemaal niet meer bijhouden. Alleen met wat er in de kerken woelt en gist heb ik al moeite.
Nou hebben we morgen het hervormd-gereformeerd Congres en nou gaat uitgerekend op dezelfde tijd, in dezèlfde stad de I.C.C.C. haar jaarvergadering houden."
Inmiddels staat de auto al geruime tijd stil voor het huis, waar Hans zijn moet voor een laatste bespreking.
Willem legt zijn hand op de arm van zijn neef. „Tot morgen. Voor die maanreis-aspiraties ben ik huiverig, maar wèl hoop ik het nog te mogen beleven, dat wij als hervormden en gereformeerden één worden. En wat de roomsen betreft: hadden we in de vierde eeuw maar voor de kleine gemeente van Jezus Christus gekozen in plaats van voor een kerk met wereldmacht.
Ik heb kennisgemaakt met die aanstaande schoonouders van Carla hè. Maar kerel, wat heb ik met die mensen een goed geestelijk gesprek gehad. Zó, als ik het met menig gereformeerde niet heb."
Hans gaat eens verzitten.
„Já . . . oom, dat heb ik gehóórd. U bent blij met die verloving van Carla hè enne . . . `was u enkele jaren geleden niet vuurbang voor een eventuele verbintenis van Paulien met haar roomse buurjongen?"
De lichtelijk sarcastische toon ontgaat Willem niet. Hij kan die gemakkelijk negeren, omdat hij het probleem zelf ten volle verwerkt heeft.
„Kijk eens jongen, kortweg gezegd heb ik liever dat mijn dochter met een waarachtig gelovige rooms-katholiek trouwt, dan met een slechte gereformeerde. Vanzelfsprekend had ik de voorkeur aan een gelovige gereformeerde gegeven. Heb daar veel om gebeden. Dit kind, frivool als ze is, met ettelijke kerels achter haar rokken, gaf me veel zorgen. Nu verhoort God mijn gebed zó door haar een man te geven, die haar zó goed in de hand heeft, één uit een gezin waar het geloof in Jezus Christus niet alleen beleden, maar ook beléefd wordt.
Moet ik dan zeggen: „Dank U lieve Heer, maar 'k heb liever een gereformeerde?"

Je hebt gelijk met te zeggen, dat ik in dit opzicht in vijf jaar tijds wèl veranderd ben. Dat is zo. En ik dank God, dat Hij mij op m'n oude dag nog de souplesse van geest geeft mèt de tijd méé te veranderen.
Zo, - en als je nou niet gauw m'n wagen uitsodemerakelt, schóp ik je eruit.
Eerst zitten dromen in de Kloosterhof en nou weer je oom bespottelijk zitten maken, - 't wordt tijd, dat je eens wat uitvoert. Morgen hoop ik je op 't Congres weer te zien."
Lachend stapt Hans uit, maar net nog vóór hij het portier dichtgeklapt heeft, trekt oom Willem hem even terug.
„Weet je, dat jouw vader en je oom Harmen altijd dat boekje van Thomas à Kempis: „De navolging van Christus" bij zich droegen?"
„Nee, - dat wist ik niet."
„O nou, - dat was óók een róómse. Damned!"
Voor de plotseling snelle start moet Hans opzij springen.
„Een mieterse kerel," mompelt hij voor zich heen.

Over het Congres „Van Kerken tot Kerk" wordt in vele hervormde en gereformeerde gezinnen in de eerstvolgende dagen druk gediscussieerd. Grote artikelen in dag- en weekbladen worden eraan gewijd. Nog wekenlang verschijnen commentaren van allerlei richtingen in de pers.
De - voor het grootste deel oudere - Van Sytzama's, die het Congres hebben bijgewoond, zijn er met brandende harten vandaan gekomen, bereid om in eigen gemeente aan de slag te gaan. Zei de hervormde hoogleraar Dr. H. Berkhof op het Congres niet: „De tijd van samen-spreken is afgelopen. Wij moeten nu gaan samen-leven; in elkaars huid kruipen," waarna hij met het concrete plan kwam van: „Laat nu in alle hervormde en gereformeerde plaatselijke kerken twaalf gemeenteleden voor één jaar naar de andere kerk overgaan, om daar actief te werken, precies zoals zij het in de eigen kerk zouden hebben gedaan. Na een jaar moeten zij dan terug komen om te rapporteren."
In vele gemeenten van het land worden hervormd-gereformeerde gespreksgroepen gevormd.

Eind juni ontvangen alle leden van de familie van Sytzama een uitnodiging om tante Co's verjaardag in Wassenaar te komen meevieren. Ieder is de hele dag welkom. Oud en jong, tot de baby's toe.
In samenwerking met de huishoudster hebben Willem en Co op

minstens veertig gasten gerekend. Ella is de dag tevoren gekomen.
De zusters Hanna, Maud en Klazien verschijnen 's morgens al op de koffie en zijn van plan tot laat in de avond te blijven.
De meeste mannen èn jongeren kunnen vanwege hun werk pas in de namiddag komen. Er is een telegrafische gelukwens van Paulien en Henk uit Canada en van Willems zoon Johannes uit Californië.
Er wordt kennis gemaakt met schoonzonen en -dochters van de zussen, met verloofden en met enkele baby's en kleuters.
De familie breidt zich gestaag uit.
Opvallend is dat de ouderen veel napraten over het kerkelijk Congres, over de nieuwste psalmberijming, over de Wereldraad en de I.C.C.C. maar dat de gesprekken van de jongeren zich veel meer bewegen op politiek, maatschappelijk en cultureel terrein. Hans heeft het gevoel, op de grens van twee werelden te zitten. Hij hoort niet bij de oudste generatie, maar ervaart ook een generatie-verschil met tien jaar jongeren.
„Hé Hans, kan jij „twisten"?"
„Jazeker, - met Lia."
„Hè, flauwerd! Ach ja, je bent dominee, sorry hoor."
De kinderen van Maud en Rob hebben het over de platen van Chubby Checker, de laatste van Cliff Richard, waarbij die van Klazien en Jan, niet wetend, zwijgen. De alweer oude film „Les Tricheurs" komt ter sprake, waarover de meeste aanwezigen zich diep verontwaardigd tonen, terwijl de anderen hen éven verontwaardigd verwijten, dat zij geen notie blijken te hebben van de achtergronden, de eenzaamheid en de nood van deze „Zondaars in spijkerbroek".
Met deze laatsten is dominee Johannes van Sytzama het eens. Als Eva, Mauds dochter, opeens hartstochtelijk uitroept: „Jezus is het juist om zúlken te doen, als jullie dát maar weten," valt er een beklemmende stilte. Wat kan je anders verwachten van een meisje, dat op de Toneelschool in Den Haag gaat? Maud wisselt een blik van innige verstandhouding met haar dochter.
Vader Rob, die al meermalen in de familiekring zijn standpunt in dezen uiteengezet heeft, slaat zijn dochter hartelijk op haar knie. „Dat geloof ik óók, meid, maar voor de hier aanwezigen heb je ons weer aardig in 't verdomhoekje gezet."
Als van verschillende kanten stemmen zich verheffen, heft oom Willem bezwerend zijn hand en roept: „Bederven jullie alsjeblieft tante Co's feestdag niet met ge-ruzie over wat wèl zondig of niet zondig is, waarvan een verderfelijke of zegenrijke invloed

uitgaat op ons nageslacht. Laten we alleen Christus zèlf laten spreken die zegt, dat de gezonden Hem niet nodig hebben, maar juist de zieken."
Het jongste dochtertje van Maud en Rob fluistert haar nichtje Irene, dochter van Hanna en Jaap toe: „Ik zag de film „Marcellino, Brood en Wijn", práchtig meid."
Maud, die dit ook gehoord heeft, haakt hier later op de dag tegenover haar zus Klazien op in.
„Hoorde je wat Ireentje zei over de film: „Marcellino, Brood en Wijn"? Nou, daar heb ik toch duidelijk gezien, hoe God ook langs andere wegen, buiten de kerk, Zijn kinderen tot Zich roept. Irenes vriendinnetje kwam vragen, of ze mee mocht naar de film. Eerst weigerde ik. 't Kind is amper dertien. Enfin, - uiteindelijk stemde ik toe, wat anders echt nooit gebeurt, als wij zelf niets afweten van zo'n film. De volgende morgen kwam ze bij mij in de keuken en zei: „Gisterenavond hè, heb ik voor 't éérst gevoeld, hoevéél ik van de Here Jezus hou. Ik kon er wel van huilen moeder"."

In de namiddag, terwijl de ouderen weer over de Wereldraad, de I.C.C.C. en het Congres hervormd-gereformeerd zitten te discussiëren, slaken de jongeren de verzuchting, dat de prinsessen nu maar eindelijk eens aan de man moeten komen, ze schelden op de regering vanwege haar Judas-achtige gedrag ten aanzien van Nieuw-Guinea, tot één van hen geïrriteerd uitroept:
„Zit die oude garde nou nog steeds te emmeren over dat Congres? De bálen krijg je ervan!"
„Interesseert het júllie dan niet?"
„Jazeker dominee, maar als er ellenlang gepraat wordt, je weet wel, zo van: ze dronken een glas en zo voort en ze laten de zaak tóch zoals-ie is en was, nou dan kunnen ze voor mij de pot op met al hun synodes en congressen," reageert Harro, Mauds oudste zoon.
„Ach man," - meent één van Hanna's zonen - „in de kerken doen ze niets dan kiften over leergeschillen en hebben ze het druk met schorsingen. (Met een zijdelingse blik naar oom Jan de Graaf.) Waarom kunnen we niet met elkaar Avondmaal vieren? Denken de mensen dat er hierboven ook aparte tafels zijn voor hervormden, lutheranen, roomsen, gereformeerden en noem maar op? Maar ja, de grif verkeerden denken dat zij alléén in de hemel komen. Vanwege hun zuivere leer, weet je."
Willem, die luidruchtig aan z'n lege pijp lurkend naar deze zeventienjarige neef geluisterd heeft, vraagt of deze wel weet, dat op

het congres juist een *gereformeerde* prof zich erover verbaasd heeft, dat er nog geen gezamenlijke Avondmaalsviering is.
„Wacht maar eens even. Ik zal jullie jonge betweters met je grote monden daar toch eens wat van voorlezen. Als jullie zoet geluisterd hebben, wil ik op míjn beurt graag eens naar jullie luisteren."
„Je *krijgt* er wat van! *Alles* bewaart die man!" roept Co uit, als ze haar broer met een ordner onder z'n arm ziet binnenkomen. „Duizenden kranteknipsels, allemaal alfabetisch gerangschikt."
Willem leest onverstoorbaar uit een verslag in 't dagblad „Trouw" voor dat de synodes het mogelijk moeten maken, dat plaatselijk de hervormden en gereformeerden gaan samenleven in erkenning van elkaars ambten en bediening. In dit verband werd gevraagd, waarom de synode van de gereformeerde kerken *wèl* de gemeenschappelijke woordbediening tussen hervormden en gereformeerden heeft toegestaan en niet de gemeenschappelijke viering van het Heilig Avondmaal.
„*Is* ook idioot," gooit Eric van Sytzama ertussen.
„Ja, - luister nou nog éven verder," vraagt Willem.
„Het Avondmaal is objectief; het komt rechtstreeks van de Heer en niets verootmoedigt en verenigt zozeer als de gemeenschappelijke viering van het Avondmaal."
„En dan": - Willem verheft zijn stem: „De eenheid van de kerk is het heil van de wereld."
Nu komt dominee Hans in actie.
„Ja, - prachtig, maar wát werd dezèlfde dag op de I.C.C.C.-vergadering gezegd? Dat al die eenheid niet ten koste van de waarheid van het Woord Gods mag gaan! Die vervloekte tegenstelling eenheid-waarheid, ik kan er met permissie van kotsen."
Opeens hevig geïnteresseerd luisteren alle jongeren. Ook de kinderen van Klazien en Jan, wier vader, naar de uitdrukking op zijn gezicht te oordelen, een explosie nabij is.
En weer leest (compleet met gebaren) Willem: „Er zijn twee klemmende vragen in ons gereformeerd leven: „Waar blijven we dan?" en „Waar gaan we naar toe"; de waarheidsvraag (dacht men, dat wij niet wilden blijven buigen voor de waarheid, maar wij moeten af van die vervloekte tegenstelling éénheid-waarheid: *de waarheid is niet iets,* het is de Heer zelf); de tucht en het verleden."
„Wát: tucht en verleden?"
„Nou, dat we daar áf moeten."
„Welja, toe maar, gooi maar overboord, gooi de remmen maar los," ploft nu Jan de Graaf. „Gaan jullie maar aan het lijntje van

de midden-orthodoxie lopen. Heb je dat nou niet in de gaten, man? De hervormden zullen de leiding wel nemen . . ."
De jongeren zuchten.
„O hel, nou begint het gekift tussen vrijgemaakten en synodaal-gereformeerden!"
Nichtjes stoten elkaar waarschuwend aan, hun ogen bewegend in de richting van drie kinderen De Graaf in hun midden. Maar deze zuchten nèt zo hard en Loes de Graaf fluistert haar nicht Anne-Mieke toe: „Ik heb een hervormde vriend met wie ik pertinent wil trouwen. En dan word ik hervormd. 'n Bónje thuis erover joh!"
„Hebben jullie al gehoord, waar onze hele familie het paasweekend onlangs heeft doorgebracht? In Doorn. Bij „Stromen van kracht"," vertelt een dochter van Hanna en Jaap Korsten. „Nou, - 't was geweldig! Dáár voel je tenminste warmte, vúúr, - hoe moet ik het zeggen, maar moeder zei óók, dat ze in geen jaren zó'n fijn paasfeest heeft gehad. En vader, die anders zo kritisch is, vond het óók mieters. Hier lééft het tenminste, zei hij."
„Bij ons leeft het ook wel hoor, maar er is wat stof van al die ruzies overheen gekomen," vergoelijkt Ingrid van Sytzama, die op het punt staat met een gereformeerde dominee te trouwen.
Via Billy Graham, de Pinksterbeweging, het toneelstuk „Het Woord" van de Deense dominee-dichter-martelaar Kaj Munk en de volgens vele jongeren, dominee Johannes meegerekend, machtige film „Avondmaalgangers" van Ingmar Bergman, komt het gesprek op Israël en op de aanstaande bezinningsdag van „Kerk en Israël", die 4 juli op het Wassenaarse landgoed Ter Veken gehouden zal worden.
„Gaat u daarheen, oom Willem?"
„Allicht, 't is naast m'n deur. Al is deze dag voor de Hervormden uitgeschreven, mag ik er toch ook wel bij zijn."
„Weet je nog," - richt Hanna zich tot haar zussen - „hoe wij vroeger op het Groene Wegje in Den Haag, iedere maand plakavond hadden voor de „Zending onder de Joden"? Bandjes om „de Messiasbode" plakken, met z'n allen om een lange tafel. Thuis hadden we dan de adressen geschreven."
„Nu mogen we niet meer praten over „Zending onder de Joden" hè?"
„Allicht niet. Nu zeggen we: 't Gesprek met Israël."
„Ja, - zo zie je. We meenden het goed, maar in feite was het toch een enorme pretentie, die wij voerden."
Willem van Sytzama loopt rood aan.
„Israël weer in 't beloofde land terug! Worden of zijn de pro-

fetieën nu al vervuld? Israël! 't Mogen nóg zulke linkmiegels zijn, ze zijn en blijven Gods uitverkoren volk. Hun stamvader Jacob was ook een vuile bedrieger en Ezau, uit humaan standpunt gezien, heel wat sympathieker. Tóch koos God Jacob uit. En wat hèbben wíj, wij Christenen, dat volk, waaraan wij onze Verlosser te danken hebben, wat hebben wíj hen in Christus' Naam vervolgd, gemarteld, gesard en gedood. Denk alleen maar aan de Kruistochten. En telkens wéér keerden wij ons in haat tegen hen. Ze hadden immers geroepen: „Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen?" Damned!! Revius, díé begreep het. En nu in de recente geschiedenis wéér die afgrijselijke martelingen, een Auschwitz. In een zogenaamd Christelijke natie. God moge het ons allen vergeven. Moeten wij dan aankomen met zending onder de joden, met blaadjes, waarin wij hen tot bekering roepen?!"
„Ja maar oom," - begint Jan de Graaf - „we deden en doen dit toch juist, omdat we zo graag willen, dat zij in Jezus van Nazareth hun Messias herkennen zullen?"
„Daar heb je gelijk in, jongen. We willen niets liever. Maar er moet eerst over bergen van schuld onzerzijds heengestapt worden en wij moeten eerst eens dankbaar zijn, als ze nog met ons gesprekken *willen* voeren."
„Rabbijn Soetendorp komt óók, hè?"
„Ja. Dit jaar voor 't eerst."

Rabbijn J. Soetendorp maakt op 4 juli in zijn toespraak op de bezinningsdag duidelijk, waarom men in Joodse kring vaak zo sceptisch staat tegenover de oprechtheid van de bedoeling der kerken.
„In Joodse kring" - zegt hij - „leeft nog sterk de mening, dat wat „het gesprek" genoemd wordt alleen maar een ander woord is voor wat vroeger „zending" heette: het streven van de kerken om de Joden te bekeren tot de Christelijke opvattingen."
Scherpe kritiek oefent hij uit op „verhaaltjes" in Christelijke tijdschriften over zich plotseling bekerende rabbijnen, waarmee zij hen op het hart trappen.
Hij beëindigt zijn toespraak met een nadrukkelijk: „Wij moeten als het gesprek kans van slagen wil hebben een duidelijk onderscheid maken tussen de vroegere methode van het zendingswerk en de huidige benadering van het vraagstuk: het willen luisteren naar elkaar, het willen begrijpen van elkaar en het uitwisselen van elkaars ervaringen met God."

Het is dit jaar Johannes van Sytzama gelukt zijn oom Willem en

tante Co mee te krijgen naar de driedaagse zomerconferentie voor gereformeerden op „Woudschoten" bij Zeist.
Zèlf wordt hij op deze conferenties altijd geïnjecteerd tot een nog intensiever meebouwen aan het Koninkrijk dat is en dat komt. Thema van deze conferentie is: „Het verstaan van het evangelie in onze tijd, en de wenselijkheid van een betere toerusting van de gemeenteleden voor hun bijbelse opdracht."
De zeventigjarige Willem van Sytzama knikt instemmend als de C.N.V.-secretaris bewogen uitroept: „Er moet beweging komen in de kerk! Wij zien een gebrek aan blijdschap en zonder deze blijdschap valt er geen blijde boodschap dóór te geven. Ons offensief is doodgelopen. Wij zijn een kerk van gezeten burgers geworden."
Hè, denkt Johannes, dit moest neef Klaas nu eens horen. Dat die kerel toch nooit voor deze conferenties te porren is. Andere hervormden komen wèl. Oom Willem is tien jaar ouder dan hij, maar bezit een heel wat soepeler geest.
Hoor, wat daar nu aansluitend op dat referaat van de C.N.V.-secretaris gezegd wordt! Dat zou Klaas zéker eens moeten horen: „. . . wij mogen er ons over verblijden, bevrijd te zijn van het verlammende 19e eeuwse rationalisme en optimisme. Er is een nieuwe solidariteit met de wereld in gemeenschappelijk schuldbesef. Er is ruimte gekomen voor de triomf van de genade. Het is verheugend dat de kerk ontwaakt is tot een sociaal en industrieel apostolaat."
Johannes' gedachten gaan uit tot het werk, dat hem over enige maanden als industrie-predikant wacht . . .
Nóg ervaart hij dat pijn-doende gevoel van machteloosheid bij het terugdenken aan zijn werk in de fabriek toen hij nog student was en zijn hart staat open naar God om wijsheid en bijstand.

Aan het einde van dit jaar 1962 rouwt het volk om het verscheiden van de moeder des vaderlands: koningin Wilhelmina.
Als op zaterdag, 8 december haar stoffelijk hulsel in de Nieuwe Kerk te Delft bij dat van haar vaderen wordt gezet, wonen per televisie en radio millioenen deze indrukwekkende uitvaart bij. De door haar zelf ontworpen en voorgeschreven kerkdienst is één gloriezang aan de Opgestane, levende Heer. Eén machtige, triomfale jubel van het Leven over de Dood. Welke gelovige blijft bij de machtige samenzang van: „U zij de glorie, opgestane Heer" onberoerd?
Willem bijt z'n lippen haast tot bloeden, nu hij als van ver zijn Hetty hoort zingen:

„A Toi la gloire,
O Ressuscité!
A Toi la victoire
pour l'éternité!"

Wat is het allemaal blij, eeuwig blij die dag!
In vele huizen zingen vrouwenstemmen die avond en de volgende dagen nog:

„De zon schijnt in mijn ziel vandaag, het donker is gezwicht,
en aard en hemel lacht mij toe, want Jezus is mijn licht.
Er is zonneschijn, zomerzonneschijn, al de uren van de dag zijn blij;
zie ik in Jezus' aangezicht, is er hemelgloed in mij."

Koningin Juliana, Prins Bernhard en hun dochters worden in alle huizen waar nog gebeden wordt, opgedragen aan Hem, die meer dan een moeder troosten kan.

HOOFDSTUK VII

Is er een nieuwe mensheid aan het opkomen?
Willem en Co, de oudsten der Van Sytzama's, moeten op hun laatste traject in dit leven alle zeilen bijzetten, om de haast beangstigend snelle ontwikkelingen in wereld en kerk te kunnen bijhouden. Zij voelen zich daartoe gedrongen, omdat zij geen vervreemding wensen van de nu opgroeiende generatie.
De meeste kinderen van broers en zusters zijn getrouwd en hebben zèlf alweer kinderen. De nakomelingen van Boote en Jacoba van Sytzama zijn uitgezworven over verschillende continenten.
Maar zowel Boote en Jacoba als Klaas en Pietje, Johannes en Paula en Anna en Henri zouden ogen als soepkommen hebben opgezet, als zij onder hun nazaten een provo, een toneelspeelster, een cabaretier en fans van de Beatles gewaar zouden worden.
„Of, - begrijpen zij er ginds in die „andere werkelijkheid" méér van dan wij?", vraagt Co op een stille november-avond aan Willem.
„Ik weet het niet kind. Er is ons zó weinig van geopenbaard."
„'t Journaal." Zichzelf onderbrekend, loopt hij op het T.V.-toestel af en draait de knop om.
Zij zien de uitbundige ontvangst van de president van de Verenigde Staten: John Fitzgerald Kennedy en diens stralend lachende vrouwtje Jacqueline op de luchthaven Love Field in Dallas.
Uitgestoken armen, een wriemelende mensenmenigte, boxcameraatjes boven hoofden, elektronenflitsen van beroepsfotografen: een groot en warm welkom op Texas-manier.
„'n Fijne kerel! Denk alleen maar aan Cuba, moedig ook hoor, om uitgerekend naar Texas te gaan . . ."
„Ja, nou moet jij eens even je mond houden, want ik versta niets meer door jouw gemurmel," snibt Co.
Ze kijken verder die avond, daar het programma hen interesseert.
Tot opeens: die onderbreking.
Een plotseling inslaande bliksem in de wereldgeschiedenis.
Moordaanslag op de president!

Nog niet dood. 't Parklandziekenhuis binnengebracht.
't Is of hun harten een ogenblik stilstaan.
Willem draait de knop van het T.V.-toestel om en vouwt zijn handen.
Met millioenen over de hele wereld roept hij in deze stille kamer mèt Co om het levensbehoud van deze president.
Maar Gods gedachte was ánders, naar later op de avond bleek. De wereld rouwt.

Op dezelfde avond loopt Co's dochter Ella van Perken-Hulsma weg van de grijze schaduw aan haar zij, om met Bert van Slingeland samen te gaan wonen in de sinds twee jaar alleen door hem bewoonde flat in Amsterdam. Hij is gescheiden.
Toon wilde dat niet.
Zij heeft haar belofte aan de stervende oom Boote en die aan haar erom smekende dochter Jacobien, niet kunnen houden.
Dat was een boven-menselijke opgaaf voor me, houdt zij zichzelf voor. Hád Toon maar naar een dokter willen gaan. Wellicht zou het dan nog dragelijk geweest zijn.
God weet, dat zij onder zijn sexueel sadisme aan 't doodgaan was. Ja, - God is de Enige die van haar martelingen weet. En al veroordelen de kerk, haar familie, haar vrienden en buren haar nu tot de hèl, God, o God, laat *U* mij toch niet los, U wéét het toch, U wéét het.
M'n kinderen! Zorg voor ze. Geef ze mij eens weer terug.
Bert en ik, wij hebben zo'n grote liefde voor elkaar. Is dat zondig? Dat tiende gebód? Ja, ja, - dat weet ik wel en evengoed weet ik, wat er in Maleachi 2 staat, dat U de echtscheiding háát en ik denk heus ook wel aan Berts gewezen vrouw en waarschijnlijk bent *U* het geweest, die mij al door veel mensen heen hebt laten zeggen, dat ik m'n geluk nooit kan bouwen op het ongeluk van een ander . . . ik heb het me allemaal duizend keer voorgehouden. Ik heb m'n hart uit m'n lijf gebeden om een ingrijpen van U, maar U gaf geen antwoord. Ook deed U niets. Er veranderde niets.
Ik heb alléén Toons moeder gelukkig gemaakt, die nu verder alléén voor haar lieve zoontje en voor Joke en Trudy zorgen kan . . . Joke en Trudy . . . Dat doet pijn. O kinderen, kinderen!
Jacobien, spáár me je ogen!
„Hóórt u dat?", vraagt de taxi-chauffeur voor haar.
„Wát?"
„Door de radio! Kennedy is neergeschoten! Hóórt u wel? God nog toe, wat nóú?!"

De taxi stopt.
„We zijn er, mevrouw."
De portemonnaie trilt in haar handen. „Hoe-veel zei u ook weer? Ja, ik ben een beetje in de war vanne . . . van dat van Kennedy . . ."
Binnen zijn er twee armen, een borst, waar zij stijf tegenaan gedrukt wordt, een o zo vertrouwde stem, Johnnie? . . . Bert! . . . die zegt: „Eindelijk!"
Alsof het wéér gezegd wordt hoort zij: „God nog toe, wat nóú?"
Een begin van een eindeloos schijnend refrein.
„Kennedy is dood hè?"
„Ja, - ik heb het zojuist ook gehoord. Ontzèttend! Maar kom, laten wij nu van de liefde genieten."
Zij is opeens volkomen willoos, denkend: ik kan niet meer denken.

Jacobien Hulsma loopt, de handen diep in de zakken van haar suède jasje gestoken, in hevige opwinding door de rivierenwijk van Amsterdam.
Zij heeft een vrije dag en weet er geen raad mee. Zij móét met iemand práten, het allemaal uitzeggen, maar wáár is de medemens, aan wie zij haar geheim kan toevertrouwen?
Haar moeder in de laatste plaats.
Moeder, van wie zij toch zo verschrikkelijk veel houdt, maar die leeft met die Van Slingeland, aan wiens vorige vrouw en kinderen zij steeds weer denken moet. Dan schrijnt er iets van binnen.
Tante Wiesje? Nee. Die is zo oergereformeerd, zo rechtlijnig denkend en het vernietigend oordeel over moeder is van haar gezicht af te lezen.
Hierzo: een aanplakbiljet, waarop vermeld staat, dat haar oom Walter, moeders broer, op een partij-congres zal spreken. Oom Walter is een schát, maar hij heeft het altijd even druk. Zit in ik-weet-niet-hóéveel besturen van Christelijke inrichtingen, houdt lezingen door 't hele land, nee, - hèm zal ze in zijn sjieke flat toch niet thuis treffen. *Veilig* zou haar geheim bij hèm zéker zijn. Zelfs als homofiel zou hij Arnoud en haar tóch begrijpen. Dat weet ze zeker. Die man heeft met keihard werken echt wel wat van z'n leven gemaakt.
Wáárom, o wáárom moest paus Joannes de drie-en-twintigste sterven? En Kennedy? 't Lijkt wel, of niet God, maar de duivel regeert. Zonder bewust haar richting te kiezen loopt ze de Lekstraat in. Tante Béa. Die is van oma's leeftijd en heeft een moeilijk leven gehad. Daardoor begrijpt ze veel. Tante Béa, enne o ja, misschien zit die „oom" Piet daar.

Béa Boonstra, dochter geboren uit het ongelukkige huwelijk van wijlen Anna van Sytzama en Henri Mouton, is die middag alleen in haar huis op de derde étage. Piet, de óók gereformeerde weduwnaar van heel beneden woont al bijna tien jaar bij haar. Wél heeft hij zijn huis beneden aangehouden, wat zowel haar als hem nog een zekere mate van vrijheid doet behouden. Zij hebben veel gezelligheid aan elkaar. Wat zou ieder apart gaan leven, nu beider kinderen getrouwd zijn?
En waarom als ruim zestig-jarigen nog een boterbriefje van 't stadhuis gehaald? Dan zou zij haar inkomsten moeten derven. Ze zouden wel mál zijn. Nú kunnen zij zich financieel ruim bewegen en zichzelf nog wat levensvreugde gunnen in de vorm van jaarlijkse buitenlandse reisjes, verfraaiing van haar interieur en de nog altijd kokette charmante Béa kan zich goed kleden.
Zij heeft in de laatste oorlogsjaren veel werk voor de ondergrondse verzet en daarbij lichamelijk letsel opgelopen, zodat zij nu naast haar A.O.W. ook nog baten ontvangt van de Stichting '40-'45. Haar drie kinderen, allen in zaken gegaan, verdienen goed en dragen met liefde hun steentje bij voor haar, die in hun jonge jaren vrijwel alles voor hen heeft geofferd.
Op haar plaatsje in de erker zittend wordt haar oog getrokken naar Jacobien.
Komt daar nu wéér een nichtje aan? Een achternichtje dan? Gisteren hadden de twee jongste dochters van Frits en Wiesje haar verrast en als zij zich niet vergist, is dit Ella's dochter: Jacobien. Ja hoor, ze kijkt naar boven en zwaait gedag.
Na de begroeting, als Jacobien haar jasje aan de kapstok hangt, constateert Béa (trots op haar kennis van zaken): „Oók al pop-art," als zij de wit-zwart geblokte mouwen in Jacobiens zwarte jurkje ziet.
„Zó-zó, tante Béa, u bent op de hoogte."
„Ja kind, gisteren waren hier je twee jongste nichten van Sytzama, die van oom Frits dan, allebei met pop-art jurken. 't Is gewoon een rage. In de winkels zie je alle mogelijke kopjes, vazen en wat dies meer zij met pop-art motieven. Je leest van pop- en jazz-evenementen, maar, - kom binnen. Gezèllig, dat je komt. Weet je wel, dat het mij heel erg goed doet, te merken, dat jullie deze oude achternicht nog niet vergeten zijn?"
Gelukkig, ze is alleen, denkt Jacobien, als ze de kamer instapt. Na de gewone plichtplegingen van kopje thee en informatie naar werk en gezondheid, barst het hoge woord er bij Jacobien opeens uit.
„Tante, ik hou van een priester."

„Van - een - *priester*?!"
„Ja. En hij van mij."
„Treedt hij af om jou? Wordt-ie gereformeerd?"
Beslist schudt Jacobien haar hoofd.
„Pertinent *niet*."
„Maar lieve kind, hoe moet dat dan?"
„Dát is het 'm nu juist. Tante, wij hebben zo'n diepe liefde voor elkaar, m-maar hij heeft óók zo'n grote liefde voor zijn priesterambt... In concubinaat leven, zoals over de hele wereld heus heel velen van zijn ambtsbroeders, - als ik het zo eens noemen mag - dóén, willen we geen van beiden. Moet je nu de liefde, die toch door God in je hart gelegd is en die níet te doden is, geweld aandoen alleen omdat het instituut van de kerk ertussen zit?
Leefde paus Joannes nog maar. Onder hèm zou er vást wel dispensatie op een of andere manier voor verkregen zijn. Werd dat celibaat maar eens afgeschaft in de roomse kerk. Maar ja, dat zal wel een vrome wens zijn, die toch nooit vervuld wordt. Zéker niet onder déze paus. Arnoud praat veel met monseigneur Bekkers, die bisschop van Den Bosch, weet u wel? Díe begrijpt het zo goed. Een unicum, zo'n man. Maar ja, óók alweer iets aan z'n hart gehad of zo. Je zal zien, dat díé ook niet lang leeft. Waarom dóét God dat toch hè? Ik bedoel: dat Hij juist *dié* Christenen, die het meest het beeld van Christus in deze wereld vertonen, wègneemt?! Nèt als mijn grootvader. Dat moet óók zo'n bizondere man geweest zijn."
„Dat was hij zeker," zegt Béa, die tot nu toe zonder een woord geluisterd heeft. Intens en met bewogenheid hoorde zij het hartstochtelijk uitgesprokene aan, terwijl voor haar geestesoog de jaren terugrollen.
Tegelijk moeten beiden een zakdoek tevoorschijn halen. Samen huilen kan welsprekender zijn dan een stortvloed van woorden. Alleen de naar de toekomst tikkende slinger van de friese hangklok is hoorbaar. De gedachten van de 75-jarige Béa gaan in tegengestelde richting. Voor haar rollen de jaren terug.
Ze kijkt het jonge meisje aan en zegt zacht: „Bij jouw oud-tante, mijn moeder, zat óók het instituut van de kerk ertussen. Híj: modern-hervormd, zíj: dochter van een dominee, die als één der eersten met de doleantie meeging en gereformeerd werd, - dat mócht niet hè. Dat hielden de ouders met hand en tand tegen.
En dat was het begin van een grote tragedie, waarin niet alleen het leven van mijn moeder, maar óók dat van mijn vader en die van hun kinderen werd meegesleurd. Was dat *Gods* wil? Zo

oud als ik ben, maakt niemand mij dat wijs. Echte liefde, zoals jij die nu ervaart, is onuitroeibaar. Ook bij mijn moeder en haar enige echte liefde was dat zo.
En nu jij: M'n lieve kind, ik wou dat ik je helpen kon. Maar ik zie hier geen oplossing, dan alleen dat hij zijn priester-ambt neerlegt."
„Dat doet hij *nooit*. Tenzij ze hem de kerk uitsmijten, net als destijds Luther."
„Als hij met jou in concubinaat zou gaan leven?"
„O nee, tante. Zóveel weet ik daar nu al van, dat ze dát stilzwijgend tolereren."
Béa zucht diep. „Dan weet ik het niet meisje, dan weet ik het niet. Alleen dit: wáák over je liefde, leg die aan God voor, Hij alléén kan een oplossing geven."
„Ach tante, dat doen Arnoud en ik voortdúrend kan 'k wel zeggen. Ik bedoel: er met God over praten, maar er komt geen antwoord. Eerst hebben we ieder apart, zonder dat de één het van de ander wist, om uitroeiing van die liefde gebeden. We hebben ons allebei over de kop gewerkt, om toch maar niet meer aan elkaar te hoeven of kunnen dènken zelfs, maar inplaats van te sterven, groeide onze liefde.
Weet u tante, wat ik zo enig van u vind? Dat u mij helemaal niet gevraagd hebt, of ik rooms-katholiek zou worden. Dat zouden moeder en tante Wiesje zeker gedaan hebben."
„Ach kind, - nee. De kern van jullie probleem zit in zijn priesterambt. Dat andere vind ik zo belangrijk niet. Ik heb meerdere vrienden, die R.K. zijn en met wie ik mij zó geestelijk één voel. Kijk nu eens naar Carla van je oom Willem. Die is óók naar de moederkerk teruggegaan en wat is dat niet een waarachtig gelovig stel mensen.
Maar liefje, - hóé graag ik een oplossing zou weten, ik zíé die niet. Als ik je ermee kon helpen, zou ik met plezier naar de paus himself reizen, maar ik denk dat zijne heiligheid mij, ouwe protestantse, met een beminnelijke glimlach weg zou bonjouren."
„Ik weet ook wel, dat u me niet kan helpen. Dat kan niemand."
„*Momenteel* niet. Vergeet niet, dat Gods molens langzaam malen."
Jacobien lacht door haar tranen heen.
„Daar zal ik aan denken. U hebt me al geholpen door zo fijn naar me te luisteren. Het heeft me echt goed gedaan, alles eens te kunnen uitzeggen."

Intussen is Willem van Sytzama een week-end gelogeerd in een

boerderijtje ergens achteraf in de bossen tussen Vorden en Ruurlo. Daar woont Mauds dochter Eva met haar man. Toneelspeelster, declamatrice, dichteres en getrouwd met een kunstschilder.
't Zijn me toch de na-zaten wèl van Johannes van Sytzama en Paula Oosterhof!
Willem gaat eens verzitten achter het stuur van zijn Mercedes, begint dan, zoals dat op stille wegen zijn gewoonte is, hard een psalm te zingen. „God zal hen zelf bevestigen en schragen - en op Zijn rol waar Hij de volken schrijft - hen tellen als bij Is'rel ingelijfd - en doen de naam van Sion's kind'ren dragen."
Zijn stem trilt een beetje. Hij houdt zo van zijn familie en heeft er met zijn 74 jaren zo zijn plezier in, de verschillende leden langs te gaan.
Co, die steeds rheumatischer wordt, houdt de wacht wel in 't Wassenaarse huis, waar dikwijls de één of andere neef of nicht, wetend dat ze altijd welkom zijn, binnenvalt.
Ditmaal zal Willem twee vliegen in één klap slaan. Eva had hem namelijk bericht, dat neef Klaas in de hervormde kerk van Vorden zou preken. Klaas zou bij een daar wonende zwager, broer van zijn overleden vrouw, logeren.
Die avond geniet Willem bij het open haardvuur in het mooi ingerichte boerderijtje van Eva en Koert de sfeer van vrede en geluk, die hier voelbaar is.
Evenmin als de moderne muziek, spreekt de moderne schilderkunst hem aan. Tóch probeert de bejaarde Willem het te benaderen door er intensief en lang naar te kijken. Hij heeft allang verleerd te vragen: „Wat bedóél je hier nu eigenlijk mee?", wetend, dat dit die kunstenaars óf irriteert, óf dat ze van mening zijn: „dat moet u zelf maar uitvinden. 't Kan namelijk zijn, dat u er iets heel anders in vindt dan Eva, dan Jantje, Pietje of ikzèlf, maar dat is goed."
In de warme kleuren, de welige vormen, die aan een moderne Rubens doen denken, treft Willem de liefde, die deze jongeman voor al het geschapene, voor het léven moet hebben, met name voor het schoonste van Gods schepping: de Vrouw.
Maar als hij, de handen in zijn broekzakken, hoofdschuddend voor de boekenkast staat, roept Eva lachend haar man toe: „Even wachten hoor Koert, dan krijgen we van oompje dezelfde reactie als die van onze ouders en de tantes."
Met een vies gezicht duwt Willem met zijn wijsvinger het boek: „Ik, Jan Cremer" zo ver mogelijk naar achteren: „Dat jullie nog geld uitgeven voor zo'n stuk rottende vuilnisbelt!"

„Weet u, dat neef Johannes, de dominee, dat boek óók heeft?" Willem tikt veelbetekenend tegen zijn voorhoofd. „Jullie zijn allemaal in je puberteit blijven steken. Damned! Wat moet een dominee nou met die vuiligheid?"
„Hij moet het gelezen hebben, om anderen, nóg jongeren dan hij, met 't volste recht te kunnen wijzen op het inderdaad bewust schunnig willen doen van Jantje Cremer."
„Hmm! En die andere boeken, die ik hier zie? Hermans, Mulisch, Claus en zo voort, allemaal echt lekker eerlijk sexy willen doen, zeker?"
Eva schudt nu op haar beurt haar hoofd.
„U bent echt een broertje van m'n moeder hoor. Als zíj voor onze boekenkast staat, zegt ze: „Ik zie hier nu niet één boek, dat ik graag zou willen lezen. Maar toen we haar „The Pearl" van John Steinbeck gaven, las ze het in één adem uit en had tranen in haar ogen. Kent u „East of Eden" van Steinbeck? 't Is ook in 't Hollands vertaald: „Ten Oosten van Eden", maar u leest het natuurlijk in 't Engels. Een magistraal boek oom, heus!"
„Geef óp dan," bromt Willem, „maar ik waarschuw je: als dit óók druipt van de sex gooi ik het in *mijn* open haardvuur."
Als zij rustig zitten, begint Willem er wéér over:
„Eerlijkheid, openheid op sexueel gebied vind ik prachtig, daarin liggen jullie vóór op de oudere generaties, maar zodra er van dat mooie liefdesspel tussen man en vrouw, dat in het huwelijk waarin het door waarachtige liefde gedragen wordt, het heerlijkst beleefd kan worden een banaal, technisch goed aangeleerd sexueel geflikflooi gemaakt wordt, is het voor míj geen Goddelijke gave meer. Een nare na-smaak, ontrouw, driehoeksverhoudingen, 't vloeit er allemaal uit voort."
Dan, - zich naar vorend buigend, opeens met een vaderlijke tederheid in zijn stem: „Kinderen, God beware jullie voor de Boze, want jullie leven in een waanzinnige wereld. Zout der aarde . . . Laat het in Godsnaam niet smakeloos worden!
Hebben jullie in „Trouw" gelezen van dat Beat-feest in de Margriethal? Die foto gezien van de beschilderde zogenaamde hippies? Botsautootjes, film, schreeuwende muziek, kijk, als ik zo'n verslag lees (ik heb het hier bij me), dan voel ik me al knettergek worden, alleen bij het lezen! Hierzo, moet je horen:
„Daar liepen we dan met z'n duizenden, allemaal paasbest uitgedost in afghaanse jassen, bloemetjes-broeken, spijkerjacks en imitatie bontjassen. We liepen high te doen en dat lukte tot een uur of drie opperbest. Daarna werd het moeilijker, want op de

duur word je doodziek van al die rot-gitaren. Echt waar, driemaal vier elektrische gitaren in zo'n holle hal, daarvan word je knettergek."
Nou, - wát zei ik je?"
Eva trekt de krant uit zijn handen, leest even en vraagt met opgetrokken wenkbrauwen:
„Hebt u het vóórgaande en het slot niet gelezen? Dat ze daar witte bladen verkocht hebben waarin staat, dat het nou maar eens moet ophouden met dat geknok. Die vervloekte oorlogen! Eerst in Korea, nú alweer 'k weet niet hoe lang in Vietnam. Hier schrijven ze, dat bloemen leuker zijn. Als ouderen maar *wilden* begrijpen, wat we bedoelen. Hier aan 't eind staat, dat het Leger des Heils ook present was en dat er veel in die bussen gedaan is. Weet u, dat Johannes onlangs meegelopen heeft in Amsterdam in een demonstratie tegen de oorlog in Vietnam? Ja, hou je vast oompje! Mijn jongste broer, die nu volgende maand ook klaar komt met z'n theologische studie, heeft een paar jaar geleden nog op een witte fiets door Amsterdam gereden. Machtig van zo'n knul!"
„Kind, schei alsjeblieft uit. Zijn ze nou helemáál gek? Moeten dat nu voorgangers van de gemeente zijn of worden?
Ik vind het Godgeklaagd! Ze weten niet eens waarover het gáát! Hebben nog niet verder gekeken dan hooguit de grenzen van Europa! Dertig jaren leefde ik in het Oosten, in Azië. Je moet míj vertellen, wie en hóe de Chinezen zijn! Nog niet eens droog achter hun oren, zou m'n moeder zeggen en dan menen ze al verstand te hebben van de buitenlandse hogere politiek. Zingen: „We shall overcome", zonder ook maar in de verte te beseffen, wat dat inhoudt."
Eva en Koert protesteren. Zij proberen op indringende wijze hun oom, zoals zij het al meermalen hun ouders deden, ervan te overtuigen dat het hen allen gaat om een wereld, zoals Christus die wilde. Een wereld van vrede, van gelijke rechten voor allen, geen rassendiscriminatie. Fel ageren ze tegen de zwijgende kerken met hun laffe houding.
„Preken over vrede en gerechtigheid zonder einde, maar iets *doen,* je leven, je geld en je goed riskeren, hó maar! Welnee, blijf maar lekker tussen de vier muren van je eigen kerkie zitten. Als *ik* maar in de hemel kom. Ja ja, kon ze nog wel eens lelijk tegenvallen, als ze hierboven aankomen en daar verdraaid nog toe hoeren, landverraders, communisten en socialisten ontmoeten zullen. Als ik maar een goed huis, een auto en genoeg te eten heb!"

Eva is gaan staan. Willem raakt in de ban van haar hartstochtelijk spreken.
Hij moet erkennen, dat hij in veel van wat zij zegt, de stem van zijn Heer opvangt.
Zich er niet van bewust heeft hij het boek van Harvey Cox „De Stad van de Mens", dat op een tafeltje naast hem lag, ter hand genomen. Hij heeft het al een jaar geleden in 't Engels gelezen, zag er veel goeds, maar ook levensgrote gevaren in. Die secularisatie . . . waar loopt het op uit? What about the churches? . . . Terwijl hij het boek om en om in zijn handen draait hebben Eva en Koert het over de kerken.
„Nou ziet u maar eens: Die synode in Lunteren heeft de binding aan de leeruitspraken van „Assen 1926" opgeheven. Mooi zo. Hadden mijn vader en moeder destijds niet eens hervormd hoeven te worden. Gelukkig, dat ze 't geworden zijn, dáár niet van. Maar . . . wat een verdriet hebben die starre gereformeerden destijds gebracht over fijne kerels als Geelkerken, Buskes, Smelik en anderen. Ja, - en nou nóg hè, zitten ze nóg te emmeren van: „Buskes en die anderen kunnen niet „zo maar" in de gereformeerde kerken preken". Om te kotsen! Reken maar, dat God woedend om zoiets is. (O ja, sorry, - ik moet natuurlijk toornig inplaats van woedend zeggen). Dat geleuter van die synodes, waar de kalk uitloopt!
Als er één een oprecht gelovig discipel van de Heer is, is dat Buskes. 't Is zeer terecht dat hij zegt: die vrijblijvende verklaring van de synode maakt onrecht niet goed.
De rooie dominee hè? Welja gereformeerden, plak maar weer gauw een etiket op. Johannes heeft natuurlijk na z'n meelopen in die demonstratie dat etiketje óók al opgeplakt gekregen.
Weet u oom, echte liefde, dat is het belangrijkste. *En die vinden wij niet meer in de kerk."*
Nu protesteert Willem heftig.
„Dat mag je volstrekt niet zeggen. Goddank wordt er in de kerken nog heel veel echte liefde, *daadwerkelijke* liefde gevonden. Nu ben jij degene, die zonder goeie kennis van zaken oordeelt."
„Goed, goed, - laat ik dan zeggen: die vinden wij *weinig* in de kerk. Zoals kerkleden aan discriminatie doen! „*Rooms* zeg je? O, wat náár zeg, is die met een Róómse getrouwd? . . . Die Buskes? Die Van Sytzama? Zo rood als een kraal! Nee hoor, daar wil ik niets meer mee te maken hebben."
Aan rassendiscriminatie doen wij hier in ons lieve landje, in onze brave kerken hard mee.
Ja oom, of u nu van nee schudt, maar het *is* zo! Wij zijn gescha-

pen naar het evenbeeld van God hè, maar dat wordt altijd uitgelegd als zijnde blank met lange blonde haren. En waaróm? Het is veel meer de *geest* van God, geloof ik en dat is iets heel anders dan een blanke Adam en Eva met een appel."
Even is het stil. Dan, - met bewogen stem: „God *is* niet dood, maar zulke elkaar verketterende kerkmensen zijn bezig Hem dood te máken, of hébben Hem voor jongeren al dood gemaakt. Er moest eens niet zoveel gepraat en meer gedáán worden in liefde, in het respecteren van medemensen, die er een andere mening op na houden dan jij, in het ieder zichzèlf laten zijn, in mede-menselijkheid."
Langzamerhand wordt het gesprek in rustiger banen geleid als het gaat over het huwelijk van prinses Beatrix en prins Claus. Koert moet toegeven, dat hij, die destijds zo tegen dat huwelijk geageerd had, zich toen vergiste.
„Claus is „pop"," „Claus is „in"," luiden koppen in de weekbladen. En inderdaad, die kerel heeft zich op meesterlijke wijze door die branding van genadeloze kritiek heengeslagen. Na de trieste affaire van prinses Irene, haar beheimse overdoop en haar rommelige huwelijksdag zonder ouders of zussen, is dit huwelijk van de kroonprinses een bizonder blij gebeuren.
Het is die nacht half drie eer ze naar bed gaan.
De volgende morgen gaan zij gedrieën „op" naar de oude, hervormde kerk om neef Klaas te horen.
„'t Kán toch nog wel hè, met m'n buikje?", vraagt Eva, die over een maand haar eerste verwacht.
„Natuurlijk meid! Je bent een prácht van een zwangere vrouw," oordeelt Koert, terwijl hij haar in haar neus knijpt.
„Je rokken zijn te kort," bromt oom Willem.
„Maar ik heb een maillot aan."
„'t Kan wel waar zijn, maar ik vind die mini-rokken (heten ze zo niet?) ronduit vies. En zeker voor een vrouw in jouw positie. Maar goed, ik ben je vader niet. Tegen m'n eigen dochters heb ik er méér over gezegd. Als jullie je bukken, vertoon je den volke je hele derrière, alsof dat je mooiste lichaamsdeel is. Bah!"
Eva neemt haar ooms gezicht tussen haar handen: „Wat ben je toch 'n schatje, ouwe Willem."
En ja, - als vrouwen zó tegen hem doen is hij verloren. Hij volstaat nog met wat na-grommen, terwijl een vergevende lach om zijn mond speelt.

„U vindt mijn tekst in Lukas 12 vers 49 tot einde."
Aldus neef Klaas.

Gelukkig kan ze Lukas gauw vinden. Met één van de profeten uit het oude testament of met de brieven van Paulus moet ze eindeloos bladeren en zou oom Willem grommend constateren: „Oók al niet thuis meer in de bijbel."
„Vuur ben Ik komen werpen op de aarde en wat is mijn wil, als het reeds ontstoken is? . . . Meent gij, dat Ik gekomen ben om vrede op aarde te brengen? Neen, zeg Ik u, veeleer verdeeldheid . . ."
Eva zucht en Koert kucht eens.
Wat een tekst! Tóch zegt *Jezus* dit. En toen Hij geboren werd, zongen de engelen van vrede op aarde . . . Hoor nou toch eens: „. . . Huichelaars, het aanzien van aarde en hemel weet gij te onderkennen, waarom onderkent gij deze tijd niet? . . . Ik zeg u, gij zult daar voorzeker niet uit komen, voordat gij ook de laatste duit betaald hebt."
Nou Klaas, ga je gang maar.
En Klaas preekt: „Wij horen de laatste tijd veel spreken over radicalen - Christen-radicalen - Evangelisch-radicalen.
(Eva: ja, daar horen wíj bij!). Veel over medemenselijkheid, ontwikkelingshulp, vrede, lief voor elkaar zijn, love-ins en vult u verder maar aan. Prachtig allemaal. Dit *móét* ook. Maar - er *moet* iets aan vooraf gaan: *bekering*. (Eva: dat wordt weer een echte roggebroodspreek. Hij is toch *niet* van de Bond). Dat zeg *ik* niet, dat zegt de *kerk* niet, maar dat zegt *Jezus*. Hier is Christus: *radicaal. Dit* is nu *radicaal.*
Wij willen zo graag humaan zijn en wie over bekering spreekt, wordt uitgelachen en voor ouderwets, star, oud-gereformeerd enz. enz. uitgemaakt. Maar hier spreekt de grote Radicale: „Vuur! Geen vrede, maar verdeeldheid." Ook Johannes de Doper *begon* telkens weer met zijn: *bekeert* u.
Ergens anders zegt Jezus: „Zoekt *eerst* het Koninkrijk Gods en dan worden al die andere dingen je wel toegeworpen."
En hoor hier in Handelingen 17 Paulus eens eventjes op de Areopagus: „God dan verkondigt, met voorbijzien van de tijden der onwetendheid, heden aan de mensen, dat zij allen overal tot *bekering* moeten komen; omdat Hij een dag heeft bepaald, waarop Hij de aardbodem rechtvaardig zal oordelen door een man, dien Hij aangewezen heeft . . . die Hij uit de doden opgewekt heeft."
Paulus begon daar niet met de mensen te lokken door over Gods liefde, of over de *liefde* in 't algemeen te spreken. Ja, - dát willen de mensen wel horen. . . . Als wij alléén de honger helpen lenigen, de vrede tot stand proberen te brengen tussen de volkeren *zonder meer,* helpen wij in feite onze medemensen verloren te

gaan. (Eva: Nou, nou; keihard radicaal! Een beetje minder kan 't óók wel). Feitelijk zijn zending en missie de beste, nee de *enige* middelen om onze medemensen te helpen, hen werkelijk *gelukkig* te maken, te bevrijden van angst, hen te brengen bij de Enige in Wien zij voor tijd en eeuwigheid geborgen zijn.
God gaf zijn Zoon tot in de *hel* toe. Dát is: *radicaal.*
Om ons te redden en ons met Hem te verzoenen.
Overigens moet je over hel, zonde, verzoening óók al niet meer praten . . ."

Klaas komt met zijn schoonzuster en zwager bij Eva en Koert koffiedrinken. Daar ontwikkelt zich al gauw een gesprek naar aanleiding van de preek, waar de vonken afvliegen. *Even* botsen de generaties. Dan wordt het stil.
Uiteindelijk is het toch de enig volkomen Radicale, die tussen duizenden mensen op die berg zijn radicale bekerings-eis stelde. En om Hèm gaat het bij de ouderen, maar óók bij deze progressieve jongeren.

Terug bij Co heeft Willem haar heel wat te vertellen. Zij ervaren op haast beklemmende wijze de beangstigende stroomversnelling, waarin ze nauwelijks meer staande kunnen blijven.
Zei neef Johannes het onlangs al niet, dat hij nú al een soort generatie-verschil voelt in gesprekken met vijf jaar jongere collega's?
„Ik vond die preek van Klaas voor een goede vijftiger nou wel *zó* bij de tijd hè, dat ik dacht: dit *moet* Eva en Koert wel aanspreken. Ik heb ervan genoten, maar die „jonkies?" 't Zijn schatten van kinderen hoor, maar *eigenwijs* Co! Barstens eigenwijs. Gewoon overal tegen aan willen schoppen. Overal verstand van menen te hebben. En die Klaas hè. „Begeisterd" dat die kerel was! Alles uit z'n hoofd. Als we méér van zulke dominees hadden, zou de kerk niet zo achteruit hollen."
„Zou je denken? Eva en Koert dan? Die preek had hèn toch *niet* aangesproken?"
„Ach, - gewichtigdoenerij! Klaas stond ze wel zó rustig, begrijpend en goed te woord. M'n petje af voor zoveel zelfbeheersing. Want die wurmen durven dingen te zeggen, waar de honden geen droog brood van eten. Da's die hooggeroemde eerlijkheid van tegenwoordig moet je denken."
Lachend valt Co hem in de rede. „Eerst vertel je me, dat Eva en Koert 'n pracht stel mensen zijn, dat je zaterdagavond zo'n goed gesprek met ze had en nóú zijn 't weer stinkend eigenwijze

wurmen met gewichtig-doenerij en zogenaamd hooggeroemde eerlijkheid."
„Ach ja, - ze menen het zo kwaad niet, dat weet ik óók wel. Wat míj overigens betreft hoor ik heel wat liever de preken van m'n hervormde neef Klaas dan die van m'n gereformeerde neef Johannes."
„Die is ook weer ruim tien jaar jonger dan Klaas. En wat zullen we nu van Mauds jongste zoon te horen krijgen, als díe op de preekstoel komt. Hou je maar vast, Willem."
„Die is gek genoeg om in een witte toga te preken. Die Maud en Rob hebben anders een wonderlijk stel kinderen. Een zoon, die journalist-cabaretier-dichter is, één: piloot bij de K.L.M. èn een dominee die op een witte fiets als provo door Amsterdam gereden heeft en in een demonstratie meeliep. 'k Ben wèl benieuwd te horen wat *die* er op de preekstoel uitkraamt."
„Dat kan best héél goed zijn. Zo'n jongen wordt niet voor niets dominee. Mauds oudste dochter, Barbara, is nog de meest normale. Zij is erg begaafd in kunstnaaldwerk. Ze heeft óók alweer drie kinderen."
„Om Guus te horen zullen we natuurlijk naar de hervormde kerk moeten gaan, als hij hier eens in de buurt preekt."
„Mens nog toe, dat is waar óók. Omdat dat jong aan de V.U. gestudeerd heeft, heb je 't idee van: een gereformeerde. Ik kan het anders in onze familie niet meer bijhouden. Gereformeerden, hervormden, rooms-katholieken, vrijgemaakten . . ."
„Nee," valt Co hem in de rede, „Klazien en Jan zijn weer gewoon gereformeerd geworden. Alleen die éne zoon, Ernst, is nog vrijgemaakt."
„Van hun acht kinderen nog maar één?"
„Nou, - precies weet ik het niet hoor. Ik weet wèl dat hun dochter Paulientje met een gereformeerde-Bondsdominee in de hervormde kerk is getrouwd."
„Zouden vader en moeder ook niet hebben kunnen denken, dat hun late nageslacht zo'n kerkelijke potpourri zou hebben vertoond."

HOOFDSTUK VIII

Dokter Eric van Sytzama heeft in de vrouw, die een uur geleden het beademingscentrum was binnengebracht en die er nu weer uitgereden wordt, zijn nicht Ella van Perken herkend.
Hij drukt zijn rechterarm tegen zijn ogen. Ella - dood. Zelfmoord. Hoe moet dit ooit aan tante Co, aan Jacobien meegedeeld worden! Eerst maar aan Walter! God help me!
Hij loopt de brancard achterna.
Zodra de zuster vertrokken is, knipt hij het licht weer aan in het lijkenhuisje. Hij tilt het laken op. Die incisie in haar keel . . . ach, 't heeft allemaal niet meer mogen baten.
Nadenkend staart hij naar het gezicht van de dode.
Ella, - wat moet je ontzettend eenzaam geweest zijn, geléden hebben, om híértoe te kunnen komen. Was je ook met die Van Slingeland niet gelukkig?
Een paar regels van een gezang spelen door zijn hoofd, terwijl hij het laken weer zacht over haar gezicht legt: „Open wijd Uw Vaderarmen - Neem haar op in Uw erbarmen."
Terug in 't ziekenhuis. Bij de administratie. Inlichtingen. Pijnlijke vragen.
„Zij heette toch Ella van Perken-Hulsma? Er stond Van Slingeland op de deur . . . O, - dus *niet* van die meneer van Perken gescheiden? . . . Terug naar het huis van Van Slingeland. Politie. Wáár is meneer van Slingeland? Buren, die vertellen hem al in geen maanden gezien te hebben. Mevrouw woonde er alleen. Twee lege tubes slaaptabletten . . .
Eric krijgt drie brieven in zijn hand geduwd. Eén voor *Toon* nota bene, één voor Jacobien en één voor haar moeder, tante Co. Zó voorbereid had ze alles. Zich tenvolle bewust van wat ze doen ging.
„Dokter, - dit papier lag op het tafeltje naast haar bed."
Erics hand trilt. In haar bekende grote handschrift leest hij: „Barmhartig en zeer genadig bent U toch. Ontferm U over mij, mijn Heer en mijn God. U, de Enige die *alles* weet . . ." Hier is het papier gevlekt. Een traan.

Volgt de éne moeilijke gang na de andere. Eerst naar Walter. Mét deze naar Toon, die huilend en wanhopig herhaalt: „Mijn schuld! Míjn schuld!"
Gaan daarna samen naar het rooms-katholiek seminarie in Noordwijkerhout en mèt Arnoud Dongema naar Jacobien.
In Erics auto rijden ze naar Wassenaar. Knapt er iets in Co's hersenen?
Zij kijkt verwezen met wijd-open ogen van de één naar de ander en herhaalt met monotone stem niets anders dan: „Mijn arm, eenzaam kind, ik volg je gauw."
„Oma!!", schreeuwt Jacobien opeens en schudt haar bij haar armen heen en weer: „Oma, schei uit. U volgt mammie *niet* gauw, niet óók expres, nee oma, néé oma, u doet dat *niet* hè?!"

Eric van Sytzama, die tien jaar geleden nog als een ras-nozem door Amsterdam liep, voelt zich in deze éne dag tien jaar ouder geworden. Hij heeft Walter en Jacobien bij hun moeder en oma achtergelaten en rijdt nu met Arnoud Dongema naar Amsterdam terug. Arnoud heeft deze zaterdagavond dienst in de kapel van 't seminarie.
„Ik hoop morgenochtend met mijn vrouw een bizondere kerkdienst in de Raphaëlpleinkerk bij te wonen. Die wil ik beslist niet missen," zegt Eric.
„O ja, dominee Buskes zal dan weer eens in de gereformeerde kerk preken hè?"
Arnoud blijkt volkomen op de hoogte te zijn, van wat er zich in de protestantse kerken afgespeeld heeft en er nóg steeds gaande is. Evengoed leest en weet Eric, dat er in de rooms-katholieke kerk nog véél ingrijpender veranderingen gaande zijn.
Toch lust het hen beiden niet, tijdens deze rit langdurig te verwijlen bij kerkelijke woelingen. Een mens, die zichzelf welbewust het leven beneemt, een zó wanhopig, zo hels eenzaam vrouwenleven in eigen familie . . .
En, - wat hebben we ooit voor haar gedaan? Zó bitter weinig naar haar omgekeken!
Arnoud kijkt geschrokken opzij, als Eric plotseling met z'n rechterhand tegen zijn voorhoofd slaat. Gelukkig houdt hij de wagen met z'n linker nog recht op de weg.
„Jij stommerd! Jij weergaloze sufferd!", scheldt hij zichzelf.
„Ja Arnoud, neem me niet kwalijk, maar . . . maar dat vervloekte tempo waar we in leven, waardoor we geen tijd hebben voor de ander . . . Ella heeft me eens gezegd: „Zeg, neef dokter, wat kan je je verrukkelijk „high" voelen hè, met L.S.D., maar daarna

krijg je een rot break-down . . . als ik me niet vergis?" Dat laatste kwam er aarzelend achteraan.
„Jíj gebruikt dat spul toch niet?", heb ik nog gevraagd en geloofde haar op slag toen ze zei: „Ben je nou helemaal betoeterd?" Ziezo, - Eric stapte er maar weer makkelijk overheen."
Een schampere lach.
„Ja, - en nota bene, ontmoette ik niet lang daarna haar broer Walter. We kregen het over haar, over die ellendige verhouding met Van Slingeland, die er met een serveerster uit een nachtclub vandoor is, en toen zei Walter langs z'n neus weg: „Toen ik haar de laatste keer zag, had ze 't over de hemel, die ze zag. Ik vroeg toen of ze L.S.D. gebruikte, maar ze ontkende het stellig."
Zo namen we afscheid, Walter en ik leefden ons eigen leventje verder. God moge het *ons* vergeven.
Wat hebben we weinig tijd voor elkaar!"
Zelfbeschuldiging, - bij de hele familie.
Schuldbelijdenis in de Raphaëlpleinkerk de volgende zondagmorgen, 18 februari 1968 door de praeses van de Kerkeraad uitgesproken.
Eric perst zijn lippen op elkaar. Schuld, overal schuld, een wereld verloren in schuld.
„In deze kerkdienst weten wij ons bijeen als gemeente van de Heer. In de predikant, die ons straks het evangelie zal verkondigen, zien wij een vertegenwoordiger van allen, die door de synodale beslissingen van 1926 buiten het kerkverband zijn gekomen . . . Met schaamte noemen wij wat in de donkere dagen van het conflict is gebeurd: hardheid van oordelen; gemis aan zielszorg . . ." (óók alweer: zielszorg . . . zielszorg bestaat die nog in deze wereld? vraagt Eric zich af. Hetzelfde vragen al Ella's familieleden die deze dienst door radio of T.V. meemaken zich af. Zielszorg aan Ella? Nooit! . . .)
„Wij denken aan allen, die wij hier graag in ons midden hadden gezien; allen die ons door de dood zijn ontvallen - en ik noem in het bijzonder de naam van Dr. Geelkerken - allen, die door dit conflict de kerk als gemeente van de Heer zijn kwijtgeraakt; allen voor wie door dit alles de Heer zelf onherkenbaar en onzichtbaar werd . . ."
„Ook hier: als hadden komt, is hèbben te laat," constateert Eric verbitterd.
. . . „Samen belijden wij die eens tegenover elkaar stonden, dat Jezus Christus Zijn handen bedekkend en genezend legt op al ons kwaad (óók op het jouwe, Ella!), en, dichtbij elkander staande, willen wij, beschikbaar voor de wereld, in deze nieuwe

tijd anders, beter dan in het verleden, gehoorzaam trachten te zijn aan de Heer alleen."
Deze verklaring wordt uitgesproken door de praeses van de gereformeerde kerkeraad.
De preek van dominee Buskes: Het gebed dat Christus voor de kerk van alle eeuwen bad, door de evangelist Johannes in het 17e hoofdstuk van zijn evangelie opgetekend: „Ik bid voor hen, niet voor de wereld bid Ik U, maar voor hen, die Gij Mij gegeven hebt, want zij zijn van U. Zij zijn niet uit de wereld, gelijk Ik niet uit de wereld ben."
Duizenden harten van hen, die in of buiten de kerk luisteren ontmoeten in deze door Zijn dienstknecht uitgesproken preek hun God, die zich in en door Zijn Zoon in grote liefde, troostend over hen heenbuigt.
In Wassenaar, de armen om elkaar heengelegd, luisteren Co en Willem, Jacobien en Arnoud. Hier is hun Heer, die voor hen bidt. Dan is het opeens weer die dominee, die in 1926 met zoveel verdriet de kerk, die hij liefhad, heeft *moeten* verlaten.
Hij zegt nu weer (en daarbij knikt Willem hartstochtelijk instemmend): „Die twee mogelijkheden van ons uit zijn twee verzoekingen: de wereldvreemde kerk, die vergeefs probeert zichzelf tegenover de wereld te handhaven in isolement en de met de wereld gelijkgeschakelde kerk, die even vergeefs probeert met de wereld solidair te zijn.
Daarom bidt Jezus, of de Vader Zijn gemeente in de wereld bewaren wil voor de boze. De boze, dat is de duivel.
Professor van der Leeuw vertelde mij eens, dat hij als student bij Dr. Gerretsen was. Die zei: „Je gelooft in God, nu moet je ook nog in de duivel geloven."
De bijbel en het leven hebben mij geleerd, dat Gerretsen gelijk had. Daar is een duistere macht, de incarnatie van het anti-goddelijke en daarom van het onmenselijke, de slechtaard, de leugenaar van het begin af, de boze, die mensen vermoordt.
Ik verkies een wereld, waarin ik de duivel zo nodig met Luther een inktpot naar het hoofd kan gooien boven een wereld, waarin ze mij suggereren dat er geen duivel is. Ik wil liever de dreiging van een gruwelijke werkelijkheid zien en erkennen dan deze dreiging in een onwerkelijk idealisme niet zien en ontkennen."
Vele ouderen danken in hun hart God, die in de wereld van vandaag deze waarschuwende Boodschap nog doet horen.
Ook onder hún kinderen zijn er immers, die in hun gesecula-riseerd denken zich een beeld van God gemaakt hebben, zoals zij Hem graag zouden zien? Een God, die alléén gestalte heeft in

Jezus van Nazareth, een God die alleen maar Liefde is, een „lieve Heer", een God, die er geen hel op na houdt en de duivel? Dat is een lachertje. Wie of wat zou nou de duivel moeten zijn? Dat sprookje van de afgevallen engel is maar een mensenverzinsel . . .
En dominee Buskes vervolgt: „. . . . Troost mijn volk, zei God tegen mij. Zeg tot mijn volk: zie hier is uw God! Ze mag ook profetisch zijn. Zeg tot de gemeente: Gods werk gaat door, gaat mee op Gods roepstem in de Grote Trek, hebt goede moed en vraagt God naar de toekomende dingen. Hij maakt iets nieuws! Alle kerkelijke gras, zo goed door ons verzorgd, verdort. Alle kerkelijke bloemen, waarop wij zo trots zijn, vallen af. Maar het Woord van onze God houdt eeuwig stand."

In het jaar 1968 volgt, zowel in de kerk als in de wereld, de éne schokkende gebeurtenis de andere op.
Daar is de assemblée van de wereldraad van kerken in Uppsala, waar jongeren hun kritische vragen op het kerkelijk establishment afvuren.
„Wat u zegt is wel mooi, maar méént u het ook, en wat doet u er mee?"
Bij de synode van de evangelische kerk in Duitsland gaan de jongeren, gesteund door professor Gollwitzer nog verder. Iedere gehouden voordracht op de synode wordt in hun eigen blad kritisch van commentaar voorzien.
Als de synode niet van zins is iets aan de ontwikkelingshulp te doen, lopen ze met borden, waarop woorden als: huichelaars, huurlingen! staan.
In de rooms-katholieke kerk brengt, nu na de teleurstelling over het laatst gehouden Concilie, de encycliek van paus Paulus de gemoederen niet weinig in beweging.
De onwaarachtigheid in de kerken wordt allerwege scherp belicht. Alsof de pil al niet lang door duizenden ook rooms-katholieke vrouwen gebruikt wordt!
Willem en Co hebben al meermalen woorden over die pil gehad. Willem is er met name ten aanzien van de ontwikkelingslanden vóór, Co blijft haar hoofd erover schudden. Co, die na de schok van Ella's dood sterk verouderd is en veel, ook aan geestelijke vitaliteit heeft ingeboet, kijkt haar kleindochter Jacobien ongelovig aan, als deze beweert, er zeker van te zijn, dat enkele nichten de pil gebruiken.
„Kinderen van mijn zussen?? Van Hanna, van Maud en van Klazien??! Nee toch, Jacobien, néé toch? 't Is *God,* die de baar-

moeder opent en toesluit, God alleen heeft over nieuw leven wèl of niet te beslissen."
En hóé Jacobien ook haar best doet, oma van de wenselijkheid èn noodzakelijkheid van de pil te overtuigen, het lukt haar niet.
Er worden nú hier, dán daar open avondmaalsvieringen gehouden van rooms-katholieken met reformatorische Christenen.
Het bezoek van de paus aan Mexico, waar de armen buiten zijn gezichtsveld worden gehouden, maar waar geen geld gespaard is om zijne heiligheid met praal en pracht te ontvangen, wordt allerwege fel bekritiseerd.
Met de moord op dominee Martin Luther King gaat er een schok door heel de Christelijke wereld. Waarom neemt God deze prediker van de geweldloosheid op *zo'n* manier weg?
De waaroms vermenigvuldigen zich op aarde. Daar is de naar het schijnt eeuwig durende oorlog in Vietnam, daar is een Biafra, waar tienduizenden van honger sterven.
En tóch maar wapens leveren aan Nigeria! De jongeren steigeren.
Ouderen ervaren hun verschrikkelijke onmacht om van deze wereld er één te maken van vrede en gerechtigheid.
Gerommel in het Midden-Oosten. De eeuwenoude strijd tussen Israël en Egypte, de Arabieren. Izak-Ismaël.
In de juni-oorlog van het vorige jaar hebben velen Israëls overwinning als Gods bijzondere wondermacht gezien. „Het *is* en *blijft* Zijn uitverkoren volk," heeft Willem destijds uitgeroepen - en verslagen voegde hij er aan toe: „En wat hebben wij, die ons naar Christus noemen, dat volk door de eeuwen heen aangedaan!"
En met enige verbetenheid tot de toen aanwezige neven en nichten: „Als jullie je bijbel kenden, zouden jullie het *zien,* hoe de woorden van de profeten heden ten dage in vervulling gaan. Maar . . . helaas! Blind zijn jullie. Blind in hoogmoedige eigenwaan! Het goud is verdonkerd. Het zout is smakeloos geworden!"
Zijn altijd zachtmoedige zuster Klazien had hem wat afgeremd, beducht als zij en alle anderen waren voor zijn hart. Hij had toen al éénmaal een infarct gehad.
Het kolonels-régime in Griekenland, de plotselinge invasie van de Russen in Tsjecho-Slowakije, snel groeiende rassenhaat, 't brengt allemaal wereld en kerk in grote beroering.
In de gereformeerde kerken wordt na de gereformeerde oecumenische synode, kortweg de G.O.S. genoemd, in Lunteren, fel gedebatteerd over de politiek van de Zuidafrikaanse regering. Ook in het Wassenaarse van Sytzama-huis. Daar heft Willem bezwerend zijn handen. „Houden jullie nou je grote monden eens! Wie daar niet langer dan zegge: tien jaar gewoond heeft,

kán er niet over oordelen. We zijn natuurlijk allemaal voor gelijke rechten van zwart en blank. Maar . . . grove fouten en zonden van eeuwen te herstellen, vergt tijd. *Ik* kan evenmin als jullie over Zuid-Afrika oordelen, want ik ben er nooit geweest. Maar wél heb ik in de Aziatische landen tussen zwart, bruin en blank gezeten. Heus, - kinderen, deze gelijkmaking *is* niet in enkele jaren uitvoerbaar. Dit moet groeien, tijd hebben en *in* die tijd je er bewust van zijn, dat je gekleurde medemens in Christus je broer, je zus is. *Dit* weet ik wel - en dat weten jullie evengoed - dat de Bantoes in Zuid-Afrika het heel wat beter hebben dan hun broeders in Zuid-Amerika."
„Nou hoor, laten we dít punt nu maar laten rusten," - meent Jacobien - „en liever blij zijn met dat andere wat op deze synode gebeurd is."
Plagerig heft Willem zijn vinger.
„Ja ja, - dat ligt meer in jouw eigen straatje hè. Elkaars dooperkenning van rooms-katholieken en gereformeerden."
„Ja maar oom, dit is toch ook zeker iets *machtigs,* dat de kardinaal en de bisschoppen op een gereformeerde synode aanwezig zijn en dat kardinaal Alfrink daar zoiets zei als dat de doop basis en uitgangspunt is van onze fundamentele eenheid! Dat had uw vader, of nee: uw grootvader, die man van de doleantie, die zijn enige dochter verbood met een modern denkende hervormde te trouwen, eens mee moeten maken."
„Ho, ho! Zeg niets van mijn grootvader, van wiens doen en laten jij kennelijk niets afweet. Wat geloofs*durf* en *liefde* voor de kerk van de Heer betreft, kunnen zijn nazaten in zijn schaduw niet staan. Hij - juist hij, méér nog dan mijn vader, zou zich over deze ontwikkeling uitermate verheugd hebben. Dat híj en mijn grootmoeder in Friesland massale bijeenkomsten hebben bijgewoond, waarop roomsen, protestanten en joden elkaar ontmoetten en naar elkaar luisterden, zal jíj wel niet weten hè?
Jullie denken, dat de oecumene pas met jullie generatie begonnen is, nee meisje, weet je wat jíj moet doen?
Als je het aanstaand week-end bij je neef Johannes logeert, hèm eens vragen om de nagelaten papieren en dagboeken van jouw overgrootvader. *Doe* dat nu eens en lees ze, als 't kan, samen met Arnoud."
Jacobien belooft dit te zullen doen, maar vraagt nog wèl: „Zou hij het kunnen begrijpen, dat ik - puur uit overtuiging - en *niet* om Arnoud katholiek geworden ben?"
„Rooms-katholiek bedoel je."
„Nee, - want róóms ben *ik* niet en dat is Arnoud evenmin. Laten

we er niet verder over discussiëren, oom. U hebt het boek: „Het graf van God" van Robert Adolfs gelezen. Nou, - zó denken Arnoud èn ik er óók over. In de vierde eeuw, toen we allemaal nog bij elkaar hoorden, zijn we fout gegaan. We moeten weer terug naar de dienstknechtsgestalte van Jezus Christus. In alle eenvoud dienstbaar zijn aan de wereld, aan onze medemensen en wèg met al die bombast, pracht en praal."
Het gesprek zet zich nog een tijdlang voort, zoals er in vele Nederlandse gezinnen over politieke, maatschappelijke, kerkelijke en wereldproblemen haast eindeloos gediscussieerd wordt.

In juni van dit veelbewogen jaar gaat er weer een schok door de wereld, als in het heetst van de Amerikaanse verkiezingsstrijd de velen zo sympathieke Robert Kennedy wordt neergeschoten.
De protestantse kerken in binnen- en buitenland worden op 11 december van dit jaar pijnlijk getroffen door het toch nog onverwachte heengaan van de grote theoloog Karl Barth. Welke theoloog herinnert zich niet diens hartstochtelijke uitval tegen en zijn afkeer van de zogenaamde „God is dood"-theologie van de laatste tijd? De wat ouderen herinneren zich opeens weer levendig Barths polemieken met Emil Brunner, Gogarten en Bultmann. En hoe hij kort maar krachtig destijds Bonhoeffer terugriep uit Londen!
Een uitermate levendig, geniaal dienaar van de Heer is heengegaan. Ook déze „heerlijkheid" was als een bloem in het gras . . . „Goddank dat er op volgt: maar het Woord blijft in der eeuwigheid," merkt Willem na in „Trouw" een levensbeschrijving van deze grote theoloog gelezen te hebben, ontroerd op.
Kerstfeest 1968 nadert.
Gespannen volgt de mensheid de vlucht van de Apollo 8 naar de maan. Christenen over de hele wereld bidden om de behouden terugkeer van de drie astronauten op de aarde.
Andere Christenen vragen zich af, of de mens zóver wel gaan mag in de Ruimte?
Maar naarmate de berichten gunstig blijven en de foto's dit bevestigen (de mensen kruipen haast *in* hun T.V.-toestel) nemen eerstgenoemden in ademloze bewondering psalm 8 op hun lippen: „Gij hebt hem (de mens) bijna goddelijk gemaakt."
Op de morgen van de 1e Kerstdag is Maud van Doren al vroeg wakker. Bezorgd kijkt ze even naar haar man. Rob is nu ook alweer drie-en-zestig en heeft kortgeleden een waarschuwing van zijn hart gehad. Hij heeft overdag soms zo'n vreemde blauwrode kleur. Nú ziet hij er heel gewoon, zelfs jong, uit.

Zij neemt haar transistor-radiootje van het kastje naast haar bed en spert haar ogen wijd open. Stemmen van achter de maan!! Hoor nú eens! Zij stoot Rob aan.
„Luister! De astronauten! Borman leest . . . hóór je dat . . . het scheppingsverhaal uit Genesis!"
Tranen springen in haar ogen. Ze luisteren beiden roerloos en diep onder de indruk. Zó gaat het miljoenen over de hele wereld. Dominees zeggen: „Hier kan geen kerstpreek meer bij halen." In kerken wordt ervoor gedankt en God als Schepper van hemel en aarde aanbeden. Met deze aanbidding van de almachtige God in het hart, knielen Zijn kinderen bij de kribbe van Zijn Zoon. De astronauten keren behouden op aarde terug. Op de goede aarde, die zij vanuit de omgeving van de maan, als een bruin, groen-blauwe edelsteen in de donkere Ruimte hebben zien glanzen.
Men vraagt zich nú al in spanning af: zal het straks in 1969 met de Apollo 11 gelukken mensen op de maan en er ook weer vanaf te brengen??
Rusland zal nu naar alle waarschijnlijkheid niet de eerste zijn, om mensen op de maan te brengen. Amerika en Rusland in hun „spel" om „het mannetje" op de maan. Als jongens, die vechten om een mooie, glazen stuiter met een mannetje erin.

Nog éénmaal wil Willem alle in het land aanwezige Van Sytzama's bijeen hebben, nu hij weet, dat zowel voor Co als voor hem het einde van hun aardse reis in zicht komt. Voor een lang week-end nodigt hij ze allemaal, jong en oud, uit.
Eten en slapen zullen de meeste genodigden in een nabij gelegen hotel.
In verband met de vrije zondagen van de in de familie aanwezige dominees is dit week-end lang van tevoren gepland.
En het wordt er één dat door géén van de aanwezigen ooit zal worden vergeten.
De kleintjes kunnen naar hartelust spelen in de grote tuin, waarin zelfs een zwembassin is, de groteren wandelen door de duinen naar zee. Er wordt getennist en veel gepraat.
De brieven van Paulien en Henk uit Canada, die van Willems zoon: Johannes en diens vrouw uit Californië, die van Wouter, zoon van Klazien en Jan, die als landbouwkundige in India werkt en die van Hanna's dochter uit Australië worden door Co voorgelezen.
Zondagmorgen gaan allen naar de gereformeerde kerk, waar oom Willem als dienstdoend ouderling zijn neef Johannes, die preken

zal, vóórgaat en hem bij het liturgisch centrum de hand drukt. Wat lijkt Johannes, zoon van Frits op zijn grootvader, naar wie hij vernoemd is, constateren zijn wat ontroerde tantes.
Vanzelfsprekend wordt er naderhand over de preek na-gepraat. Wát al verschil van meningen! Maar óók jongeren, die *niets* zeggen, of hoogstens met een schouderophalen: „Och."
„Ik dacht nou, dat juist jullie door zo'n preek zouden worden aangesproken," bast oom Willem tegen enkele dochters en zoons van Hanna en Maud.
„Ach, 'k vond 't wel goed hoor wat-ie zei; hij gaat tenminste met z'n tijd mee, maar 'k weet het niet, geen enkele kerkdienst raakt me meer," zegt één van Hanna's dochters, „'t spreekt me niet áán."
Haar moeder en ook tante Maud hebben die woorden opgevangen.
Er ontwikkelt zich een gesprek tussen beide zusters, waar al gauw ook Wiesje en Klazien aan deelnemen.
Zij delen elkaars grote bezorgdheid en verdriet over hun kinderen.
„Secularisatie, medemenselijkheid, lief zijn voor elkaar, je wordt er kots-misselijk van," valt Hanna uit, „maar als 't er op aan komt, zijn 't grote individualisten."
„Gaan die van jou nog naar de kerk?"
„De twee jongsten niet meer."
„Bij mij alleen Corien en haar man niet meer."
„Bijbel-lezen aan tafel is er niet meer bij, evenmin als bidden."
„O, dát is erg. Dát doen de mijnen gelukkig nog wel. Want ja, dat ze tegen het instituut van de kerk aanschoppen kan ik nog begrijpen, hoewel ik het karaktervoller zou vinden, als ze hun schouders er mee onder zouden zetten, om tot de zo gewenste vernieuwing te komen. Maar . . . als ze als honden op hun eten aanvallen, de bijbel niet meer lezen, nou ja, - dan zeg ik: ze zijn niet geseculariseerd, maar ontkerstend."
„Daar ben ik het hartelijk mee eens, nichtje," zegt neef Klaas en tikt Klazien op haar schouder. „Weet je," - vervolgt hij, terwijl hij een stoel bijschuift, „de grens tussen secularisering en ontkerstening is zó vaag. Die ben je over, éér je 't beseft. Vergeet niet, dat de Boze een geraffineerd gebruik weet te maken van de verwarring der geesten, die momenteel overal heerst. Maar - als jullie een raad van een ouwe man, die zelf nooit kinderen gehad heeft, aan willen nemen: „Praat maar niet meer met jullie kinderen over God, maar praat wèl veel met God over je kinderen. Houd God vast bij Zijn beloften aan jullie kinderen bij hun doop

verzegeld. Hij laat ze Zich zo gauw niet ontrukken. Vertrouw daar maar vást op hoor!"

Willem, die nú eens bij dít, dan weer bij een ander groepje gaat zitten, om meestal met luisteren te volstaan, is enerzijds dankbaar voor zijn nog steeds zo goede gehoor, anderzijds worden er meningen verkondigd, waarvan hij wenste, ze niet gehoord te hebben. Het duizelt hem. Al die vernieuwingsstromingen in kerk en wereld.
Hoe adembenemend snel wordt er geleefd! Hij hoort één van zijn jonge neven theorieën verkondigen, zó goddeloos, maar die als evangelie naar voren gebracht worden. Over een stuk in een nummer van „Panorama" hebben ze 't. „Experiment met de liefde" geheten. „Waarom zóú je niet eens met een ander, die je aardig vindt, naar bed gaan? *Werkelijke* liefde laat de ander vrij. 't Is trent tegenwoordig."
„Trent?"
„Ja, - dat is hetzelfde als „in". 't Is mode. Niet dat wij er tot nog toe aan meegedaan hebben hoor oom, maar je hoort zo wel eens wat van je vrienden en kennissen."
„Damned!" vloekt oom Willem hartgrondig. „Als jullie Gods ordonnantie, wat het huwelijk *is*, kapot willen maken en de levens van je kinderen verwoesten, dan moet je voorál zó maar doen. De antennes van jullie Ik schijnen beter afgestemd te zijn op de influisteringen van Satan dan op de stem van God. Al die op het banale vlak zich afspelende sex, daar walgt mijn ziel van, als jullie dát maar weten! Ik ben ook een man hoor en een blote vrouw kan heel mooi zijn, vooral als zij tegelijk de liefste is. De Vrouw is een schone schepping Gods. Maar al die blote wijven en meiden bij elkaar vind ik alleen maar vulgair. Ik ben óók jong geweest. Ik weet donders goed, dat alle mannen van nature polygaam zijn, maar als je daar maar aan toe gaat geven, als mannen èn als vrouwen, nou - dan wordt de wereld pas goed een hel."
Op dat moment komt Maud naast hem staan, steekt haar arm door de zijne en trekt hem weg van dat hyper progressieve groepje. „Kom Willem, wind je er niet over op. Gód houdt ze wel in de gaten, want daar vragen hun ouders Hem om. Maar voor jouw ouwe hart is die opwinding niet goed. Kom maar bij ons, ouwetjes, zitten. Wij hebben het over de nieuwe theologie, over de evolutie en zo."
Nu, dáárvan heeft Willem zich zorgvuldig op de hoogte gesteld. De door de professoren in de theologie geschreven cahiers voor

de gemeente heeft hij van A tot Z gelezen. Ook heeft hij zich nog het boek van Prof. Roscam Abbing: „Actuele uitdagingen aan de Christenheid" aangeschaft. Nu adviseert hij neef Klaas, die fel ageert tegen de verontrusting, die deze geleerde heren in de gemeenten brengen, *éérst* de geschriften van deze theologen èn van biologen, zoals professor Lever te lezen, alvorens te oordelen. „Kerel, ik dacht een jaar geleden nog precies zoals jij. Ik nam Genesis 1-3 plus de hele bijbel letterlijk en als zijnde alles echt gebeurd. Over die stilstaande zon bij Jozua dacht ik alleen: nou ja, de bijbelschrijvers wisten toen niet beter. En dáár bleef ik steken.
Nú zie ik méér en beter. Het heeft voor mijn geloofsleven zo enorm verruimend gewerkt! Heus Klaas, over déze vernieuwingen hoef je je niet half zo ongerust te maken als over dat liederlijke sex en drank-gedoe van vele, ook kerkelijke of vroeger kerkelijke jongeren. Ik zie in de vernieuwing van de theologie duidelijk Gods Geest dynamisch bezig, maar éven hard zie ik Satan z'n klauwen uitsteken naar onze geseculariseerde jongeren, die zich buiten de kerk gesteld hebben. Let wel, ik beweer natuurlijk niet, dat er buiten de kerk geen gelovigen zijn. Misschien méér dan erin, maar hun geloofsleven als dat er tenminste wèrkelijk geweest is, móét ver-armen en verschralen, als ze de *bijbel* dicht laten. Ik vraag mij in grote bezorgdheid af: Kennen zulken nog wel de intieme omgang met de Heer?"
Vóór Klaas aan 't woord komt, roept Jacobien: „Oom Willem, hè kom er hier eens bij zitten."
Met een verontschuldigend lachje naar neef Klaas en een: „We praten daar straks samen nog eens verder over door," gaat hij bij Co, Jacobien, Arnoud, zijn dochter Carla en haar man en nog enkele neven en nichten zitten.
„Oom, zegt ú nu eens tegen oma, dat in die zogenaamd goeie ouwe tijd er óók veel verkeerd was."
„Logisch, maar hoe komen jullie daar zo bij?"
„Nou, hier Dientje van tante Klazien vertelde aan Lientje van tante Hanna dat haar oudste zus getrouwd is met zo'n man van: „zaken gaan voor het meisje", zo'n grijs huwelijk, weet u wel. Nou, - en toen zei oma, dat dit vroeger ook altijd als iets prijzenswaards werd betoogd. Nu zeggen wij, de jonkies, dat dit wel zo'n on-Christelijke houding is, want bij God, bij Jezus gaat altijd de mens bóven de zaken. In feite betekent zo'n gezegde: „de Mammon gaat boven God"."
„Nou, nou, - is dát niet wat te ver doorgedreven?"
„Welnee!"

Heftig schudden de jonge vrouwen hun hoofden met lange haren. „Hoeveel vrouwen zijn in zo'n grijs huwelijk niet verkommerd? De man was vervuld van zijn zaken. Geld verdienen, nóg meer geld verdienen, het ver brengen in de wereld. En de vrouw, die de hele dag zich afgesloofd had voor de kinderen, voor het huis, voor lekker eten voor meneer de echtgenoot, was 's avonds, als ze moe was, goed voor meneer z'n bed."
„Er *zit* iets in," geeft oom Willem toe, „maar je moet natuurlijk niet generaliseren."
„Als u nou alléén maar toegeeft, dat het gezegde: „Zaken gaan vóór het meisje" niet van een Christelijke geest getuigt."
Lachend wil Willem dat dan wel toegeven.
„En dan nog eens wat oom. Oma vertelde dat vroeger bij u thuis de meid in de keuken moest eten, bij 't bijbellezen binnen mocht komen, maar dan haar keukenstoel naast de deur moest zetten. Zó mocht ook zij op de drempel van de deur naar 't „Woord Gods" luisteren. De *meid*! Wat een goddeloze levenshouding! Oma zegt maar: „Ze meenden het zo goed," maar wij, die dan volgens de ouderen hier de bijbel niet kennen, vragen ons af, of uw ouders de bijbel dan wel goed lazen? Staat er niet zoiets als dat er bij God geen aanzien des persoons is, geen verschil tussen dienstknecht en vrije? Hoe wéét ik het zo, hè?"
Trots kijkt Jacobien om zich heen.
Oom Willem houdt een betoog over de tijd, waarin zijn ouders leefden, dat het toen heel gewoon was en er anderzijds een hechte band tussen familie en gedienstige bestond.
Er worden nog meer wantoestanden van vroeger op de korrel genomen. Dat opa, toen er een man aan 't Avondmaal kwam, die onder de tweede trap der kerkelijke censuur stond, met het brood en de beker achter alle mensen langs ging en hèm oversloeg!
„Verschrikkelijk! Hoe dúrfde hij?! Welk mens zal over een ander mens mogen oordelen, of hij ál of niet aan 't Avondmaal mag deelnemen?
Zelfs Judas kreeg nog een stuk brood aan het eerste avondmaal, terwijl Jezus *wist,* dat hij Zijn verrader was," ageren de jongeren.
Hun gevoel voor waarachtigheid, hun wars-zijn van alle schijnheiligheid en farizeïsme, ontroeren Willem.
Ach, hij en zijn zussen en zwagers moeten het immers meermalen bekennen, dat de jeugd hen beschaamt, waar de eerlijkheid en het Christendom-van-de-daad in het geding zijn.
Toch werpt neef Klaas, de oudste van allen, nog tegen: „Moet je dan als kerk het tolereren, dat een man, die er bijvoorbeeld

twee vrouwen op na houdt, zonder blikken of blozen aan de tafel van de Heer komt zitten en die ontheiligt? De kerk heeft toch haar verantwoordelijkheid?"
Ja, - daar is Willem het ook wel mee eens. Maar Wiesjes jongste dochter vraagt: „Gaan we niet allemaal zonder blikken of blozen aan die tafel zitten, terwijl de één een gewetenloze vrek, de ander een dóórgefourneerde egoïst, een derde één brok materialist is en ga zo maar door? Jezus zegt ergens dat wie een vrouw aanziet om haar te begeren, al overspel met haar gedaan heeft. Nou, en - geloof maar dat heel wat mannen aan de avondmaalstafel al eens zo'n blik op een andere vrouw geworpen hebben en dat heel wat vrouwen over andere mannen dan de hare gedacht hebben: „Hè, met hem vrijen." Allemaal overspel, lieve mensen. Maar niemand weet dit dan de lieve Heer alleen. En toevallig wist nou van die éne man in opa's tijd de hele gemeente het met die bespottelijke trappen van kerkelijke censuur.
Net als die stakkerds vroeger, die als ze moesten trouwen schuldbelijdenis in de kerk moesten doen. Nou, - als al m'n getrouwde neven en nichten hier eerlijk zijn, geloof ik dat de meesten al eens met elkaar naar bed geweest zijn, vóór ze 't boterbriefje van 't stadhuis hadden gehaald en vóór - ja oom, ik „zie" het u denken - en vóór hun huwelijk kerkelijk ingezegend was.
En laten m'n lieve oompjes en tantetjes ook nog maar eens aan de belevenissen in hun jonge jaren terugdenken. Ach schatjes, kijk nou maar niet zo preuts, jullie waren toch óók van vlees en bloed? Waar komen wíj anders allemaal vandaan? So what!"
Een ontspannend hartelijk gelach volgt.
Bij het telkens weer botsen van de generaties is er gelukkig toch ook weer waardering van weerskanten.
In Willems werkkamer praten de protestantse theologen met Arnoud, die inmiddels met Jacobien getrouwd is, nog wel pastorale arbeid mag verrichten, maar *niet* preken en in de eucharistie voorgaan, over wat er allemaal in de R.K. studentenparochies gebeurt. Over de eucharistie-viering in Utrecht en de reactie van kardinaal Alfrink daarop, waarin - hoewel tegen zijn zin - de benaming „ketters" weer eens was gevallen.

Als die avond de jongsten van de familie naar bed zijn en Co, na een uurtje rusten weer opgekikkerd binnenkomt, stelt Johannes voor, eens enkele fragmenten voor te lezen uit de dagboeken van hun groot- en overgrootvader.
Allen luisteren aandachtig naar de stem van hun voorvader, die wèl uit een naar hun gevoel vèr verleden schijnt te komen, maar

soms opeens weer iets verrassends „dichtbij" heeft. Wèl een mens van gelijke beweging als zij, maar één, die een andere taal spreekt. Een vroomheid, die de ouderen jaloers stemt en ontroert, ervaren de jongeren als een geestelijke instelling, waar zij zó ver van verwijderd zijn, dat het hun eerder tegenzin inboezemt dan hen tot jaloersheid stemt.
„Ik moest anders wèl denken: „Wat geweest is, dat zal er zijn," als je nu uit grootvaders paperassen hoort, hoe zijn broer Geale en zijn zus Antje al over schepping en evolutie dachten! Precies als nú onze eigen gereformeerde theologen nog wel!"
„En grootvader was toen nog hervormd," is Klaziens eerste reactie.
„Wat 'n afschuwelijke namen zaten er toch in dat voorgeslacht van u," fluistert één van Mauds zonen. „*Boote* en *Geale,* je zal zo heten!"
Dan valt er een zwijgen, waarin de echo van grootvader Bootes ontboezemingen nog naklinkt.
Als Johannes de vergeelde schriften weer bij elkaar bindt is zijn tante Hanna de eerste, die de stilte verbreekt.
Met gesmoorde stem zegt ze: „Aan het geloof en aan de vroomheid van onze ouders en grootouders kunnen wij niet tippen."
„Onzin!!" wordt er van alle kanten geroepen.
Mauds dochter Barbara wacht tot het weer stil is. Dan zegt ze: „Hoor eens even, de essentie van ons geloof is dezelfde als die van grootvader en die van u. Alleen de manier waarop wij ons geloof *beleven* verschilt van de uwe. Uw ouders beleefden hun geloof óók weer anders dan u het deed. Als u nu maar van ons, jongeren, van alle neven en nichten die hier zitten, wilt aannemen, dat het wezenlijke van ons geloof, de kern van alles, Jezus is. En onze ouders kunnen ons des duivels maken met hun wantrouwen. Ik *begrijp* uw bezorgdheid wel hoor, maar heus, het *hoeft* niet. Al gaan wij eens een poosje niet naar de kerk, vertrouw toch dat het wel weer goed komt. Heus, op de duur merken we wel, dat we zonder de gemeenschap met de anderen het tóch niet kunnen stellen. Maar de *kerken* moeten anders worden."
Het is stil na Barbara's woorden. Niet alleen de aanwezige moeders, maar ook oom Willem en zelfs neef Klaas moeten zo nodig hun neus snuiten.
Johannes zit voorovergebogen, de handen slap tussen zijn knieën hangend.
Alsof hij voor zichzelf alleen praat zegt hij: „Ik droom van een kerk, waarin je verkeerde dingen kunt zeggen en doen zonder direct verketterd of uitgesloten te worden. Een kerk, waarin de

ruimte gegeven wordt om van je fouten te leren. Een kerk, waarin we elkaar als Petrus en Paulus in 't gezicht kunnen weerstaan, zonder elkaar stante pede aan de duivel over te leveren, een kerk, waarin David en Nathan, Van Dis en de paus elkaar ontmoeten en vinden kunnen omdat Jezus nog net iets meer is dan zij. Een kerk waar jood en griek en heiden leren het brood te verdelen, opdat er vrede en gerechtigheid op deze wereld komt. Er mogen best drie verschillende kerken aan één straat staan, als er op hun deur maar duidelijk aangegeven staat dat zij filialen zijn van de ene grote Zaak."
De jongeren knikken instemmend.
Van de gezichten der ouderen is: „Ik weet het niet meer" af te lezen.
Neef Klaas zegt: „Inderdaad een mooie droom Johannes, maar - een droom. Wát is er nu precies gaande in kerk en wereld? Weet *jíj* dat, zie *ik* het? Staan we voor een explosie van ongeloof? Zal bewaarheid worden, wat de Heer ons zèlf voorzegd heeft? Zal de Zoon des mensen als Hij wederkomt, nog geloof vinden op de aarde? De kerken hollen immers achteruit?"
„Zou het niet kunnen," begint Willem voorzichtig, „dat God zelf bezig is, Zijn kerk af te breken, zoals zij zich in haar huidige vorm in de wereld manifesteert? (Misschien beter gezegd: *niet* manifesteert?) Misschien moet de kerk sterven, om te kunnen opstaan, maar ze *is* er en zal er altijd zijn. *Ik* droomde wel eens zó, Johannes: zouden wij, rooms-katholieken en protestanten niet terug moeten naar waar wij gestart zijn? Kleine gemeenten van Jezus Christus over heèl de aarde, die samen Zijn universele kerk, Zijn Bruid vormen? Zónder etiketten van rooms, hervormd, gereformeerd en wat dies meer zij? Of, - moet Hij eerst weerkomen? Zal het ons, mensen, gelukken vrede en gerechtigheid over de aarde te brengen? Dat krijgen wij binnenwereldlijk nooit voor elkaar, jongen, wij, die niet eens in vrede met onze allernaasten kunnen leven. Zolang zonde en duivel er nog zijn . . ."
„We moeten er in ieder geval aan meewerken, oom."
„Ja, - dát natuurlijk. Maar . . . zal de vernieuwing van de kerken van binnenuit of - van buitenaf moeten komen?
Maar kom, lieve mensen, - 't is inmiddels al over énen, we moeten gaan slapen. Van dit éne ben ik deze dagen wel doordrongen: we zijn Volk Gods onderweg. En toen ik zo de stem van mijn grootvader uit die dagboeken vernam en aan mijn lieve ouders dacht, zag ik opeens zo duidelijk al die generaties, meegaande in de Grote Trek, onder alles door verlangend uitziende

naar de toekomende dingen. Allen levend met het uitzicht op Morgen."
Hij staat op, legt zijn éne hand op het hoofd van zijn dochter Carla, zijn andere op dat van Mauds Eva en zegt: „Kinderen, het mooiste komt nog. Alles wordt nieuw."
Precies een week later wordt dit voor hem werkelijkheid, als zijn Heer hem onverwachts tot Zich roept. De oudste zoon van Johannes en Paula heeft dan zes-en-zeventig jaren op deze aarde geleefd.

KLAAS HOTSE VAN SYTZAMA

Eerste huwelijk met Antje Overdijke
Tweede huwelijk met Titia Fockens

Kinderen uit het huwelijk met Antje Overdijke

Cornelis
Hotze Klaas
Ytje Elzelina
} In 1843 overleden tijdens cholera-epidemie

Geale Bouwe, advocaat te Leeuwarden, gehuwd met Louise Admiraal
1 dochter: Richtje

Antje Cornelia, gehuwd met Murco Boekhoven
1 zoon: Murco, en 1 dochter

BOOTE, predikant, gehuwd met **JACOBA** Maria Odelphi

Kinderen:
Klaas, gehuwd met Pietje den Dunnen
Geëmigreerd naar Amerika
1 zoon: Boote

Deze komt later met zijn vrouw en hun enige zoon (Klaas) terug naar Nederland
Klaas, Hervormd predikant te Leeuwarden

Anna, gehuwd met Henri Mouton
1 dochter: Jacoba Berendina (Béa)
3 kinderen

JOHANNES, predikant, gehuwd met **PAULA** Oosterhof
Paula Oosterhof was een dochter van Harmen Oosterhof, houthandelaar in Utrecht, en Paulina van Selms
Van hun drie kinderen zijn het zoontje Frits en het dochtertje Hanna jong overleden

Kinderen en kleinkinderen van Johannes en Paula:

Willem, gehuwd met Hetty Verhoog
2 zonen: Johannes en Ruud
2 dochters: Paulien en Carla

Harmen, gehuwd met Tine Amsing
Geen kinderen
Beiden in Jappenkamp omgekomen

Jacoba (Co), gehuwd met Kees Hulsma
1 zoon: Walter; 1 dochter: Ella, bedrogen door Canadees, van wie ze haar dochter Jacobien heeft. Trouwt later met Toon van Perken. Uit dit huwelijk twee dochters: Joke en Trudy

Frits, gehuwd met Wiesje Rijper
3 zonen: Johannes (Hans), Jan en Eric
3 dochters: Anne-Mieke, Ingrid, 3e niet met name genoemd

Hanna, gehuwd met Jaap Korsten
3 dochters: Irene, Lientje, 3e niet met name genoemd
2 zonen, niet met name genoemd

Antje (overleden)

Maud, gehuwd met Rob van Doren
3 zonen: Harro, Hans en Guus
2 dochters: Barbara en Eva

Klazien, gehuwd met Jan de Graaf
4 zonen: Wouter, Ernst, 3e en 4e niet met name genoemd
4 dochters: Loes, Dientje, Paulientje, 4e niet met name genoemd

Paulientje, gehuwd met Henk Rietdijk
Geëmigreerd naar Canada
8 kinderen; worden niet met name genoemd